

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MORTEN ANDERSEN

DEN FØLTE GRÆNSE

SLESVIGS DELING OG GENOPBYGNING 1918 - 1933

Den følte grænse

Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933

Morten Andersen

Den følte grænse

Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933

SKRIFTER UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

NR. 99

AABENRAA 2008

Morten Andersen

Den fælte grænse – Slesvigs deling og genopbygning 1918-1933

1. udgave, 1. oplag

© Forfatteren og Historisk Samfund for Sønderjylland

ISBN 978-87-7406-106-9

ISSN 0109-9264

Sat og trykt hos P.J. Schmidt A/S, Vojens

Enhver kopiering fra denne bog må kun ske
efter reglerne i Lov om ophavsret af 14. juni 1955
med senere ændringer.

Udgiverne takker for tilskud til udgivelsen fra

Dansk Kultursamfund af 1910

Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II

H. P. Hanssens Mindefond

Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond

Forside: Flensborg havn omkring 1935. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bagside: Danske afstemningsplakater fra de nationale folkeafstemninger i Slesvig i 1920, tegnet af Harald Slott-Møller og Thor Bøgelund (Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie)

Kort på forsats: *Die Weimarer Republik 1918 bis 1933*. Fra *Putzger Historischer Weltatlas*. s. 112 Cornelsen-Velhagen & Klasing. 100. udgave. Berlin 1979.

Forord

Denne bog er blevet til med hjælp fra mange sider. Bogen er først og fremmest et resultat af de meget gode forskning- og arbejdsvilkår, der er blevet mig tildelt som ph.d stipendiat og siden som arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland. For disse vilkår er jeg meget taknemmelig. En særlig stor tak går til arkivar og forskningsleder, dr. phil Hans Schultz Hansen, for altid at stå til rådighed for vejledning og gode råd. Jeg vil også gerne takke professor Flemming Just for vejledning og inspirerende forskningsseminarer under mit ph.d stipendiat, hvor jeg var tilknyttet Syddansk Universitet i Esbjerg. I den forbindelse vil jeg også gerne takke ph.d Mogens R. Nissen samt arkivarerne Gerret L. Schlaber og Leif Hansen Nielsen, der har været gode sparringspartnere i projektet. Uden hjælp fra personalet på andre arkivinstitutioner var bogen heller ikke blevet realiseret. En tak skal gå til Stadtarchiv Flensburg og arkivleder Broder Schwensen, til Landesarchiv Schleswig-Holstein og til Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. Det samme gælder Erhvervsarkivet og arkivar Kenn Tarbensen samt Brødrene Grams arkiv i Vojens. For billedmateriale vil jeg gerne takke Jane Nissen og Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie, Erika Jentzen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig samt Bent Vedsted Rønne og Historisk Arkiv for Haderslev Kommune. Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen skal have tak for grundig korrektur og redaktion, og Benjamin Lasswie tak for oversættelse af den tyske sammenfatning. Endelig skal Dansk Kultursamfund af 1910, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat, H.P. Hanssens Mindefond og Konsul Georg Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond have en stor tak for deres støtte til bogens udgivelse. Sidst, men ikke mindst, skal min kære familie, Ritt, Mikkel og Liv Kristine, have den største tak for deres støtte under hele forløbet og for at have sørget for, at projektet ikke tog overhånd.

*Dalby, Kolding
Marts 2008*

Indhold

FORORD

KAPITEL 1. DEN FØLTE GRÆNSE – INTRODUKTION 9

- Økonomisk genopbygning og grænsetrafik 10
- Slesvigsk Gesellschaftsgeschichte 11

KAPITEL 2. REGIONALHISTORIE OG REGIONALØKONOMI 14

- Regionalhistorien og regionen 16
- Dansk og slesvig-holstensk regionalhistorie 18
- Grænseregion og grænseregionshistorie 20
- Regionaløkonomi og centralstedstese 23
- Nationale identiteter og økonomiske strukturer 25

KAPITEL 3. REGIONEN SLESVIG FØR 1914 28

- Det før-industrielle Slesvig 28
- Industrialisering og infrastruktur i Slesvig og Holsten 30
- Den struktursvage region Slesvig? 33
- Købstæder og centralsteder i Slesvig 38
- Urbanisering og byhierarki 40
- Forvaltning, kultur og militær 43
- Centralstedet Flensborg 46
- Regionen Slesvig 1914 53

KAPITEL 4. KRIG OG FOLKEAFSTEMNING 56

- Ideerne af 1914 57
- Krigsøkonomi – korporatisme eller Zwangswirtschaft 60
- Tysklands sammenbrud og grænsespørgsmålet 63
- Demobilisering og økonomisk krisestyring 66
- Den økonomiske spekulation 69
- Valutaspørgsmålet 71
- Hvad taber Slesvig økonomisk? 78
- Flensborgspørgsmålet 80
- Delingen af Slesvig 84

KAPITEL 5. GENOPBYGNINGSSTRATEGIER OG GRÆNSEPOLITIK 89

- Versaillestraktaten 90
- Genopbygnings- og revisionspolitik i Tyskland 93
- Slesvig-Holstenske genopbygningsstrategier 97
- Sønderjyllands genforening med Danmark 100
- Den økonomiske genopbygning i Danmark 101
- Genforeningsprogrammet 103
- Den nationalpolitiske dimension 106

KAPITEL 6. DEN »FØLTE« GRÆNSE: GRÆNSETRAFIK OG HANDEL 1920-25 108

- Den lille grænsetrafik 110
- Overenskomsterne af 23. oktober 1920 111
- Aussenhandelsstelle Flensburg 114
- Den flensborgske konkurrence 118
- A/S Sønderjysk Kompagni 121
- Mustermessen i Flensborg 125
- De dansk-tyske forhandlinger 1921-22 126
- Grænsetrafikspørgsmålet 128

Toldstationerne 131
Revisionspolitik og grænsehandel 134
Tyendespørgsmålet 137
En levende grænsetrafik eller følt grænse? 142

KAPITEL 7. ØKONOMISK GENOPBYGNING I SYDSLESVIG 1920-25 143

Centralisme eller føderalisme? 143
Nordmarkfond 146
Carl Severing og preussisk genopbygningspolitik 150
Genopbygning og national propaganda 153
Nordmarksfondens fordeling 154
Kulturprogram for Slesvig-Holsten 160
Flensborg skibsværft 165
Hamborg-spørgsmålet og Rigspræsident Eberts besøg 168
Kulturprogrammets genoptagelse 170
»Die dänische Gefahr und ihre Abwehr« 174
Inflationen og mindretallet 178
1923 og hyperinflationen 180
Schleswigfond og hyperinflation 182
Den monetære stabilisering 186
Schleswigfondens fortjenester 188
Genopbygning og Nordmarkmyte i Sydslesvig 191

KAPITEL 8. ØKONOMISK GENOPBYGNING I NORDSLESVIG 1920-25 194

Kronemøntens indførelse 196
Udligningskassen for Sønderjylland 198
Valutareguleringens fordeling 203
Lånekassen for Sønderjylland 205
Lånekassens ophør? 210
Lånekassens restance og incassosager 212
Jordkamp eller jordfordeling? 214
Udstykning og jordfordeling 218
Sønderjyllands Kreditforening 221
Realkreditens fordeling 226
Sønderjyllands Højspændingsværk 228
Den store vejplan 231
Jernbaner, havne og telenet 232
Kreditindskrænkningen og Nordslesvig 235
Obligationskursen og frygten for en grænserevision 239
Guldindløseligheden og nordslesvigske kompensationer 241
Lånekassens anden udlånsserie 245
Realkreditkommissionen – en status over genopbygningen i Nordslesvig 247

KAPITEL 9. WIRTSCHAFTSANSCHLUSS? – GRÆNSETRAFIK OG HANDEL 1925-33 250

Visumtvangens ophævelse? 251
Noget for noget: Overenskomsterne af 1926 255
Nye dansk-tyske grænsepasaftaler 258
Et tysk-dansk handelskammer? 261
Der Wirtschaftsanschluss Nordschleswigs? 265
Handelsaftalen 1934 og den lille grænsetrafik 268
Den »føjte« slesvigske grænse 272

KAPITEL 10. GENOPBYGNING OG GRÆNSEPOLITIK I SYDSLESVIG 1925-33 275

Kreditnød i Flensborg 276
Infrastrukturinvesteringer og Hindenburgdammen 278
Sofortprogrammet 1926 280
Reichgrenzfond og Deutsches Haus 285

»Enquete«-udvalget	289
Flensborgs handel, industri og håndværk	293
Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage	296
Enqueteudvalgets beretning	303
Østpreussenhjælpen 1928-29	306
»Die Nordmark könne als schon reichlich bedacht ausfallen«	310
Økonomisk krise og østhjælp	312
Osthilfe – Nordmarkhilfe	315
Notstandsgebiet Nordmark	318
Grænsen som økonomisk akilleshæl	321

KAPITEL 11. GENOPBYGNING OG GRÆNSEPOLITIK I NORDSLESVIG 1925-33 325

Gældskrise og bondeprotest	326
Kreditanstalt Vogelgesang	330
Folketingsvalget i 1926	332
Statsminister Thomas Madsen-Mygdal	336
»Noget maa der gøres«	339
Foreningen Landeværnet	342
Sønderjydsk Hypoteklånepand	345
Lånepandens tredje udlånsperiode	347
»Sønderjylland regeres af to Mand«	350
Statsgaranti og akkordudvalg	354
Samlingsbevægelsen	356
Det sønderjydske Erhvervsudvalg	358
Det sønderjydske Erhvervsudvalgs beretning	360
Erhvervsudvalget og Lånepanden	363
At befæste grænsen	366
Landbrugskrise, LS og Nordslesvigsk Manifest	370
Akkordlov, Kanslergadeforlig og rentelepelse	374
Et virkeligt stykke Danmark?	378

KAPITEL 12. DEN FØLTE GRÆNSE – KONKLUSION 382

Den økonomiske genopbygnings ideologi	382
Grænsetrafik og handel	383
Økonomisk genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig	386
Økonomisk genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig	389
Økonomiske konsekvenser af Slesvigs deling	392
Fra region til grænseregion	396
Europæiske perspektiver	403
Epilog: Den dansk-tyske grænse i dag	406

DIE WIRTSCHAFTLICHE TEILUNG UND WIEDERAUFBAU SCHLESWIGS 1918-1933 (ZUSAMMENFASSUNG) 408

Strategien für den Wiederaufbau	408
Grenzverkehr und Grenzhandel	409
Der wirtschaftliche Wiederaufbau des schleswigschen Grenzgebiet	411

TABELBILAG 415

Tabel B1-B6.	415
--------------	-----

NOTER 417

FORSKNINGSOVERSIGT OG KILDEMATERIALE 437

Kildemateriale	442
Litteratur	448

NAVNEREGISTER 455

Den følte grænse – introduktion

I 1920 blev Slesvig delt. Landskabet og det tidligere hertugdømme Slesvig var dermed blevet et historisk landskab.¹ Men delingen af Slesvig var ikke overstået i 1920. Efter grænsedragningen i juni 1920 forestod et større genopbygningsarbejde på begge sider af grænsen. Den nye grænse mellem Danmark og Tyskland delte et landområde, der i århundreder havde været betragtet som en enhed og som et særligt sammenhængende landområde. Delingen af Slesvig betød derfor, at de økonomiske strukturer i Slesvig måtte omformes og tilpasses de nye forhold, og det skulle vise sig at blive et vanskeligere og længerevarende arbejde end forventet.

Det var ikke kun i Slesvig, at der var behov for genopbygning efter afslutningen af den Første Verdenskrig. Der blev draget omtrent 20.000 kilometer nye grænser på Europakortet efter den Første Verdenskrigs afslutning. Baggrunden for det nye Europakort var centralmagternes, Tyskland, Østrig-Ungarn, Bulgarien og Osmannerrigets, nederlag i den Første Verdenskrig samt den amerikanske præsident Woodrow Wilsons princip om at *»ethvert folk har ret til at bestemme under hvilket herredømme de vil leve«*, den nationale selvbestemmelsesret. Den nationale selvbestemmelsesret skulle vise sig vanskelig at gennemføre i praksis, særlig i Central- og Østeuropa, samt på Balkan, der var etniske og nationale kludetæpper. Men nye grænser blev trukket, og med grænserne kom der også grænsekontrol, toldmure og handelshindringer af den ene eller anden art. I Central- og Østeuropa blev mange historiske markeder og økonomier skilt. Opløsningen af det østrig-ungarnske kejserrige efterlod i store træk det gamle imperiums administration og finanssektor i Østrig, industrien i Tjekkoslaviet og landbruget i Ungarn. En stor del af den schlesiske kulindustri blev adskilt fra det tyske industrimarked, og de dele af Tyskland, der blev afstået, mistede alle den direkte adgang til det tyske marked. For byer som Flensborg og Breslau lå en del af det naturlige lokale afsætningsmarked nu på den anden side af de nye landegrænser.²

Den Første Verdenskrig efterlod et stort behov for økonomisk genopbygning i Europa. Samtidig nødvendiggjorde de nye grænser en økonomisk omstrukturering af de enkelte staters økonomier. Det skulle vise sig

at blive en vanskelig genopbygningsproces, og mellemkrigstiden fra 1918 til 1939 blev i størstedelen af Europa oplevet som økonomisk krisetid, således som den britiske økonom John Maynard Keynes forudsagde i sin bog *The Economic Consequences of the Peace*, der udkom i julen 1919. Keynes bog blev en international bestseller og var stærkt medvirkende til, at Versailles-traktaten fik et tidligt eftermæle som fejlslagen og uretfærdig. Keynes, der havde været økonomisk rådgiver for den britiske regering under fredskonferencen i Paris, havde urealistiske forventninger til fredskonferencens muligheder og resultater, men alligevel fik Keynes ret i flere af sine spådomme. Tiden efter den Første Verdenskrig blev krisetid og mellemkrigstid. Den dansk-tyske grænse var en meget lille del af dette billede, men også denne grænsedragning hører med til billedet af mellemkrigstidens Europa. Også den dansk-tyske grænsedragning nødvendiggjorde en økonomisk omstrukturering og genopbygning både nord og syd for grænsen, der som i resten af Europa skulle vise sig at blive en uventet vanskelig og langvarig proces. Denne bog omhandler den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig fra 1918 til 1933. Det handler om *Economic Consequences of the Peace* i det dansk-tyske grænseområde og i det historiske landskab Slesvig.

Økonomisk genopbygning og grænsepolitik

Hensigten med denne bog er at beskrive og analysere den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig 1918 til 1933 i et komparativt perspektiv, for herved at vurdere grænsedragningens økonomiske konsekvenser for det landområde, som indtil 1920 havde været en økonomisk sammenhængende landsdel under navnet Slesvig. Historien om Slesvigs deling og genopbygning fra 1918 til 1933 skal fortælles ved hjælp af fire problemstillinger. Den første problemstilling er, hvilke økonomiske og politiske ideologier og strategier, der lå bag den økonomiske genopbygning og grænsepolitik på begge sider af grænsen. Med andre ord, hvilke overordnede økonomiske og politiske mål blev der sat for genopbygningen? Ideologierne og strategierne for genopbygningen i grænseområdet har været afhængige af de to staters generelle økonomiske genopbygning, der måtte følge efter krigens afslutning, ligesom strategierne har været nært forbundet med de to staters overordnede nationale ideologier og grænsepolitiske synspunkter. Genopbygningens ideologi og strategi har været et centralt grundlag for grænsens institutioner, samt et bidrag til de kulturelle og politiske værdier den nye grænse blev tillagt af magthaverne i de to stater. Men ideologierne og strategierne skal også ses som en del af en proces. Der var flere

om at tegne politikken i begge stater, og der var tale om en tilpasning og ændring af strategierne over tid.

Den næste problemstilling omhandler grænsetrafikken og grænsehandelen og de regler, der var forbundet hermed. En grænse behøver ikke nødvendigvis at være forbundet med økonomisk adskillelse, men kan også udgøre et økonomisk, såvel som et socialt og kulturelt center for udveksling. I økonomisk, handels- og toldmæssig henseende er det de pågældende stater, der afgør grænsens karakter. Spørgsmålet er, om den dansk-tyske grænse var en lukket eller åben grænse med hensyn til grænsetrafik og grænsehandel? Hvilke fysiske, fiskale og tekniske hindringer blev der opstillet ved grænsen fra de to staters side, og hvordan udviklede grænsetrafikken og grænsehandelen sig i perioden 1918 til 1933?

Bogens tredje problemstilling er, hvorledes genopbygningen og den økonomiske grænsepolitik blev udført i tiden fra 1918 til 1933 og hvilke problemstillinger og vanskeligheder, man stod overfor i denne proces? Et væsentligt spørgsmål er her hvem og hvilke institutioner, der udførte den økonomiske genopbygning og grænsepolitik? Strategierne og ideologierne bag genopbygningen og grænsepolitikken kan under indtryk af ændrede rammevilkår være blevet ændret eller justeret undervejs i denne proces. Det har i så fald også haft indflydelse på genopbygningens og den økonomiske grænsepolitikens karakter på begge sider af grænsen. Også den almene økonomiske og konjunkturelle udvikling har spillet en rolle for genopbygningens udførelse.

Den sidste problemstilling er, hvilke økonomiske konsekvenser grænse- dragningen og den økonomiske genopbygnings- og grænsepolitik, der fulgte, fik for regionen Slesvig. Den forudliggende hypotese for dette spørgsmål er, at landområdet Slesvig var en region i økonomisk forstand før grænse- dragningen i 1920, og at grænse- dragningen derfor fik meget stor betydning for regionens økonomi. Med andre ord førte den økonomiske genopbygning og grænsepolitik til Slesvigs økonomiske deling. Men hvori bestod denne økonomiske deling præcist, hvilke kræfter lå der bag, og i hvilken retning udviklede regionens økonomiske strukturer sig som en konsekvens af delingen?

Slesvigsk Gesellschaftsgeschichte

Bogens historiske og geografiske rum er regionen Slesvig. Regionen Slesvig svarer i store træk til det tidligere hertugdømme Slesvig. Det vil med mellemkrigstidens administrative inddeling svare til amterne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder på den danske side af grænsen, samt

bykredsen Flensborg og landkredsene Flensborg, Sydtønder, Husum, Slesvig, Eckernförde og Eiderstedt på tysk side af grænsen. Det er imidlertid ikke administrative grænser, der definerer regioner. Regioner defineres derimod ved det pågældende landområdes sammenhængskraft. Det er den økonomiske sammenhængskraft og interaktion mellem bycentrene og oplandet, der konstituerer den økonomiske region, og det er udviklingen i den sammenhængskraft, der er interessant at følge med hensyn til de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen. Grænsedragningens økonomiske konsekvenser kan vanskeligt gøres op i kroner eller Reichsmark, da den regionale økonomi var afhængig af mange forskellige forhold. Krigen og inflationen fik, som vi skal se, også store økonomiske konsekvenser i Slesvigområdet. Det er derfor ikke hensigten at opstille et regnskab for grænsedragningens økonomiske fordele og ulemper, men at vurdere grænsens betydning for de økonomiske strukturer i regionen Slesvig.

Problemstillingen vedrørende økonomiske konsekvenser af Versaillesfreden er ikke ny. John Maynard Keynes tog som omtalt allerede problemstillingen op i 1919. Også den dansk-tyske grænsedragningens økonomiske konsekvenser har før været behandlet, særligt i tiden umiddelbart efter 1920. Som det vil fremgå af bogen, blev grænsedragningens negative økonomiske konsekvenser, forstået som tabet af Nordslesvig, særlig fremhævet af tyske myndigheder, erhvervsorganisationer og foreninger. I Tyskland blev Versaillestraktaten generelt betragtet som roden til alt ondt og anklaget for at forhindre Tyskland i at genopbygge sin status og position som økonomisk og politisk stormagt. De tyske protester var i høj grad politisk betinget og blev af Ententemagterne, og især af Frankrig, anset for at være forsøg på at undslippe det militære nederlags konsekvenser. Det betyder også, at de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen blev politiseret som et væsentligt element i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik. Derfor handler analysen i høj grad om at adskille den politiserede version af grænsedragningens økonomiske konsekvenser fra de faktiske økonomiske konsekvenser. Det skal i den forbindelse slås fast, at bogen ikke har til hensigt at påvise grænsedragningens uretfærdighed overfor den ene eller anden part, ej heller at måle, hvem der tabte mest på delingen af Slesvig, eller at påvise en økonomisk mere hensigtsmæssig grænsedragning.

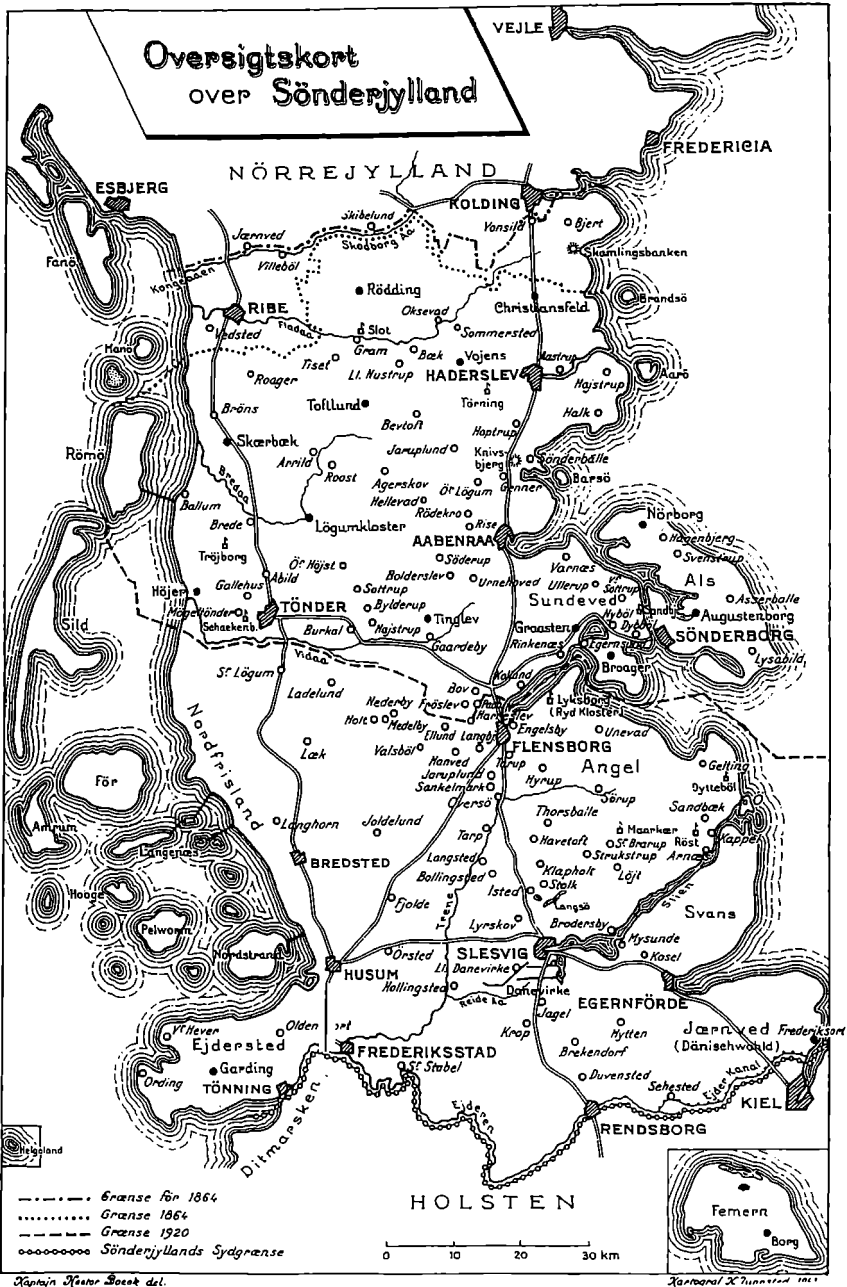
Da regionen Slesvig blev delt imellem to nationalstater, med hver deres administrative system og strukturer, vil analysen blive udført i et komparativt perspektiv mellem Nord- og Sydslesvig. Det komparative perspektiv er uomgængeligt, da afhandlingen omhandler hele regionen, og da grænsen i sig selv var en funktion af en gensidig proces, der ikke kan betragtes isoleret fra et enten dansk eller tysk perspektiv. Grundlaget for den komparative analyse er den hermeneutisk kildekritiske metode. Bogens analyse

baserer sig således hovedsagelig på kildemateriale fra henholdsvis Nordslesvig og Danmark samt Sydslesvig og Tyskland. Det er fortrinsvis arkiver fra myndigheder og regionale institutioner, der var involveret i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig, som er blevet benyttet. (Se forskningsoversigt og kildemateriale beskrivelse i kap. 14) Som en ramme omkring den hermeneutisk kildekritiske og komparative metode ligger en økonomisk analytisk tilgang til problemstillingen, der befinder sig i »Gesellschaftsgeschichte«-traditionen eller indenfor den politisk-økonomiske historie. Målet med værket er således, at udforske og beskrive de institutioner og processer omkring grænsen, der betingede en regional samfundsmæssig, her fortrinsvis økonomisk, forandring. Samtidig er analysen også inspireret af en identitetshistorisk og delvis konstruktivistisk forskningsretning, da fokus også er rettet mod grænsedragningens og genopbygningens identitetsmæssige og mentale elementer og strukturer. Regionsbegrebet vil blive behandlet og diskuteret yderligere i næste kapitel.

Bogen handler om perioden fra 1918 til 1933, da det var i dette tidsrum, at genopbygningen foregik. Når overgangstiden 1918-20 er taget med i perioden, er det fordi der allerede i overgangstiden mellem våbenstilstanden i november 1918 og delingen af Slesvig i juni 1920 foregik økonomiske transaktioner med henblik på Slesvigs deling, som fik store økonomiske konsekvenser for regionen. Året 1933 danner et skel på begge sider af grænsen, der er egnet til at udgøre et sluttidspunkt for undersøgelsen, om end en videreførelse af undersøgelsen kunne være interessant. På tysk side var 1933 året, da Hitler fik overdraget magten, og den demokratiske Weimarrepublik endte sine dage. Det skabte også nye forudsætninger i økonomisk henseende. I Danmark udgjorde Kanslergadeforliget i januar 1933 også et vendepunkt for den økonomiske politik, da den socialdemokratisk-radikale regering og partiet Venstre indgik forlig om en devaluering af kronen og andre økonomiske indgreb, der fik stor betydning for den økonomiske politik i Nordslesvig.

Regionalhistorie og regionaløkonomi

I den store Danske Encyklopædi defineres region som et »i geografisk betydning område eller territorium, der kan være mere eller mindre afgrænset og er præget af et eller flere fællestræk, der adskiller det fra omgivelserne.¹ Det er en bred definition og begrebet region bruges også om så forskellige størrelser som en købstads opland og det internationale politiske systems opdeling i makroregioner og interessesfærer. Væsentligt for definitionen er begrebet fællestræk, eller med et andet ord sammenhængskraften, der adskiller området fra omgivelserne. Begrebet »region« stammer fra latin og er forbundet med begrebet at »regere«. Som den amerikanske historiker Perry Anderson har påpeget, har begrebet fået et mere værdineutralt indhold uden moralske eller kulturelle notationer, i modsætning til det oftere anvendte begreb »provins«, som i højere grad associeres med et perifert område i forhold til magtcentret. I sin oprindelse var begrebet provins også den latinske betegnelse for et territorium erobret af romerne. Begrebet regions værdineutralitet og vide definitionsrammer har gjort det til et ideelt intellektuelt-videnskabeligt begreb til at beskrive et alternativt eller konstrueret »rum« for analyse. Anderson taler om fire typer af regionale fællestræk, der ofte anvendes, når en given rumlig enhed skal betegnes som en region. For det første findes der geografiske fællestræk, der binder regionen økologisk sammen eller afgrænser regionen fysisk fra andre landområder, via floder, skove eller andet. For det andet findes der økonomiske, sociale og strukturelle fællestræk, der binder en region økonomisk og erhvervsmæssigt sammen. For det tredje findes der politiske og administrative fællestræk, der typisk knytter regionen sammen via administrative strukturer. Endelig findes der kulturelle og mentale fællesstræk, som binder regionen sammen via fælles traditioner, sprog, identitet og historie.² Denne typologisering af regionsbegrebet er et gavnligt redskab i den analytiske begrebsdannelse, men der er flere aspekter i regions adskillelse fra omgivelserne.

Kammerjunker Hector Boecks oversigtskort over Sønderjylland fra 1943.

Regionalhistorien og regionen

Regionalhistorien har som videnskab været medvirkende til regionsbegrebsdannelsen, ikke mindst hvad angår traditionen for at anskue regionen som et alternativ til den statslige magt. »*Den regionale historieskrivning tager principielt udgangspunkt i et landområde, der ikke udgør en suveræn stat*«, som historikeren Steen Bo Frandsen har skrevet. I forlængelse heraf har den regionalhistoriske forskning traditionelt beskæftiget sig med strukturer af grænseoverskridende art, som geografiske, økonomiske, kulturelle og mentale forhold. En særlig tradition i den regionale historieskrivning er den tyske »Landesgeschichte«, der har rødder i de tyske småstaters tradition for identitetsskabende historieskrivning, som blomstrede op efter Napoleonskrigene i 1815. Siden fik Friedrich Ratzels og Karl Lamprechts samarbejde på Universitetet i Leipzig og det i 1906 oprettede »*Seminar für Landesgeschichte und Siedlungsgeschichte*« stor betydning for den tyske Landesgeschichtes fokus på geografiske og kulturelle fællestræk i »*det historiske landskab*«, med Friedrich Ratzels ord. Det historiske landskab skulle være kendetegnet ved at være et mere levedygtigt landområde end den politisk definerede stat. I det tyske kejserriges storhedstid var denne »partikularisme«-historie ikke velset, og dele af Landesgeschichtetraditionen gled over i en lokalhistorisk retning, »Heimatgeschichte«, hvor den lokale tilknytning til det nye tyske rige blev understreget.³ Ratzel og Lamprechts »Kulturraums«-begreb blev siden alvorligt miskrediteret ved dets inddragelse af etnisk-racistiske tankegange i løbet af 1920'erne, og siden ved dets anvendelse som ideologisk retfærdiggørelse af den nazistiske »Osterweiterungs«- og geopolitik.⁴ Det tyske begreb »Kulturraum« og dets brug i mellemkrigstiden, skal vi i øvrigt vende tilbage til. Lamprecht og Ratzels ideer og arbejde havde dog formået at påvirke historievidenskaben betydeligt, også uden for Tyskland.⁵

Lamprechts og Ratzels Landesgeschichte fik en nær parallel i Paul Vidal de la Blaches udvikling af en fransk regionalhistorisk tradition omkring det forrige århundredeskifte. Den franske tradition for statspolitisk centralisme blev ikke mindre efter revolutionen i 1789. Napoleon d. I's opdeling af Frankrig i departementer, uden hensyntagen til det gamle provinssystem eller historiske traditioner, gav grobund for udviklingen af en regionalgeografi, der søgte »naturlige« og historiske sammenhængskræfter. Vidal de la Blache's regionsbegreb adskilte sig fra den tyske tradition ved sin erkendelse af regionens foranderlighed og dynamik, og fokus på den mangfoldighed, regionerne tilsammen udgjorde. Vidals arbejde blev i den henseende en inspirationskilde for den senere Annalesskole og dennes fremhævelse af de mangfoldige strukturers bidrag til helheden. Som Steen Bo Frandsen skri-

ver, kan Fernand Braudels værk om Middelhavsområdet historie i Philip d. II's tid betragtes som det hidtil mest ambitiøse forsøg på at skrive regionalhistorie på tværs af nationsgrænser, og på at anvende og beskrive et alternativt historisk rum.⁶

Den moderne regionalhistorie, som den har udviklet sig efter 1945, har arvet elementer af både tysk og fransk tradition. Udgangspunktet er stadig det alternative rum til nationalstaten, og fokus er ofte rettet mod foranderlige og dynamiske socioøkonomiske strukturer. En særlig retning i regionalhistorieforskningen har drejet sig om industrialiseringsprocessen. Den tysk-britiske historiker Sidney Pollard har i sit hovedværk »*Peacefull Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*« (1981) beskrevet regionernes rolle i den europæiske industrialiseringsproces. Europa blev ifølge Pollard industrialiseret via industrielle regioner som Cornwall, Lancashire, Nord Wales, Langedoc, Flandern, Øvre Schlesien, Sachsen, Alsace og Ruhrområdet. Det var disse regioners interne sammenspil og konkurrence, der var drivkraften i den europæiske industrialiseringsproces. Industrialiseringen skal ifølge Pollard ses som en fælles europæisk proces og ikke som adskilte nationale processer.⁷ Pollards metodiske indgang er at betragte regionen funktionelt i industriel-økonomisk henseende. Det centrale spørgsmål Pollard stiller er, hvilke funktionelle elementer der bandt regionen sammen i industrialiseringsprocessen? Her skal man se på de eksterne fordele regionen besidder i forhold til andre regioner, det være sig arbejdskraft, maskiner, ideer, know-how og infrastruktur. Regionens forhold til oplandet, ikke mindst hvad angår muligheden for fødevarerforsyning, var også af betydning for regionens sammenhængskraft. Sidst må også forholdet til andre regioner og til verdensmarkedet tages med i betragtning.⁸ Det komparative element er en væsentlig del af Pollards metodiske indfaldsvinkel og Pollard søger paralleler og forskelligheder mellem regionerne. Pollard er blevet kritiseret for at overføre statslige rammer til regionerne og derved overføre blindheden overfor mangfoldigheder til et andet niveau. Tilgangen indeholder også en metodisk fare for at betragte industrialiseringsprocessen som en konkurrence mellem regioner, i stedet for mellem stater. At industrialiseringsprocessen var et fælles europæisk anliggende, kan der dog ikke sættes spørgsmålstegn ved. En nært beslægtet forskningsretning er protoindustri-forskningen, der har formålet at forbinde den tidlige industrielle udvikling i Europa med andre forhold end rent makroøkonomiske, herunder regionale og lokale forhold som landbrugets økosystem, familieliv, demografi og kultur. Desuden har protoindustri-forskningen vist, at andre kilder end de nationale makroøkonomiske statistikker lader sig anvende. Protoindustri-forskerne har været meget opmærksomme på regionernes åbenhed overfor udefra kommende påvirkninger. Som den britiske historiker Pat Hudson

siger, er et dynamisk perspektiv vigtigt, for at vi kan forstå samspillet mellem fortidige og nutidige strukturer, politiske og økonomiske strukturer, og regionale, nationale og internationale strukturer.⁹ Sagt på en anden måde må regionen ikke anskues som en statisk, selvstændig og uafhængig enhed.

Vender vi tilbage til spørgsmålet om definitionen af en region som historisk forskningsobjekt i tilfældet Slesvig kan følgende udledes: Det giver i høj grad mening at tale om Slesvig som et »historisk landskab«. Der er siden 1200-tallet blevet talt om Slesvig som et særligt regeret område og som et særligt territorium adskilt fra kongeriget Danmark og fra det tysk-romerske rige. Rent administrativt har territoriet Slesvig udgjort varierende størrelser tiden igennem, og landsdelen har yderligere været delt i talrige administrative og politiske enheder. Alligevel var der vokset en mental enhedstankegang frem, og da hertugdømmet i 1840'erne blev en central del af en dansk-tysk national konflikt, definerede størstedelen af befolkningen sig som »slesvigere« under den danske konge.¹⁰ Regionen befinder sig i de menneskelige »subjektive erfaringer«, og i de lokale indbygges mentale ordenssystem, som den tyske historiker Karl Heinrich Pohl har beskrevet det.¹¹ Det mentale ordenssystem opstår ikke af intet, men eksisterer og dannes i sammenhæng med politiske og socioøkonomiske funktionelle strukturer. Det er denne proces og forholdet mellem de mentale strukturer og de funktionelle socioøkonomiske strukturer i området, der er denne bogs emne. Socioøkonomiske strukturer såvel som mentaliteten er foranderlige og dynamiske størrelser, der påvirkes af inde- og udefra kommende impulser og beslutninger. Der er ingen tvivl om, at både de socioøkonomiske strukturer i regionen såvel som de subjektive og mentale opfattelser af regionen Slesvig var under stærk forandring i tiden 1918 til 1933. Men hvordan tog disse forandringer sig ud, og hvad betød de for regionen Slesvig? Det er bogens centrale spørgsmål.

Dansk og slesvig-holstensk regionalhistorie

Regionalhistorikere har ofte henvist til nationalstatshistoriens negligering af det regionale aspekt, og til nationalstatshistoriens blindhed overfor regionale særudviklinger. Hvad angår dansk historie kan Steen Bo Frandsens konstatering; »*Blindheden over for den regionale side af nationsbygningen har fuld gyldighed for danmarkshistorikerne, idet den eneste undtagelse fra reglen gennem mange år har været Sønderjylland*« betragtes som gældende. Det er påfaldende, at der ikke opstod nogen regionalhistorisk tradition i Danmark sideløbende med den tyske og franske tradition i slutningen af 1800-tallet eller siden hen.¹² Sønderjylland udgør her en undtagelse. Det hænger

utvivlsomt sammen med Sønderjyllands og Slesvigs særlige historiske udvikling og skiftende statsretslige tilknytningsforhold til Danmark og Tyskland, som har skabt et »historisk landskab«, der endnu i dag har historikerens bevågenhed. Ifølge Steen Bo Frandsen er Slesvigspørgsmålet også årsag til den manglende regionale historieskrivning i Nørrejylland. Den Slesvig-Holstenske partikularismes fremvækst i løbet af 1840'erne, og siden tabet af hertugdømmerne i 1864, betød at enhver form for regionalisme var ilde set blandt dem, der gerne så en dansk nationalstatslig enhed dannet. »Der gives ingen Provindser i Danmark« sagde Orla Lehmann, nationalliberalisten over dem alle, i en tale i 1838.¹³ Denne nationale homogenitetstankegang slog også igennem i udviklingen af en dansk historievidenskab. Først i 1990'erne er en regionalhistorisk retning dukket op, med forsøget på at beskrive en særegen regional udvikling i Vest- og Nordjylland.¹⁴

Hvad angår den sønderjyske historietradition tog den i årene efter 1864 mest udgangspunkt i at beskrive det tidligere hertugdømmes historiske og juridiske tilknytningsforhold til Danmark, og den lå således i umiddelbar forlængelse af den nationale historieskrivning. Alligevel er det regionale perspektiv blevet bevaret, det vil sige ideen om en særegen regional historie i forhold til kongeriget. Efter 1945 er denne tendens taget til, og udgivelserne om den sønderjyske landsdels historie har været mangfoldige, med udgangspunkt i det i 1922 oprettede Historisk Samfund for Sønderjylland, det i 1933 oprettede Landsarkiv for Sønderjylland, den i 1963 oprettede Studiefdeling ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg og sidst i det af Troels Fink i 1976 oprettede Institut for Grænseregionsforskning. Fokus har hovedsageligt været rettet mod den politiske historie og mod den nationale konflikt og mindretallene, og kun i mindre grad mod økonomisk-sociale forhold.¹⁵

På tysk slesvig-holstensk side opstod der en Slesvig-Holstensk Landesgeschichte i den førromtalte tyske tradition, med udgangspunkt ved det historiske seminar på Universitetet i Kiel. Her undgik man heller ikke at blive draget ind i en stærk nationalistisk tendens i mellemkrigstiden, hvor det at beskrive Nordslesvigs traditionelle tilknytning til det tyske »Kulturraum« og moderland, samt til Slesvig-Holsten blev et omdrejningspunkt. Efter 1945 måtte der tages afstand fra denne retorik. Kielerhistorikeren Alexander Scharff's artikel »Schleswig-Holstein in der europäischen und nordischen Geschichte« fra 1955 er et godt eksempel på dette, og desuden et fint eksempel på anvendelse af et regionalhistorisk dynamisk perspektiv på Slesvig og Holsten's historie. Med oprettelsen af »Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins« i 1978 blev den Slesvig-Holstenske Landesgeschichte beriget med en økonomisk-social forskningstilgang, som i høj grad har været inspireret af Sidney Pollards og protoindustriforskningens analyser, og som har medført en række udgivelser om industrialiseringen

og sociale og økonomiske forhold i Slesvig og Holsten.¹⁶ Fokus har mest været rettet mod moderniseringsperioden og industrialiseringen i det 19. århundrede, og siden 1980'erne mod nazismens opblomstring i Slesvig-Holsten i mellemkrigstiden. Økonomiske og sociale forhold efter 1920 har som regel kun været inddraget med henblik på at forklare nazismens fremvækst. Yderligere synes »det historiske landskab« Slesvig ofte at blive bundet uløseligt sammen med Holsten, og med hensyn til tiden efter 1920 udelades Nordslesvig ofte i den slesvig-holstenske Landesgeschichte, ligesom den sønderjyske historieskrivning oftest kun har behandlet Sydslesvig med henblik på at beskrive og analysere det danske mindretals forhold. Grænsen af 1920 er således blevet grundigt fasttømret i historieskrivningen.

At grænsen genfindes i historieskrivningen skyldes i høj grad det for regionen differentierede danske og tyske kildemateriale, der blev en konsekvens af grænsedragningen i 1920. Denne kildemæssige situation synes at have været en hindring for grænseoverskridende studier af tiden efter 1920. Det er hensigten i denne bog at foretage en komparativ undersøgelse af den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig. På denne måde drages hele regionen Slesvig med i undersøgelsen, samtidig med at der tages hensyn til, at der nu var tale om to landsdele i hver sin stat, eller med ét andet ord en grænseregion. Undersøgelsen er et empirisk studie med den traditionelle hermeneutiske kildekritiske metode som grundlag, med vægt på centrale aktører og institutioner omkring grænsen og genopbygningen. Men undersøgelsen har også et teoretisk og økonomisk analytisk grundlag i nyere grænseregionsforskning og regionaløkonomi.

Grænseregion og grænseregionshistorie

Grænseregionsforskning og -historie har i de seneste 10-20 år fået en stadig større bevågenhed internationalt. Årsagerne er flere. Afslutningen af den kolde krig har medført, at flere østeuropæiske grænsespørgsmål af ældre dato er dukket op igen, hvilket har øget interessen for grænseregionsforskningen generelt. Globaliseringen og den medfølgende debat om nedbrydelse af politiske og økonomiske grænser, samt staternes rolle i det internationale system har ligeledes øget den videnskabelige interesse for grænsernes betydning. Sidst har den europæiske integrationsproces også haft fokus på nedbrydningen af statsgrænser, ligesom EU-finansierede *Euroregions*-programmer, med formålet at fremme grænseoverskridende aktiviteter, har fremmet grænseregionsforskningen.¹⁷

Grænseregionsforskningen har sit udgangspunkt i geografien, og er i den henseende nært beslægtet med den regionalhistoriske videnskab, og

dens udspring i Lamprecht, Ratzel og Vidal de la Blache's arbejder om geografiske sammenhænge og adskillelser. Herfra har grænseregionsforskningen spredt sig til den øvrige samfundsvidenskab, til antropologien, sociologien, politologien og ikke mindst international politik. Historievidenskaben har også taget grænseregionsforskningen til sig, men samfundsvidenskaberne har været dominerende i de seneste år. Grænseregionsforskningen har i så henseende været en »industri i vækst«. ¹⁸

Fra geografiens traditionelle fokus på grænsens fysiske karakter og dermed på grænselinien i sig selv, er tendensen og interessen i de seneste 10-20 år gået i en sociologisk-antropologisk og delvis konstruktivistisk retning, med fokus på grænsen som en faktor der konstituerer forskellighed mellem »dem og os«, og som dermed indeholder mentale og sociale strukturer. Desuden er det blevet en almindelig antagelse, at grænsernes betydning og fysiske kontur er en foranderlig og dynamisk størrelse. Som politologen Malcolm Anderson formulerer det; »*the general purpose of frontiers in the sovereign state was to establish absolute physical control over a finite area and to exercise exclusive legal, administrative and social controls over its inhabitants. But perception of territorial limits and territorial constraints are part of social and political processes.*« ¹⁹ Grænsen skal ansues som en funktion af processer og institutioner. Det er ikke landegrænsen i sig selv, der udgør en konstant skillelinie mellem »dem og os«, men derimod den politiske, sociale og mentale perception af grænsen samt den politiske styring af grænsen og grænsepolitikken. Som den israelske politolog og grænseregionsforsker David Newman har skrevet; »*Demarcation is not simply the drawing of a line on a map or the construction of a fence in the physical landscape. It is the process through which borders are constructed and the categories of difference or separation are created. Demarcation is the process through which the criteria of inclusion/exclusion are determined.*« ²⁰ Det er denne demarkationsproces eller »borderingproces« med Newmans ord, og dens betydning for regionen Slesvig som denne bog omhandler.

En grænse er en skillelinje, der afgrænser noget fra noget andet, men derfor behøver grænsen ikke nødvendigvis at være en barriere. Grænsen kan også være et center for interaktion og udveksling mellem de adskilte parter. Igen er den subjektive erfaring afgørende for, om den pågældende grænse betragtes som det ene eller det andet. Politiske grænser betragtes oftest som barrierer. Samtidig kan det at åbne politiske grænser føre til en øget bevidsthed om de forskelle, som grænsen manifesterer. Alligevel er de politiske magthaveres beslutninger og handlinger afgørende for grænsens funktion som barriere og stærkt medvirkende til at skabe de subjektive erfaringer om grænsen. Vi er dermed igen inde på forholdet mellem grænseregionens socioøkonomiske og mentale strukturer og ude-

fra kommede impulser og beslutninger, som et kompleks samspil med gensidige påvirkninger. Man kan, som David Newman, sige, at grænsen reflekterer eksisterende forskelligheder, og samtidig skaber nye forskelligheder.²¹ De institutioner, der kontrollerer grænsen, som i de fleste tilfælde er statsmagtens institutioner, har i den forbindelse en meget stor indflydelse. Den samfundsvidenskabelige grænseregionsforskning har i forlængelse heraf ofte anvendt en center-periferi teoretisk tilgang til studiet af grænseregionen. I en nationalstatslig kontekst er en grænseregion ikke kun kendetegnet ved dens beliggenhed ved grænsen, men også ved dens fjernhed fra centret, nationalstatens hovedstad. Denne perifere situation har, som den svenske historiker Sven Tägil beskriver, både en geografisk distancemæssig dimension, samt en ressourcemæssig økonomisk dimension. Dertil kan den perifere situation få en mental dimension. Den regionale identitet har ofte udspring i en særlig historisk udvikling, samt i en opfattelse blandt befolkningen af, at regionens problemer er særegne i forhold til det øvrige land, og at disse problemer løses bedst på et regionalt niveau.²² Ofte er der et islæt af mindreværd i den regionale identitet, eller en følelse af at blive overset af og ulige behandlet af centralmyndighederne. Wales, Skotland, Korsika og Catalonien er velkendte eksempler. Igen kan denne center-periferi situation være reel i form af en økonomisk og rumlig afstand til magtcentret, men samtidig også have en mental og identitetsmæssig dimension, der bevidst kan udnyttes af både centret og periferien. Som Bucken-Knapp, Schack og Houtum har skrevet, må grænseregionsforskerne også have blik for, hvorledes den regionale elite forsøger at aktivere og bevare bestemte historier, myter og handlemønstre og for hvordan og hvorfor en grænseregions identitet bliver mobiliseret og fremmet af centrale personligheder i regionen.²³ Det er således ikke kun et spørgsmål om periferiens modtagelse af bestemmelser og regler fra magtcentret, men også om periferiens reaktioner og aktiviteter overfor magtcentret. Center-periferi perspektivet skal ses som en gensidig affære.

Grænsen skal altså ankues som en funktion af institutioner forstået som officielle regler og bestemmelser med relevans for grænsens administration, samt af processer forstået som de værdier og identiteter grænsen tillægges fra politisk og folkelig hold. Forholdet mellem institutioner og processer er, som grænseregionens forhold til magtcentret, et gensidigt forhold. Men forholdet har endnu en dobbelthed, fordi grænsen defineres af to modstående parter. Demarkationsprocessen foregår i dette tilfælde på både dansk og tysk side af grænsen, og også her er der en sammenhæng og en gensidighed, der har betydning for grænsens definition og funktion. Derfor anvendes den komparative metode, ved en sammenligning af den økonomiske genopbygning og grænsepolitik, »demarkationsprocessen«, i Nord- og Syd-

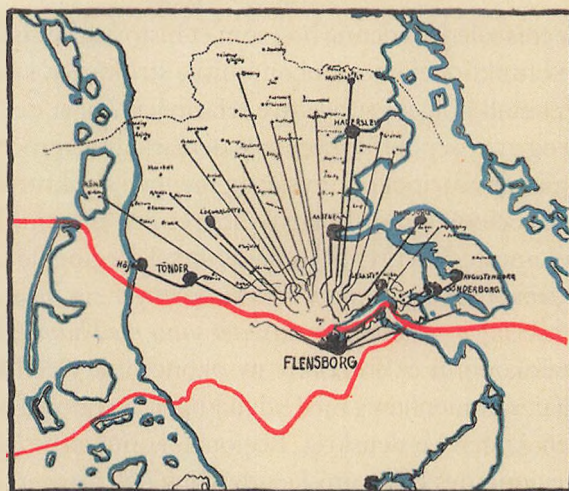
slesvig 1918 til 1933. Den komparative analyse af genopbygnings- og demarkationsprocessen i Nord- og Sydslesvig vil give et billede af, hvilke forandringer og konsekvenser grænsen medførte for de mentale og socioøkonomiske strukturer i regionen Slesvig, et billede af Slesvigs økonomiske deling.

Regionaløkonomi og centralstedstese

Regionen defineres således i denne bog som et historisk landskab, der knyttes sammen ved funktionelle socioøkonomiske strukturer, samt af mentale strukturer eller befolkningens subjektive erfaringer. Det er den økonomiske genopbygning og grænsepolitik, grænsens demarkationsproces, og dets betydning for regionens socioøkonomiske og mentale strukturer, det handler om. Men hvilke socioøkonomiske strukturer er der tale om? Her vil jeg ty til en regionaløkonomisk-teoretisk indfaldsvinkel. Regionaløkonomi er »*en disciplin indenfor anvendt økonomi, som beskæftiger sig med den regionale fordeling af befolkning og økonomisk aktivitet samt med handel mellem regioner.*«²⁴ Regionaløkonomi er en relativ ny økonomisk videnskabelig disciplin, som har nær sammenhæng med udviklingen af regional planlægningspolitik efter den Anden Verdenskrig. Regionaløkonomerne har mest været interesseret i regionernes økonomiske udvikling og i årsagerne bag den regionalt differentierede udvikling. Som et udslag af interessen for regional planlægning, har den regionaløkonomiske videnskab interesseret sig for statens mulighed for at understøtte den regionale udvikling. Det er også baggrunden for den norske økonom Anders Dedekam jr.'s definition af regionaløkonomi, som »*studiet af interaktionen mellem sociale, politiske og økonomiske enheder og de fysiske forhold i meningsfulde regioner og systemer af regioner.*«²⁵.

En oplagt regionaløkonomisk teori at tage med i betragtning er centralstedsteorien. Centralstedsteoriens formål er at forklare en tilsyneladende usystematisk spredning af byer og bebyggelser, og den har, som navnet antyder, et centrum-periferi aspekt indarbejdet. Her drejer centrum-periferi aspektet sig om den interne regionale bystruktur. Ophavsmand til tesen er den tyske økonom og geograf Walter Christaller. Christallers værk *Die zentralen Orte in Süddeutschland* (Jena 1933) anses for et pionerarbejde indenfor feltet. Teorien omhandler i korte træk et centralsted eller en by, der tjener sit opland som servicecenter ved at forsyne dette opland med varer og tjenester, det være sig varehandel, banktjenester, administrative tjenester, undervisning, sundhedstjenester, underholdning og kultur samt faglige tjenester. Man kan tale om, at centralstedet indeholder en række by- og op-

Am 10. Februar
ging Flensburgs nordschleswig-
sches Hinterland verloren und
die tausendjährigen Bänder
sind zerrissen

Am 14. März
bestimmt Ihr selbst ob Ihr es
wiedergewinnen wollt

Flensburg var ikke bare centralsted for Nordslesvig før 1920, som denne afstemningsplakat viser, men for hele Slesvigregionen. Dansk afstemningsplakat, tegnet af Harald Slott-Møller. (Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie)

landsfunktioner. Oplandet betjener modsat centralstedet med råvarer, halvfabrikata og fødevarer, og efterspørger varer og tjenester fra byen. Der eksisterer et nært samspil mellem centralsted og opland. Varerne og tjenesterne, som centralstedet kan udbyde, kan rangeres efter deres kvantitet, kvalitet og betydning. Herved opstår der et hierarki af centralsteder i overensstemmelse med de varer og tjenester, som de udbyder. Økonomisk vækst medfører, at centralstedets økonomi vokser, fordi efterspørgslen stiger proportionalt med indtægtsstigningen, hvorved også centralstedets indtægter øges og nye

aktiviteter iværksættes. Når visse grupper af varer og tjenester kun udbydes i centralstedet, er det fordi hvert produkt har en mindsteværdi for sit markeds størrelse, hvis sælger skal opnå profit. Dertil findes en maksimalafstand, som forbrugerne er villige til at rejse for at købe varen eller tjenesteydelsen, og som er afhængig af transportomkostninger, prisen på varen, centralstedets størrelse, indtægtsfordelingen og afstanden til et alternativt centralsted.²⁶ Centralstedsteorien skal betragtes som idealmodel, men teorien indeholder en logik, der dårligt kan modsiges. Centralstederne varetager en række funktionelle opgaver for oplandet, som i kraft af et større befolkningsgrundlag kan udbydes i en kvantitativ og kvalitativ mængde, som oplandet ikke selv kan producere. Det er en teori, der nemt lader sig bekræfte. Centralstedsteorien er i overensstemmelse med det funktionelle regionsbegreb, og er da også blevet videnskabeligt anerkendt som en konstituerende faktor for regionaløkonomisk udvikling. En region i social og økonomisk forstand kan således defineres med historikeren Poul Holms ord: *»En region indbefatter flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, f.eks. med et dominerende center.«*²⁷

Det er ikke hensigten at foretage en samlet centralstedsanalyse af den dansk-tyske grænseregion i perioden 1918 til 1933 i denne afhandling.²⁸ Men teorien skal anvendes som et teoretisk udgangspunkt og perspektiv, idet regionen Slesvig før 1920 også var at betragte som en region med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki med et dominerende center i Flensborg. Det er dette strukturerende hierarki, der må være blevet påvirket af grænsedragningen og den efterfølgende genopbygning, og som også må have spillet en rolle for den økonomiske genopbygning og grænsepolitik på begge sider af grænsen.

Nationale identiteter og økonomiske strukturer

Slesvig har spillet en stor rolle for dannelsen af både den danske og tyske nationalstat og nationale identitet. Treårskrigen fra 1848 til 1850 mellem de slesvig-holstenske oprørere og Danmark blev i både Danmark og Tyskland til et symbol på folkets vækkelse for den nationale sag. Krigen i 1864 skulle siden blive en væsentlig skillelinje i både dansk og tysk national historie. For Danmark som katastrofen, der gjorde Danmark til småstat og for Tyskland som første skridt på vejen mod Tysklands samling. Endelig blev genforeningen og Slesvigs deling i 1920 et særligt kapitel i dansk og tysk historie. For Danmark som det store øjeblik da sønderjyderne vendte hjem fra deres eksil, og for Tyskland som et delresultat af den uretfærdige og ubærlige Versaillestraktat.

Den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig 1918 til 1933 har utvivlsomt også været påvirket af Slesvigs nationale betydning både nord og syd for grænsen. Men hvorledes hænger identitetsdannelser generelt sammen med økonomiske strukturer? Nationalisme kan med Ernest Gellners ord defineres som et politisk princip om, at den politiske enhed og den nationale enhed skal være kongruente, eller med andre ord, at stat og nation er ens. Staten er i den forståelse institutionerne, der håndhæver loven og ordenen, mens nation er forbundet med en fælles kultur, værdisystem, kommunikation og eventuel etnicitet.²⁹ Nationens eksistens kræver, at dens indbyggere eller deltagere vedkender og anerkender fællesskabet som en nation, operativt udtrykt ved den nationale selvbestemmelsesret. I sin praktiske udførelse er denne nationalisme definition ikke problemfri, men nationalismen og nationen betragtes også i denne bog som en menneskelig konstruktion og idé, som et *imagined community* med Benedict Andersons ord, og ikke som et objektivt kulturelt folkefællesskab. Det gør, skal det siges, ikke nationen mindre virkelig.

Ernest Gellner har i sit værk *Nations and nationalism* (1983) påvist en sammenhæng mellem industrialiseringen i Europa i det 19. århundrede og nationalismens fremvækst. Baggrunden for nationalismen var ifølge Gellner arbejdsdelingen i det industrialiserede samfund. Forudsætningen for at kunne deltage i arbejdsdelingen var at kunne læse og skrive. Folkets loyalitet vendte sig derfor mod mediet bag sproget og udbyderen af uddannelse og kultur. Dette medie var staten og folkefællesskabet, i kombination nationalstaten.³⁰ Som Gellner også selv pointerer, findes der et utal af særtilfælde, men overordnet set var det ifølge Gellner overgangen fra agrarsamfund til industrisamfund, der var hovedårsag til nationalismens fremvækst i Europa. Det var således de økonomiske strukturer, her i form af industrialiseringen og det moderne gennembrud, der var drivkraften bag nationalismens og de nationale identiteters fremvækst.

At sætte en tidsperiode på det moderne gennembrud er vanskelig, men man kan sige at det afgørende moderne gennembrud i både Danmark og Tyskland fandt sted i anden halvdel af det 19. århundrede. Gennembrudet falder dermed sammen med Slesvigs preussiske tid efter krigen i 1864. I Tyskland blev krigen mod Frankrig 1870-71 startskuddet til det tyske »Gründerboom« og en intens industrialiseringsproces, der på få år gjorde Tyskland til Europas førende økonomi og til en militær stormagt. Det moderne gennembrud i Danmark foregik i modsætning til det tyske på landet. Omlægningen af det danske landbrug til animalsk produktion og andelsbevægelsens fremvækst i 1800-tallets sidste årtier dannede grundlag for den agrarkapitalisme, der kom til at præge landet og dets politiske

og kulturelle udvikling i tiden derefter.³¹ Der var således tale om store strukturelle forskelle i den danske og tyske modernitets udvikling. Slesvig stod så at sige midt i mellem udviklingen af det moderne Tyskland og Danmark og var ikke uden grund en splittet landsdel. Slesvig var uløseligt forbundet med udviklingen af både den danske og tyske identitet, og modtog samtidig økonomiske impulser fra både nord og syd. Både hvad angår økonomiske strukturer og nationale identiteter var Slesvig således et grænseland før grænsen var trukket. Delingen af Slesvig skulle være løsningen på dette ved at reducere grænselandet til selve grænsen, der skulle være en klar skillelinie mellem dansk og tysk. Det betød også, at Slesvig blev delt mellem to nationalstater, der med det moderne gennembrud havde udviklet sig i forskellige retninger. Det skulle gøre delingen særlig mærkbar for den lokale befolkning, og delingen af Slesvig fik, som fredsordningerne efter den Første Verdenskrig generelt, dermed også økonomiske konsekvenser. På den måde kan strukturpåvirkningen siges at gå den modsatte vej end den af Gellner beskrevne, således at grænse-dragningerne og dannelsen af flere nye nationer fik betydning for de økonomiske strukturer i Europa. Modsat gav de økonomiske kriser i mellemkrigstiden grobund for nye nationalistiske strømninger. Det gjaldt også for Slesvigområdet, som vi skal se. Der er således ikke tvivl om, at der er findes en sammenhæng mellem udviklingen af identitetsdannelser og udviklingen i de økonomiske strukturer. Til gengæld er der tvivl om, hvori denne sammenhæng består.

Slesvigs historie er uløseligt forbundet med dannelsen af nationale identiteter i Danmark og Tyskland. Men hvad med den regionale identitet? Som tidligere nævnt har regionale identiteter ofte udspring i en særlig historisk udvikling og i en opfattelse af særegenhed i forhold til det øvrige land i blandt befolkningen. Det var om noget forhold, der var til stede i Slesvig, hvor befolkningen med god ret kunne hævde at have en særlig historie og særegenhed. Forholdet mellem de regionale og nationale identiteter er et interessant forhold at se på i denne sammenhæng. Spørgsmålet er, om der var plads til regionale særegenheder og identiteter i den økonomiske genopbygning af grænselandet efter de nationale folkeafstemninger? Forhåbentlig kan analysen af den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig 1918 til 1933 give flere svar på disse spørgsmål om forholdet mellem nationale og regionale identitetsdannelser og økonomiske strukturer.

Regionen Slesvig før 1914

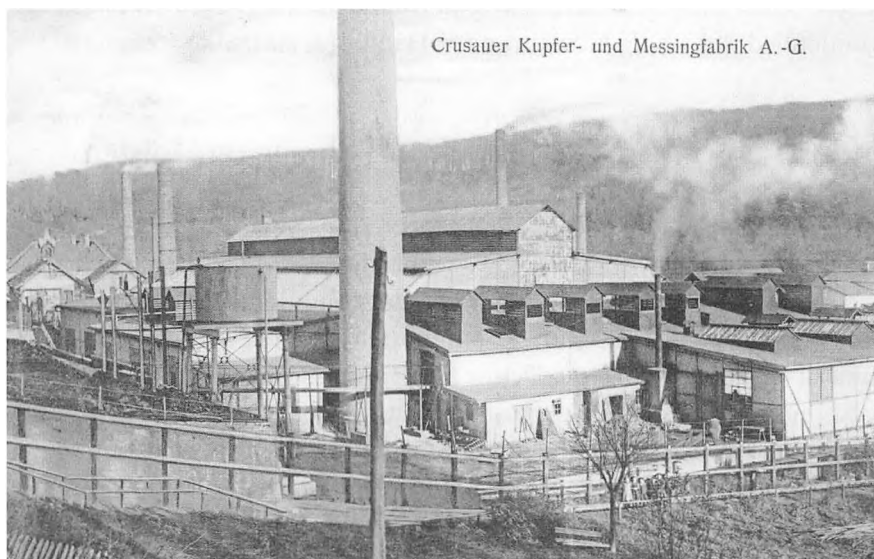
Landområdet fra Kongeåen og ned til Elben har haft en omtumlet historie i kraft af dets geografiske position mellem kongeriget Danmark og de tyske stater. Efter at det slesvig-holstenske ridderskab i 1460 valgte Christian I til Hertug af Slesvig og Greve af Holsten, og hertugdømmerne dermed blev en del af den danske krones besiddelser, fulgte en række delinger af det slesvigske område i forbindelse med arveretsafgørelser, med delingen i 1544 som den mest skelsættende. De fyrstelige lensdelinger ophørte i løbet af 1700-tallet, og fra 1773 udgjorde hertugdømmerne Slesvig og Holsten en samlet del af den danske helstat, bestående af danske, norske og tyske landsdele. Med nationalismens fremvækst i det 19. århundrede skulle hertugdømmerne igen gå en turbulent tid i møde, med krigene i 1848-50 og 1864, som skelsættende begivenheder. Samtidig havde industrialiseringen gjort sit indtog i hertugdømmerne.

Det før-industrielle Slesvig

Forudsætningerne for en tidlig industriel udvikling i hertugdømmerne synes på sin vis at have været gode. I anden halvdel af det 18. århundrede oplevede hertugdømmerne en økonomisk blomstringstid. Interessen for landbrugsvidenskabelige vindinger, for en forbedret jordbrugsteknik og indvinding af uudnyttet land var udbredt i hertugdømmerne under den oplyste enevælde i 1700-tallet. I 1762 oprettede Glücksborgeren Philip Ernst Lüders »Det kongelige danske Ager-Akademie«, som skulle beskæftige sig med landbrugstekniske spørgsmål af praktisk og teoretisk art. Interessen førte blandt andet til indvinding af hede og moseområder samt kystområder i det nordfrisiske marskområde til landbrugsjord. Der blev også gjort forsøg på at intensivere udskiftningen i hertugdømmerne. Som et resultat af disse og andre tiltag blev landbruget i hertugdømmerne det teknisk mest udviklede og effektive i helstaten Danmark. Særligt veludviklet var det holstenske mejeribrug, som var beundret i hele helstaten. Medvirkende til landbrugets gode udvikling var også en stigende international

efterspørgsel på korn, som hertugdømmerne via forbindelsen til det europæiske eksportmarked gennem handelsbyen Hamborg nød godt af.¹

Handelen var, sammen med skibsfarten og skibsbyggeriet, et betydeligt erhverv i hertugdømmerne. Søtransport var i den førindustrielle tid det mest farbare transportmiddel, og her nød hertugdømmerne fordel af en kort afstand til havet. Forbindelserne mellem de slesvig-holstenske havne og Hamborg var mangfoldige. Fra hertugdømmernes havne bragtes korn, levnedsmidler, træ og sten til Hamborg, mens kolonialvarer, manufakturvarer og fabriksvarer blev bragt fra Hamborg til hertugdømmerne. Hamborg var i anden halvdel af 1700-tallet på vej til at indtage sin rolle som centrum for nordeuropas handel og havde i den henseende en stigende økonomisk betydning som handelsplads, ikke blot for hertugdømmerne, men også for Nørrejylland og Norge.² Men også Flensborg blev en central handelsplads i 1700-tallet. I 1803 havde Flensborg hertugdømmernes største, og helstatens næststørste, handelsflåde bestående af 275 skibe med en samlet tonnage på 14.136,5 ton. Flensborg havde nydt godt af højkonjunktoren og den danske neutralitet under kolonikrigene i anden halvdel af det 18. århundrede, og byen havde udviklet en omfattende oversøisk handel med de danske kolonier i Vestindien. Handelen med helstatsdelen Norge var dog den vigtigste for byen. Sideløbende med handelen og skibsfarten opstod et betydeligt skibsbyggeri. Her var Flensborg, sammen med Aabenraa, Eckernförde, Altona og Kiel førende i helstaten.

Kobbermøllen ved Kruså, grundlagt i 1600-tallet. Slesvigregionens første større industrivirksomhed. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydlesvig.

Den danske helstats merkantilistiske politik havde på flere måder en positiv effekt på hertugdømmernes økonomiske udvikling. Et godt eksempel er anlægningen af den slesvig-holstenske Kanal, senere benævnt Ejderkanalen, fra 1777 til 1784. Anlægningen af denne kanal blev anset for en af de teknisk set største infrastrukturelle præstationer i samtidens Europa. Kanalen, der gik nord om Kiel til Rendsborg og via Ejderen ud til vestkysten ved Tönning, kunne anvendes af skibe med en last på op til 100 tons.³ Således var hertugdømmerne ved århundredeskiftet år 1800 den økonomisk mest veludviklede del af den danske helstat, med landbruget og handelen, og forbindelsen til Hamborg, som økonomiske drivkræfter. Hertugdømmernes økonomiske vægt i helstaten fremgår også af, at Altona i 1803 var helstatens næststørste by efter København med 23.085 indbyggere. Flensborg var tredjestørste by med 13.109 indbyggere.

Danmarks deltagelse på den tabende side i Napoleonskrigene betød et vendepunkt for den danske helstats økonomiske udvikling, også i hertugdømmerne. Tabet af Norge ramte Flensborg-handelen hårdt. Statsbankerotten i 1813 betød desuden, at Hertugdømmerne blev frataget sin monetariske særstilling i helstaten. Siden 1788 havde en speciebank i Altona udstedt den særlige slesvig-holstenske speciemønt, der var funderet på speciebankens sølvbeholdning. Efter statsbankerotten i 1813 blev sølvbeholdningen i Altona konfiskeret og overført til Rendsborg. Hertugdømmerne måtte nu dele Rigsbank og rigsbankdalersedler med det øvrige kongerige, hvad der vakte stor modvilje i hertugdømmerne. Få måneder senere måtte brugen af den slesvig-holstenske kurantmønt, en blandingsmøntenhed der stadig blev anvendt i Hamborg, stiltiende accepteres.⁴

Industrialisering og infrastruktur i Slesvig og Holsten

Europa var generelt præget af økonomisk krise i årene efter 1815. En landbrugskrise satte ind, som følge af overproduktion, med prisfald til følge. Landbrugskrisen satte sig også spor i de landbrugsdominerede hertugdømmer. Først fra 1830'erne vendte konjunkturerne, men så var der også højkonjunktur til sidst i 1850'erne. Denne højkonjunktur og en medfølgende befolkningsvækst medførte stigende efterspørgsel på landbrugs- og industrivarer, og den var en væsentlig grund til at industrialiseringen i kontinentaleuropa for alvor kom i gang. En verdensomspændende krise i 1857 bremsede væksten i nogle år, men fra 1870 satte en ny højkonjunktur og industrialiseringsproces ind. Det nye tyske kejserrige og dets optimisme efter krigen 1870-71 mod Frankrig, der skulle betale 5 milliarder mark i krigsskadeserstatninger, var centrum i denne højkonjunktur. Perioden 1870 til

1875 er blevet benævnt det tyske »Gründerboom«. Fra 1875 var væksten vigende, og i 1880'erne gav billig kornimport fra USA og Rusland grund til en ny europæisk landbrugskrise med overproduktion og prisfald tilføje. Fra omkring 1895 fulgte en højkonjunktur, der varede frem til august 1914 og udbruddet af den Første Verdenskrig. Samlet set oplevede det tyske kejserrige en hidtil uset økonomisk vækst og intens industrialiseringsproces i anden halvdel af det 19. århundrede, der på kort tid gjorde Tyskland til kontinentaleuropas stærkeste stormagt økonomisk og militært.

Ifølge Jürgen Brockstedt satte en egentlig industrialisering i hertugdømmerne sig først for alvor i gennem efter indlemmelsen i Preussen i 1867, men forud lå dog en tidlig industrialisering i enkelte slesvig-holstenske byregioner. Frem til 1848 koncentrerede industrien sig i Altona, Neumünster, Kiel og Flensborg, fra 1851 også i Aabenraa, Haderslev, Kappeln, Slesvig, Sønderborg, Tønder, Heide og Rendsborg, samt ikke mindst i Sydvestholsten.⁵ Overordnet set var hertugdømmerne mere industrialiseret end det øvrige danske kongerige ved tabet af disse i 1864. Samtidig var Holsten også mere industrialiseret end Slesvig, en forskel der skulle vokse i tiden 1867 til 1914.

Grundlæggelsen af jernstøberiet »Carlshütte« ved Rendsborg i 1827 markerer starten på den tidlige industrialiseringsperiode i hertugdømmerne, ligesom indsættelsen af dampskibe mellem Kiel og København i 1819, Glückstadt og Hamborg i 1827 og mellem Flensborg og København i 1829.⁶

Det var metalindustrien, der førte an i den tidlige industrialisering, og efter Carlshütte fulgte flere grundlæggelser, så der i 1838 var 9, i 1857 45 og i 1867 92 jern- og metalindustrianlæg i hertugdømmerne. Industrianlæg er her virksomheder med over 6 ansatte. Metalindustrien var afhængig af import af jernmalm og kul og blev derfor anlagt, hvor transportmulighederne var gunstige, som i fjordbyerne og byer ved Elben. Textil og læderindustrien spillede også en rolle i den tidlige industrialisering, hvor Neumünster blev et centrum for den slesvig-holstenske tekstilindustri. I Slesvig var teglværksindustrien af stor betydning, med koncentration på Sundeved- og Broagereggen, samt på sydsiden af Flensborg fjord og omkring Aabenraa. I 1865 fordelte industrianlæggene i hertugdømmerne sig med 403 i Kiel, 365 i Flensborg, 295 i Itzehoe, 280 i Neumünster, 252 i Elmshorn og 242 i Heide. De slesvigske byer Aabenraa, Kappeln, Haderslev, Sønderborg, Tønder og Rendsborg havde alle mellem 100 og 200 industrianlæg. Holsten lå med sine 2.639 industrianlæg et niveau over Slesvig med 1.720 industrianlæg.⁷

Årsagerne bag den begyndende industrialisering var blandt andet landbrugets øgede overskud, som var et resultat af en øget eksportkvote efter

1830. Landbrugseksporten gik som regel via Hamborg til England. Handels erhvervet havde også stor betydning for industrialiseringen, da en øget transithandel gav overskud til investeringer. I den henseende havde toldreformen af 1838 og forsøget på at skabe et frihandelsområde i hele den danske helstat en vis betydning, som ikke mindst hertugdømmernes tekstilindustri nød godt af.⁸ Toldreformen var en reaktion på dannelsen af den tyske toldunion, Zollverein, i 1834, som med optagelsen af kongeriget Hannover nåede helt op til helstatens grænser. Fra helstatens side blev der med bekymring set på hertugdømmernes stigende økonomiske orientering mod syd og Hamborgs indflydelse mod nord. Det kom også til udtryk ved helstatens tilbageholdenhed med hensyn til at udbygge jernbanelinien i hertugdømmerne. Således afviste regeringen i København i 1831 at anlægge en jernbaneforbindelse mellem Hamborg og Lübeck, der uvilkårligt ville styrke Hamborgs indflydelse mod nord. I 1844 blev strækningen Kiel-Altona dog åbnet, som den første i den danske helstat. I 1854 blev den første strækning i Slesvig, mellem Flensborg, Husum og Tønning åbnet, med baggrund i vidtløftige visioner om at trække Englands Østersøhandel ad denne vej i stedet for nord om Skagen. Da Øresundstolden bortfaldt i 1857 blev visionerne ikke indfriet.⁹ Først efter indlemmelsen i Preussen kom der for alvor fart i jernbaneudbygningen. Helstatsregeringen forhindrede også udbygningen af »Chausseen« (landevejen), mellem Lübeck og Hamborg og tøvede i 1830'erne i det hele taget med at udbygge vejnettet i hertugdømmerne. Først i 1837 blev anlægningen af en »Chaussee« fra Altona til Kolding påbegyndt, og den 1. marts 1842 trådte en vejforordning for hertugdømmerne i kraft, med det formål at styrke handel og vandel i hertugdømmerne ved udbygningen af 552 km hovedlandeveje.¹⁰

I 1862 blev anlæggelsen af den østlige længdebane fra Vamdrup til Flensborg påbegyndt. Dermed opstod der en nord-syd gående dimension i den slesvig-holstenske infrastruktur, med østlængdebanen Kolding-Flensborg-Kiel og vestbanen Ribe-Tønder-Niebuß-Husum som hovedbanelinier. At den østlige længdebane blev lagt ud på den nordslesvigske højderyg over Rødekro og Vojens, i stedet for ind over Aabenraa og Haderslev, skyldes at entreprenøren Sir Morton Peto, som fik koncession på anlæg og drift af jernbanerne i Nordslesvig i 1862, af omkostningsmæssige årsager ønskede at anlægge linien på højderyggen i stedet for via den besværlige og dyre vej ind over byerne, der måtte nøjes med stikbaneforbindelser.¹¹ Fraværet af længdebaneforbindelsen i de to nordslesvigske byer har haft en væsentlig betydning for byernes økonomiske udvikling. Flensborg blev derimod et trafikalt knudepunkt, hvilket styrkede byens position i regionen. Den nord-syd gående dimension gik til dels igen i

chaussévejnettet. Jernbane- og vejnettet afspejlede således hertugdømmernes funktion som forbindelsesled mellem Skandinavien og Centraleuropa, og mellem Skandinavien og Hamborg.¹²

Efter hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867 opstod en ny situation. Trods den stigende økonomiske orientering mod syd havde hertugdømmernes økonomi været en del af helstatens økonomi, og samhandlen med den danske del af helstaten havde været betydelig. Nu skulle der en økonomisk omstilling til, som var særlig vanskelig for Nordslesvig. Hidtil havde hertugdømmerne været toldmæssigt beskyttet fra tysk konkurrence, senest med toldloven af 1853, der lagde helstatens ydre toldgrænse ved Elben.¹³ Efter indlemmelsen i det tyske toldforbund forsvandt toldbeskyttelsen. Til gengæld åbnede der sig et stort indre tysk marked for Slesvig og Holsten, der i den følgende tid skulle udvikle sig eksplosivt.

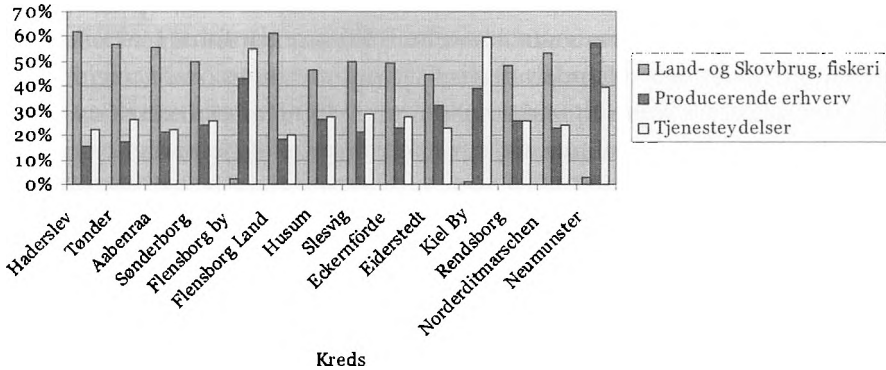
Den struktursvage region Slesvig?

Industrialiseringen i det tyske kejserrige i tiden 1871 til 1914 var unik i sin intensivitet. Udgangspunktet var Ruhrområdets kulforekomster og den dertil knyttede sværindustri.¹⁴ Herfra spredte industrialiseringen sig med høj hastighed. Kendetegnende for industrialiseringen i det tyske kejserrige var de tyske bankers finansielle rolle og de meget tætte forbindelser, der udvikledes mellem bankerne og sværindustrien i industrialiseringsprocessen. Dannelsen af store korporativer og en kartelisering af økonomien var en væsentlig del af den tyske industrialisering.¹⁵ I den nye preussiske provins Slesvig-Holsten voksede industrien også betragteligt, med udgangspunkt i byregionerne Flensborg, Kiel, Neumünster, Elms horn, Altona, Ottesen og Wandsbek. Fra midten af det 19. århundrede og frem til den Første Verdenskrig mere end femdobledes antallet af industrielle arbejdspladser og industrielt beskæftigede i Slesvig-Holsten. Jern- og metalindustrien samt tekstilindustrien var de store drivkræfter, men også metalskibsværfter og kemisk industri fik betydning.¹⁶ Industrialiseringen var imidlertid ikke generel, men koncentrerede sig i industricentre. Konsekvensen af industrialiseringen var en økonomisk polarisering mellem højt- og lavtindustrialiserede egne.

Björn Hanssen har, i flere omgange, påvist, at Holsten oplevede en markant mere intensiv industrialisering end Slesvig, og har på den baggrund omtalt Slesvig som en *struktursvag* region.¹⁷

Björn Hanssen har sammenlignet erhvervsstrukturen i de slesvig-holstenske kredse på brancheniveau, det vil sige primær, sekundær og

Arbejdsstyrken fordelt på økonomiske sektorer 1907 i de slesvigske og enkelte holstenske kredse

Figur 3.1. Kilde: *Historisches Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)*

tertiær sektorer i perioden 1882 til 1925. Ovenfor ses et søjlediagram over arbejdsstyrkens fordeling på de tre økonomiske sektorer i de slesvigske kredse, samt de fire holstenske kredse Kiel, Rendsborg, Neumünster og Norderditmarschen i året 1907. Som det ses, er alle landkredse landbrugsdomineret, mens de tre bykredse Flensborg, Kiel og Neumünster er kendetegnet ved en anden erhvervsstruktur. Flensborg og Kiel ligner hinanden ved en høj grad af tjenesteydelseserhverv, mens Neumünster er industridomineret. Ser vi bort fra de tre bykredse har vi en mere sammenlignelig gruppe af landkredse. Som det ses, varierer erhvervsstrukturene i landkredsene noget, omend på et mindre niveau. Samtidig skjules de indre strukturforskelle indenfor de pågældende økonomiske sektorer, og det giver indtryk af strukturel ensartethed.

Bjørn Hanssen forsøger i sin undersøgelse at regne videre på disse tal i et udvidet undersøgelsesområde bestående af hele provinsen Slesvig-Holsten, byerne Lübeck og Hamborg og fyrstedømmet Lübeck, samt et sekundært undersøgelsesområde bestående af kredsene umiddelbart syd for Elben. Hanssen søger i sin komparative analyse kredse med en homogen erhvervsstruktur. For at finde kredse med en homogen erhvervsstruktur foretager Hanssen en specialiseringsanalyse, hvori han udpeger de kredse, der har relativt flere beskæftiget i en branche end den gennemsnitlige fordeling i hele undersøgelsesområdet, og dermed er specialiseret indenfor denne branche. De geografisk sammenhængende kredse med ensartet erhvervsstruktur benævner Hanssen efterfølgende som en region i økonomisk henseende. Bykredsene har Hanssen behandlet særskilt, og de indgår dermed ikke i disse regioner, men står som selvstændige enheder. Hanssen kommer dermed frem til en inddeling af undersøgelsesområdet i 7 regio-

ner, for hvert af årene 1882, 1895, 1907 og 1925, svarende til år, hvor der er foretaget erhvervstællinger. Tre af disse regioner er domineret af landbrugserhverv, en region af industrierhverv og to regioner af tjenesteydelseserhverv. Kun få »grænseregioner« skifter tilhørsforhold over perioden. De økonomiske regioners grænser er altså meget stabile. Om Slesvigområdet siger Björn Hanssen: *«So veränderte sich die Zusammensetzung der Region Nord – bestehend aus den Kreisen Hadersleben, Tondern, Husum, Apenrade, Sonderburg, Eckernförde, und Flensburg Land – zwischen 1882 und 1925 gar nicht. Die sektorale Erwerbsstruktur in der Region Nord blieb während der betrachteten Zeit stark Landwirtschaftlich geprägt und hat sich nur geringfügig verändert.»*¹⁸ Region Nord forblev en region domineret af landbrugserhvervet i hele perioden. Det betyder i Björn Hanssens terminologi, at den forblev en sammenhængende region med en homogen erhvervsstruktur til 1925. Region »Mitte«, bestående af kredsene Schleswig, Eiderstedt, Norderditmarschen, Süderditmarschen og Rendsborg, var præget af tertiære tjenesteydelseserhverv. Rendsborg forlod dog i 1925 den tertiært prægede region til fordel for den sekundært industriprægede sydvest region bestående af kredsene Steinburg, Pinneberg, Kiel Land, Lauenburg og kredse syd for Hamborg. Samlet set kan Slesvig-Holsten ikke betragtes som tilbagestående i forhold til resten af Tyskland, siger Hanssen, da hele området gennemsnitligt havde flere beskæftiget i den tertiære sektor og færre i den primære sektor end det samlede tyske gennemsnit. Derimod var de tre landbrugsregioner Nord, Sydøst og Segeberg tilbagestående, med en lav grad af strukturudvikling i perioden.¹⁹

Slesvig-Holsten kan således ikke betragtes som en samlet økonomisk region, da den var præget af store indre strukturforskelle i den nævnte periode. Det er en vigtig pointe i Björn Hanssens analyse, som ikke kan afvises. Undersøgelsen har dog den kildemæssige svaghed, at den tager udgangspunkt i den politiske kredsinddeling. På den måde er byernes vægt i landkredsens struktur skjult. Björn Hanssen behandler til gengæld de kredsfrige byer, Flensburg, Kiel, Lübeck, Altona og Hamborg for sig, hvilket netop giver indtryk af forskellen mellem by og land. Men derved reduceres de kredsfrige byers betydning for de omliggende landkredse. Midt i den landbrugsprægede region Nord lå således et af de store industricentre Flensburg. Samtidig reducerer erhvervsbranche analysen muligheden for at udpege strukturelle forskelle indenfor de enkelte sektorer.

Leif Hansen Nielsen har i sin bog *«Ad industriens vej»* (2007) nuanceret Björn Hanssens billede af den struktursvage region Slesvig. Leif Hansen Nielsen hæfter sig også ved den polarisering, der opstod i perioden 1876 til 1900, mellem højt- og svagt industrialiserede områder i Slesvig-Holsten. Undersøgelsen er foretaget kredsvis, og den har til hensigt at undersøge

industrialiseringsniveauet i de enkelte kredse. Leif Hansen Nielsen foretager dermed en inddeling i tre grupper, af henholdsvis højt industrialiserede kredse med 50 industrivirksomheder eller derover, mindre industrialiserede kredse med mellem 19 og 41 virksomheder og ikke-nævneværdigt industrialiserede kredse med 13 virksomheder eller derunder. Industrivirksomheder defineres igen som virksomheder med mindst 6 ansatte. Ifølge Leif Hansen Niensens undersøgelse skete der en polarisering i perioden 1875 til 1900 ved at flere kredse kom op i gruppe A, og flere kredse røg ned i gruppe C, mens mellemgruppen til gengæld blev mindre. Strukturforskellene blev altså større. I år 1900 bestod de højt industrialiserede kredse af de kredsfriske byer Altona, Kiel og Flensburg, samt af de holstenske kredse Kiel Land, Lauenburg, Pinneberg, Plön, Rendsburg, Steinburg og Stormarn. De mindre industrialiserede kredse var fortrinsvis lokaliseret i det nordlige Slesvig ved Haderslev, Aabenraa og Sønderborg kredse samt ved Slesvig og Süderditmarschen kredse. De »ikke-nævneværdigt« industrialiserede kredse var lokaliseret til det sydlige Slesvig ved Flensburg Land og Eckernförde kredse, det meste af vestkysten ved Tønder, Husum, Eiderstedt og Norderditmarschen kredse, samt de to østholstenske kredse Segeberg og Oldenburg. Polarisationen viser sig også ved, at de højt industrialiserede kredse i den 25-årige periode fra 1864 til 1914 oplevede en fire- til femdobling af antal industrielle virksomheder og ansatte, mens de mindre industrialiserede kredse oplevede en to- til tredobling, og de ikke-nævneværdigt industrialiserede kredse en fordobling af antal virksomheder og ansatte. Det vil med Leif Hansen Niensens ord sige; »*De områder, der i forvejen havde industri, tiltrak yderligere industri, hvorimod de områder, der i udgangspunktet ikke havde nogen nævneværdig industri, havde svært ved at tiltrække industri.*«²⁰ Der var tale om en selvforstærkende polariseringseffekt.

De tre nordslesvigske kredse Haderslev, Aabenraa og Sønderborg betegnes som relativt mere industrialiseret end de syd- og vestslesvigske kredse i perioden 1875 til 1900, trods en markant tilbagegang i årene efter 1864. Leif Hansen Nielsen forklarer dette med en fra 1866 veludbygget infrastruktur samt forekomsten af ler som råstof til teglværksindustrien. Endelig havde kredsenes hovederhverv, landbruget, gode kår, særligt fra midten af 1890'erne og frem til den Første Verdenskrig, hvilket medførte stigende efterspørgsel på landbrugsmaskiner til dyrkning af jorden og til forarbejdning i mejerierne. Denne udvikling gav grundlag for flere mindre jernstøberier og maskinfabrikker, som var en af de mest udbredte industrier i det nordlige Slesvig. Endelig gav landbrugets vækst et kapitalgrundlag til investeringer i industrien. Der var også tale om en udvikling fra en tidlig industri koncentreret om få større brancher og virksomheder, over mod en industri dækkende et bredt felt af brancher, med mange små og mellem-

Flenborg Skibsværft i 1890'erne. Grundlagt i 1871 og gennem mange år provinsen Slesvig-Holstens største privatejede virksomhed. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

store virksomheder, med 20-50 ansatte. Der var vækst i antallet af virksomheder, men ikke i størrelsen af disse. Typisk specialiserede de små og mellemstore virksomheder sig i nicher, som skråtobak (M. Hansen Jr. i Haderslev), fiskenet (Utzon i Sønderborg) og mejeriteknologi (Brd. Gram i Vojens), og de kunne derved forblive konkurrencedygtige overfor de større virksomheder sydpå. Industrien centraliseredes løbende i de tre østlige købstæder Haderslev, Aabenraa og Sønderborg, da afhængigheden af mekanisk kraft og transportmuligheder øgedes, ligesom kravene til arbejderens kvalifikationer steg med specialiseringen. Efter århundredeskiftet ophørte væksten i antallet af virksomheder i de tre kredse, hvilket er bemærkelsesværdig i en periode, der ellers var præget af højkonjunktur. Dertil skriver Leif Hansen Nielsen; »Denne udvikling tyder på en industriel afmatning midt i højkonjunkturen. Dynamikken og initiativet til at sætte nye produkter og virksomheder i gang forsvandt hurtigt, og det var kun højkonjunkturrens pengeligelighed, der var tilbage som dynamo i den eksisterende industri. I 1914 kom verdenskrigen, og denne satte med sin rovdrift på mennesker og materiel landsdelen og Tyskland langt tilbage.«²¹ Set i det lys var Nordslesvigs indlemmelse i Danmark måske en fordel for landsdelens industri, der under et tysk økonomisk system måske var deindustri-

aliseret yderligere? Det vil blive en hypotetisk overvejelse, men Leif Hansen Nielsen rejser et interessant spørgsmål.

Købstæder og centralsteder i Slesvig

Som omtalt havde industrialiseringen udgangspunkt i byregioner og den koncentrerede sig fortløbende i byregioner. Byregionerne opnåede med industrialiseringen en stigende økonomisk vægt og betydning i forhold til oplandet, hvilket den forbedrede infrastruktur medvirkede til. Begrebet region defineres her som et landområde med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, med et dominerende center. Det er byerne og byhierarkiet, der konstituerer den funktionelle region, og ikke ensartede erhvervsstrukturer, som Björn Hanssen har argumenteret for. Regioner kendetegnes ikke af ensartethed, men derimod af en intern diversitet og arbejdsdeling, hvor bycentrene er væsentlige knudepunkter. Derfor må byerne være grundlag for en regional analyse. Men hvad er en by, og hvornår opnår en by oplandsmæssig betydning?

Købstæderne opnåede med de af landsherren udstedte købstadsprivilegier i 1200- og 1300-tallet at blive selvstændige jurisdiktioner med egen forvaltning. Det var privilegier som afgiftsfrihed, handels- og toldprivilegier, samt ret til at anlægge fæstningsværker, der gav byerne status som købstæder. I Slesvigområdet kom købstadsrettighederne i høj grad til at hvile på ældre sædvaner, særligt Slesvig bys privilegier, der var den første købstadsprivilegerede by i Slesvig. Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Flensborg, Eckernförde og Ærøskøbing opnåede alle købstadsrettigheder i anden halvdel af 1200-tallet og begyndelsen af 1300-tallet. I modsætning til kongerigets købstæder, der siden 1660'erne blev underordnet stiftsamtmændene, forblev de slesvigske købstæder selvstændige jurisdiktioner indtil 1850 og de holstenske indtil 1855.²² Hertugdømmernes købstæder nød længe mere udstrakte handels- og toldprivilegier end kongerigets byer. Hertugdømmerne var generelt et lavtarifområde i forhold til kongeriget, hvad der fremmede hertugdømmernes handel med Hamborg. Men forholdene var meget uensartede i form af mangeartede særprivilegier til de enkelte købstæder. Toldloven af 1838 var et forsøg på at skabe et frihandelsområde i hele helstaten, men flere slesvigske købstæder blev undtaget særlige tillægsafgifter, og 11 varesorter blev i hertugdømmerne undtaget fællestarifferne.²³ Købstæderne nød også erhvervsmæssige privilegier i form af monopol på handel og håndværk. I 1844 var det på tale at indføre næringsfrihed i hertugdømmerne, men de nationale modsætninger og siden krigen mod Danmark 1848-50 forhindrede sagens videre-

førelse. Mens næringsfriheden blev indført i Danmark 1857, var det først efter indlemmelsen i Preussen i 1867 at næringsfrihed blev indført i Slesvig-Holsten, i øvrigt som det sidste af de tyske lande.²⁴ Købstadsprivilegierne gav byerne økonomiske fordele, men de uensartede strukturer i hertugdømmerne var i lige så høj grad et økonomisk og politisk problem. En del af helstaten Danmarks problematiske forhold til hertugdømmerne var netop manglende administrative og økonomiske reformer i hertugdømmerne, der ofte strandede på de privilegerede stænders modstand.

I hertugdømmerne fandtes også de særlige flækker, der var en mellemting mellem landsbyen og købstaden. Flækkernes rettigheder hvilede som købstædernes på sædvaner og var ligeledes meget uensartede. Det gjaldt ikke mindst de økonomiske særrettigheder, der var tildelt flækkerne. Flækkebyer var et udbredt fænomen og begreb i Mellemeuropa, men det blev aldrig anvendt i Danmark og det øvrige Norden. I kongeriget blev der i stedet udstedt købstadsprivilegier til meget små bysamfund på indtil 1.300 indbyggere.²⁵ De slesvigske byer, der med sikkerhed fik flækkestatus var Bredstedt, Husum, Wyk, Højer, Løgumkloster, Nordborg, Augustenborg, Glücksburg, Kappeln, Arnæs, Marstal, Christiansfeld og Friedrichsort. Nogle flækker opnåede først denne status i 1800-tallet, og andre blev ophøjet fra flække til købstad, som Husum i 1603.²⁶

Den 14. april 1869 blev en særlig bylov for provinsen Slesvig-Holstens byer og flækker vedtaget, der for Slesvigs vedkommende var den første overordnede bylov. Da havde byerne Slesvig, Tønder, Haderslev, Sønderborg, Flensborg, Eckernförde, Husum, Tønning, Garding og Friedrichsstad købstadsstatus. Flere flækker blev siden ophøjet til købstad, Kappel i 1870, Bredstedt i 1900, Wyk i 1910 og Arnæs i 1934. Desuden fik Westerland på Sild købstadsrettigheder i 1905.²⁷ Men officielle købstadsprivilegier gør ikke nødvendigvis byerne til centralsteder, selvom der er ofte findes en sammenhæng. Og selv en landsby kan være centralsted for et mindre opland.

Klaus Greve har foretaget en grundig centralstedsanalyse på hertugdømmet Slesvig for året 1860.²⁸ Med de små kirkesogne, «*Kirchspiele*», som funktionelle enheder har han delt hertugdømmet op i 246 rumlige enheder og undersøgt disse enheders oplands- og byfunktioner ved hjælp af adressebøger og folketællingen fra 1860. Disse *Kirchspiele* er kendetegnet ved at være centreret om en bymæssig enhed af varierende størrelse. Greve opererer med et hierarki af 24 funktioner eller erhverv, som han ved nøje eftertælling i kildematerialet har fundet tilstedeværende i en eller flere af de 178 sogne, hvortil der fandtes pålideligt kildemateriale. De pågældende funktioner eller erhverv har Klaus Greve rangeret i et hierarki efter deres hyppighed i samtlige sogne. Dernæst har Greve udregnet funktionsligheden imellem de enkelte sogne (phi-koefficiensanalyse og kor-

relationsanalyse). Han finder herved otte grupper af forskellige centralsteder med særlige karakteristika. De otte grupper er de højtcentrale sogne, middel centrale sogne, og svagt-centrale sogne og endelig enkelte sær-sogne. Højt specialiserede erhverv som optiker, fotograf, instrumenthandel, pelshandel, hattehandel, farvehandel og advokater var kun at finde i de højtcentrale sogne, mens erhverv som læge, apotek, urmager og guldsmed også kunne findes i de middelcentrale sogne. Klaus Greve konkluderer, at centralstedssystemet i Slesvig 1860 var præget af stor regional variation, og at Slesvig derfor ikke var en homogen region.

Væsentligt er, at Greve fandt 10 såkaldt højtcentrale sogne og at disse var Aabenraa, Eckernförde, Flensborg, Garding, Haderslev, Husum, Kappeln, Slesvig, Sønderborg og Tønning. I næste række kom sognene Bredstedt, Friedrichsstad, Højer, Løgumkloster og Tønder. Disse byer var, som ovenfor nævnt, alle enten købstæder eller flækker. Formentlig var der forskel på, hvor højtcentrale de enkelte byer var, men fordi Greve ønsker at tage samtlige sogne med i sin analyse, kommer han ikke nærmere ind på forholdet imellem de højtcentrale steder. På den måde kan man sige, at resultatet bliver indlysende, da hver enkelt rumenhed har sit eget centralsted. Klaus Greves viderebearbejdning af resultatet giver dog interessante resultater. Som Greve siger, forklarer centralstedsmodellen i den udførte form ikke regionale og tidsmæssige variationer, og den er en ahistorisk model. Derfor forsøger Greve at forklare den regionalgeografiske variation og spredning af de forskellige højt- og svagtcentrale steder ved at se på det han kalder »Umlandbedingungen«, som er oplandets befolkningstæthed, befolkningens købekraft og indkomstfordeling. Via en multipel regressionsanalyse viser Greve, at den generelle befolkningstæthed, antallet af gårdmænd og landbesidder koncentrationen i de administrative herredsenheder, der er geografisk større end sognene, kan forklare 63% af den geografiske spredning af centralsteder, som udbyder funktionerne urmagere, læger, apoteker, manufakturhandlere, guldsmede, krydderihandlere og postkontorer. Med andre ord har befolkningstætheden og ikke mindst antallet af gårdmænd, der hørte til den købekraftige del af befolkningen, stor betydning for antallet af centralsteder på den pågældende egn. Det er, som Greve siger, en høj forklaringsgrad kildematerialet taget i betragtning. Ligeledes finder Greve, at antallet af større landejendomme og antallet af indbyggere med en årsindkomst på over 1.200 rigsdalere viser nær sammenhæng med fordelingen af centralsteder, uden dog at foretage en ny regressionsanalyse.²⁹ Overordnet set viser Klaus Greves analyse, at den vare- og tjenesteudbudsrelaterede centralstedsfordeling er efterspørgselsstruktureret og afhængig af oplandets indkomst og velstand. Det er en veludført analyse og en god udnyttelse af kildematerialet, Klaus Greve har gennemført, og analysen bekræfter en sammenhæng, der

ellers tages for givet. Interessant er også analysens påvisning af egnene Sundved, Als og det sydlige Angel som de mest befolkningstætte og købekraftige egne i Slesvig. Også området omkring Haderslev købstad og enkelte steder på vestkysten, som Neukirchen og Eiderstedt har udgjort økonomisk velstående egne. Den særlige slesvigske topografi, med østkystens frugtbare morænejord, geestens sandjord og den frugtbare marsk har haft stor betydning for den økonomiske udvikling i Slesvigregionen.

Urbanisering og byhieraki

Historikerne Per Boje og Ole Hyldtoft udarbejdede i forbindelse med det nordiske historikermøde i Trondhjem i 1977 en rapport om urbaniseringsforløbet i Danmark 1840 til 1914. Boje og Hyldtoft opererer i deres analyse af urbaniseringen i Danmark med en rangordning af byerne, som de inddeler i 5 hovedtyper. Denne inddeling er skønsmæssigt foretaget på baggrund af de danske købstæders størrelse i 1840 og 1911.³⁰ De 5 hovedtyper og deres størrelser er som følger: Hovedstaden med over 100.000 indbyggere, landsdelscentre med mellem 100.000 og 30.000 indbyggere, regionale centre med mellem 30.000 og 6.000 indbyggere, oplandsbyer med mellem 6.000 og 3.000 indbyggere, og sidst småbyer med under 3.000 indbyggere. Bytyperne relaterer både til indbyggertal og oplandsfunktioner. Grænserne mellem hovedtyperne vil i praksis være flydende, og den konkrete inddeling er et analytisk redskab. Som Boje og Hyldtoft siger, kan man forvente en nær sammenhæng mellem oplandsfunktioner og indbyggertal, da samlingen af oplandsfunktioner øger sandsynligheden for udviklingen af nye funktioner og dermed tiltrækning af flere indbyggere. Sagt på en anden måde: jo større by, jo flere byfunktioner og jo større opland. Men markedet for varer og tjenesteydelser vil også være præget af lokale forhold, og de enkelte oplandsfunktioner vil ikke nødvendigvis indgå i et hierakisk mønster.³¹ I tyndt befolkede egne vil mindre byer sandsynligvis spille en større oplandsrolle end byer af samme størrelse i tæt befolkede områder.

Det kunne være interessant at overføre Boje og Hyldtoft's bytyper på Slesvig i perioden 1840 til 1910 og siden 1910 til 1933. Da det ikke er hensigten at kortlægge den slesvigske urbanisering, men at skitsere og analysere byhierakiet i regionen, som det så ud umiddelbart før delingen i 1920, og som det udviklede sig i mellemkrigstiden, vil interessen gælde byer, der i 1933 havde opnået status som oplandsby, og som sådan havde en strukturerende betydning for et større opland.³² Med denne afgrænsning står vi tilbage med 11 slesvigske byer, som vi skal se nærmere på. Af

disse 11 byer var alle undtagen Niebüll blandt de højtcentrale sogne, som Klaus Greve fandt i sin analyse af centralsteder i Slesvig i 1860. Niebüll var ligeledes den eneste by, der hverken havde flække eller købstadsstatus. Der var således tale om en vis kontinuitet i de større centralstedsbebyggelser i Slesvig 1860 til 1939, trods markante økonomiske strukturforandringer i form af industrialisering og urbanisering i perioden fra 1860 og frem til 1939. Niebüll er den interessante undtagelse, som vi skal vende tilbage til senere. I tabellen nedenfor ses de 11 slesvigske byers indbyggertal i perioden 1840 til 1910 og deres indekserede vækst siden 1840.

Selvom visse tidsmæssige nuancer forsvinder ved de få udvalgte årstal, tegner der sig et billede af en udvikling i faser. I 1840 var byerne Flensborg og Slesvig dominerende i hertugdømmet Slesvig, og stod i konkurrence om at være hertugdømmets regionale centerby. I perioden fra 1840 til 1860 indledes en intensiveret urbanisering, og en række byer opnår oplandsbystørrelse, mens Haderslev bliver regionalt center. I 1880 er urbaniseringen taget kraftigt til. Flensborg er vokset betydeligt og får landsdelscenterstørrelse, mens Husum og Aabenraa kommer til i rækken af regionale centre. Aabenraa stagnerer dog igen, ligesom Slesvig, Sønderborg og Tønning. Frem til 1900 og 1910 er der stort set vækst over hele linien. Flensborgs vækst er massiv, og byen er i 1910 vokset med 79% siden 1840, mens også væksten i Sønderborg (68%), Husum(59%) og Haderslev(53%) har været betydelig. Set alene på indbyggertallene er det hierarkiske billede således, at Flensborg senest i 1880 var trukket afgørende fra de andre slesvigske byer, og havde etableret sig som det eneste landsdelscenter i regionen. Under Flensborg findes en række regionale centre, hvor af de største er Slesvig, Haderslev, Husum og Sønderborg. Vestkysten er generelt præget af mindre byer og mindre vækst i bybefolkningen. Der er

De Slesvigske byers indbyggertal 1840-1910 (+ indekseret vækst)										
By/År	1840		1860		1880		1900		1910	
Bredstedt	1.710	100	2.165	120	2.212	121	2.336	126	2.740	136
Eckernförde	4.058	100	4.325	106	5.321	124	6.719	140	6.802	140
Flensborg	12.561	100	19.682	136	30.956	159	48.922	174	60.922	179
Husum	3.851	100	4.816	120	6.267	139	8.268	153	9.435	159
Niebüll					1.681	100	1.992	116	2.038	118
Slesvig	11.204	100	12.197	108	15.446	127	17.910	137	19.908	144
Tønning	2.412	100	3.069	121	3.400	129	3.427	130	3.216	125
Aabenraa	4.021	100	5.133	122	6.215	135	5.952	132	7.769	148
Haderslev	6.156	100	8.012	123	8.054	124	9.201	133	13.064	153
Sønderborg	3.261	100	3.894	116	5.863	144	5.522	141	10.042	168
Tønder	2.792	100	3.216	113	3.637	123	3.969	130	4.807	142

Tabel 3.1 Kilde. Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. (Kiel 1967)

Kategorier Småby Oplandsby Regional center Landsdelscenter

Industrivirksomheder og arbejdere i de slesvigske byer 1880, 1890 og 1900						
By/År	1880		1890		1900	
	Virksomheder	Arbejdere	Virksomheder	Arbejdere	Virksomheder	Arbejdere
Bredtstedt					1	19
Eckernförde	2	97	2	94	4	163
Flensborg	13	1401	27	2289	44	3619
Husum	1	17	3	40	3	56
Niebüll						
Slesvig	7	150	9	210	12	288
Tönning			3	63	4	339
Aabenraa	6	74	9	87	12	115
Haderslev	2	163	6	250	11	352
Sønderborg	4	106	9	167	9	146
Tønder	1	7				

Tabel 3.2 Kilde: Leif Hansen Nielsen: Ad industriens vej. Tabelafsnit.

i nogen grad sammenfald mellem de internationale konjunkturer og byernes vækstgrader, ikke mindst for Flensborgs vedkommende.

Antallet af industrivirksomheder og antal ansatte vil kunne vise byernes industrielle udvikling i forhold til hinanden. Tabellen ovenfor viser industrivirksomheder (med mindst 6 ansatte) for årene 1880, 1890 og 1900 i de pågældende byer. Som det ses, var Flensborg uden sammenligning det absolutte industrielle centrum i Slesvig, med en intensiverende tendens over årene. I dette tilfælde er der en klar sammenhæng mellem urbanisering og industrialisering. Derefter følger gruppen Haderslev, Slesvig, Sønderborg, Aabenraa og Eckernförde, med små variationer i rækkefølgen. Tönning kommer i år 1900 med op i denne gruppe ved hjælp af skibsværftet Schömer og Jensen, der havde 300 af de 307 arbejdere ansat i 1900. Vestkystbyerne Husum, Tønder, Bredtstedt og Niebüll står i en gruppe for sig, med meget lidt eller ingen industri. I store træk giver industrialiseringsniveauet i byerne samme billede som indbyggertallet med Flensborg som eneste landsdelscenter, og dernæst en række regionale centre og enkelte oplandsbyer. Flensborg var blevet regionens uden sammenligning førende økonomiske kraftcenter.

Forvaltning, kultur og militær

En region er ikke er en statisk men dynamisk størrelse, og den er påvirket af ude- og indefra kommende hændelser og politiske beslutninger. Byfunktionsfordelingen er afhængig af oplandsbefolkningens præferencer, som netop er en foranderlig størrelse, og den er ikke nødvendigvis kun skabt ud fra rationelt økonomiske overvejelser om priser og transport-

omkostninger. Tværtimod kan der ligge stærke følelsesmæssige, familiemæssige, kulturelle og historiske overvejelser bag valget af centerby. Ved siden af praktiske og økonomiske forhold, som transportmuligheder og vareudbud, vil også udbuddet af offentlige tjenester, skoler, sygehuse og kulturelle institutioner påvirke byernes tiltrækningskraft på oplandsbefolkningen. Ikke mindst den offentlige forvaltning kan spille en stor rolle for byvæksten og byopfattelsen.

Slesvig by var traditionelt hertugdømmets regeringsby og forvaltningscentrum. Den danske konges statholder og repræsentant i hertugdømmerne havde siden 1545 resideret på Gottorp Slot, der fra 1713 også husede den gottorpske Overret, en melleminstans mellem Tyske Kancelli i København og lokaladministrationen. I 1834 blev en slesvig-holstensk provinsialregering nedsat, samtidig med indførelsen af særskilte stænderforsamlinger for hertugdømmerne. Både provinsialregeringen og den slesvigske stænderforsamling holdt til i Slesvig by. Efter treårskrigen i 1850 blev provinsialregeringen flyttet til Flensborg. Med indlemmelsen i Preussen 1867 blev Overpræsidenten øverste embedsmand i provinsen Slesvig-Holsten. Fra 1866 til 1879 residerede denne i Kiel, fra 1879 til 1917 i Slesvig by, og derefter igen i Kiel. Overpræsidenten repræsenterede den øverste preussiske statsmagt og var medlem mellem provinsen og centralmagten i Berlin. Provinsen Slesvig-Holsten blev tillige *Regierungsbezirk*, regeringsdistrikt, og en regering med en regeringspræsident i spidsen fik hovedsæde i Slesvig by. Andre preussiske provinser bestod som regel af 2-3 regeringsdistrikter. Provinsens parlament, Provinsiallanddagen, der ikke havde skattebevillingsret og kun begrænset indflydelse, fik indtil 1905 hovedsæde i Rendsborg og derefter i Kiel.

Med indlemmelsen i Preussen blev provinsen administrativt delt i kredse svarende til danske amter. Byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Tønder, Flensborg, Slesvig, Eckernförde, Husum og Tönning blev alle kredshovedbyer, og husede kredsens forvaltning med landrådskontoret, kredsagen og kredsudvalget. Landråden var kredsens øverste embedsmand udpeget af den preussiske regering, mens kredsagen var en forsamling af repræsentanter for købstæder, større landejendomsbesiddere og landkommunerne, valgt efter det preussiske treklasse system. Kredsudvalget blev fra 1889 kredsagens udførende organ. Landråden var formand for både kredsagen og kredsudvalg. Kredshovedbyerne var således forvaltningsmæssige centerbyer. Af de ovenfor behandlede elleve slesvigske byer var ni kredshovedbyer. Kun Bredtstedt og Niebüll var ikke kredsbys, men husede som alle de ni andre byer en amtsret, den lokale domstol. I april 1889 blev Flensborg omdannet til selvstændig bykreds, eller med andre ord en kredsfri by. Administrationsformen var en forvaltnings-

mæssig reaktion på byernes vækst i Preussen. Altona var allerede i 1867 blevet bykreds, mens Kiel fulgte i 1883, og Wandsbeck og Neumünster i 1901. I de kredsfrige byer blev overborgmesteren som byens øverste embedsmand også udpeget af den preussiske regering.³³ Flensborg var og blev den eneste by i Slesvigområdet med status af bykreds.

Forvaltningsmæssigt var Slesvig således hovedbyen for provinsen Slesvig-Holsten, mens Flensborgs økonomiske betydning kom til udtryk ved, at byen var den eneste bykreds i Slesvig regionen. Der havde altid eksisteret en vis konkurrence mellem de to byer om at være Slesvigs centerby, en konkurrence som Flensborg siden anden halvdel af det 18. århundrede havde ført økonomisk, men hvor Slesvig forvaltningsmæssigt og kulturelt forblev på linie med eller over Flensborgs niveau, med undtagelse af den korte periode 1850 til 1864 hvor Flensborg også var forvaltningscentrum. Slesvig by var regionens gejstlige centrum med Domkirken og St. Johannes Kloster som centrale institutioner, hvad der sammen med byens status som forvaltningscentrum gav byen karakter af højkulturelt center. Byen havde også siden Gottorpfyrsternes velmagtsdage i 1600-tallet haft et teater, som i 1839 blev omdannet til et egentligt byteater.³⁴ Kreds- og/eller bysygehuse fandtes i alle de elleve byer om end af varierende størrelse. I Flensborg fandtes to hospitaler, den evangelisk-lutherske Diakonisseanstalt og det katolske St. Fransiskus Hospital, der begge er at finde i byen den dag i dag. Borgerskoler af forskellig art var også at finde i alle elleve byer, realskoler i Aabenraa, Sønderborg, Flensborg og Eckernförde, mens Haderslev, Flensborg, Slesvig og Husum også husede gymnasier. I Flensborg var der tilknyttet en købmands- og handelsskole til Realskolen. I Haderslev, Tønder og Eckernförde fandtes lærerseminarier, i Slesvig og Augustenborg lærerindeseminarier. I søfartsbyerne Flensborg og Aabenraa fandtes kongelige navigationsskoler, i Flensborg også en landbrugsskole.³⁵ Et universitet skulle man derimod til Kiel for at finde, mens en håndværkerskole, *Gewerbliche Fortbildungsschule*, var at finde i Flensborg og en byggeteknisk skole, *Baugewerbeschule* i Eckernförde.

Militære forlægninger kom til at spille en meget stor rolle for byudviklingen i Slesvig-Holsten. Kiels udnævnelse til preussisk marineby i 1865 og tysk rigskrigshavn i 1871 var en væsentlig baggrund for byens befolkningsmæssige og økonomisk-industrielle vækst frem til 1914. Den tyske flådeoprustning frem mod den Første Verdenskrig var massiv og gav værfterne i Kiel, Kaiserliche Werft, Germaniawerft og Howaldtswerke, store ordrer. Det kejserlige værft var et rent statsligt foretagende, der i år 1900 havde 6.200 ansatte og var provinsen største arbejdsplads. Germaniawerft havde 2.029 ansatte og Howaldtswerke 1.350 ansatte i år 1900.³⁶ Anlæggelsen af en marinestation i Sønderborg i 1907 fik også relativ stor betydning for Sønder-

borgs udvikling. I 1910 var et personale på 2.000 mand tilknyttet Marinestationen.³⁷ I 1910 blev der anlagt en marineofficer skole i Mürvik ved Flensborg, der dog aldrig skulle få den store økonomiske betydning for byen. Haderslev havde haft en garnison i byen i flere omgange siden 1867, men søgte i 1871 om at få en større garnison henlagt til byen som en hjælp til byens skrantende erhvervsliv. I 1885 påbegyndtes bygningen af en ny kaserne for preussiske midler, der stod færdig i 1888, og som stadig kendetegner bybilledet i Haderslev. En infanteribataljon på 520 mand blev derefter flyttet fra Aabenraa til Haderslev, hvad der ikke var velset i Aabenraa, og da slet ikke i byens tysksindede kredse.³⁸ 520 mand har ganske givet haft betydning for byens handelsliv. Sønderborg havde indtil 1883 også en infanteribataljon liggende på Sønderborg Slot, og også her blev nedlæggelsen af denne beklaget, mens anlæggelsen af marinestationen i 1907 blev hilst velkommen af byens tysksindede kredse. Slesvig og Flensborg husede infanterigarnisoner både før og efter den Første Verdenskrig. Skoler og uddannelsesinstitutioner samt militære forlægninger syntes således at være jævnt fordelt på de slesvigske østkystbyer, uden at der kan tales om et egentligt centrum. Derimod havde Kiel længere sydpå en kulturel og militær centerkarakter med provinsens eneste universitet og den kejserlige marines tilstedeværelse. Hvad angik offentlige tjenester og forvaltning samt kulturelle institutioner i Slesvigregionen, var det således sværere at tale om et overregionalt center. Slesvig og Flensborg delte her værdigheden. Alligevel havde Flensborg alt i alt en større regional betydning i Slesvigregionen end Slesvig by, alene i kraft af en geografisk central beliggenhed.

Centralstedet Flensborg

Flensborgs omstilling efter tabet af det danske marked i 1864 er bemærkelsesværdig. En række af byens handelshuse grundlagde i 1869 aktieselskabet og rederiet »Flensburger Dampfschiffahrts-Gesellschaft von 1869«, som i første omgang skulle transportere kul fra England til Flensborg og andre Østersøhavne. Det blev i 1871 fulgt op med grundlæggelsen af værftet »Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft«, der i 1875 beskæftigede 425 arbejdere, og i 1876 færdiggjorde sit første dampskib »Septima«. Frem til 1914 byggede værftet 342 dampskibe, hvad der gjorde værftet til et af Preussens mest produktive værfter. I år 1900 beskæftigede værftet 2.144 mand og var provinsens største privatejede virksomhed.³⁹ Værftet havde en meget stor beskæftigelsesmæssig betydning for byen. Det skal nævnes, at værftet fortrinsvis byggede handels- og transportskibe, og ikke for den kejserlige marine. Grundlæggelsen af »Aktienbrauerei« i 1873 og dettes

Flensborg havn omkring år 1900. Der var stor aktivitet på Flensborg havn omkring århundredeskiftet. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

meget gunstige udvikling i de følgende år var også medvirkende til Flensborgs industrielle fremgang. Det bemærkelsesværdige ved fremgangen var, at byens købmænd finansierede rederi, værft og bryggeri som en reaktion på indlemmelsen i Preussen og den svære omstillingstid derefter. Der var med andre ord tætte forbindelser mellem byens handelserhverv og den nye industri. Samtidig gav spredningen på rederivirksomhed, storhandel og industri en vis alsidighed i byens økonomi, som betød, at byen ikke var afhængig af en enkelt branche. Skibsbyggeriet og skibsfarten var dog af væsentlig betydning for byen. I perioden 1890 til 1910 havde Flensborg efter Hamborg og Bremen det tyske kejserriges tredjestørste handelsflåde.⁴⁰ Samtidig blev Flensborg med den forbedrede infrastruktur en stadig mere central handelsby for hele Slesvigområdet.

Professor Karl Weigand fra det geografiske institut på den pædagogiske højskole i Flensborg, foretog i 1966 en analyse af Flensborg som centralsted og som grænsehandelsby. Som et led i denne analyse foretog Weigand også en historisk analyse af Flensborgs centralitet i 1913. Som Weigand

omtaler, var Flensborg før Napoleonskrigene mere en fjernhandelsby end en oplandshandelsby. Det var fjernhandelen med Norge og Vestindien, der var byens økonomisk drivkraft, mens byens handelsmæssige betydning for det umiddelbare opland var af mindre betydning. Alligevel skrev August Niemann 1799 i *Handbuch der Schleswig-Holsteinische Landeskunde* om Flensborg: »Nach Norden, jenseits von Hadersleben, nach Westen und Süden, bis Eiderstedt und Ditmarschen erstreckt sich der innere Landhandel. Die Landleute kommen ihres Absatzes und Ankaufes von allem, was sie brauchen, gewiss, von Ferne hieher lieber als nach anderen schleswigschen Städten.«⁴¹ Hvis denne tiltrækningskraft har været tilstede må den, som Weigand siger, mestendels have vedrørt forsyninger til søhandelen, der udgik fra Flensborg. Med jernbanenettets udbygning i Slesvigregionen fra 1854 blev Flensborgs regionale centralitet væsentligt styrket. Og med de små kredsbaners udbygning fra 1880'erne blev forbindelsen til oplandet af eksistensiel betydning for byens samlede erhvervsliv. En opgørelse over *Reinertrag aller gewerbsteuerlichen Betriebe in Flensburg*, det skattepligtige nettoudbytte i Flensborgske virksomheder i 1913, i tabellen nedenfor viser, at detailhandelen havde størst betydning målt i indtjening, hvad der hænger sammen med Flensborgs rolle som handelsby for oplandet. Også håndværkets indtægt på næsten to millioner guldmark skal findes i byens oplandsforbindelser, siger Weigand. Skibsfartens økonomiske betydning for byen var dog også stor. Men her var fjernhandelen af større betydning end de regionale skibsfartsforbindelser. Med en flåde på 100 skibe med 72.681 registerton og 205.874 kubikmeter laderum havde 17 flensborgske rederier i 1910 den største handelsflåde i alle tyske østersøhavne.

Dampfschiffahrts-Gesellschaft af 1869 var her en drivkraft. Selskabets forretninger var rettet på fjernhandelen og var i 1890'erne specialist i kinesisk kystfart. Østersø- og Nordsøhandel hørte også til rederiets hovederhverv. Rederiet Baltic AG drev handel på de tyske østprovinshavne i Königsberg og Stettin. Det af Hermann Schuldt i 1896 oprettede »Flensburger Dampschiffskompagnie« og i 1905 »Flensburger Ozean AG« drev liniefart

»Reinertrag« – Skattepligtig nettoudbytte i Flensborg virksomheder 1913	
Branche	Guldmark
Detailhandel	4.039.350
Håndværk	1.952.900
Engroshandel og Banker	1.440.700
Industri	1.090.400
Forskellige	787.200
Skibsfart	3.205.060
I alt	12.515.610

Tabel 3.3 Kilde: Weigand (1966) I s. 28.

på ruter fra Hamborg til Mexico og Cuba. Derimod koncentrerede det i 1866 oprettede rederi »Flensburger-Ekernsunder Dampfschiffahrtskompagnie« sig om den regionale og lokale skibsfart. I 1875 blev selskabet slået sammen med et rederi i Sønderborg og ændrede navn til »Flensburger-Ekernsunder und Sonderburger Dampfschiffs-Gesellschaft.« Passager- og fragtsejlads på Flensborg fjord blev rederiets hovedbeskæftigelse, men rederiet havde også ruter til Aabenraa, Kolding, Korsør, Faaborg, Svendborg, Kiel, Lübeck og Hamborg. Også kvægtransport fra Als og Sundeved til Flensborg hørte til rederiets beskæftigelse. I år 1910 havde rederiet fragtet 1.089.669 passagerer og over 60.000 tons varer på sine 28 skibe.⁴² Med hensyn til industrien var Flensburger Schiffsbau Gesellschaft den absolut største virksomhed, der mest byggede skibe til rederier i Hamborg og Bremen.⁴³ Men for den øvrige industri og ikke mindst for engroshandelen var det regionale og lokale afsætningsmarked af stor betydning.

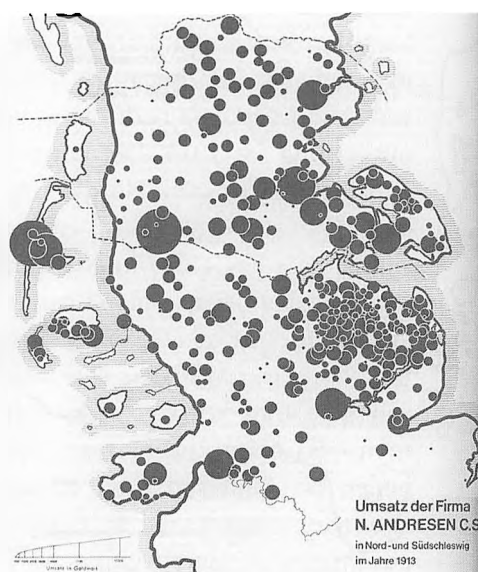
De ovenfor nævnte »reinertragtal« har Weigand hentet fra det »Denkschrift«, (betænkning), som bystyret i Flensborg udformede i 1928, og som også vil blive behandlet i denne bog. Betænkningen har som kildemateriale til den faktiske økonomiske situation sine begrænsninger, men de ovenfor viste tal er taget fra byens regnskaber og må betragtes som pålidelige. Værre ser det ud med hensyn til betænkningens angivelse af handelens afsætningsmarked i Nordslesvig før 1914. Betænkningens formål var i 1928 at beskrive de alvorlige økonomiske følger, som Flensborg havde været udsat for efter tabet af Nordslesvig, for de centrale myndigheder i Berlin. I den forbindelse blev virksomhederne i Flensborg ved et spørgeskema bedt om at beskrive Nordslesvigs betydning for deres omsætning før 1914. Det kunne meget vel tænkes, at virksomhederne i den forbindelse satte Nordslesvigs andel i omsætningen før 1914 højere end rimeligt for at udløse en kompensation for tabet.⁴⁴ Betænkningens rundspørge gav anledning til udarbejdelsen af et kort, som viste detail- og engroshandelens opland før den Første Verdenskrig. Weigand har i sin analyse forsøgt at efterprøve kortet gennem en arkivundersøgelse af tre Flensborgvirksomheders afsætningsmarked i året 1913. Weigand har her ved ikke blot kortlagt virksomhedernes geografiske afsætningsmarked, men også afsætningens størrelse i de enkelte lokationer. Først virksomheden N. Andresen C.S., en kolonialvare engroshandel, der forsynede landbefolkningen med dagligvarer af alle arter. I år 1900 byggede firmaet en femetagers lagerbygning på Hinrichstrasse i Flensborg, der var den første af sin art i byen. N. Andresens afsætningsmarked opgjort i guldmærk ses på kortet nedenfor. Her var der vitterligt tale om det samlede Slesvig som afsætningsområde, med tyngdepunkt i Angel, og i området mellem Aabenraa og Sønderborg. Også Tønder by samt Westerland på

Sild har udgjort væsentlige markeder for virksomheden N. Andresen, mens midtlandet har haft mindre betydning. Opgjort i procent udgjorde Flensborg by 12,5%, Nordslesvig 30,4% og Sydslesvig 53,2% af omsætningen, mens kun 3,9% af omsætningen blev hentet i det øvrige Tyskland.

Familievirksomheden Otto Stoehr var en »Feinkostgeschäft«, en delikatesseforretning. Her var Angel og Schwansenegnen omkring Eckernförde tyngdepunktet, mens også Gråstenområdet har haft nogen betydning. På geesten har man ikke haft råd til delikatesser, mens marskbønder og turister på Sild har kunne nyde Stoehrs delikatesser, som Weigand skriver. Af 472 kunder var 123 eller 26% fra Nordslesvig og 349 bosat syd for den kommende grænse. Den sidste virksomhed Weigand har undersøgt er C.C.Christiansen, en gærfabrik, hvis ejer C.C.Christiansen også havde været grundlægger af »Aktienbrauerei«. Virksomheden havde sit væsentligste afsætningsmarked på den slesvigske østkyst med tyngdepunkter i byerne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Slesvig og Eckernförde, samt i Kiel udenfor Slesvigregionen. Kun Tønder og Husum havde nogen afsætningsmæssig betydning på vestkysten. 12% af omsætningen blev hentet i Flensborg by, 31% i Nordslesvig og 57% syd for den kommende grænse. Weigand konkluderer på dette grundlag, at omkring en tredjedel af virksomhedernes afsætningsmarked lå i Nordslesvig, hvad han mener har væ-

Flensborgs kommercielle opland år 1913. Karl Weigands gengivelse. Fra Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. (1966)

N. Andresens afsætningsmarked år 1913 i guldmærk. Karl Weigands gengivelse. Fra Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt. (1966)

ret en generel tendens for mange af de flensborgske virksomheder. Flensborgs opland begrænses af nabocentrene, skriver Weigand. Tønder udgjorde en konkurrent i vest, hvis opland strakte sig til Løgumkloster og Tinglev. Mod syd nåede Flensborgs opland til Husum kredsgrænse, mod øst til Slien og Kappeln. Mod nord strakte oplandet sig til Sundeved, Als og Aabenraa egnen. Statsbanerne og de små kredsbaner omkring Flensborg til Sundeved, Als og på Angel, har således udgjort rygraden i det flensborgske opland.⁴⁵ Weigand konkluderer dermed, at kortet over Flensborgs opland, der blev udarbejdet i 1928 og som ses ovenfor, i store træk gengiver et sandfærdigt billede af oplandet før 1914.

Der er ikke tvivl om, at Als og Sundeved samt Angel har været Flensborgs vigtigste opland. Her var landbruget også teknisk veludviklet i retning mod intensivt mejeribrug og samtidig begunstiget af den gode lerjord.⁴⁶ Det skabte en købekraftigt befolkning til gunst for Flensborg. Som Weigand siger, er der stor overensstemmelse mellem de tre virksomheders afsætningsmønstre og jordbundsforholdene i Slesvig, i form af den gode lerjord, den fattige geestjord og den næringsrige marskjord. Men da der kun er tale om tre virksomheder, er generaliseringen usikker. Hvad angår nabocentrenes konkurrence er der flere aspekter, som Weigand ikke kommer ind på. Byer som Tønder, Haderslev og Slesvig har naturligvis også haft et opland og på den måde udgjort en handelsmæssig konkurrent for Flensborg. Kiel og Hamborg har formentlig haft et økonomisk opland, der strakte sig langt op i Holsten og det sydlige Slesvig. Men for N. Andresen og C.C. Christiansens vedkommende udgjorde de nævnte byer i sig selv væsentlige afsætningsmarkeder. Tønder kan have begrænset Flensborg handelen på vestkysten, men Tønder by var også med sine 4.807 indbyggere i 1910 en afgørende årsag til, at der overhovedet var et marked i det vestlige Slesvig. Med andre ord står regionens centralsteder ikke blot i en konkurrencesituation i en slags nulsumsspil om oplandets gunst, men er gensidig afhængig af hinanden, ikke mindst hvad angår byernes købekraft. Kiel og Hamborg har været store konkurrenter, Haderslev en mindre, men samtidig var byerne også potentielle markeder for Flensborgs erhvervsliv.

At centralstederne i Slesvigregionen ikke kun stod i skarp konkurrence, vidner Industri- og Handelskammer Flensborgs aktiviteter i tiden før 1914 om. Handelskammeret i Flensborg blev grundlagt i år 1870 på opfordring af regeringen i Slesvig. Der eksisterede i forvejen en handelsforening, men med omdannelse til Handelskammer ville man få en officiel rolle som rådgivende interesseorganisation overfor den preussiske stat med hensyn til lovgivningen på de handels-, industri- og trafikmæssige områder. Også uddannelsen af købmænd og sømænd blev et emne, Handelskammeret skulle tage sig af.⁴⁷ Efter grundlæggelsen i 1870 repræsente-

rede Handelskammeret udelukkende Flensborg bys erhvervsliv. I 1895 fandt den preussiske handelsminister, at det var tid for en reform af handelskammerorganisationen. Man ville fra den preussiske stats side skabe et net af ligestillede Handelskamre, der kunne repræsentere de enkelte regioners erhvervsliv overfor staten. Regeringen i Slesvig ville dele provinsen Slesvig-Holsten mellem de tre Handelskamre i Altona, Kiel og Flensborg. Da handelskamrenes distriktsområde i nogen grad skulle afspejle de tre byers »naturlige« omland, opstod der følgelig en diskussion om Handelskamrene imellem om denne fordeling. Rendsborg kreds blev et stridspunkt mellem Kiel og Flensborg, og Neumünster kreds et stridspunkt mellem Kiel og Altona. Rendsborg endte som en del af Handelskammeret i Kiel's distriktsområde. Flensborg Handelskammers distriktsområde blev med handelskammerloven af 19. august 1897 udgjort af Flensborg by og landkreds, samt Slesvig, Husum, Tønder, Sønderborg, Aabenraa og Haderslev kredse. Flensborg Handelskammerdistrikt nåede således ikke ud i hele det gamle hertugdømme Slesvig, da Eckernförde, Eiderstedt og Rendsborg kredse hørte til Kiels distriktsområde. Dernæst skulle man blive enige om de enkelte kredses repræsentation i Handelskammeret. Også her opstod der uenighed, da de nye kredse frem for alt ønskede at begrænse de flensborgske virksomheders indflydelse. Med regeringspræsident Zimmermanns mellemkomst endte man med en forsamling på 27 repræsentanter, hvoraf 13 kom fra Flensborg by og 14 fra de øvrige kredse, to fra hver. Den 5. april 1898 konstituerede det nye Industri- og Handelskammer Flensborg sig, og rederidirektør H.C. Dethleffsen blev genvalgt som præsident for kammeret. Som en reaktion på udvidelsen af distriktsområdet blev *Verein für Handel und Industrie in Flensburg e.V.* dannet i 1906 med henblik på at kunne varetage Flensborg bys interesser bedre end det nu regionale Handelskammer. H.C. Dethleffsen blev i 1909 afløst af Ernst Kallsen, der var præsident for Handelskammeret til 1920, hvorefter rederiejer Hermann Schuldt tog over indtil 1933.

Konkurrence mellem kredsene og byerne heri var således stadig til stede, trods det fælles Handelskammer. Men Handelskammeret forsøgte at varetage fælles interesser, som de regionale trafikforbindelser. En forlæggning af jernbanelinien Flensborg-Vamdrup fra højderyggen og ind i gennem Haderslev og Aabenraa blev i flere omgange foreslået af Handelskammeret overfor jernbanedirektionen i Altona, uden at blive opfyldt. Handelskammeret havde andel i beslutningerne om at opstille fyranlæg i distriktets havne og i beslutningen om at udgrave havnene i Haderslev, Husum og Frederikstad. I 1903 blev der på Handelskammerets initiativ oprettet en særlig afdeling for handelssager ved den kongelige landret i Flensborg, der skulle tage sig af handelstvister.⁴⁸

Industri- og Handelskammeret havde som omtalt officiel status som statsligt anerkendt interesseorganisation. Det var på den måde en del af en særlig tysk korporatismetradition, som udviklede sig under industrialiseringen 1870 til 1914, og som skulle blive intensiveret voldsomt under den Første Verdenskrig. Samtidig var Handelskammeret udsprunget af det preussiske standssamfund, og det repræsenterede industrien og handelen og dermed borgerskabets interesser. Som Dr. Schütt skriver om Handelskammeret i perioden 1898 til 1914, kunne kammeret heller ikke undgå at tage stilling til den politiske konflikt mellem kapitalen og arbejdskraften, der med den intensive industrialisering blev stadig mere aktuell. I den konflikt tog Handelskammeret arbejdsgivernes parti; det var jo også dem, kammeret repræsenterede. Hvad angår den regionale socioøkonomiske sammenhængskraft i Slesvigregionen, er det imidlertid mere afgørende, at Handelskammeret var en regional organisation for en stor del af det gamle hertugdømme Slesvig, der havde sit udspring i regionens handels- og industrimæssige hovedby Flensborg.

Regionen Slesvig 1914

Industrialiseringen i Slesvig og Holsten havde skabt store strukturforskelle, og Slesvigregionen stod industrielt tilbage i forhold til Holsten. Men også i Slesvigregionen var der indre strukturforskelle. Landbruget var stadig det dominerende erhverv i Slesvigregionen i 1914, men også indenfor landbruget var strukturforskellene store. Det slesvigske landbrug var traditionelt præget af kvægdrift og kødkvægsproduktion. Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 nød det slesvigske landbrug godt af det voksende tyske hjemmemarked. Tyskland blev i løbet af 1870'erne nettoimportør af korn, hvilket var årsag til at Bismarck indførte korntold fra 1879. I 1880'erne forhøjedes toldsatsene til mellem 19 og 45% af kornpriserne for at beskytte det tyske landbrug mod det billige korn fra USA og Rusland, der havde medført en europæisk landbrugskrise. Det betød også, at incitamentet til at omlægge landbrugsdriften til intensivt mejeribrug ikke var nær så stor som i det handelsliberale Danmark, hvor kornprisfaldet resulterede i en omlægning af det danske landbrug til animalsk produktion og oprettelsen af talrige andelsmejerier og andelslagterier. Denne omlægning fandt ikke sted i Slesvig, men det slesvigske landbrug var dog ikke helt upåvirket af udviklingen nord for Kongeåen. I 1884 blev det første andelsmejeri oprettet i Mejlby i Lintrup sogn. Det var kun to år siden at det første andelsmejeri i Hjedding ved Varde havde set dagens lys i Danmark, og det var da også lige præcis i Hjedding, at Mejlby Andelsmejeri hentede

sin første mejeribestyrer ved navn Stilling Andersen. Fra Mejlby bredte andelsmejerierne sig over hele Slesvig, og der blev frem til 1920 oprettet 126 andelsmejerier i Nordslesvig. Men mejeribrugets spillede fortsat en mindre rolle for landbruget i størstedelen af Slesvig, og andelsbevægelsen vandt ikke for alvor indpas syd for Kongeåen. Kun på Als og Sundevedegnen var mejeridrift af væsentlig betydning, og her blev en egentlig omlægning til animalsk produktion gennemført. Her var der også blevet oprettet fællesmejerier i årene forud for andelsmejeriernes fremvækst. På marsken og geesten i midtlandet var det fortsat studeopdrættet, der dominerede. Fra 1870'erne var det det voksende tyske hjemmemarked, der aftog det slesvigske kvæg. Kvægmarkedet i Husum fik en stigende betydning for kvæghandelen i Tyskland. Fra at have omsat omkring 10.000 stykker kvæg årligt i 1876 blev der i 1909 omsat 73.000 stykker kvæg på Husummarkedet. Da var Husummarkedet det tredjestørste i Tyskland efter Berlin og Hamborg. Svineopdræt var forbeholdt områderne Sundeved-Als, Angel og Schwansen, hvor opdrættet havde sammenhæng med mejeribrugets og brugen af affaldstoffer som skummetmælk og valle til svinefoder. Svinene blev, som kvæget, udført levende, primært til svinemarkedet i Hamborg. Da både svin og kvæg blev levende udført, blev der aldrig etableret nogen slagterier i Slesvig.

I 1914 var det slesvigske landbrug således præget af store strukturforskelle mellem det intensivt drevne mejeribrug på Als og Sundevedegnen og det ekstensivt og studeopdræts baserede landbrug i midtlandet og på marsken. Samtidig var landbruget i højere grad end industrien præget af den nationa-

Husum kvægmarked omkring år 1910. Tysklands tredjestørste kvægmarked i årene efter århundredeskiftet. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

le konflikt mellem dansk og tysk. *Den nordslesvigske Fælleslandboforening* var blevet oprettet i 1893, som paraplyorganisation for de danske landboforeninger, der ikke var medlem af *Schleswig Holsteinischer Landwirtschaftliche Generalverein*. Generalverein omdannedes i 1896 til *Landwirtschaftskammer für die Provinz Schleswig-Holstein*, der som Handelskammeret i Flensborg var et halvstatsligt korporativt foretagende, men som repræsenterede hele provinsen, og hvis medlemmer blev valgt af kredsdagene.⁴⁹ Landbruget var forblevet det væsentligste erhverv i regionen målt i beskæftigede indenfor branchen, og det var også landbrugets behov for landbrugs- og mejerimaskiner, der havde skabt grundlag for industrialiseringen i de slesvigske byer. Således var der også mellem landbrug og industri en regional-økonomisk sammenhæng, der var med til at konstituere regionen Slesvig. Men samtidig var både landbrug og industri afhængig af ydre forhold som det voksende tyske hjemmemarked og toldbeskyttelsen, der var afgørende forudsætninger for, at de økonomiske strukturer i Slesvig ikke havde mange ligheder med strukturerne nord for Kongeåen.

Der var således langt fra tale om en homogen erhvervsstruktur i Slesvig-regionen. Derimod var Slesvig en region bestående af flere centralbebyggelser i et strukturerende og indbyrdes afhængigt hierarki med Flensborg som dominerende center. Flensborg havde handelsmæssige og økonomiske forbindelser til hele regionen, men af mest intensiv styrke i det nære opland i Angel, Als og Sundeved, samt Aabenraaegnen. Her havde statsbaner og de små kredsbaner forøget Flensborgs centralitet, ligesom Flensburg-Ekernsunder und Sonderburger Dampfshiffs-Gesellschafts fjordsejls bandt denne »subregion« trafikmæssigt sammen. De mindre købstæder og regionale centre som Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Slesvig, Husum og Eckernförde havde et mindre handelsmæssigt opland end Flensborg, men de stod samtidig i nær økonomisk forbindelse med Flensborg. Det samme gjaldt for Tønder, selvom byen kun havde oplandsby størrelse. Slesvig by var stadig et forvaltningsmæssigt centrum for ikke blot Slesvigregionen, men for hele provinsen Slesvig-Holsten. Her lå Slesvig i konkurrence med Kiel, der med universitetet og den kejserlige marine havde et forspring i befolkningsmæssig og økonomisk henseende i forhold til alle de slesvigske byer inklusiv Flensborg. Slesvig var heller ikke en lukket og selvstændig region med klare grænser udadtil. Der var økonomiske og politiske forbindelser til både Holsten, Hamborg, Preussen og Danmark. Slesvig var på mange måder et grænseland, før grænsen blev trukket. Der skulle snart indtræffe hændelser, som fik skelsættende betydning for regionens videre udvikling. Først med udbruddet af den Første Verdenskrig og siden med folkeafstemningerne og delingen af Slesvig. Afgørende politiske og økonomiske forandringer stod for døren.

Krig og folkeafstemning

Den britiske historiker Eric Hobsbawn har sammenlignet perioden fra august 1914 til august 1945 med tredivetårskrigen 1618-1648 og benævnt perioden enogtrediveårskrigen. Således indledte attentatet på ærkehertug Franz Ferdinand i Sarajevo den 28. juni 1914 31 års katastrofer og kriser, der først fik en ende med Japans kapitulation i august 1945. De to verdenskrige var ifølge Eric Hobsbawn kun afbrudt af 21 års konfliktfyldt våbenhvile og var en del af samme konfrontation. Den Første Verdenskrig bragte i denne fortolkning ikke nogen løsning på problemet Tyskland og efterlod i det hele taget ikke nogen langvarige og holdbare verdenspolitiske løsninger.¹ At krigen blev trukket ud i fire grusomme år med tabet af næsten 10 millioner soldater, omtrent det dobbelte antal sårede, samt et ukendt antal civile tab som følge, har samtidig medført, at den Første Verdenskrig mere end andre krige beskrives som en meningsløs stormagts- og prestigekrig.²

Fortolkningen om enogtrediveårskrigen har sin berettigelse, da både den Første og den Anden Verdenskrig handlede om Tysklands politiske, økonomiske og militære position i Europa. Perioden fra august 1914 til august 1945 var også præget af konflikter, krige og uløste kriser, men den Første Verdenskrig havde i sig selv store økonomiske og politiske følger, der undervurderes og står i skyggen af den Anden Verdenskrig i denne fortolkning. Historikerne Hew Strachan og Niels Arne Sørensen har i deres værker om den Første Verdenskrig pointeret, at krigen skal ses i sin egen ret, og at krigen i sig selv fik meget vidtrækkende politiske og økonomiske følger.³ Således medførte krigen opløsningen af fire imperier, det tyske, det russiske, det østrig-ungarske og det osmanniske og var på den måde en afgørende katastrofe i moderne europæisk historie. Krigen udløste den russiske revolution og skabte Sovjetunionen, og den bragte USA ind på den verdenspolitiske scene. Endelig lagde den Første Verdenskrig grunden til den endnu uløste Mellemøstkonflikt. Den Første Verdenskrig lagde på mange måder grunden for det 20. århundredes politiske og økonomiske historie og kan derfor ikke blot ses som en meningsløs krig uden afgørende følgevirkninger.⁴

Flensburg Südermarkt august 1914. I Flensburg var der ikke den store krigsbegejstring at finde i august 1914. Foto: Stadtarchiv Flensburg.

Ideerne af 1914

Årsagerne til krigsudbruddet i august 1914 eller for den sags skyld krigsskylden skal ikke diskuteres her. Derimod har krigens ideologiske og økonomiske følgevirkninger i Tyskland og Slesvigområdet interesse. Den Første Verdenskrig var en krig om magten i Europa og Verden, men også en ideologisk krig om universelle spørgsmål, der i høj grad gav mening for de implicerede samfund. Det var derfor, at krigen siden blev kaldt »*The Great War*«, og det var derfor, at krigen kunne trækkes ud i fire år.⁵ De ideologiske følgevirkninger af den Første Verdenskrig i det tyske samfund hænger sammen med den ideologiske mobilisering af det tyske samfund og »ideerne af 1914«. Ideerne handlede, med den tyske historiker Hans-Ulrich Wehlers ord, om en retfærdiggørelse af den tyske krigspolitik og om at forsvare den »Sonderweg«, som Tyskland var slået ind på i forhold til andre vesteuropæiske nationer i det 19. århundrede. Ideerne af 1914 blev velvilligt eksponeret af det tyske »Bildungsbürgertum«: Dannelsesborgerskabet, akademi-

kerne, tjenestemændene og kunstnerne. Ideerne fremhævede det tyske folkefællesskabs, *Volksgemeinschafts*, kollektive og anti-modernistiske konservatisme som modsætning og alternativ til de moderne, liberaldemokratiske og kapitalistiske samfundsmodeller i Frankrig, England og USA. Ideerne af 1914 var en modideologi til ideerne af 1789 og den franske revolutions budskab om frihed, lighed og broderskab, og ideerne skabte stereotype forestillinger om den tyske kultur som modsætning til den fransk-angelsaksiske civilisation.⁶ Den 4. oktober 1914 publiceredes en adresse i *Berliner Tageblatt* med titlen »*Aufruf an die Kulturwelt*«, underskrevet af 93 tyske universitetslærere, der forsvarede det tyske militærsystem og krigspolitik. Den 16. oktober 1914 fulgte en adresse underskrevet af mere end 3.000 tyske akademikere, deriblandt Max Weber og Albert Einstein. Adressen benægtede den tyske krigsskyld og konkluderede at; »*Europas kulturelle fremtid afhænger af den tyske militarismes sejr*«. ⁷ Det bemærkelsesværdige ved adressernes ordlyd er sidestillingen af tysk kultur og tysk militarisme. Den tyske militarisme havde rødder i det preussiske standssamfund og i Bismarcks militære sejre i 1864, 1866 og 1871. Men krigsudbruddet i 1914 og den militære situation ved krigsudbruddet føjede nye facetter til den tyske militarisme. Den i materiel og demografisk henseende overmægtige Ententealliance gav Tyskland og centralmagterne grund til at sætte lid til alternative ressourcer som folkets idealisme og åndelige vækkelse, »*Geist und Kultur*«, samt folkets loyalitet og militære disciplin.⁸

Fremhævelsen af den tyske kultur som en modsætning til den vestlige civilisation kom ikke ud af ingenting. Som den tyske sociolog Wolf Lepenies har beskrevet det i bogen *The Seduction of Culture in German History* (2006) havde ideen om en særlig tysk kultur rødder i tiden før Tysklands samling, da Tyskland ikke var en stat, men en kulturnation bestående af adskillige fyrstedømmer. Det var kulturen, Goethe og Schiller, og ikke politikken, der bandt den tyske nation sammen. Efter dannelsen af det tyske kejserrige i 1871 nærrede den tyske filosof Friedrich Nietzsche frygt for, at den tyske ånd og kultur ville trænges i baggrunden af kejserrigets magt- og realpolitik. Kulturen stod for mange tyske intellektuelle over politikken, og de så nødtigt kulturen blive trukket ned på politikens niveau. Trods Bismarcks meget realpolitiske stil og styre forblev ideen om den tyske kulturs forrang over politikken og magten levende. Det var denne tanke, der blevet grebet tilbage til under mobiliseringen i august 1914, som det element der skulle bære Tyskland gennem krigen.⁹

Tyskland havde også materielle og territoriale krigsmål, men disse blev først formuleret efter krigsudbruddet. I september 1914 sammenfattede rigskansler Bethmann-Hollwegs sekretær Kurt Riezler en liste over tyske krigsmål. Det var først og fremmest Tysklands mål at opnå tysk hegemoni

i Kontinentaleuropa og at sikre det tyske riges eksistens i vest og øst. Dertil måtte Frankrig svækkes betydeligt, og Rusland trænges væk fra de tyske grænser. På det økonomiske område var målet oprettelsen af et mellemeuropæisk økonomisk forbund og en toldunion bestående af Tyskland, Østrig-Ungarn, Italien, Frankrig, Belgien, Holland, Danmark, Norge og Sverige. Tyskland skulle naturligvis indtage en førende rolle i dette forbund.¹⁰ Ønsket om politisk og økonomisk hegemoni i Kontinentaleuropa blev formuleret som ideen om et tysk domineret »Mitteleuropa«, der første gang blev fremsat af den liberale tyske politiker Friedrich Naumann i oktober 1915 i en bog med samme navn. Som en modvægt til de økonomiske rivaler USA, Storbritannien og Ruslands oversøiske dominans skulle Tyskland dominere Øst- og Centraleuropa gennem økonomisk og kulturel overvægt i et europæisk frihandelsområde.¹¹ Dertil kom det tyske krigsmål om at opnå kontrol over de preussisk-polske grænseprovinser ved en germaniseringspolitik og østimperialisme. På dette område blev den tyske krigspolitik radikaliseret i løbet af krigen, og de territoriale ønsker blev udvidet til også at omfatte de baltiske områder. Brest-Litovsk freden med Rusland i marts 1918, efter den russiske revolution og Lenins kapitulation, var en konkretisering af de meget ambitiøse tyske krigsmål i Øst- og Centraleuropa. Det skal dog nævnes, at en gruppe af centrum-venstre politikere i den tyske rigsdag i juli 1917 formulerede en anden tysk politik, der havde en forståelsesfred med Ententemagterne og en bevarelse af tysk selvstændighed og territorial integritet som mål. De internationale mål blev formuleret i kombination med et krav om at det parlamentariske system blev indført i Tyskland, hvad der også ville appellere til de fjendtlige stater, særligt USA. Det interessante ved resolutionen er, at partierne bag resolutionen 1½ år senere overtog magten i Tyskland.¹²

De tyske krigsmål havde også indenrigspolitiske motiver. Krigen og de ambitiøse krigsmål pacificerede krav om indre sociale og politiske reformer fra det tyske socialdemokrati SPD og fagbevægelsen. Borgfreden, der blev en realitet med SPD's godkendelse af krigsfinansieringen den 4. august 1914, var en belejlig situation for den tyske regering. Senere i krigen kostede borgfreden indrømmelser fra regeringen, men i første omgang kunne krigen og den ideologiske mobilisering af det tyske folkefællesskab styrke enheden i den tyske stat, en enhed som ellers var meget skrøbelig.¹³

Den ideologiske mobilisering og instrumentalisering af den tyske kultur og militarisme, »ideerne af 1914«, fik stor betydning for efterkrigstidens Tyskland. Der kan spores flere ligheder mellem ideerne af 1914 og den nationalsocialistiske ideologi, som Hans-Ulrich Wehler også pointerer. Men ideerne af 1914 prægede også den politiske og økonomiske tanke-

gang i Weimarrepublikkens Tyskland og den tyske reaktion på de territoriale afståelser efter Versaillesfreden.

Krigsøkonomi – korporatisme eller *Zwangswirtschaft*

Krig kræver krigsøkonomi, og her kunne det tyske folkefællesskab vise sin nytteværdi. Direktøren for *Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft AEG*, Walther Rathenau, blev i august 1914 leder af *Kriegsrohstoffabteilung* i det preussiske krigsministerium, der skulle sikre den tyske industris råstofforsyning under krigen. Det lykkedes Rathenau at opretholde en relativ velorganiseret råstofforsyning krigen igennem, trods Ententens blokade, via et udbygget og intensiveret korporativt system.¹⁴ På andre områder skulle den tyske krigsøkonomi vise sig temmelig fejlslagen.

Den økonomiske planlægning af krigsmobiliseringen var i august 1914 præget af troen på en kortvarig krig. I første omgang anså de tyske myndigheder det derfor ikke for nødvendigt at inddrage landbruget og fødevarerindustrien i krigsforberedelserne. Marneslaget i september 1914 ændrede denne opfattelse, og da England i november 1914 indledte søblokaden, hungerblokaden med tyske ord, var en udbygning af den tyske krigsøkonomi en simpel nødvendighed. Blokaden afskar Tyskland fra import af kunstgødning, kraftfoder og landbrugsmaskiner, og det fik stor betydning for landbrugets produktivitet. Rationeringer og maksimalpriser blev en central del af den tyske krigsøkonomi. Ved at sikre statslige maksimalpriser på forbrugsvarer og derved indføre en effektiv kontrol med landbrugets afsætningspriser fik SPD en modydelse for borgfreden. Brødkorn og kød var de første varer, der blev rationeret, siden fulgte rationeringer på stort set alle varer i handelen.¹⁵

Mest af alt prægedes den tyske krigsøkonomi af en stadig stigende bureaukratisering og udvikling hen imod en statslig korporativ økonomi eller »*Zwangswirtschaft*« med datidens tyske ord. Talrige statslige korporationsorganer indenfor krigsernæringsvæsenet, som *Reichgetriedegesellschaft*, *Reichkartoffelstelle*, *Reichpreisprüfungsstelle* og *Kriegsernährungsamt* blev oprettet for at forbedre hærens og civilbefolkningens fødevarerforsyning. Udnævnelsen af Hindenburg og Ludendorff til den øverste hærledelse i august 1916 og lanceringen af Hindenburgprogrammet og den patriotiske hjælpetjenesteakt, med krav om en totalmobilisering af det tyske samfund, forøgede bureaukratiseringen yderligere. Et *Kriegsamt* med generalløjtnant Wilhelm Groener i spidsen blev nedsat som overordnet instans med diktatoriske beføjelser for hele den tyske krigsøkonomi.¹⁶

Bureaukratiseringen af krigsøkonomien var også et regionalt og lokalt

fænomen. Som leder af de i januar 1915 etablerede kommunalforbund, der bestod af kredsene og deres kommuner, havde landråden ansvaret for inddragelsen og afleveringen af 60% af kredsens brødkornshøst til Reichgetreidegesellschaft. Kommunalforbundene var en slags kollektiv bedrift bestående af kommunale produktionsafdelinger. Landråden og kommuneforstanderne skulle sørge for at udligne og fordele afleveringsmængder blandt større og mindre landejendomme og for at fordele menneskelig og maskinel arbejdskraft mellem bedrifterne. Den korporatistiske tankegang bag kommunalforbundene var tydelig, selvom etableringen af disse i januar 1915 også var en erkendelse af, at appellen til nationalt fællesskab og loyalitet ikke alene kunne sikre brødkornsforsyningen, men at også det lokale fællesskab måtte inddrages og udnyttes.¹⁷

Myndighedernes erkendelse af forværrede ernæringstilstande gav oftest anledning til yderligere bureaukratisering. En fejlslagen høst i 1916 førte til oprettelsen af regionale og lokale afdelinger af Groeners Kriegsamt i form af *Kriegswirtschaftsämter* på provinsniveau og *Kriegswirtschaftsstellen* på kreds niveau. Kriegswirtschaftsamt Schleswig-Holstein fik sæde i Altona og blev ledet af overpræsident von Moltke og en militær embedsmand og var øverste instans i alle krigsøkonomiske forhold i provinsen Slesvig-Holsten. Kontoret skulle sørge for tilvejebringelse af bedriftsledere, arbejdere, heste, maskiner og brændstof til provinsen og forvalte provinsens jernbanenet. Kriegswirtschaftsstelle blev ledet af den lokale landråd og bestod desuden af 4-8 lokalt landbrugskyndige. Kriegswirtschaftsstelle var først og fremmest en øvre kontrolinstans, da kommunalforbundene stadig skulle udføre det praktiske arbejde.¹⁸

Trods den omsiggribende bureaukratisering og kontrol forværredes ernæringssituationen dag for dag. I vinteren 1915-16 afværgeedes en hungerskatastrofe kun ganske knapt. Høsten i 1916 slog som omtalt fejl, og i vinteren 1916-17 nåede ernæringssituationen et lavpunkt i den såkaldte »Kålrabivinter.«¹⁹ Samtidig steg priserne på ikke rationerede varer kraftigt. Hindenburgprogrammet havde forøget efterspørgslen på krigsindustriproduktionen massivt og gav rum for stigende lønninger til industriarbejderne. Det skabte en løn- og prisspiral, som sammen med den tyske rigsbanks dækningsløse krigsfinansieringspolitik skabte en monetær inflation, der skulle blive en fast del af den tyske økonomi frem til november 1923. Fra efteråret 1914 satte kursfaldet ind, som det ses på tabel 4.1 s. 74.²⁰ Da de fastsatte maksimalpriser på fødevarer af gode grunde ikke omfattedes af prisstigningerne, udvikledes der med tiden en sortbørshandel, der blev stadig mere attraktiv for de tyske landmænd. Sidst i 1917 var sortbørshandlen så omfattende, at det officielle distributionssystem var på sammenbruddets rand.

Den tyske krigsøkonomis overordnede formål var at brødføde det størst mulige antal soldater og arbejdere i krigsindustrien for at holde krigsmaskinen kørende og sikre en militær sejr. Krigsøkonomien havde udgangspunkt i en korporatistisk, militaristisk tankegang og en tillid til det nationale folkefællesskabs disciplin og loyalitet. Men den stigende bureaukratisering, militarisering, kontrol og sortbørshandel fremmede splittelse og demoralisering frem for fællesskab. Som historikeren Gerald D. Feldman har skrevet, bredte der sig en følelse af at være uretfærdig ramt af krigsøkonomien i samtlige tyske samfundslag fra efteråret 1916, og det gav grobund for politisk og social uro og splittelse samfundslagene imellem.²¹

Ernæringsituationen i Tyskland forværredes løbende igennem krigen, men den enorme sortbørshandel gør det vanskeligt at bedømme graden af nødtilstand. Det var også tilfældet i Slesvigregionen, hvor store dele af befolkningen havde adgang til landbrugsvarer enten ved egen bedrift eller gennem familie og bekendte. I det lange løb var krigen til skade for landbrugets produktivitet, men som det ofte er tilfældet i krigssituationer, åbner der sig også nye indtægtsmuligheder. Direktør for Haderslev Bank 1901 til 1939 Christian Hübbe skiver i sin beretning om Haderslev Banks virksomhed 1875-1925 om dette: »Tysklands Levnedsmiddelnød gav mangen en driftig Landmand Muligheder for en god Ekstrafortjeneste ved Dyrkning af Roer, Kaal og Ærter og Roernes forædling i de nyoprettede Tørrerier til »Dörrgemüse«. Der var i disse Aar heller ikke saa faa Tilfælde paa, at et enkelt Aars Afgrøde i disse Urter kunde give et saa lønnende Udbytte, at det svarede til det benyttede Areal's Jordværdi. Men trods alt Arbejde og de rigelige Pengeindtægter var det i det lange Løb ikke muligt for Landbruget blot nogenlunde at bevare sin høje Standard fra Fredstiden.«²² Der opstod stor likviditet i landbruget på grund af driftsmidlernes realisering og en god sortbørsindtjening, men kapitalen blev ikke investeret i en forbedring af driften, da indkøb af nye driftsmidler ikke var mulig. I stedet blev de forøgede likvide midler anbragt i pengeinstitutterne eller brugt til afvikling af gæld.²³

Bybefolkningen fik, ikke uden grund, indtryk af, at landbruget tilbageholdt fødevarer fra det officielle distributionssystem for at sælge disse på det sorte marked til skyhøje priser. Denne situation gav anledning til en dyb mistro til landbruget i den øvrige befolkning og til en konflikt mellem by og land, der var endnu et eksempel på det tyske samfunds splittelse.²⁴ Denne konfliktsituation var også at finde i Slesvigregionen. Således udsendte Fælleslandboforeningen for Nordslesvig i november 1915 et opråb til den nordslesvigske befolkning, der opfordrede landmændene til at udvise solidaritet med de mindre velstillede borgere i landsdelen og til at danne velfærdskomiteer i de enkelte sogne. »Nu er Tiden kommen, da det

skal vise sig, at Befolkningen i Nordslesvig ikke deler sig i Klasser, der hver for sig mener at være sig selv nok og hver for sig mener at skulle sørge for sig selv og lade andre gøre det samme.», stod der i opråbet.²⁵ Det har givetvis ikke været en tænkt situation Fælleslandboforeningen her hentydede til, men derimod en realitet. Der har ikke været megen fokus på den indre sociale konflikt i det slesvigske område under den Første Verdenskrig. Historievidenskaben har, af gode grunde, i stedet fokuseret på det nationale spørgsmål. Det har samtidig været opfattelsen, at den dansk-tyske modsætning nedtonede de sociale modsætninger i regionen. Sagen er imidlertid, at åbningen af grænsespørgsmålet i oktober 1918 intensivrede den økonomiske spekulation, og at de sociale modsætninger øgedes i tiden 1918 til juni 1920.

Tysklands sammenbrud og grænsespørgsmålet

En tysk sommeroffensiv i 1918 så en kort overgang ud til at vende krigslykken til tysk fordel. Brest-Litovsk freden på østfronten havde givet Tyskland fornyede ressourcer at sætte ind på vestfronten. Men en Ententemodoffensiv i september og oktober 1918 skulle blive afgørende for krigens udfald.²⁶ Dertil kom, at den tyske krigsøkonomi og krigsernæringsvæsenet i sommeren 1918 stod overfor et regulært sammenbrud.²⁷ Tyskland måtte indstille sig på at kapitulere.

Den amerikanske præsident Woodrow Wilson havde i januar 1918 lanceret sine berømte 14 punkter for en fredsløsning, hvori den nationale selvbestemmelsesret, så uklar denne selvbestemmelsesret end måtte være, var en hovedhjørnesten. Wilsons 14 punkter blev af den tyske hærledelse og regering anset for at være Tysklands chance for en mindelig fredsløsning. Derfor tilsendte den nye tyske regeringschef prins Max von Baden præsident Wilson en anmodning om våbenhvile den 3. oktober 1918. Få dage forinden havde Kejser Wilhelm proklameret Tyskland for et parlamentarisk monarki. Den demokratiske reform skulle sikre Tyskland et godt udgangspunkt i våbenhvileforhandlingerne med præsident Wilson.²⁸ Her forregtede den tyske ledelse sig, da præsident Wilson kun accepterede en betingelsesløs kapitulation. Den 28. oktober 1918 blev flåden i Wilhelmshafen påny beordret i kamp, men besætningerne nægtede at følge ordre. Arrestationer førte til demonstrationer i flådebyerne Wilhelmshafen og Kiel, og i løbet af få dage spredte disse sig til hele Tyskland og tog form af en politisk revolution. Den 9. november abdicerede kejser Wilhelm, og samme dag udråbte SPD-politikeren Philip Scheidemann republikken Tyskland i Berlin. To dage senere underskrev Zentrum-politikeren

Mathias Erzberger en våbenstilstandsaf tale med Ententemagterne. Den Første Verdenskrig var dermed slut.

Præsident Wilsons 14 punkter blev ikke kun set som en chance af Tysklands hærledelse, men også af mange nationale mindretal, deriblandt det danske i Nordslesvig. Den 23. oktober 1918 stillede det dansksindede rigsdagsmedlem H.P.Hanssen i den tyske rigsdag krav om en løsning af det nordslesvigske spørgsmål med selvbestemmelsesretten som grundlag, velvidende at Tyskland satte sin lid til Wilsons fredspræmisses. Den 14. november skrev den tyske udenrigsminister Solf et brev til H.P.Hanssen, hvori der stod; »*Den tyske regering staar herefter paa det Standpunkt, at ogsaa det nordslesvigske Spørgsmaal i Henhold til Præsident Wilsons Fredsprogram bør løses paa Grundlag af den paagældende Befolknings selvbestemmelsesret.*«²⁹ Den tyske regering havde dermed accepteret kravet om en folkeafstemning i Slesvig. Da Vælgerforeningen for Nordslesvig den 16. og 17. november 1918 afholdt tilsynsrådsmøde på »Folkehjem« i Aabenraa, kunne foreningen derfor officielt fremsætte krav om en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold i Slesvig. Samtidig fremsatte vælgerforeningen krav om folkeafstemningens udformning, der var af stor betydning for udfaldet af samme. Vælgerforeningen vedtog på mødet den 17. november en resolution, hvori en én-bloc afstemning i Nordslesvig blev fremsat som ønske. Nordslesvig defineredes som området nord for en linje, der fra Vadehavet i vest gik syd om Højer og Tønder til Frøslev og Kruså i øst og nord om Flensborg og ud igennem Flensborg fjord. Det var den såkaldte Clausen-linje, baseret på den af magister H.V.Clausen udarbejdede og anbefalede grænselinie fra 1890, der dog ikke tog stilling til Flensborgs situation. To medlemmer af Vælgerforeningen havde argumenteret for, at Flensborg burde høre med til Nordslesvig, dog uden at kunne overbevise flertallet. Til gengæld blev det vedtaget, at sydligere distrikter kunne få lov at stemme særskilt, hvis der blev rejst krav om dette. Aabenraa-resolutionen blev siden sendt til den danske regering med henblik på, at regeringen skulle rejse det slesvigske spørgsmål på den kommende fredskonference.³⁰

Fra tysk side var man interesseret i en bilateral aftale mellem Danmark og Tyskland om Nordslesvig for at holde Ententemagterne ude af spørgsmålet. Den tyske gesandt i København Ulrich Brockdorff-Rantzau sonderede i samtaler med udenrigsminister Erik Scavenius den 5. og 9. oktober 1918 muligheden for en dansk henvendelse til Tyskland om dette. Som neutral stat under den Første Verdenskrig stod Danmark i den forbindelse på farlig grund, da en seperataftale med Tyskland i krigens sidste dage kunne fortolkes som et ønske om belønning for den velvillige indstilling til Tyskland under krigen af Ententemagterne. For Erik Scavenius, der

krigen i gennem havde ført en knivskarp dansk balance- og neutralitetspolitik mellem Tyskland og Ententen, havde tilbuddet om bilaterale forhandlinger dog en vis tiltrækning, da en gave fra Ententen i form af store slesvigske landområder modsat ville blive taget ilde op i Tyskland. Henvendelsen måtte dog komme fra Tyskland, og han sonderede muligheden for en sådan i samtalerne med Rantzau, uden at dette førte til et resultat. Afgørende for Scavenius og den radikale regering i Danmark var, at den nationale selvbestemmelsesret blev grundlag for en løsning. For den siddende regering var det en ufravigelig holdning, at Danmark kun indlemmede de dele af Slesvig, der havde et dansksindet befolkningsflertal. Det slesvigske spørgsmål kunne nu endelig blive bragt til en løsning og den store knast i det dansk-tyske forhold forsvinde.³¹ Her var den radikale regering helt på linje med H.P. Hanssens opfattelse af situationen og med ham et flertal af den nordslesvigske Vælgerforening. Også H.P. Hanssen så i situationen en chance for endelig at løse det slesvigske spørgsmål på retfærdig vis ved selvbestemmelsesretten. Partilederne i den danske rigsdag bakkede med vedtagelsen af en resolution om grænsespørgsmålet den 23. oktober 1918 op om regeringens holdning med ønsket om, »at ingen anden Ændring i Slesvigs nuværende Stilling end en Ordning efter Nationalitetsprincippet stemmer med det danske Folks Ønske, Følelse og Interesse, og under det fra begge de krigsførende Parters Side godkendte Nationalitetsprincip: Folkenes Selvbestemmelsesret.«³² Men grænsespørgsmålet blev siden voldsomt politiseret. For det første fordi Dannevirkebevægelsen førte kampagne overfor de danske oppositionspartier og Ententemagterne for hele Slesvigs indlemmelse i Danmark, med den historiske ret som grundlag.³³ For det andet fordi den radikale regering i forvejen var særdeles upopulær blandt oppositionspartierne, der blot ventede på en mulighed for at vælte regeringen.³⁴

For Scavenius og den radikale regering kom Aabenraa-resolutionen fra den nordslesvigske Vælgerforening som en gave. Ikke alene havde nordslesvigerne selv ønsket en afgørelse efter den nationale selvbestemmelsesret, men samtidig kunne det slesvigske spørgsmål rejses af nordslesvigerne selv og den danske regering undlade at tage stilling i det sprængfarlige spørgsmål. Scavenius sendte derfor Vælgerforeningens resolution videre til Ententemagternes gesandter i København, uden at regeringen tog entydig stilling til resolutionen. Ifølge Ententemagterne var en officiel anmodning fra den danske regering dog nødvendig, hvis Slesvigsspørgsmålet skulle rejses på fredskonferencen, hvilket Scavenius så gjorde den 12. december 1918. Som Bo Lidegaard skriver i sit værk om dansk udenrigspolitik 1914-45, kom Scavenius' tysk-orienterede og defensive politik her til kort. Den danske regering havde, som Lidegaard skriver, store interesser at varetage i Slesvig-

spørgsmålet og kunne aktivt have argumenteret for sin grænsepolitik på fredskonferencen.³⁵ I stedet fik regeringens grænsepolitiske modstandere et stort politisk spillerum, som de forstod at udnytte.

Demobilisering og økonomisk krisestyring

I april 1917 var det tyske socialdemokrati SPD blevet spaltet i to. En stor del af venstrefløjen i SPD dannede på grund af modstand mod krigens fortsættelse et uafhængigt socialdemokrati USPD. Ved revolutionen i november 1918 måtte socialisterne finde sammen igen og flertalssocialisterne MSPD og de uafhængige socialister USPD overtog i fællesskab regeringsmagten i Tyskland den 9. november 1918. Revolutionsregeringen, med Friedrich Ebert (MSPD) i spidsen, skulle primært skaffe Tyskland fred og organisere valget til nationalforsamlingen den 19. januar 1919. At gennemføre demobiliseringen og samtidig skabe en ny demokratisk republik, mens fødevaremangel og politiske uroligheder hørte til dagens orden, var imidlertid vanskelige opgaver. Som Friedrich Ebert sagde ved nationalforsamlingens åbning den 6. februar 1919, havde revolutionsregeringen opfattet sig selv som konkursforvalter af det kejserlige Tyskland i tiden fra den 9. november 1918. Koalitionen mellem flertalssocialisterne og de uafhængige var skrøbelig. Flertalssocialisterne havde modsat de uafhængige socialister ingen intentioner om yderligere socialistiske eksperimenter efter revolutionen, men kun om at afhjælpe den umiddelbare nød i Tyskland.³⁶ USPD ønskede derimod en gennemgribende socialisering af samfundet med udgangspunkt i et centralt arbejder- og soldaterråd. Det var ikke en udvikling MSPD kunne støtte, og da rigspræsident Ebert i julen 1919 satte militæret ind mod arbejderopstanden i Berlin, trådte USPD ud af regeringen.³⁷

Den tyske historiker Heinrich August Winkler har beskrevet tiden fra november 1918 til valget den 19. januar 1919, som »*Die gebremste Revolution*«, som et billede på MSPD's politiske hensigter. Den opbremsede revolution kom til udtryk ved, at det meste af den kejserlige embedsstand blev siddende i den nye republiks forvaltning. Derved fik den traditionelt konservative og kejsertro embedsstand en magtbase i den nye republik, der siden skulle volde republikken problemer. Flertalssocialisterne frygtede med rette, at opløsningen af den civile forvaltning ville destabilisere Tyskland yderligere, og desuden rådede SPD ikke over et personale at sætte i stedet.³⁸

Demobiliseringen af de tyske soldater og deres genansættelse i produktionen var revolutionsregeringens største opgave. Det krævede et samar-

bejde mellem regering, arbejdsgivere og fagforeninger. Den 15. november 1918 indgik industriens og arbejdernes organisationer den såkaldte Stinnes-Legien aftale, opkaldt efter de to ledende forhandlingspartnere, Hugo Stinnes, lederen af Rheinisch-Westfälische Elektrizitätswerke og industriens ubestridte førstemand, og de frie fagforeningers leder Carl Legien. Aftalen betød, at arbejdsgiverne anerkendte fagforeningerne, kollektive lønforhandlinger, 8-timers arbejdsdag uden lønreduktion og arbejdskomiteer i virksomheder med over 50 ansatte. Desuden blev der dannet en fælles centralkomitee, *Zentralgemeinschaft der industriellen und gewerblichen Arbeitsgeber- und Arbeitsnehmerverbände Deutschlands* (ZAG), der skulle tilse reformerne. At demobiliseringen var central fremgik af aftalens paragraf 3, der gav samtlige fra krigen tilbagevendende soldater ret til at indtræde i det arbejde, de havde haft før krigsindkaldelsen.³⁹ Stinnes-Legien aftalen var en meget vidtrækkende arbejdsmarkedsaftale efter datidens forhold, og mange tyske arbejdsgivere anså aftalen for at være en del af den socialistiske revolution. For de tyske fagforeninger var en socialisering af industrien også endemålet med kompromisset, men for industrien var Stinnes-Legien aftalen derimod en forsikring mod yderligere socialiseringer.⁴⁰ Kompromisset afspejlede en fælles frygt blandt arbejdsgiverne og fagforeningerne for yderligere social uro og russiske tilstande og en fælles interesse i at kontrollere demobiliseringen.

Et andet centralt økonomisk spørgsmål var krigsreguleringernes ophævelse. På grund af den fortsatte blokade af Tyskland indtil juni 1919 og den fortsatte fødevarerangel kunne rationeringerne og maksimalprissystemet ikke uden videre ophæves. Fortsat »Zwangswirtschaft« under socialdemokratisk ledelse var imidlertid, hvad store dele af det tyske erhvervsliv frygtede mest af alt, ikke mindst landbruget. Graden af statslig regulering var også et stridsemne internt i den nye statslige forvaltning. *Reichwirtschaftsamt* (*Reichwirtschaftsministerium*), der var ledet af Rudolf Wissel (MSPD), arbejdede på planer, der gik i retning af permanent statslig regulering af økonomien i »keynesianske« rammer. I det i november 1918 oprettede *Demobilisierungsamt* sad oberstløjtnant Joseph Koeth som statskommissær og var en stærk modstander af permanent statslig regulering. I stedet ønskede han midlertidige statslige subsidier til gennemførelse af demobiliseringen.⁴¹ Der foregik således en magtkamp om den økonomiske politik i den tyske regering. Konsekvensen var, at den økonomiske politik blev til krisestyringspolitik uden langsigtede økonomisk politiske målsætninger for efterkrigstidens Tyskland. Det handlede om at undgå det værste her og nu.

Til gengæld opnåede Koeths *Demobilisierungsamt* gode resultater med hensyn til at skaffe de tilbagevendende soldater arbejde. Arbejdsløsheden

De tyske krigsskadeserstatninger var også et emne i den nationale afstemningskamp i 1920. Dansk afstemningsplakat, tegnet af Harald Slott-Møller. (Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie)

i Tyskland var relativ lav i 1919 og 1920, og den lå på omkring 3,8% af de organiserede arbejdere. Demobiliseringen gik dog ikke stille af, og foråret 1919 var præget af voldsomme politiske uroligheder og strejker i de store tyske byer og kulminedistrikter. Regeringen satte hårdt ind overfor urolighederne og brugte dertil de militære frikorps, som under Spartakusopstanden i Berlin i januar 1919 og senere ved den kommunistiske rådsrevolution i München april-maj 1919.⁴² Demobiliseringen kostede også på en anden front. Som omtalt havde krigsfinansieringen og krigsøkonomien skabt store prisstigninger og monetær inflation. De høje priser i foråret 1919 var en væsentlig årsag til, at arbejderne krævede lønforhøjelser og gennemførte talrige strejker. Lønkravene blev af frygt for en eskalering af den politiske uro imødekommet af arbejdsgiverne, men prisen var en fortsat løn- og prisspiral, der forøgede den monetære inflation. Revolutionen var med Gerald Feldmans ord blevet til en lønbevægelse.⁴³

Tysklands finansielle situation var katastrofal. Krigsfinansieringen hav-

de efterladt en enorm statslig gæld, og en skattereform var bydende nødvendig. Den 30. december 1918 blev en skattereform vedtaget, der indeholdt en krigsprofitskatteforhøjelse og en skat på kapitaltilegninger fra perioden 1914-18. Modstanden mod skatteforhøjelser var stor, ikke mindst i de tyske delstater, der hidtil havde indkasseret størstedelen af de direkte skatter. Tekniske og personalemæssige problemer forhindrede yderligere en effektiv gennemførelse af skattereformen og effektive foranstaltninger mod kapitalflugt.⁴⁴ Og kapitalflugten var enorm af flere årsager. Ikke alene var der skatteforhøjelser i vente, men også frygt for socialiseringer af erhvervslivet gav anledning til kapitalflugt. Sidst, men ikke mindst, frygtede mange tyskere, at Ententens krigsskadeserstatningskrav ville beslaglægge store mængder kapital og driftsmidler og i sidste ende forårsage en statsbankerot. Der var mange grunde til at redde kapitalen ud af Tyskland, og hvor kunne kapitalen placeres bedre end i de områder af Tyskland, der med stor sandsynlighed skulle afstås efter en fredsaftale.

Den økonomiske spekulation

Den nordslesvigske Vælgerforenings Aabenraa-resolution af 17. november 1918 blev afgørende for grænsespørgsmålets forløb, da Vælgerforeningens forslag om en én-bloc afstemning i Nordslesvig, uden Flensborg, siden blev en realitet. Én-bloc afstemningen ville med stor sandsynlighed betyde, at Nordslesvig ville stemme sig til Danmark, mens det var næsten lige så sandsynligt, at de sydligere distrikter i den anden zone ikke ville kunne opnå dansk flertal. Flensborg by var reelt det eneste åbne spørgsmål i afstemningen. Dermed var folkeafstemningen eller folkeafstemningerne så godt som afgjort på forhånd. Det forhold, og de forventninger det affødte, skulle give anledning til storstilet økonomisk spekulation i det kommende nationale tilhørsskifte.

I foråret 1919 blev der i Nordslesvig talt om en »invasion« af tyskere og tyske firmaer. Om denne invasion skriver Bankdirektør Hübbe; »*De fleste Emigranter, der kom herop, skildrede deres Fremtid som umulig i Tyskland, begrundet paa Fabrikernes Socialisering, Manglen paa Raastoffer, Arbejdernes høje Lønkrav og udfordrende Holdning, Tysklands isolerede Stilling i Verdenshandelen og ikke mindst de store Afgifter, som man frygtede, den tyske Stat vilde paalægge Formue og Indtægt.*«⁴⁵ Da Nordslesvig stod overfor en afståelse til Danmark, håbede man, at værdierne her var udenfor de tyske myndigheders rækkevidde. Ifølge Hübbe etablerede 130 firmaer sig i Haderslev i 1919, heraf var cirka halvdelen handelshuse fra hansestæderne Hamborg, Lübeck og Bremen. Samtidig skulle der være ankom-

met omkring 4.000 nye tilflyttere. Det betød boligmangel og stærkt stigende ejendomspriser.⁴⁶ Ifølge en redegørelse af H.P.Hanssen overfor Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg den 10. august 1919 havde 40 nye firmaer tilmeldt sig handelsregistret i Aabenraa og 32 nye firmaer handelsregistret i Sønderborg i perioden fra den 1. oktober 1918 til 1. juli 1919. Kapitalflugten fra syd gav sig også udtryk i stigende indskud i de nordslesvigske pengeinstitutter. Indskuddene var steget gennem krigstiden, men i 1919 var væksten enorm. At kapitalflugten ikke kun var et nordslesvigsk fænomen, vidner en skrivelse fra den preussiske indenrigsminister til samtlige overpræsidenter i de preussiske grænseområder af 6. juni 1919 om. Her henstillede ministeren til, at kendskab til kapitalanbringelser i de truede grænseegne omgående blev indberettet til skattemyndighederne. I det preussiske indenrigsministeriums arkiv findes der også beretninger om tyske statsborgere, der var flyttet til Nordslesvig eller havde oprettet virksomheder her.⁴⁷

Kapitalflugten tog også form af lagervareanbringelser. I slutningen af august 1919 beslaglagde de tyske myndigheder flere varelagre i Nordslesvig, hvilket gav anledning til protester i den nordslesvigske handelsstand. Regeringspræsidenten i Slesvig var gennem Reichwirtschaftsministerium blevet pålagt at beslaglægge varer i afstemningsområderne, som efter formodning var blevet ophobet under dække af almindelige økonomiske forretninger med henblik på kapitalflugt, omgåelse af udførselsbestemmelser og andre spekulative formål.⁴⁸ Den 1. september opsøgte den af den tyske regering udnævnte statskommisær for Slesvig Adolf Köster (MSPD) H.P.Hanssen, der i maj 1919 var blevet minister for sønderjyske anliggender, i Aabenraa. Köster og H.P.Hanssen blev enige om, at beslaglæggelserne kun skulle foretages overfor firmaer, der havde etableret sig i Nordslesvig efter den 1. oktober 1918, og at beslaglæggelser fra den hjemmehørende handelsstand blev frigivet med undtagelse af de kunstgødningslagre, der var beslaglagt ved tre hjemmehørende firmaer. Et udvalg med repræsentanter for handelsstanden blev nedsat til forhandle med myndighederne om tilbageleveringerne og til at fordele den beslaglagte kunstgødning i Nordslesvig.⁴⁹

Der var også danske firmaer på spil i Nordslesvig. Firmaet Georg Krüger København havde i januar 1919 købt tømmerhandler J.Paulsens forretning i Haderslev med den hensigt at oprette tømmer, jern, kul, korn og foderstofsforretning efter genforeningen. Til den fremtidige drift havde Krüger indkøbt en del varer blandt andet et parti jernbanesveller og jernbjælker i Tyskland. Kapitalen medførte Krüger fra Danmark. Den 6. september 1919 beslaglagde 2 militærkriminalbetjente i Haderslev 3.000 jernbanesveller, 50 tons jertråd og 50 tons jernbjælker hos Krüger. Krüger

henvendte sig efterfølgende til købmand Holger Fink i Aabenraa, der sad i det af Köster og H.P.Hanssen nedsatte udvalg. Fink fortalte Krüger, at efter aftalen var kun indfødte nordslesvigere sikret mod beslaglæggelser. Krüger bad i stedet det danske udenrigsministerium om at tage affære. Ministeriets forhandlinger med regeringspræsidenten endte med, at kun jernbjælkerne blev givet tilbage til Krüger. Mindre heldig var firmaet Isidor Bernstein, en københavnsk maskinfabrik. Bernstein havde i marts 1919 købt et jernstøberi i Gråsten for at starte en maskinfabrik. Dertil havde Bernstein købt maskiner og redskaber fra tyske firmaer til et beløb af 100.000 mark. En ingeniør blev engageret til at lede fabrikken og rejste den 1. september 1919 til Gråsten, kun for at erkende at arbejdet ikke kunne påbegyndes på grund af elektricitets- og kulmangel. I stedet søgte Bernstein om udførselstilladelse til Danmark af de indkøbte varer. Nu fik Bernstein imidlertid besked om, at maskinerne var blevet beslaglagt og ført til Hamborg. Bernstein satte sig i forbindelse med det sønderjyske ministerium, men en henvendelse fra ministeriet til regeringspræsidenten gav intet resultat, da denne fastholdt, at Bernsteins forretning udelukkende var af spekulativ art. Efter yderligere korrespondance meddelte Udenrigsministeriet den 26. august 1920 Bernstein, at hans maskiner ville blive solgt i Hamborg, og at der intet mere kunne foretages i denne sag. Bernstein havde dermed tabt sine maskiner.⁵⁰

Var det spekulativ virksomhed, de to københavnske firmaer bedrog? Der var hvertfald tale om en gråzone. Der var gevinster at hente ved at købe ind i Nordslesvig, mens området stadig var under tyske styre. Varerne var billige på grund af inflationen, og hvis man var heldig, ville værdierne blive omsat til kroneværdi. P.A. Callø skriver i sin beretning om de økonomiske forhold i Nordslesvig i overgangstiden, at varehamstringen var massiv i 1919, og at det navnlig var jern, kali, biler, landbrugsmaskiner, legetøj, papir, kemikalier og vine, der blev opkøbt. Også folk uden for handelsstanden så muligheder i disse forretninger og håbede derigennem at kunne sikre en fordelagtig omveksling af deres tyske Reichsmarkværdier til danske kroner.⁵¹

Valutaspørgsmålet

Markkursen var siden 1914 faldet betydeligt, men i 1919 tog kursfaldet for alvor til, som det ses i tabel 4.1 side 74, og værdiforskellen mellem mark og krone øgedes dag for dag.

Værdiforskellen mellem den danske krone og den tyske Reichsmark blev en spekulationsfaktor, men også et problem for den nordslesvigske

Valutaspørgsmålet i den danske propaganda. Dansk afstemningsplakat, tegnet af Harald Slott-Møller. (Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie)

befolkning, der allerede i foråret 1919 indstillede sine økonomiske dispositioner på at skulle indlemmes i Danmark. I foråret 1919 blev den danske kronemønt uofficielt indført som måleenhed i det nordlige Slesvig, først på ejendomshandler og siden ved alle former for handel. Kronemøntens indførelse forstærkede prisstigningerne på ikke-rationerede varer betydeligt i regionen. De slesvigske landmænd måtte derfor stadig sælge en stor del af deres produktion til fastsatte maksimalpriser i tyske Reichsmark, mens stadig flere af deres udgifter skulle afholdes i kroneværdi.⁵²

Kronemøntens indførelse blev derfor et stadig større ønske hos den nordslesvigske befolkning. Valutaspørgsmålet var blevet rejst af Den nordslesvigske Vælgerforening på tilsynsrådsmødet den 16.-17. november 1918. Her blev en række forberedende udvalg angående de praktiske sider

Wie die Valuta-Regelung ausfieht.

Die Valutaentschädigung von 96 600 000 Kronen soll auf den Kopf 350 Kronen betragen, rechnet also mit 276 000 Einwohnern des Abstimmungsgebietes.

Verluste bis zu 5 000 Kronen sollen voll ersetzt werden, dann würde die Summe für

19 320 Entschädigungen

ausreichen; es kann also nur

jeder 14. Mensch berücksichtigt
werden.

Alle andern würden nichts bekommen.

Wer Grundbesitz hat bekommt nichts.

**Wer neben seiner Pension noch Vermögen hat,
bekommt nichts.**

**Wer im Kriege etwas zurückgelegt hat,
bekommt nichts.**

Zugelassen unter Nr. 12.
Flensburg, den 8. März 1920.
Der Zensurausschuß bei der
Internationalen Kommission.
Eric Hallgren.

Verlag von Hans Ohlsen
Flensburg, Margaretenstr. 7.
Druck von Chr. Wolff,
Flensburg, Holm 53.

Valutaspørgsmålet i den tyske propaganda. Tysk løbeseddel fra 1920. (Landsarkivet for Sønderjylland)

ved Nordslesvigs indlemmelse nedsat, blandt andet et økonomisk udvalg, der skulle beskæftige sig med »agrарiske og finansielle Spørgsmaal ved Overgangen, herunder Valutaspørgsmaalet.« Formanden for det økonomiske udvalg blev medlem af den preussiske landdag H.D. Kloppenborg-Skrumsager, og bogholder ved Frøs- og Kalvslund Sparekasse Poul Anker

Markkursen noteret på Hamborg børs 1914 – 1920							
Kr. pr. 100 Rm. Månedlig gennemsnit.							
	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Januar	88,90	87,15	67,79	61,23	62,90	46,28	9,52
Februar	88,95	85,95	65,82	60,65	62,13	42,51	7,11
Marts	89,00	83,50	62,43	56,39	63,59	38,29	7,77
April	89,00	80,40	61,63	54,40	63,18	32,77	9,94
Maj	89,00	78,96	61,38	53,54	62,88	33,24	14,02
Juni	89,10	77,71	62,60	49,00	60,38	30,85	15,55
Juli	89,05	78,65	63,65	48,48	55,24	29,09	15,64
August	89,20	78,55	63,76	46,62	52,67	23,74	14,30
September	89,15	79,51	63,99	45,48	50,89	19,09	12,69
Oktober	87,00	78,62	64,08	43,42	55,69	17,26	10,85
November	85,00	74,91	63,26	43,87	51,17	12,47	10,12
December	87,20	70,64	60,24	57,63	45,19	11,38	9,57
Gennemsnit	88,38	79,55	63,39	51,73	57,16	28,08	11,42

Tabel 4.1 Kilde: Statistisk Aarbog 1914-23. Tabeller for vekselkursen noteret på Hamborg.

Callø blev udvalgets sekretær. Det økonomiske udvalg blev yderligere opdelt i fem underudvalg for henholdsvis landbrug, handel, industri, håndværk og finansvæsen, hvortil de pågældende erhvervsorganisationer skulle udpege repræsentanter. Finansudvalget fik en overordnet rolle, da det skulle sammenfatte de fire øvrige udvalgs betænkninger angående den pågældende branches stilling og ønsker. Finansudvalget skulle ud fra denne sammenfatning udarbejde et forslag til valutareguleringen. I finansudvalget sad direktør for Haderslev Bank Christian Hübbe, de to direktører for Nordslesvigsk Kreditforening, Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt, samt P.A. Callø.⁵³

Den 22. januar 1919 mødtes Vælgerforeningens økonomiske udvalg med økonomisk sagkyndige og repræsentanter for den danske finansverden i København, heriblandt nationalbankdirektør Marcus Rubin, professor i nationaløkonomi Axel Nielsen, professor og konservativt folketingsmedlem L.V. Birck, Niels Neergaard fra Venstre og redaktør for Finanstidende Carl Thalbitzer, for at drøfte valutaspørgsmålet. Bankdirektør Hübbe lagde for med at præsentere det forslag, som et flertal i det økonomiske udvalg skulle komme til at stå bag, forslaget om en omveksling af nordslesvigernes Reichsmarkbeholdning, både gæld, tilgodehavender, indeståender og kontanter til fredskurs, kursen fra august 1914 på 89 kroner for 100 Reichsmark. I januar 1919 var kursen 46 kroner for 100 Reichsmark, og forslaget var, at den danske stat skulle bevilge midler til at udligne kursforskellen ved nordslesvigernes omveksling. Forslaget blev begrundet med, at debitorer ikke skulle beriges på bekostning af kreditorerne ved at få omvekslet deres gæld ved den lave markkurs. Udtalelserne af de danske repræsentanter viste tydeligt, at en omveksling til fredskurs

over en kam ikke var realistisk, og at der måtte tages hensyn til den enkeltes økonomiske situation ved grundige undersøgelser. Medlemmerne af finansudvalget P.A. Callø, Marten Reflund Poulsen og J.H. Schmidt bekræftede, at der var tale om meget ulige økonomiske forhold i Nordslesvig. Landbrugets likviditet betød ifølge de tre, at debitorerne selv burde kompensere kreditorernes tab, i stedet for at den danske stat fik ansvaret herfor. Mødet i København fik betydning for valutaspørgsmålets videre udvikling, da flertallet af det økonomiske udvalg mente at have fået positive tilsagn om en omveksling til fredskurs, hvilket var en misforståelse. Callø, Refslund Poulsen og Schmidt havde derimod aflæst udtalelserne derhen, at en fredskursomveksling var urealistisk, og at en økonomisk støtte måtte søges ad andre kanaler. Mest betegnende for mødet var, at det økonomiske udvalg ikke blev lovet noget som helst, hvad de danske repræsentanter heller ikke havde mandat til.⁵⁴

Den nordslesvigske vælgerforening skulle ikke få nogen stor indflydelse på valutaspørgsmålets videre udvikling. Efter mødet i København blev valutaspørgsmålet overdraget til Finansministeriet og finansminister Edvard Brandes, som efterfølgende satte sig tungt på valutaspørgsmålets beslutningsproces. Her var holdningen klar. Statens udgifter til valutareguleringen måtte begrænse sig til en økonomisk støtte til de af krigen hårdest ramte og ikke spredes til hele den nordslesvigske befolkning. Hertil opfordredes finansministeren også af det sønderjyske udvalg af 1918, Kriegerudvalget, der var nedsat af regeringen på H.P. Hanssens opfordring som et for genforeningen forberedende udvalg. På et møde med finansministeren den 26. marts 1919 anmodede udvalgets sekretær Martin Hammerich finansministeren om at overveje, hvad der kunne gøres for at dæmpe sønderjydernes forventninger til den kommende valutaregulering. Det vil være uheldigt, sagde Hammerich, hvis store forventninger medførte »falske« danske stemmer i Flensborg. Finansministeren pegede på det vanskelige ved at skulle komme med en sådan udtalelse, men ville være opmærksom på sagen.⁵⁵ Da finansministeren den 30. juli 1919 fremlagde sit forslag til en valutaregulering, blev nordslesvigernes forventninger da også dæmpet betydeligt. Omvekslingen skulle foregå til gældende dagskurs. Til gengæld ville finansministeren oprette en *udligningskasse*, som skulle udstyres med 25 millioner kroner til at yde mindrebedemlede i det indlemmede område økonomisk hjælp. Dertil kom oprettelsen af en *afregningskasse*, der skulle kunne yde kronelån mod deponering af kontante markbeløb til dagskurs. Som finansministeren udtalte: *»Det kan nok være, at dette er en Skuffelse for mange i Slesvig, men vi maa overhovedet regne med, at vi kommer til at skuffe visse Forventninger om, at der øjeblikkelig vil være pengelige Fordele ved Indlemmelsen. Vi er nødte at handle saaledes, som*

*Statens Stilling kræver det.*⁵⁶ Med finansministerens forslag havde regeringen afvist en valutaregulering efter et kursreguleringsprincip og lagt op til et erstatningsprincip og en begrænset social foranstaltning i forbindelse med valutareguleringen.

I forhold til den betænkning, som Vælgerforeningens økonomiske udvalg lod publicere den 30. april 1919, var finansministerens forslag dimentralt modsat. Betænkningen havde heller ikke givet regeringen noget konkret bud på en løsning, men afspejlede de divergerende interesser og opfattelser af valutareguleringen, der fandtes i Nordslesvig. Udvalget havde valgt at lade de fire brancheundervalg udtale hver sit synspunkt. Handelsudvalget, landbrugsudvalget og industriudvalget slog alle til lyd for en omveksling ved fredskurs. Håndværkerudvalget, derimod, anbefalede en omveksling til dagskurs. Begrundelsen derfor var, at mange håndværkere siden krigens afslutning havde været nødt til at optage lån for at genrejse virksomheden. Skulle disse lån omregnes til kroner ved fredskurs, ville lånene fordyres kraftigt. Det samlede økonomiske udvalg havde på baggrund af disse betænkninger valgt at anbefale en omregning af gæld og tilgodehavende ved en forbedret kurs, helst fredskurs. Finansunderudvalget havde til gengæld efterfølgende valgt at se bort fra denne anbefaling i deres forslag til en valutaregulering. Det begrundedes med, at mange debitorer allerede havde afviklet deres markgæld ved optagelse af kronelån i Danmark, og på den måde havde udnyttet kronemøntens høje værdi i forhold til marken. Den mulighed skulle andre debitorer ikke afskæres fra, lød opfordringen. Efterfølgende kunne debitorerne pålægges en dansk statsafgift på deres avance, der kunne anvendes i valutareguleringen og i genopbygningen af Nordslesvig.⁵⁷

Forholdet mellem debitorer og kreditorer var blevet det mest centrale spørgsmål i valutareguleringen. I den tyske befolkning og i finanscredse verden over blev markkursens fald anset for at være et temporært fænomen. Det tyske riges økonomiske fremgang og den til guldet bundne stabile Reichsmark i perioden 1870 til 1914 stod i frisk erindring. Før eller siden ville Reichsmarken genvinde sin styrke, mente man, også i Nordslesvig. Det gjaldt derfor om at udnytte chancen for at få afviklet sin markgæld, før kursen på Reichsmarken ville stige igen. Mange nordslesvigere optog derfor kronelån i Danmark for med denne værdifulde valuta at afvikle markgælden til en fordelagtig kurs. Denne lånetrafik begyndte allerede i november 1918 og kulminerede i efteråret 1919. Senere amtmand Kresten Refslund Thomsen vurderede i 1926, at der eksisterede en samlet prioritetsgæld i det nordslesvigske landbrug på 220 millioner mark i 1914, fordelt på kreditlån, sparekasselån, banklån og private udlån. Heraf var cirka 95 millioner mark lån til kreditorer syd for den kommende

grænse. *Landwirtschaftlicher Kreditverband für die Provinz Schleswig-Holstein* stod alene med et udlån til nordslesvigske landmænd på 54 millioner mark og *Schleswig-Holsteinische Landschaft* med 27 millioner mark.⁵⁸ De resterende 125 millioner mark var udlånt af lokale banker og sparekasser. Refslund Thomsen beregnede i 1926 låneudviklingen i 18 større nordslesvigske sparekasser i perioden 1913 til 1920. I disse sparekasser blev der alene indfriet hypoteklån for 24,1 million Reichsmark i 1919, mod 2 millioner i 1918. Præcise opgørelser findes ikke, men der er god grund til at antage, at en meget stor del af den samlede prioritetsgæld på de 220 millioner Reichsmark i 1914 blev indfriet i årene 1919 og 1920. Til gengæld blev der taget nye lån i Danmark. På initiativ af det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender blev der den 18. december 1919 nedsat et udvalg af den danske regering, der skulle undersøge forholdene ved de nordslesvigske kronelån. Udvalgets navn blev *Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder* og blev i daglig tale kaldt »Sønderjysk Kroneudvalg«. På baggrund af udsendte spørgeskemaer til samtlige danske pengeinstitutter konkluderede kroneudvalget i sin betænkning af 1921, at der var optaget lån i Danmark for et sted i mellem 50 og 60 millioner kroner i perioden fra oktober 1918 til maj 1920. Der var som regel tale om kortfristede veksel-lån med et par måneders løbetid til en rente på 5-8%.⁵⁹ Det var med andre ord relativt dyre lån. Det blev en hovedopgave for kroneudvalget at fremme en lempelig afvikling af disse veksellån for nordslesvigerne ved at omlægge lånene til danske kreditforeningslån. Dermed var en del af den økonomiske genopbygning sat i gang.

Gældsafviklingen gav fordele, men problemet var, at kreditorerne tabte store værdier herpå, og at indlemmelsen i Danmark trak så meget ud, at de midlertidige kronelån blev meget dyrere end forventet.⁶⁰ Ifølge både P.A. Callø og Christian Hübbe var markgældsafviklingen hovedårsag til, at den danske stat ikke ville bekoste en omveksling af gæld, tilgodehavender og kontanter til fredskurs, og de var enige om, at debitorenes gældsafvikling i det lange løb var til skade for regionens økonomi.⁶¹ Som Kresten Refslund Thomsen skrev i 1926, kan man ikke fortænke de nordslesvigske landmænd i at benytte den lave markkurs til at konvertere gælden. Det var som omtalt ikke kun i Nordslesvig, at troen på markkursens genrej-sning var udbredt. Flere af det økonomiske udvalgs medlemmer havde i tiden efter mødet i København den 22. januar udbredt forventningerne til en fredskursomveksling i den nordslesvigske befolkning, og netop muligheden for en fredskursomveksling af gæld og tilgodehavender ansporede debitorene til at få afviklet gælden. Men også muligheden for en dagskursomveksling af gæld og tilgodehavender på et tidpunkt, hvor

markkursen igen var steget, virkede som en spore til at få afviklet gælden i tide.⁶² Argumentet om, at gældsafviklingen skulle være årsag til fredskursomvekslingens forkastelse, har tidsmæssig svaghed. Allerede på mødet i København den 22. januar 1919 blev der fra rigsdansk side peget på en omveksling til dagskurs som det mest sandsynlige. Og med finansminister Brandes forslag til en valutaregulering den 30. juli var kursreguleringsprincippet i realiteten forkastet. Det var før gældsafviklingen for alvor tog fart, og før kroneudvalget havde fået overblik over gældsafviklingen. Fra et rigsdansk perspektiv var det ikke nordslesvigerernes gældsafvikling, der var det primære problem, men derimod risikoen for spekulation i kronemøntens indførelse. Således udtalte det konservative folketingsmedlem L.V. Birck i en folketingsdebat den 17. juni 1919: *»Naar jeg taler om dette, er det fordi jeg gerne vil slaa fast i den offentlige Bevidsthed, at der er den Fare for dette Land, at Marken skal omklamre os og rive vore Kroner med, og jeg vil derfor være lykkelig om den højtærede Finansminister vil benytte denne Lejlighed til at sige, at alle Forventninger om, at vi skal indløse Slesvigeres Mark til Pari eller en anden Kurs er falske Forventninger, for ellers er der ingen Grænse for hvor mange Mark der vil strømme til her.«*⁶³

Hvad taber Slesvig økonomisk?

Fra tysk side så man også muligheder i valutaspørgsmålet. *»Danach ist von einer Umrechnung der Markguthaben und der Markbestände zum Friedenskurs nicht die Rede. Nicht einmal eine Umrechnung zu einem verbesserten Zwangskurs haben wir zu erwarten. Die Umrechnung wird nur zum Tageskurs stattfinden. Das sind vernichtende Aussichten für die Schleswiger, die durch das Machtgebot unsere Feinden an Dänemark ausgeliefert werden sollen«*, skrev *Flensburger Volkszeitung* den 11. juni 1919. Et stykke af vejen skulle *Volkszeitung* få ret. Omvekslingen blev foretaget til dagskurs, da kronemønten blev indført den 20. maj 1920. Til gengæld var beløbet til udligningskassen blevet hævet til 350 kroner per indbygger og næsten 60 millioner kroner i alt.⁶⁴

Flensburger *Volkszeitung*'s bemærkninger om valutaspørgsmålet var et eksempel på, at den nationale valgkamp allerede var i gang, selvom at afstemningernes afholdelse endnu ikke var fastsat. Et centralt spørgsmål i denne valgkamp var, hvilke muligheder for økonomisk udvikling der ville være for Nordslesvig og Flensborg, hvis området blev indlemmet i Danmark, eller modsat blev ved Tyskland? Der blev brugt materielle og økonomiske argumenter i valgkampen, særligt i den anden afstemningszone og i spørgsmålet om Flensborgs fremtidige tilhørsforhold. Flensborgs na-

tionale tilhørsforhold var da også af afgørende betydning for regionens fremtid.

Ved det sidste rigsdagsvalg før krigen i 1912 havde den danske liste i Flensborg fået 455 stemmer af 11.472 afgivne stemmer, svarende til næsten 4%.⁶⁵ Det gav ikke noget stort håb om at Flensborg skulle stemme sig til Danmark alene. Derfor var byens udelukkelse fra én-bloc zonen også en skuffelse for byens danske befolkning. Advokat Christian Ravn, der sad i byrådet for den danske liste, reagerede allerede den 13. november 1918 ved at indrykke et åbent brev i *Flensborg Avis*, hvori han godtgjorde, at hvis Nordslesvig tilfaldt Danmark uden Flensborg, ville byen blive økonomisk ruineret.⁶⁶ Valgkampen var i gang, og det økonomiske spørgsmål var fra start i centrum. Fra dansk-flensborgsk side oprettedes *Mellemslesvigsk Udvalg* den 19. november 1918 med købmand J.C. Paulsen Flensborg som formand. På tysk side blev »*Deutscher Ausschuss für das Herzogtum Schleswig*« oprettet den 25. november 1918 som en tysk hovedorganisation i en kommende valgkamp, der skulle samle alle tysksindede grupper. Formand for dette udvalg blev præsidenten for Handelskammeret i Flensborg, Kommercieråd Ernst Kallsen. Formandsvalgene afspejler, at man fra begge sider var sig bevidst om værdien af erhvervslivets støtte i argumentationen. »*Deutscher Ausschuss*« slog også på, at hertugdømmet Slesvig var en historisk og økonomisk sammenhængende enhed, hvorfor der måtte afholdes en samlet folkeafstemning i hele det tidligere hertugdømme.⁶⁷

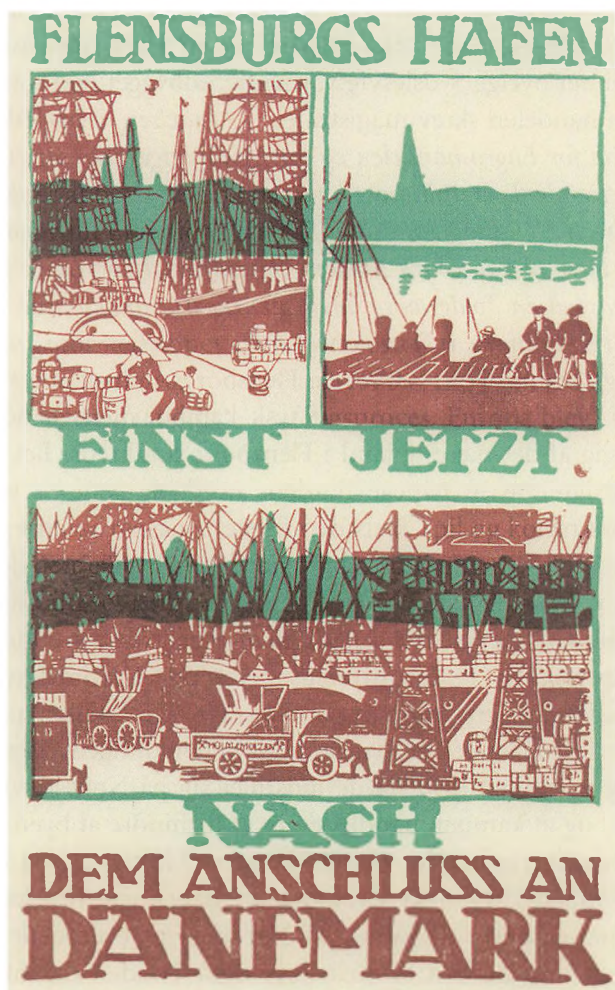
I erhvervslivet var der forskellige synspunkter på, hvor den økonomiske fremtid havde de bedste udsigter. Medlemsforsamlingen i *Verein für Handel und Industrie in Flensburg e.V.*, vedtog den 21. januar 1919 enstemmigt at anbefale Slesvigs enhed bevaret, om nødvendigt ved afståelse af denne enhed til Danmark. Baggrunden herfor var en rundspørge til foreningens medlemmer om hvorvidt disse virksomheder ville lide skade ved en afståelse af Nordslesvig til Danmark. Rundspørgen viste, at samtlige virksomheder ville miste et sted mellem 20 og 80% af deres omsætning ved tabet af det nordslesvigske marked. Senere udtalte forsamlingen sig dog med 124 stemmer mod 26 for Flensborgs forbliven ved Tyskland. Den 4. februar sendte 104 flensborgske virksomheder en adresse til regeringerne i Berlin og København, hvori man bad regeringerne; »*virke hen til, at saafremt den hidtilværende Grænse flyttes syd paa, den ikke sættes lige nord om Flensborg, men saa langt sønden om Byen som muligt, for at Byen kan bevare sin Eksistensmulighed.*« Herimod protesterede 350 virksomheder få dage senere og anbefalede i stedet en grænse så langt nord om byen som muligt.⁶⁸ Byens erhvervsliv var splittet i det nationale spørgsmål og med god grund. Uanset hvor grænsen blev lagt, ville det få økonomiske konsekvenser for byen.

I april 1919 udkom et større tysk indlæg i den økonomiske debat ved Dr. Karl Alnors »Hvad taber Slesvig økonomisk ved en indlemmelse i Danmark.« Alnors skrift var en opremsning af Danmarks økonomiske dårligheder med udgangspunkt i argumentet om, at Danmark grundet mangel på råstoffer aldrig kunne udvikle en bæredygtig industri. Det betød til gengæld, at Danmark var afhængig af sin landbrugseksport til England, men den engelske regering barslede netop da med planer om at give de britiske kolonier toldfrihed og om at skabe et britisk frihandelsimperie. Realiseringen af disse planer ville betyde, at den øvrige import af landbrugsvarer, blandt andet fra Danmark, ville blive belagt med høje toldsatser. Den danske sociallovgivning og arbejdsløshedsunderstøttelse betød desuden sammen med manglen på industri, at Danmark led af kronisk arbejdsløshed, og at rigets gæld var i uafbrudt vækst. Alnor rundede også valutaspørgsmålet. Med udgangspunkt i markomvekslingen til dagskurs skrev Alnor: »Luk da Øjnene op, Nordslesviger! Med Drømmen om det Land, der flyder med Mælk og Honning, er det forbi.«⁶⁹

Den 28. juni 1919 underskrev den tyske udenrigsminister Hermann Müller (SPD) Versaillestraktaten på Tysklands vegne. Den nordslesvigske Vælgerforenings Aabenraa-resolution om en én-bloc afstemning i Nordslesvig og en distriktsvis afstemning i en sydligere zone blev med traktaten en realitet.⁷⁰ Artikel 109-114 i Versaillestraktaten omhandlede folkeafstemningerne i Slesvig. Artikel 110 blev tillagt stor betydning fra tysk side. Heri stod, at den internationale plebiscitkommission, der skulle lede og gennemføre afstemningerne samt have forvaltningsmyndighed i afstemningstiden, på baggrund af afstemningerne skulle foreslå en grænselinie, idet de tager Hensyn til Lokaliteters særlige geografiske og økonomiske Forhold.⁷¹

Flensborgspørgsmålet

Flensborg var som omtalt det åbne spørgsmål i afstemningen, og derfor var Flensborg også målet for valgkampsløfterne. På foranledning af statskommissær Adolf Köster besøgte den preussiske landbrugsminister og senere ministerpræsident Otto Braun (MSPD) Flensborg sammen med ministeren for offentlige arbejder Rudolf Oeser (DDP) i maj 1919. Ministrene lovede, at den preussiske stat ville overtage udgifterne ved en nybygning af Flensborg Banegård på samlet 50 millioner Reichsmark samt sørge for udbygningen af en jernbaneforbindelse til Husum, så snart afstemningstiden var overstået. Den 1. august 1919 besluttede den preussiske statsregering, at der skulle anlægges en frihavn i Flensborg som kom-

Flensborg havns fremtid stod på spil ved afstemningen i 1920, ifølge denne afstemningsplakat. Dansk afstemningsplakat, tegnet af Harald Slott-Møller. (Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie)

pensation for en eventuel afståelse af Nordslesvig og for at skabe grundlag for nye afsætningsmarkeder. Men selvfølgelig kun hvis Flensborg forblev tysk.

I oktober 1919 udsendte magistraten i Flensborg en betænkning vedrørende geografiske, økonomiske, kulturelle og politiske forhold i byen. Som titlen antyder, var betænkningen møntet på Versaillestraktatens artikel 110 og den internationale kommission. Betænkningens konklusion var, at Flensborg hørte til Tyskland, og at byens kulturelle, økonomiske og handelsmæssige forbindelser sydpå var stærkere end forbindelserne til

Nordslesvig. Argumentationen var, at indbyggertallet og købekraften var stærkere i Sydslesvig end i Nordslesvig, og at jernbaneforbindelser fra Flensborg til det øvrige Sydslesvig var bedre udbygget end forbindelserne nordpå. Om handelen skrev magistraten; »Afståelsen af Nordslesvig vil betyde store Tab for Engroshandelen og have Tilintetgørelsen af et betragteligt Antal blomstrende Forretninger til følge. Tabene ville dog være betydelig større, hvis byen Flensborg kom til at høre til Danmark. Flensborg Handelen ville derved blive afskaaret fra Mellem- og Sydslesvig og tillige fra det store tyske Marked ved en Toldgrænse, mens det på den anden Side ville få indskrænket sin Dominans i Nordslesvig ved ny Konkurrence fra de danske Byer Kolding, Aarhus og København«. Flensborgs industri og skibsfart var afhængig af det tyske marked og af tysk kapital, mens håndværket var mest afhængig af det nære opland i Flensborg landkreds. Betænkningens andet hovedsigte var at påpege fjordens nordside som en vigtig del af Flensborg bys nære opland. Hvis den første zones sydgrænse, midt igennem Flensborg fjord og umiddelbart nord om byen, blev den endelige grænselinie, ville ikke mindst byens fiskerierherv og skibsfart lide betydelige økonomisk tab, da den frie sejlads på fjorden ville blive forhindret.⁷² I et længere perspektiv er magistratens betoning af Nordslesvigs relative ubetydelighed for byens økonomi interessant. Der skulle snart komme andre toner desangående fra magistraten. Betænkningen viser om noget, at Flensborg i oktober 1919 havde indstillet sig på Nordslesvigs afståelse til Danmark, og at kampen handlede om at forhindre at byen skulle følge med. Det pegede rigskansler Gustav Bauers (MSPD) besøg i Flensborg den 4. november 1919 også i retning af. Bauer gav her løfter om en storstilet kompensation til byen ved Nordslesvigs eventuelle afståelse.⁷³ Kansler Bauer besøgte den 8. november også Tønder, der fik løfter om statslig støtte til afvandingen af marsken.

Verein für Handel und Industrie fulgte op på magistratens betænkning med en modbetænkning, der skulle dementere magistratens påstand om, at Flensborgs økonomiske forbindelser sydpå var stærkere end forbindelserne nordpå. Argumentationen var, at området syd for Slien og Ejderen økonomisk hørte til Holsten. Skilte man dette område fra det samlede Slesvig, var det Nordslesvig, der var Flensborgs vigtigste kundegrundlag. Ifølge en rundspørge, som vi før har været inde på, havde virksomheder angivet, at afståelsen af Nordslesvig ville betyde tab på op til 80% af omsætningen. Samtidig ville Flensborghandelen skulle konkurrere mod handelsbyerne Lübeck, Kiel og Hamborg om Sydslesvig.⁷⁴ Alt i alt var betænkningen ment som en fortale for Flensborgs fremtidige tilknytning til Danmark. Det er uklart, om betænkningen overhovedet blev publiceret, men betænkningen vidner om, at der var dele af det flensborgske

erhvervsliv, der så større muligheder i en dansk fremtid end en tysk. Som beskrevet i kapitel 3 havde oplandet i Nordslesvig en vis betydning for Flensborg, ikke mindst befolkningsgrundlaget umiddelbart nord for byen i Sundeved, Als, Gråsten og Aabenraaområdet, der var et befolkningstæt og købekraftigt kundegrundlag. At definere det vigtigste afsætningsområde for byen gav imidlertid ikke megen mening. Flensborg havde i løbet af 1800-tallet udviklet sig til en overregional handelsby for hele Slesvigregionen, og den var ubestridt regionens industrielle centrum. Set over et længere tidsperspektiv havde byen været en central del af Slesvig og Holsten's funktion som mellemstation og handelsplads mellem nord og syd. Flensborghandelen var derfor afhængig af gensidige forbindelser til både nord og syd, ligesom byen i sig selv var påvirket af økonomiske, kulturelle og politiske forhold fra både nord og syd, der vanskeligt ville kunne gøres op i procent. De nord-syd gående forbindelsers gensidighed var et grundlæggende vilkår for byen. Det blev overset i den nationale valgkamp på begge sider.

Fra tysk side blev Københavns dominans i den danske økonomi også påpeget som et for Flensborg uheldigt perspektiv, hvis byen kom under dansk styre.⁷⁵ En sådan påstand måtte besvares fra dansk side. Den 18. december 1919 henvendte Mellemslesvigsk Udvalg sig til kontorchef Hartz i det danske Industriråd. Udvalget ønskede at få tilsendt pjecer med oplysninger om industrivirksomheder og handelsselskaber i Danmark. Senere, under selve valgkampen, ville jubilæumsskrifter, plancher og plakater være af interesse. Og så var det vigtigt, at *»ikke blot Materiale fra københavnske Virksomheder er nyttigt, men ganske særligt fra Virksomheder i Byer paa Flensborgs størrelse (Odense, Aarhus, Aalborg).«* Hensigten var at afvise påstanden om den københavnske dominans ved at påvise de danske provinsbyers industrielle udvikling og kapacitet og dermed at påvise Flensborgs økonomiske udviklingsmuligheder under dansk styre. Industrirådets interesser i grænsespørgsmålet skal ses i sammenhæng med den almene dansk-tyske samhandel. Den danske industri havde før krigen følt sig under pres af den stærke tyske industri, der i volumen og kapitalkraft havde været en overlegen konkurrent. Industrirådet kunne i den forbindelse se en fordel i at skubbe grænsen så langt mod syd som muligt for derved at øge hjemmemarkedet og begrænse konkurrencen fra syd. Industrirådet ønskede da også at være Mellemslesvigsk Udvalg behjælpelig. Redaktøren af Industrirådets organ, *»Tidskrift for Industri«*, cand. polit. Povl Drachmann, skrev til Mellemslesvigsk Udvalg den 17. januar 1920, at han som korrespondent for dagbladet *»København«* skulle til Flensborg og i den forbindelse gerne ville være til tjeneste med oplysninger om dansk erhvervsliv og industri. Med sig fik Drachmann en anbefa-

ling fra Industrirådet, der skrev, at udvalget næppe kunne få bedre assistance. Gennem Drachmann fik Mellemslesvigsk udvalg tilsendt en film om dansk industri og kataloger fra 126 danske virksomheder til brug i valgkampen.⁷⁶

Hvorvidt de økonomisk-materielle valgparoler, hvis udtryk særligt huskes fra de farverige valgplakater, fik betydning for valget, er uvist. Den stadig forværrede forsyningssituation i afstemningsområdet og Tyskland som sådan kan have givet incitament til at søge tilslutning til Danmark. Efter aftale med den internationale kommission kom der fødevarerforsyninger til afstemningsområdet fra Danmark til gengæld for kulforsyning fra Tyskland.⁷⁷ Understøttet af udsagn som »*Wenn wieder die Fahne ist weiss und rot dann ist beendet die bittre Not*« på afstemningsplakaten af Thor Bøgelund, gav denne situation grobund for det tyske skældsord »*Speckdänen*« om folk, der stemte dansk af materielle grunde. Det var der givetvis folk der gjorde, men spørgsmålet er, om ikke størstedelen af befolkningen i afstemningsområderne var klar over, at der var tale om en særlig efterkrigssituation, der ikke kunne tages til indtægt for en kommende fremtid? Troen på Reichsmarkens genrejning illustrerer ganske godt de udbredte forventninger om, at Tyskland før eller siden ville genvinde sin styrke. Der er også grund til at tro, at befolkningens nationale sindelag stod over det materielle behov. Afstemningsresultaterne gav i hvert fald ikke de store overraskelser.

Delingen af Slesvig

Afstemningen i den første afstemningszone den 10. februar 1920 gav samlet 75% danske stemmer og 25% tyske stemmer. I et én-bloc perspektiv havde Nordslesvig dermed stemt sig til Danmark. Der var dog tysk flertal i byerne Aabenraa, Sønderborg og Tønder, samt i Højer flække og Ubjerg og Tinglev sogne. Afstemningen i den anden afstemningszone den 14. marts 1920 gav samlet 80% tyske stemmer og 20% danske stemmer. I Flensborg by var resultatet 75,2% tyske stemmer og 24,8% danske stemmer, som bort set fra de 33% danske stemmer i St. Laurenti sogn på Vesterland Før var det bedste danske resultat.⁷⁸ At grænselinien dermed skulle være lig grænsen mellem første og anden zone, var det dog langt fra alle, der anså for givet.

Den 18. marts 1920 sendte den tyske statskommisær Adolf Köster en længere skrivelse til præsidenten for plebiscitkommissionen Sir Charles Marling med Johannes Tiedjes forslag til en grænse nord om Højer, Tønder og Tinglev samt betragtninger over de økonomisk-geografiske for-

hold, der nu skulle tages hensyn til. Skrivelsen indeholdt i korte træk en accept af en kommende deling af Slesvig og dernæst opfordringen til at trække en grænse, der ville give mindst mulige økonomiske følgevirkninger for regionen. Tønder bys afhængighed af kvæghandelen mod syd og af marsklandsområdet sydvest for byen var, sammen med byens tyske flertal, et vægtigt argument for byens forbliven i Tyskland. Samtidig måtte man påpege, at det var Tønder by, der var afhængig af oplandet mod syd og ikke oplandet mod syd, der var afhængig af Tønder. Det sidste kunne jo give grund til en sydligere grænse, og det var ikke lige det, der skulle fremmes. Med hensyn til Flensborg og Flensborg fjord fulgte skrivelsen op på Flensborg magistratens betænkning. Således konkluderedes det, at *»ganske vist vil Tabet af Nordslesvig være et uhyre svært Slag for Flensborg, særligt for enkelte af Byens Erhvervsgrupper, men Tabet af Sydslesvig, særligt det rige Landskab Angel, uden sammenligning det vigtigste og mest trofaste Kundeområde for Byen, vil slet og ret være tilintetgørende for Byen.»*⁷⁹ Først og fremmest var forbindelsen til det tyske marked af livsvigtig betydning for Flensborgs handel og industri, som ikke kunne nøjes med et dansk afsætningsmarked.

Når Flensborgs indlemmelse i Danmark stadig var frygtet på tysk side, var det fordi, der fra dansk side blev arbejdet på en internationalisering af den anden afstemningszone og Kielerkanalen med henblik på at give danskheden en chance ad åre. Også disse overvejelser havde økonomiske og erhvervsmæssige aspekter. Ikke mindst en internationalisering af Kielerkanalen blev i det danske erhvervsliv anset for en mulighed for at stække den tyske indflydelse i Østersøområdet og for en økonomisk mulighed for Danmark. ØK's direktør H.N. Andersen var særlig aktiv i arbejdet for en internationalisering eller blokering af Kielerkanalen.⁸⁰ I Dannevirkebevægelsen havde man stadig håb om en sydligere grænse grundet forbindelsen til plebiscitkommissionens franske medlem Paul Claudel. Han lod Dannevirkebevægelsen forstå, at plebiscitkommissionen var villig til at give Danmark Flensborg, hvis regeringen ville tage imod, hvorfor det gjaldt om at vælte den radikale regering omgående. Med Christian den 10.'s afsættelse af ministeriet Zahle den 29. marts 1920 og Påskekrisen opstod den alvorligste parlamentariske krise i Danmarks politiske historie.⁸¹ Den endelige grænse blev ikke sydligere af den grund, men Påskekrisen viste, at der var alt andet end politisk konsensus i Danmark om grænsespørgsmålet.

For selve indlemmelsen af Nordslesvig fik Påskekrisen stor betydning. Der blev udskrevet folketingsvalg den 31. marts, og den 21. april udløb tingets mandat. Folketingsvalget blev afholdt den 26. april, og først den 7. maj trådte det nye Folketing sammen. Mellem den 21. april og den 7.

Artikel 109: „Die Grenze zwischen Deutschland und Dänemark wird in Uebereinstimmung mit dem Wunsche der Bevölkerung festgesetzt.“

Wir fordern die Grenze der Gerechtigkeit!

Sag 1.

Die Tiedje-Linie steht in Uebereinstimmung mit dem Artikel 109 des Friedensvertrages.

Sag 2.

Die Tiedje-Linie will beiden Seiten gleiche Minderheiten zuteilen.

Sag 3.

Die Tiedje-Linie beachtet die wirtschaftlichen Interessen und erhält Flensburg seine Förde.

Johannes Tiedjes grænselinie på tysk flyveblad fra 1920. (Grænseforeningens billedgalleri. www.graenseforeningen.dk)

maj 1920 optrådte Rigsdagspartiernes Sønderjyske Udvalg som erstatningsparlament for Folketinget i en tid, hvor ganske mange love skulle vedtages med hensyn til indlemmelsen af Nordslesvig.⁸² Samtidig blev det midlertidige ministerium for Sønderjylland nedlagt og lagt under Statsministeriet. Det var i administrativ henseende et noget besynderligt tidspunkt at nedlægge ministeriet på.

Den 16. april underskrev et flertal i plebiscitkommissionen et forslag til den nye dansk-tyske grænse, der var lig grænsen mellem den første og anden afstemningszone, mens et mindretal bestående af det franske medlem Claudel og nordmanden Heftye anbefalede en næsten ubetydelig syd-

ligere grænse. Flensborg blev end ikke i mindretallets forslag tilbudt Danmark. Ambassadørrådet i Paris fulgte flertallets linje og vedtog den 8. maj 1920, at grænsen mellem Danmark og Tyskland skulle forløbe langs den første afstemningszones sydgrænse. Nu manglede blot en tysk accept og suverænitetsoverdragelse. Den lod imidlertid vente på sig. I mellemtiden bevægede de økonomiske forhold i Slesvigområdet sig mod det uholdbare. Den 15. april afholdt H.P.Hanssen møde med bestyrelserne for de sønderjyske arbejderforeninger, handelsforeninger, håndværkerforeninger og landboforeninger i Aabenraa. De forskellige bestyrelser udtrykte alle bekymring over situationen i Nordslesvig. Manglen på kolonialvarer og materialer ville snart føre til plyndringer og generel uro, hævdedes det. Hvis ikke kronemønten snarest blev indført, kunne situationen ende i kaos. H.P.Hanssen anbefalede bestyrelserne at henvende sig til plebiscitkommissionen, men han indrømmede også, at den parlamentariske situation i Danmark var en hindring for hurtig handling.⁸³

Det var klart for plebiscitkommissionen, at kronemøntens indførelse var påkrævet. Problemet var suverænitetsspørgsmålet og toldgrænsen. Kronemøntens indførelse krævede en flytning af toldgrænsen, hvis ikke varer og kapital uhindret skulle strømme ind og ud af Nordslesvig efter møntreformen. Men toldgrænsen er af vital symbolsk betydning for en stats suverænitet, og den tyske regering var ikke villig til at flytte grænsen, før den formelle suverænitet over Nordslesvig var overgivet Danmark. Forhandlinger herom med den tyske regerings repræsentanter gik i hårdknude. I stedet indgik plebiscitkommissionen og den danske regering den 29. april en aftale udenom den tyske regering om en fysisk afspærring af grænsen mellem den første og anden afstemningszone. Dermed var vejen banet for en dansk besættelse af den første zone og for kronemøntens indførelse. Den 5. maj 1920 besatte Danmark den første afstemningszone, overtog administrationens højere embeder indenfor post-, telegraf-, telefon- og jernbanevæsenet samt ved domstolene. Den danske regering havde forinden udpeget amtmand for Ringkøbing Amt Viggo Rothe Haarløv til Administrator for de sønderjyske Landsdele, indtil suveræniteten blev endelig overført. Samme dag blev grænsen til den anden zone fysisk afspærret ved det danske grænsegendarmeri. Indlemmelsen i Danmark var endnu ikke officiel, men symbolværdien var ikke til at tage fejl af. Den 14. maj udstedte plebiscitkommissionen en række anordninger angående adskillelsen af den første og den anden afstemningszone, blandt andet om kronemøntens indførelse, der blev gennemført den 20. maj. Protester fra den tyske regerings repræsentant blev overhørt.⁸⁴

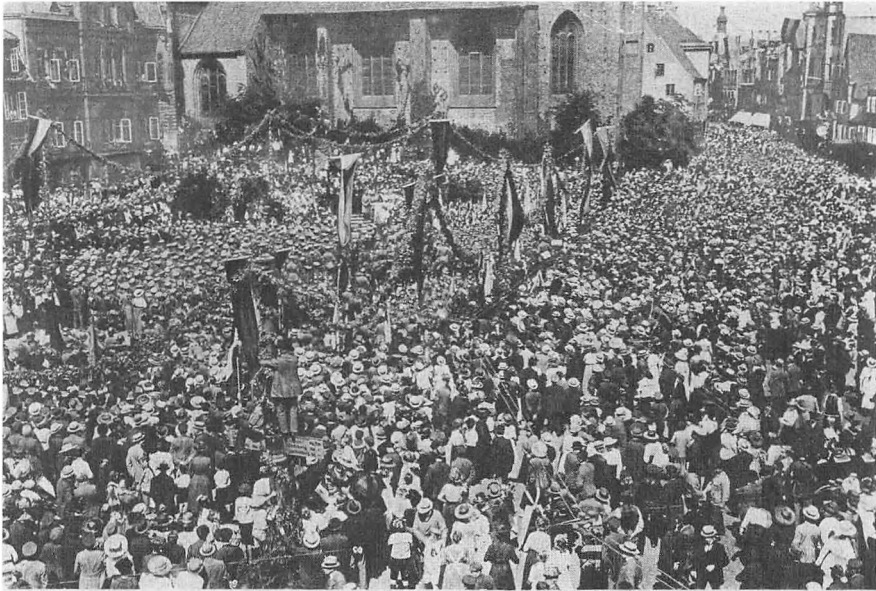
Den 15. juni 1920 modtog den danske gesandt i Paris en note fra fredskonferencens ambassadørråd, hvori Danmarks formelle overtagelse af

Nordslesvig blev accepteret. Natten mellem den 16. og 17. juni rejste de tyske toldere ved Kongeågrænsen sydpå, og den 17. juni påbegyndte både det danske og tyske toldvæsen deres opgaver ved den nye grænse. Slesvigs deling var dermed en realitet. Men der var mange uafklarede forhold ved delingen at tage vare på i den følgende tid, ikke mindst fordi Tyskland ikke ville underskrive en tresidet traktat med Danmark og Ententemagterne om overdragelsen af suveræniteten over Nordslesvig. En officiel tysk anerkendelse af suverænitetsoverdragelsen, og dermed af den nye grænse, kom der aldrig. På det økonomiske område var der også, både nord og syd for grænsen, store opgaver at gå i gang med efter delingen. Krigen og den 1½ år lange overgangstid havde efterladt sig sine spor i regionen, både økonomisk og mentalt.

Genopbygningsstrategier og grænsepolitik

Plebiscitkommissionens myndighed over det slesvigske afstemningsområdet var ophævet fra og med den 16. juni 1920. Generalsekretær for kommissionen Charles Brudenell-Bruce strøg de fire nationale flag, det britiske, franske, norske og svenske, på kommissionens hovedkvarter »Flensburger Hof« kl. 12.00 og forlod samme dag Flensborg. Afstemnings- og overgangstiden var overstået, og Slesvig var ikke længere internationalt område. Nu kunne de nationale regeringer overtage styret og administrationen og ikke mindst den økonomiske genopbygning.

Den 17. juni 1920 blev anden zones genforening med Tyskland fejret på Südermarkt i Flensborg. Som officielle gæster deltog den preussiske indenrigsminister Carl Severing (MSPD) og den i marts 1920 udnævnte rigsudenrigsminister Dr. Adolf Köster (MSPD), der havde været tysk statskommissær i Slesvig-Holsten i afstemningstiden. Den siden 6. maj tilbagevendte overborgmester for Flensborg Dr. Hermann Todsén holdt velkomsttale for de tyske hærtropper, der rykkede ind i byen og deres kvarter på Duborg kasernen. Dernæst bød udenrigsminister Köster flensborgerne velkommen tilbage til Tyskland og overbragte en tak fra den nye tyske rigsregering for byens tyske troskab.¹ Köster udgav i 1920 sine erindringer »*Der Kampf um Schleswig*« om afstemningstiden i Slesvig. Köster slutter sine erindringer med en betragtning over festlighederne den 17. juni 1920 og resultatet af afstemningerne: »*Wir Deutsche hatten niemals Zonen in Schleswig sondern immer nur Deutsche und Dänen, niemals eine Trennung auf dem Papier sondern immer nur eine lebendige Grenze der Menschen und ihrer Gesinnung anerkannt. Wir konnten nicht jubeln, dass ein Begriff gesiegt hatte statt einer Idee, und dass ein Machtspruch gefällt war statt einer Rechtsentscheidung. Und darum klang auch an diesem Tage in den Siegesglocken von Friesland bis Angeln ein Ton der Wehmut und des Schmerzes mit. Und ein Ton des Trotzes. Und dieser Ton wird aus ganz Deutschland klingen, solange er bei Euch, Ihr abgetreteten Brüder im Elend, ein Echo findet.*«² Glæden over den tyske sejr i anden zone var stor, men vemodet

Flensburg wieder Deutsch.

In Anwesenheit der Minister Dr. Köster und Severing wurde auf dem Südermarkt Begrüßungsfestlichkeit gehalten. Unter großem Jubel der Bevölkerung zog die Reichswehr wieder in Flensburg ein.

R. Sennecke.

Marie 370

Tysk genforeningsfest på Südermarkt i Flensburg den 17. juni 1920. Foto: Stadtarchiv Flensburg.

over den uretmæssige afståelse af Nordslesvig større. Tyskland havde ikke altid anerkendt sindelagsgrænsen mellem dansk og tysk, som Köster skrev, men udtalelsen illustrerer datidens tyske opfattelse af tyskhedens flydende grænser og ikke mindst opfattelsen af de nye grænser som uretfærdige og ødelæggende for Tyskland. Den uretfærdige Versaillestraktat skulle blive et evigt omdrejningspunkt i Weimarrepublikkens politiske, økonomiske og sociale historie. Også i provinsen Slesvig-Holsten.

Versaillestraktaten

Versaillestraktatens ikrafttræden fik store økonomiske følger for Tyskland, hvoraf de mest følelige var de territoriale afståelser. Alsace-Lorraine skulle afstås til Frankrig, og Rhinlandet vest for Rhinen og indtil 50 km øst for demilitariseres og en allieret hær stationeres i området. Denne hær skulle reduceres hvert femte år indtil 1935. Saarlandet kom under Folkeforbundets kontrol i en periode på 15 år, hvorefter en folkeafstemning skulle afgøre det nationale tilhørsforhold. I det østlige Tyskland blev store dele

af Vestpreussen, Posen og Schlesien afstået til den nye polske stat. Derved blev Østproussen afskåret fra det øvrige Tyskland ved den polske korridor. Danzig blev samtidig fristad under Folkeforbundets styre. Memelområdet kom ligeledes under Folkeforbundet ved en fransk højkommisær, men blev i 1923 annekteret af Lithauen. Den nationale selvbestemmelsesret blev ikke anvendt i det omfang, man fra tysk side havde sat sin lid til i håbet om, at selvbestemmelsesretten kunne begrænse de territoriale afståelser. Der blev som følge af fredslutningerne efter den Første Verdenskrig afholdt i alt 6 folkeafstemninger i Europa. I Allenstein og Marienwerder ved den tysk-pol-ske grænse i det sydlige Østproussen blev der afholdt folkeafstemning den 11. juli 1920. I Allenstein stemte 98% og i Marienwerder 92% for forbliven ved Tyskland. Med undtagelse af nogle få landsbyer forblev Allenstein-Ma-rienwerder derfor ved Tyskland. I traktatudkastet af 7. maj 1919 skulle hele øvre Schlesien afstås til Polen. På grund af tyske protester vedtog Ententen i den endelige traktat, at der skulle afholdes folkeafstemning i Schlesien. Af- stemningen fandt sted under voldsomme uroligheder i marts 1921 og endte med 60% stemmer for Tyskland og 40% for Polen. Resultatet blev en deling af området, således at 75% af territoriet og 57% af befolkningen blev ved Tyskland. Men i det landområde, der blev afstået til Polen, befandt der sig 90% af de schlesiske kulreserver, 97% af jernmalmen og 76% af kulminerne. Det var med andre ord det industrielle centrum i Schlesien, der blev afstået til Polen. I Eupen-Malmedy ved den belgisk-tyske grænse gennemførtes en afstemning i form af en åben registrering i første halvdel af 1920 uden inter- national kontrol. Resultatet var et stort flertal for Belgien, og derved blev det. Desuden blev der afholdt folkeafstemninger i Kärnten ved den østrigsk- slovenske grænse samt i Burgenland ved den østrigsk-ungarnske grænse. I 1935 fulgte folkeafstemningen i Saarland, hvor 90% af befolkningen stemte for tysk tilhørsforhold.³ Og så var der folkeafstemningerne i Nordslesvig. I alt afstod Tyskland omtrent 13% af sit territorium og 10% af befolkningen svarende til omtrent 6,5 millioner mennesker. Med de territoriale afståelser tabte Tyskland også en meget stor del af sin industrielle kapacitet. Særligt tabet af den mest industrialiserede del af Schlesien samt Alsace-Lorraine gjorde ondt. Opgørelserne varierer, men der tales om tab på op til 80% af jernmalmsforekomsten, 63% af zinkforekomsten, 19% af stål- og jernpro- duktionsanlæg og samlet 15% af den industrielle produktionskapacitet i Tyskland, som den så ud i 1914. Dertil kom afståelsen af samtlige koloniale besiddelser, der dog aldrig havde fået den store økonomiske betydning for Tyskland.⁴

Med hensyn til krigsskadeserstatninger havde Ententemagterne ikke gjort en endelig sum op i juni 1919, men fortsatte forhandlinger herom indtil den 1. maj 1921. Dog skulle Tyskland betale 20 milliarder guldmark før denne

dato samt stille 20 milliarder guldmark i obligationer til rådighed for ententen som garanti for fremtidige betalinger.⁵ I de følgende ti år skulle Tyskland årligt afgive 40 millioner tons kul til Frankrig, Belgien, Luxemburg og Italien. Tyskland måtte også aflevere 90% af den samlede tyske handelsflåde samt 11% af dets kvægbestand. Endelig var der de handelspolitiske dele af traktaten ved paragraf 264-267, der forpligtede Tyskland til at give 27 allierede og associerede traktatstater mestbegunstigelser uden modydelse i op til 5 år, en regel som Folkeforbundet kunne forlænge yderligere herefter. Det betød, at Tyskland måtte åbne sine grænser for importvarer fra de 27 stater til mindste toldsats uden at kunne eksportere tilsvarende. Tilsvarende skulle der kunne indføres varer todfrit fra Alsace-Lorraine i fem år og fra de til Polen afståede områder i tre år. Dog måtte der ikke importeres mere end den gennemsnitlige årlige mængde i årene 1911-13. Desuden måtte Tyskland ifølge paragraf 269 i et halvt år efter Versailles traktatens ikrafttræden den 10. januar 1920 ikke hæve sine toldsatter over niveauet fra 31. juli 1914. De handelspolitiske betingelser havde den klare hensigt at svække Tyskland handelspolitisk og økonomisk og dermed at forsinke den økonomiske genopbygning af landet.⁶

Versailles traktatens betingelser og dens betydning for Tysklands økonomiske og politiske situation og udvikling i mellemkrigstiden har lige siden traktatens ikrafttræden været omdiskuteret. John Maynard Keynes' bog *The Economic Consequences of the Peace*, som indledningsvis blev omtalt, udkom i julen 1919 og blev en international bestseller. Bogen var i høj grad med til at sætte spørgsmålstegn ved traktatens rimelighed, og i Tyskland gav bogen et arsenal af argumenter for traktatens uretfærdighed. Versailles traktaten fik tidligt et dårligt ry. Den dag i dag diskuteres Versailles traktatens konsekvenser livligt. Flere historikere har i den forbindelse berettiget henvist til den tysk-sovjetiske separatfred, Brest-Litovsk aftalen fra marts 1918, som et forvarsel om den freds aftale, der kunne være blevet resultatet af en tysk sejr. Rusland mistede med Brest-Litovsk aftalen meget store landområder.⁷ Det synes ikke at være faldet mange tyskere ind at foretage sammenligningen på daværende tidspunkt. Det er også en kendsgerning, at Frankrig havde arbejdet for freds betingelser, der var endnu skrappe. England og USA forhindrede så at sige det franske ønske om Tysklands opløsning. Tyskland bestod som stat, og det som den folkerigeste stat vest for Rusland og stadig som den økonomisk stærkeste stat i Europa. Dannelsen af de små »bufferstater« i Østeuropa var heller ikke nødvendigvis en ulempe i udenrigspolitisk henseende for Tyskland, der stadig kunne gøre sin indflydelse gældende i det »Mellemeuropa«, der under krigen var blevet fremhævet som det væsentligste tyske interesseområde.⁸ Det ændrer dog ikke på det faktum, at fredstraktaten ramte dybt ned i den tyske nations stolthed og selvforståelse. Når yd-

mygelsen gik så dybt i nation og befolkning, hang det sammen med den krigsretfærdiggørelse og krigsretorik, som tyskerne havde været udsat for i de fire forgangne år. Den Første Verdenskrig blev endnu ikke anset for en meningsløs stormagtskrig trods de enorme menneskelige tab, men som en krig om afgørende universielle værdier. Denne krig havde Tyskland tabt på ydmygende vis, og nederlaget kom i den grad bag på nationen, der var blevet overbevist om en tysk uovervindelighed. Desuden havde de tyske politikere, der overtog magten i november 1918, sat deres lid til præsident Wilsons idealer om en mindelig fredsløsning og international forsoning, og de blev så meget desto mere skuffet over det endelige resultat.⁹ Fredstraktaten blev symbolet på en national æreskrænkelse og for at rejse nationen mentalt såvel som økonomisk, måtte Versaillestraktatens snærende bånd løsnes. At overkomme Versaillestraktatens bestemmelser blev derfor en væsentlig del af den tyske genopbygning. Genopbygningspolitikken blev til revisionspolitik.

Genopbygnings- og revisionspolitik i Tyskland

Efter Versaillestraktatens underskrivelse i juni 1919 stod den tyske regering overfor en række overordnede økonomiske problemstillinger. Demobiliseringen var stadig under gennemførelse, og den forløb som omtalt under voldsomme uroligheder, der var en trussel mod den nye republiks eksistens. Produktionen skulle omstilles fra krigsproduktion til fredsproduktion, så der var et arbejde at give de hjemvendte soldater. Dertil kom, at den tyske økonomi skulle omstilles efter de nye geografiske forhold og de territoriale afståelser, der betød, at store indlandske områder nu var blevet udland. Endelig måtte regeringen forholde sig til de krigsskadeserstatninger, man i første omgang skulle betale og aflevere, samt til den krigsskadeserstatningssum, der endnu ikke var blevet endeligt fastsat. Usikkerheden omkring krigsskadeserstatningssummen var måske det mest kritiske element i den tyske økonomi, da den mindskede lysten til at investere i Tyskland nationalt såvel som internationalt. Svaret på disse økonomiske problemstillinger skulle den tyske regering finde indenfor rammerne af, hvad Versaillestraktaten tillod. Her var de handelspolitiske artikler 264 til 281 i Versaillestraktaten en alvorlig begrænsning i Tysklands økonomiske handlefrihed.

Svaret på de økonomiske udfordringer lå imidlertid lige for. Reichsmarkens internationale værdi var siden krigsudbruddet i 1914 faldet fra 4,20 Reichsmark per dollar til 8,20 ved årsskiftet 1918-19. Det var et fald, der hverken havde bekymret regeringen eller Rigsbanken synderligt i krigs-

tiden, hvor en militær sejr var i vente. Da nederlaget blev en realitet i november 1918, var sagen en anden, men det var også klart, at tiden ikke var til deflationspolitik og stabilisering af markens værdi, men derimod til at sætte produktionen og eksporten i forsædet. Demobiliseringen af tusindvis af tyske soldater, der alle skulle have et arbejde at vende hjem til, krævede forøget produktion og beskæftigelse, og den lave markkurs gav her en fordel for den tyske eksport, der kunne stimulere produktionen og beskæftigelsen. Dermed håbede de nye tyske magthavere også at afværge yderligere social og politisk uro. Det handlede i bund og grund om at holde sammen på den nye republik og det tyske rige. Men inflationen var også et svar på Versaillestraktatens handelspolitiske bestemmelser. Tyskland var traditionelt en stor eksportnation, men havde under krigen haft et stort importoverskud. Efter søblokaden ophævelse i juni 1919 importerede Tyskland råstoffer og fødevarer for 5 milliarder guldmark for at fylde råstof- og levnedsmiddellagre op. Hensigten med Versaillestraktatens handelspolitiske bestemmelser var, som historikeren Carl Ludwig Holtfrerich har skrevet, at Tyskland også efter krigen skulle have importoverskud. Det havde Tyskland også, men bortset fra importen i 1919 var importoverskuddet aldrig for alvor truende, og i 1923 havde Tyskland endog et eksportoverskud på 530 millioner Reichsmark.¹⁰ Årsagen hertil var den lave markkurs og deraf følgende gode tyske konkurrenceevne og stigende eksportkvote. Inflationen og markkursens fald blev en drivkraft for eksporten, produktionen, beskæftigelsen og genopbygningen i efterkrigstidens Tyskland og udhulede de handelspolitiske begrænsninger, Versaillestraktaten havde lagt på Tyskland. Endelig kunne den tyske inflation så tvivl om Tysklands økonomiske ydeevne med hensyn til krigsskadeserstatningerne. Inflationen gav således svar på mange økonomiske problemstillinger.¹¹ Det skulle dog vise sig, at inflationen havde betydelige indenrigspolitiske omkostninger.

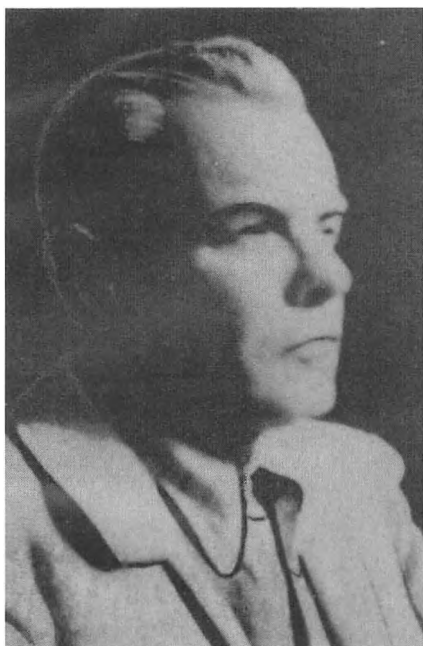
Udnyttelsen af inflationen handlede mest om, at den tyske regering aldrig for alvor var interesseret i at få kontrol over valutasituationen. Ved krigsudbruddet i august 1914 havde Tyskland indført eksport- og valutakontrol. Denne kontrol blev delvis afviklet i foråret 1919, men Rigsbanken havde fortsat behov for udenlandsk valuta til at betale renter af de lån, banken havde taget i neutrale lande under krigen. Reichwirtschaftsminister Rudolf Wissel (MSPD) foreslog i foråret 1919, at der blev oprettet eksportkontrolkomiteer, *Aussenhandelsstellen*, for de enkelte industrielle brancher, der skulle kontrollere eksportpriserne og valutaindtjeningen. De enkelte komiteer skulle bestå af producenter, grossister og forbrugere og udøve en form for selvregulering på området. En række eksportkontrolkomiteer blev da også nedsat i foråret 1919, men eksportkontrollen var ikke velset i indu-

strien og erhvervslivet, der modarbejdede komiteernes arbejde. I juli 1919 blev Robert Schmidt (MSPD) Reichwirtschaftsminister i stedet for Rudolf Wissel. Ministerskiftet var et klart signal om, at regeringen ikke arbejdede for en permanent statslig regulering af økonomien, men for en liberal markedsbaseret økonomi. Schmidt var da heller ikke begejstret for eksportkontrollen, som kunne bremse den eksportdrevne genopbygning.¹²

Markkursen styrtdykkede i efteråret 1919 fra 15 Reichsmark per dollar til 46,77 per dollar som følge af kapitalflugt, eksportdumping og regeringens indkøb af udenlandske fødevarer. Eksporten steg eksplosivt, men den tyske eksport ofte blev betalt i Reichsmark og ikke i udenlandsk valuta. Det var problematisk fordi markens kursfald også medførte stigende importpriser. Tysklands udenlandske valutabeholdning var med andre ord snart opbrugt. Den 20. december 1919 nedsatte Reichwirtschaftsminister Robert Schmidt derfor et rigskommissariat for import og eksport, der skulle øge kontrollen af udenrigshandelen. En skærpelse af selve udførselsreglerne fulgte imidlertid først den 10. maj 1920. Helhjertet blev eksportkontrollen aldrig.¹³

I januar 1920 genindførte Tyskland guldafregningen på tolden af importvarer, og i marts 1920 fik Tyskland toldsuveræniteten over det fransk besatte Rhinland tilbage og fik dermed lukket det »hul i vesten«, hvor varer hidtil havde strømmet uhindret over grænsen. Sammen med finansminister Erzbergers skattereform betød disse tiltag, at Bauer regeringen i foråret 1920 fik inflationen bremset, og at markkursen endog forbedredes fra 99 Reichsmark per Dollar i februar 1920 til 39 i juli 1920. Dermed indledtes den periode i den tyske inflationstid, som er blevet benævnt den relative stabilisering. End ikke det militære kup ved Wolfgang Kapp den 13.-15. marts 1920 anfægtede stabiliseringen. Men markkursens stabilisering og afreguleringen af økonomien medførte store prisstigninger på varer i daglighandelen, og det førte igen til uroligheder i blandt andet Ruhrdistriktet, Hamborg og Stuttgart. Stabiliseringen havde mærkbare negative sider.¹⁴ De skærpede udførselsregler blev derfor implementeret på et tidspunkt, hvor markkursen forbedredes og den indenlandske aktivitet dæmpedes. Det forbedrede ikke industriens, handelens og arbejdernes begejstring for eksportkontrollen, der i vid omfang blev ignoreret uden at regeringen greb ind.¹⁵

Frem til maj 1921 forhandlede Tyskland med Ententemagterne om en krigsskadeserstatningssum. Krigsskadeserstatningspolitikken var en væsentlig del af den tyske udenrigspolitik i denne tid, der handlede om at begrænse summen mest mulig. Det lykkedes faktisk, og det såkaldte »London-ultimatum« på 132 milliarder guldmark, der blev givet Tyskland den 5. maj 1921, var næsten en halvering af et i marts 1921 af Ententen stillet forslag på 226 milliarder guldmark. Tilbuddet var et ultimatum, fordi Ententemag-

Dr. Erich Schirmeister. Som forretningsfører (Syndikus) ved Handelskammeret i Flensburg 1920-48 var Schirmeister dybt involveret i den sydslesvigske genopbygning efter 1920. Foto: Stadtarchiv Flensburg.

terne ville besætte Ruhrområdet, hvis ikke Tyskland accepterede summen og opfyldte Versaillestraktatens øvrige bestemmelser. Efter et regeringsskifte i Tyskland og Joseph Wirth's (SPD) overtagelse af kanslerposten godkendte Tyskland Londonkravet. I 1921 betalte Tyskland 3,3 milliarder guldmark, hvoraf over halvdelen var finansieret ved skatkammerveksler. Det gav inflationen ny kraft og i efteråret 1921 faldt markkursen igen markant. Fra en galloperende inflation i efteråret 1921 gik prisudviklingen over i hyperinflation i løbet af foråret 1922. Med den fransk-belgiske besættelse af Ruhrområdet i januar 1923 løb inflationen mod nye højder, og Tyskland var i året 1923 i en permanent borgerkrigs-lignende tilstand og i overhængende fare for opløsning.¹⁶ Med undtagelse af foråret 1920 var markkursens fald og inflationen således aldrig under kontrol.

Udnyttelsen af inflationen blev også forbundet med en aktiv handelspolitik. Det viste sig ved at udenrigsministeriet, Auswärtiges Amt, i februar 1919 oprettede en afdeling X for udenrigshandel, der hovedsagelig skulle give det tyske erhvervsliv informationer om økonomiske forhold i udlandet. I følge Auswärtiges Amt stod Tysklands udvikling som samfund i nær forbindelse med landets udenrigsøkonomiske situation, der derfor måtte have højeste prioritet.¹⁷ Som historikeren Hans-Jürgen Schröder har skrevet, betød den militære situation efter Versaillestraktatens bestemmelser, at Tyskland måtte finde andre midler end den militære til at gøre

sig udenrigspolitisk gældende. Handelspolitikken var den vej, der var åben, og som ved hjælp af inflationen kunne blive et effektivt våben i den tyske revisionspolitik mod fredstraktaten. Det handlede om at skabe et økonomisk grundlag for tysk selvstændighed. Det kom også til udtryk ved bilaterale forhandlinger og indgåelse af handelsaftaler med de mindre europæiske stater Holland, Ungarn, Tjekkoslaviet og Rumænien i juni 1920. Med Danmark blev kun en midlertidig overenskomst for 1920-21 indgået. Tyskland ville med de bilaterale forhandlinger bryde de franske bestræbelser på at afskære Tyskland fra handelen med de små lande, der også havde interesse i at få adgang til det tyske marked. Som den britiske historiker Patrick Salmon har skrevet, havde de handelsmæssige forbindelser til Danmark og Skandinavien en ikke ringe betydning i denne tyske handelspolitiske genopbygningsstrategi, og der var en betydelig tysk interesse i at drage Skandinavien med ind under et tysk domineret »Mitteleuropa«.¹⁸ Med handelsaftalen med USA i december 1923 og med England og Belgien i december 1924, og endelig med Frankrig i 1927, formåede Tyskland at genskabe den tyske handelspolitiske suverænitet på relativt få år. I det lys var den tyske politik en udenrigspolitisk succes.¹⁹ Men det var en skrøbelig succes, for samtidig havde Tyskland været i gennem en hyperinflation med enorme omkostninger til følge af både økonomisk, politisk og ikke mindst mental og sociologisk karakter. Den nye republik havde været meget nær en indre opløsning. Derfor havde der i samme periode også været rettet særlig opmærksomhed mod den indre sammenhæng i riget. Her spillede grænseområderne en vigtig rolle.

Slesvig-Holstenske genopbygningsstrategier

I 1919 levede der 1,4 millioner mennesker i provinsen Slesvig-Holsten på et areal på 19.019 km². Omkring 58.000 slesvig-holstenere var faldet i krigen, svarende til godt 3,9% af befolkningen. De civile tab ved underernæring og influenza lader sig ikke opgøre, men de har været betydelige.

Som i resten af Tyskland var den største økonomiske opgave i provinsen efter krigen demobiliseringen og modtagelsen af de hjemvendte soldater.²⁰ Krigsernæringsvæsenets afvikling var også et centralt økonomisk emne i provinsen. Kritikken af krigsøkonomien og reguleringerne var massiv ikke mindst fra provinsens landbrug. Men fødevaremanglen var stadig så kritisk, at en fortsat regulering var nødvendig. Overpræsidenten og regeringspræsidenten måtte optræde som mæglere mellem centraladministrationen i Berlin og de lokale landbrugere og landbrugsforeninger. Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein bad i juni 1920 overpræsidenten

virke for en ophævelse af tvangøkonomien. Samtidig modtog overpræsidenten skrivelser fra blandt andet rigsministeren for ernæring om nødvendigheden af fortsatte reguleringer på ernæringsområdet.²¹

Med den tyske udenrigsminister Solfs anerkendelse af H.P. Hanssens krav om en national folkeafstemning i Slesvig i november 1918 blev Slesvigs nationale fremtid et afgørende politisk spørgsmål for provinsen. Det var også et spørgsmål med økonomiske implikationer. En afståelse af Nordslesvig ville få stor betydning for provinsens økonomi, og de økonomiske fremtidsperspektiver for afstemningszonerne i enten Danmark eller Tyskland blev som omtalt i forrige kapitel en væsentlig del af valgkampen, især i den anden afstemningszone. Usikkerheden om den nationale fremtid påvirkede også den økonomiske udvikling i provinsen, særligt på grund af den økonomiske spekulation. Men også fordi folkeafstemningerne forsinkede Slesvigs deltagelse i genopbygningsprocessen. Først da den anden afstemningszones genforening med Tyskland var en realitet den 17. juni 1920, kunne Sydslesvig tage del i den tyske genopbygning. Med Nordslesvigs afståelse til Danmark mistede provinsen Slesvig-Holsten omtrent 4.000 km² og 163.000 indbyggere, svarende til 21% af provinsens areal og 10% af befolkningen. Ligesom Versaillestraktatens bestemmelser og konsekvenser blev af central betydning for den generelle økonomiske genopbygning i Tyskland, blev afståelsen af Nordslesvig af central betydning for genopbygningen i provinsen Slesvig-Holsten. Den centrale økonomiske problemstilling var, hvorledes provinsen skulle komme sig over tabet af Nordslesvig, og hvorledes dette tab kunne udlignes?

Industri- og Handelskammeret i Flensborg, der havde taget livligt del i afstemningskampen, tog tidligt efter grænsedragningen i juni 1920 initiativ til en udligning af regionalpolitisk karakter. Handelskammeret sendte ved præsident Ernst Kallsen og den nyvalgte forretningsfører »syndikus« Erich Schirmeister den 5. juli 1920 en betænkning til Auswärtiges Amt samt det preussiske stats- og indenrigsministerium med forslag om en udvidelse af Handelskammerets distrikt som kompensation for tabet af de nordlige kredse. Der var tilsyneladende fremsat et forslag om at fusionere Handelskammeret i Flensborg med Handelskammeret i Kiel efter tabet af Nordslesvig. Det var ikke et forslag, der faldt i det flensborgske Handelskammers smag. At nedlægge Handelskammeret i Flensborg ville være det samme som at udlevere Flensborg til Danmark. Dertil kom, at Tyskland aldrig måtte opgive håbet om, at den nye grænse ville blive korrigeret og om at de områder, der havde tysk nationalitet, blev vundet tilbage. De tyske nordslesvigeres ønske om at blive genforenet med Tyskland ville dog være så meget desto stærkere, jo mere der fra den preussiske regering og fra det tyske rige blev gjort for den anden zones »*volkswirtschaftliche*

Gedeihen«. Og netop derfor kunne der ikke blive tale om at opløse det flensborgske handelskammer, men derimod om at udvide handelskammerets distrikt. At der blev anlagt en frihavn i Flensborg var af stor betydning for byens position som handelsby, ikke mindst fordi Danmark ikke ville kunne opretholde sin ensidige landbrugseksport til England, men måtte søge afsætning i Tyskland, fortsatte skrivelsen. Handelskammeret i Flensborg så sin fremtid som handelscentral for den dansk-tyske handel, der var nært forbundet med det for handelskammeret vigtigste mål for fremtiden; »*Es muss dahin gestrebt werden, dass die abgetretene erste Zone wirtschaftlich Deutschland nicht verloren geht.*»²² Det krævede en udvidelse af handelskammerets distrikt. Antallet af kontingentforpligtede virksomheder i Handelskammeret var med afståelsen af de nordslesvigske kredse faldet fra 1.214 til 809 og indtægten fra 62.000 Reichsmark til 49.000 Reichsmark årligt. Som udligning for dette tab burde kredsene Rendsborg, Eiderstedt og Norderditmarschen indlemmes i det flensborgske Handelskammer distrikt. Med denne udvidelse ville kammerdistriktet i økonomisk henseende blive en naturlig enhed, skrev Kallsen og Schirmeister.²³

Som omtalt havde Handelskamrene i Flensborg og Kiel allerede i 1895 været i strid om Rendsborgs erhvervsmæssige tilhørsforhold. Afståelsen af Nordslesvig var nu et stærkt argument for at udvide Flensborgs opland mod syd på Kiels bekostning. Handelskammeret i Flensborg fik værdifuld støtte fra Auswärtiges Amt i Berlin, der den 12. juli 1920 skrev til den preussiske minister for handel og industri, at ministeriet fuldt ud kunne tilslutte sig Handelskammerets redegørelse. Da Flensborg ved afstemningen havde bevist sit tyske troskab, måtte både rigsmyndighederne og de preussiske myndigheder bestræbe sig på at styrke Flensborgs position som tyskhedens yderste forpost mod nord, skrev Auswärtiges Amt.²⁴ Ministeriet mente dog ikke, at Rendsborgs tilhørsforhold kunne ændres, men anbefalede varmt, at Eiderstedt og Norderditmarschen kredse blev indlemmet i det flensborgske distrikt. Den 23. september 1920 afholdt de tre Handelskamre i provinsen og Oberregierungsrat Dr. Neuhaus fra regeringspræsidiatet i Slesvig møde om Flensborgs ønske. Her blev man enige om, at Eiderstedt kunne ændre distriktstilhørsforhold fra Altona til Flensborg Handelskammer, mens Rendsborg og Norderditmarschen forblev i Kiel og Altona Handelskammerdistrikt. Til gengæld ville Handelskammeret i Altona overføre 15.000 Reichsmark årligt over de næste to år til Handelskammeret i Flensborg som en anerkendelse af Flensborgs økonomiske vanskeligheder. Eiderstedt kreds blev officielt en del af Industri- og Handelskammer Flensborgs distrikt fra den 1. oktober 1922.²⁵

I Handelskammerets betænkning af 5. juli 1920 lå en strategi og argumentationsform, der blev kendetegnende for de politisk-økonomiske

Dansk genforeningsfest på Dybbøl banke den 11. juli 1920. Foto: Landsarkivet for Sønderjylland.

overvejelser og initiativer fra slesvig-holstensk hold i mellemkrigstiden. Handelskammeret anså det for sit vigtigste strategiske mål at medvirke til at bibeholde Nordslesvig som afsætningsmarked for den flensborgske industri og handel i årene efter 1920. At henvise til den uretfærdige grænsedragning og dens negative økonomiske konsekvenser for regionen blev desuden et fast element i de slesvig-holstenske henvendelser til Berlin, ofte fulgt op af en henstilling om at gøre en indsats for »das Volkswirtschaft« i provinsen. Inflationsårene og senere de økonomiske kriser skulle vedligeholde og styrke denne tendens.

Sønderjyllands genforening med Danmark

På dansk side var der først anledning til festivitas efter underskrivelsen af den to-sidede traktat mellem Danmark og Ententemagterne den 5. juli 1920, der med tilbagevirkende kraft overdrog suveræniteten over Nordslesvig til Danmark fra den 15. juni 1920. Den 10. juli 1920 red kong Christian den 10. over den gamle grænse ved Frederikshøj og ind i det nye danske land, som i første omgang fik navnet De sønderjydske Landsdele. Navnet var opstået under afstemningstiden og afspejlede usikkerheden om hvilke og hvor store landsdele, der ville blive indlemmet i Danmark. Der skulle ikke gå lang tid, før Sønderjylland blev det mest anvendte navn for det indlemmede om-

råde. Nordslesvig blev også brugt nogle år frem i tiden, men blev efterhånden synonymt med den tyske betegnelse for området. De sønderjyske landsdele udgjorde som sagt et areal på næsten 4.000 km², og folketællingen i 1921 viste en befolkning på 163.622 mennesker.

Den 11. juli 1920 blev der afholdt genforeningsfest for kongen på Dybbøl Banke, for symbolsk at markere enden på 1864-nederlagets ulyksaligheder. Grev Otto Didrik Schack, Schackenborg, der havde fungeret som landråd for Tønder Kreds under plebiscitkommissionens styre, og som skulle fortsætte som amtmand for Tønder Amt indtil 1949, holdt den officielle tale som repræsentant for nordslesvigerne. Grev Schack talte blandt andet om det at være sønderjyder: *»Det store Budskab, Genforeningen bringer os Sønderjyder, er, at vi nu ikke mere skal bære dette Navn, men blive Danske, ikke kun i Sind, men ogsaa af Navn. Det er med Vemod, at vi giver Afkald paa dette Navn, under hvilket vi har elsket Danmark og alt, hvad der er dansk, med en Inderlighed og Hengivenhed, som den ikke fandtes større i Moderlandet, og det er med Sorg, at vi siger Farvel til det, fordi det endnu som Hædersmærke maa bæres af dem, vi ikke glemmer i denne Stund, og som vi vil bevare Troskab, saalænge der banker et dansk Hjerte dernede.»*²⁶ Grev Schacks udtalelse afspejler ønsket om at blive en fuldgyldig del af Danmark og ønsket om at lægge det nationale spørgsmål bag sig. Betegnelsen sønderjyder skulle dog vise sig at hænge ved befolkningen nogen tid endnu! Grev Schack havde forståelse for, at forholdet til moderlandet nu ville blive et andet. Vemodet over at give afkald på det sønderjyske, var, udover vemodet over at Sydslesvig blev ved Tyskland, også et vemod over at give afkald på den entydige og fordringsløse kærlighed til moderlandet. Grev Schack var klar over, at nu, under indlemmelsens og genopbygningens praktiske udførelse, skulle kærligheden stå sin prøve.

Den økonomiske genopbygning i Danmark

Genopbygningen efter Første Verdenskrig var et globalt anliggende. Siden våbenstilstanden i oktober 1918 havde der udfoldet sig et efterkrigsboom med stigende industriproduktion i det meste af Europa og USA. Overalt var der behov for at bringe produktionen op på et normalt niveau og for at fylde lagrene af råmaterialer og fødevarer op igen. Levestandarden skulle genoprettes efter krigen og produktionsgenopretningen blev et internationalt politisk mål. Men også afviklingen af de økonomiske restriktioner og genindførelsen af guldindløseligheden var internationale politiske mål. Produktionsgenopretningen og guldindløseligheden var imidlertid inkompatible, og her skulle der foretages et politisk valg. Som omtalt valgte

Tyskland produktionsgenopretningen i stedet for den monetære stabilisering indtil november 1923. Det samme gjorde Danmark om end i en mere kontrolleret form. Produktionsbehovet blev i første omgang sat over gulddindløseligheden og pengenes værdi, og industriproduktionen i Danmark var i 1920 også steget med 40% i forhold til 1914 niveauet. Landbrugsproduktionens genopretning gik langsommere. Manglen på kunstgødning og den deraf reducerede ydeevne samt bortfaldet af Tyskland som aftager af dansk smørekseport bremsede opretningen. I september 1919 afvikledes augustloven af 1914 om regulering af prisen på fødevarer og andre varer. Den delvise afvikling af prisreguleringerne gav rum for prisstigninger, og i Danmark steg både engros- og detailpristallet med 80 point i perioden 1919-20.²⁷ Til gengæld var det overskud på omkring 1 milliard kroner på betalingsbalancen, der var tjent under krigen, forsvundet ved udgangen af 1919 på grund af det enorme importbehov, som var en forudsætning for genopbygningen. Det gav grund til overvejelser om en begrænsning af importen, også fordi kronens internationale værdi faldt fra 15,5 kroner per pund i januar 1918 til 24,75 i oktober 1920.

Produktionsgenopretningen versus pengeværdien var et politisk spørgsmål. Når produktionsgenopretningen blev sat over pengeværdiens stabilisering, havde det derfor politiske årsager. Som Erling Olsen skriver i Dansk Pengehistorie bind 3, var regeringens og Nationalbankens primære politiske motiv at afværge social og politisk uro. Krigen havde forårsaget faldende realløn, der i den seneste tid havde ført til flere arbejdskonflikter og ulovlige strejker. I februar 1918 stormede en flok syndikalister endog Børsen i København og gav flere af de tilstedeværende »kapitalister« en omgang prygl. I november 1918 var det kommet til et større sammenstød mellem politi og demonstranter på Grøntorvet. Med revolutionen i Rusland og sidst revolutionen og urolighederne i Tyskland i frisk erindring, var det ikke et scenario regeringen ønskede at fremme yderligere, hvorfor de sociale forhold i første omgang skulle udbedres gennem øget produktion og beskæftigelse. At regeringen samtidig havde Thorvald Stauning siddende som socialdemokratisk kontrolminister, gjorde det også vanskeligt at forholde sig anderledes, hvis arbejderbevægelsens støtte til den siddende regering skulle bibeholdes. Det tredje motiv var indlemmelsen af Nordslesvig. Både regeringen og nationalbankdirektør Carl Ussing var klar over, at indlemmelsen ville have store omkostninger. Det sønderjyske Kroneudvalg havde i flere omgange talt med Ussing om dette under genforeningens forberedelse. Det var i den forbindelse også nødvendigt, at det øvrige Danmark, som Nordslesvig skulle indlemmes i, var et økonomisk og socialt velfungerende land, der havde råd til en særlig regional indsats i Sønderjylland. Også af den grund måtte produktionen have

førsteprioritet.²⁸ Guldindløseligheden forblev dog et aktuelt tema i Danmark, og spørgsmålet var ikke om guldindløseligheden skulle genindføres, men *hvornår* den skulle genindføres?

Genforeningsprogrammet

Grev Schacks ønske om, at Nordslesvig skulle blive en fuldgyldig del af Danmark, og at skellet ved Kongeåen var fortid, var kendetegnende for tilgangen til den praktiske indlemmelse af Nordslesvig, både i landsdelen selv og i Danmark. Direktør for Haderslev Bank Christian Hübbe udtalte sig i flere omgange om den økonomiske genforenings mål i forbindelse med valutareguleringsforhandlingerne i overgangstiden. På mødet med de økonomiske eksperter i Danmark den 22. januar 1919 i København sagde Hübbe: *»Vi haaber og ønsker, at den nordslesvigske Befolkning, naar den en Gang bliver en fast Del af det danske Folk, i Fremtiden maa blive fuldtud ligestillet med det danske Folk. Det er en Skitse af vore Haab og Ønsker i Nordslesvig, at vore økonomiske Forhold i Fremtiden maa jævnstilles med det danske Folk.«*²⁹ Det var bankdirektør Hübbes opfattelse, at nordslesvigerne havde noget at indhente, hvad angik det økonomiske, og en fredskursomveksling af Reichsmarken ville være første skridt i denne ligestilling. Men der var som omtalt i forrige kapitel allerede på dette tidspunkt divergerende opfattelser af situationen blandt nordslesvigerne. Således udtalte direktør for Nordslesvigsk Kreditforening J.H. Schmidt på samme møde: *»Jeg tror godt, man kan sige, at de sønderjydske Landmænd er godt stillet i Øjeblikket, og saa mener jeg ikke, det er rigtigt, at vi stiller krav til den danske Statskasse om at træde hjælpende til. Jeg mener, vi saavidt muligt skal klare os selv.«*³⁰ Valutaspørgsmålet overskyggede alle andre økonomiske spørgsmål i Nordslesvig, og interesserne i valutaspørgsmålet var mange og forskellige. Det gav det økonomiske udvalgs betænkning af 30. april 1919 klart vidnesbyrd om. Der var enighed om, at Nordslesvig skulle integreres i den danske økonomi, men der var divergerende opfattelser af, hvor stor en opgave der lå i dette, og hvor stor en økonomisk hjælp fra Danmark, der var påkrævet.

I København satte den radikale regerings frygt for at sætte neutralitetspolitikken over styr i det aktualiserede grænsespørgsmål præg på de første indlemmelsesforberedelser. H.P. Hanssen foreslog den 3. december 1918 den danske regering at nedsætte et forberedende udvalg for genforeningen. Det gik regering og Rigsdagen med til, og *»Sønderjysk Udvalg af 1918«* blev nedsat under Statsministeriet. Kongens kabinetssekretær A. Krieger blev udpeget som formand for udvalget, og herredsfuldægtig Mar-

tin Hammerich fra Stege som sekretær. Sidstnævnte var foreslået af H.P. Hanssen, der kendte Hammerich fra hans arbejde i studenterforeningen »To Løver«. ³¹ Også statsminister C.Th. Zahle, der havde været borgmester i Stege, kendte Hammerich, der med tiden skulle få stor betydning for den økonomiske genopbygning af Nordslesvig. Den 16. december 1918 holdt udvalget møde med statsminister Zahle, hvor også H.P. Hanssen var til stede. Zahle lod her forstå, at udvalget skulle stå til rådighed for forespørgsler fra de af sønderjyderne nedsatte udvalg og bistå dem i deres virksomhed. Både H.P. Hanssen, Krieger og Hammerich talte for at give udvalget en selvstændigere ramme, hvad Zahle da også hurtigt gav samtykke til. ³² Zahles udtalelse skal ses som et udslag af regeringens ønske om, at det var nordslesvigerne selv, der rejste Slesvigsspørgsmålet.

Martin Hammerich blev den 27. december 1918 af Krieger bedt om at overveje og nedskrive de problemer, som han mente kunne opstå i forbindelse med indlemmelsen, og i hvilken rækkefølge problemerne skulle løses. Dette havde Hammerich gjort den 28. december. Overdragelsen af Nordslesvig og af den tyske stats ejendomme, aktiver, tilgodehavender, gæld, pensioner, arkivalier og andre forpligtelser måtte løses via en dansk-tysk traktat, og den skulle kun i særlige tilfælde berøres af udvalget. Med hensyn til den praktiske indlemmelse af Nordslesvig var det ifølge Hammerich vigtigt at gøre sig klart: *»At et Landområde inddrages under den danske Stat maa medføre, at visse Foranstaltninger nødvendigvis snarest skal foretages for at markere, hvor Statens nye grænse gaar, og det inkorporerede Landområde hører under Danmark.»* ³³ De nødvendige foranstaltninger, der havde stor symbolsk og national værdi var ifølge Hammerich følgende: Toldgrænsens flytning til den nye grænse, den danske kronemønts indførelse, indførelse af dansk mål og vægtsystem, dansk overtagelse af postvæsenet, telegrafvæsenet og statsbanerne, dansk overtagelse af den lokale administration ved udnævnelse af danske amtmænd, indførelse af dansk kommunaladministration og sidst indførelse af dansk kirkesystem. Hammerich foreslog også, at det danske rationeringssystem, danske maksimalpriser og dansk lægepraksis øjeblikkeligt blev indført af hensyn til befolkningens ve og vel i overgangstiden. Om indførelsen af dansk lov og ret skrev Hammerich, at denne burde blive indført hurtigst muligt og i størst mulig udstrækning. Men hvis de nødvendige forarbejder for indførelsen af dansk lov og ret ikke var til stede ved indlemmelsen, anså Hammerich det for bedre at bibeholde tysk lov og ret i en tid, end at indføre dansk lov stykkevis. Hvad angik skatte-, patent-, nærings-, og sociallovgivningen samt loven om statshjælp til husmandsbrug og fiskerifartøjer kunne dansk lovgivning dog indføres straks. ³⁴ Med hensyn til lovgivningen på det økonomiske og erhvervsmæssige område, var det altså Hammerichs opfattelse, at danske regler snarest skulle indføres. Der ville

Martin Hammerich. Som sekretær i Kriegerudvalget, kontorchef i det midlertidige sønderjyske ministerium og siden medlem af Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse var Hammerich dybt involveret i den nordslesvigske genopbygning efter 1920. Foto: Museum Sønderjylland ISL - Lokalhistorie.

være stor symbolsk værdi i at inkorporere Nordslesvig i den danske økonomi så hurtigt som muligt, og samtidig ville indførelsen af danske forhold på det økonomiske, og ikke mindst ernæringsmæssige område, være en hjælp til den efter krigen økonomisk og ernæringsmæssigt ildstedte befolkning i Nordslesvig. Det skulle imidlertid vise sig umuligt at indføre danske love og regler, før den officielle suverænitetsoverdragelse var en realitet, og den lå længere ude i fremtiden, end Hammerich eller andre kunne forestille sig.

Da Hammerichs betænkning blev forevist statsminister Zahle nytårsdag 1918, havde statsministeren ingen særlige indvendninger. På en forespørgsel fra Krieger om nedsættelsen af en særlig regeringskommission i Slesvig i overgangstiden, bemærkede statsministeren: »at Overgangstiden gerne skulde gøres så kort som muligt, og at det gjaldt om hurtigst muligt at indføre danske Forhold i Slesvig, for at denne Landsdel ikke skulde vokse fast i en Særstilling, som det så ønskede at bevare.«³⁵ En udvidelse af udvalget kunne statsministeren ikke bifalde, men opfordrede i stedet udvalget til at søge bistand om specialspørgsmål hos de relevante fagministerier.

Kriegerudvalgets og statsministerens indkredsning af indlemmelsens opgaver skulle blive et meget godt billede på centraladministrationens og Rigs-

dagens tilgang til indlemmelsen af Nordslesvig. Hammerichs betænkning blev på mange måder et genforeningsprogram, om end denne genforening blev mere problematisk, end Hammerich havde forudset. Den symbolske og kraftige markering af grænsen og den kortest mulige overgangstid skulle blive overordnede retningslinier og en form for indlemmelsesstrategi, som der var udbredt enighed om i Rigsdagen, centraladministrationen og de kredse og institutioner i både kongeriget og Nordslesvig, der kom til at beskæftige sig med den praktiske indlemmelse. Statsministerens udtalelse om, at landsdelen ikke skulle vokse ind i en særstilling, blev et kendetegn for den politiske tilgang til indlemmelsen. Der skulle ikke udvikles for mange særregler og særforvaltninger, men i stedet anvendes eksisterende lovgivning og organer som fagministerierne under indlemmelsen. At gøre Nordslesvig dansk betød, at landsdelen var ligestillet med andre danske landsdele, og at landsdelen ikke blev betragtet, eller betragtede sig selv, som en særlig landsdel med særlige privilegier.

Den nationalpolitiske dimension

Statsminister Zahles og Martin Hammerichs ønsker om hurtigst muligt at indføre danske forhold havde også en nationalpolitisk sammenhæng. Den radikale regering ønskede som omtalt en så national grænse som muligt, hvad den nationale selvbestemmelsesret skulle sikre. Motivet bag denne holdning udtrykte udenrigsminister Erik Scavenius i to depecher til de danske gesandter i udlandet om den danske regerings grænsepolitik den 22. oktober 1918. Scavenius skrev: *»For Danmark vilde et tysk Befolkningsselement indenfor Landets Grænser betyde Mulighed, ja, Sikkerhed for en stadig tysk Indblanding, hvis Farer ville blive større, jo større det fremmede Befolkningsselement vilde blive. Dette Befolkningsselement vilde heller ikke kunne undlade at komme til at knytte Danmark nærmere til Tyskland, end man maa anse for ønskeligt.»*³⁶ Frygten for tysk indblanding havde rødder i det 19. århundredes dansk-tyske konflikt om hertugdømmerne, hvor det tyske forbund, via Holstens medlemskab, kunne blokere for indre politiske reformer i hertugdømmerne, hvad der i sidste ende havde ført til krigen og katastrofen i 1864. Sammenhængen mellem frygten for tysk indblanding og ønsket om at undgå en nordslesvigsk særstilling indenfor kongeriget, var den, som statsminister Zahle omtalte i en tale i Ringsted den 9. november 1919: *»Vi skal nu hævde og gennemføre de danske slesvigeres gamle krav om, at danskerne skal have lov at være danske, tyskere tyske. Vi vil ikke fortsætte den tvangspolitik, der har været ført i Sønderjylland. Ministeriets arbejde rettes mod det mål, at den danske del af*

Slesvig helt skal sammensmeltes med kongeriget og i enhver henseende udgøre en del af dette uden præg af særprovins; men dette kan kun realiseres, når det er danskere, der fra Slesvig kommer til Danmark, så vi kan smelte sammen til et nationalt ensartet folk, en virkelig nationalstat.»³⁷ En national homogenisering af de nye landsdele var endemålet, og ligheden med Orla Lehmanns udtalelse i 1838 om, at »der gives ingen Provindser i Danmark«, er åbenbar. Fordi Zahle i Ringstedtalen ikke imødegik udtalelser fra den tyske Rigskansler Gustav Bauer om byerne Flensborg og Tønder's tyske tilhørsforhold ved et besøg i byerne få dage før, affødte talen mest kritik fra oppositionen. Venstres ledere Niels Neergaard og J.C. Christensen støttede i oktober 1918 den radikale regerings grænsepolitik. I november 1919 havde partiledelsen ændret opfattelse med hensyn til Flensborgs mulige indlemmelse i Danmark og med hensyn til hvor stort et tysk befolkningselement Danmark kunne huse.³⁸ At de dele af Slesvig, der måtte komme til Danmark, skulle sammensmeltes med kongeriget, var man dog helt enige i. Da Folketinget den 25. juni 1920 skulle vedtage loven om indlemmelsen af de sønderjyske landsdele udtalte den nye statsminister Niels Neergaard: *»Det er jo et af de fremherskende Træk, der har vist sig tydeligt, lige siden Genforeningstanken efter de allieredes Sejr dukkede op, at Sønderjydernes Ønske var, at der ingen Særstilling skulde være for de sønderjydske Omraader, der maatte blive indlemmet i Danmark, men at man vilde se dem som en Del af Kongeriget, saaledes at deres Kaar, deres Styrelse, deres Lovgivning skulde være i videst mulige Omfang fælles med det øvrige Kongeriges. En Overgangstid er jo, som det saa mange Gange er blevet berørt under Forhandlingerne om de særlige sønderjydske Love, nødvendige paa forskellige Omraader, men Maalet maa være, at Indlemmelsen bliver fuldkommen og Fællesskabet ubetinget.*»³⁹ Der var uenighed om grænsespørgsmålet, men den nationale integration og homogenisering af Nordslesvig blev der ikke sat spørgsmålstejn ved.

Således stod man efter krigen og delingen af Slesvig på begge sider af den nye grænse med betydelige økonomiske opgaver og problemstillinger, nationalt såvel som regionalt. Men på begge sider af grænsen havde man også gjort sig overvejelser om, hvorledes den økonomiske genopbygning skulle gribes an. Hvad angik den økonomiske genopbygning i Slesvigområdet, var det klart, at den nye grænse og opfattelsen af denne grænse ville spille en stor rolle for genopbygningens udførelse. Der var betydelig forskel på, hvorledes grænsen blev betragtet nord og syd for grænsen, og denne forskel skulle komme til udtryk og i direkte konfrontation i den følgende tid, hvor grænsens trafikale og handelsmæssige funktion skulle defineres.

Den »følte« grænse: grænsetrafik og handel 1920-25

Grænsen mellem Danmark og Tyskland var med Ententemagternes og Danmarks underskrivelse af en to-sidet traktat den 5. juli 1920 endegyldigt en realitet. Tyskland ville ikke underskrive en tre-sidet traktat om suverænitetsoverdragelsen med Danmark og Ententen, fordi Ententen ifølge traktatudkastet skulle være repræsenteret i forhandlinger om praktiske forhold ved grænsen.¹ Den manglende tyske underskrift medførte en del usikkerhed om grænsens praktiske forhold, og en bilateral aftale mellem Danmark og Tyskland om praktiske forhold ved grænsen i en eller anden form var nødvendig, ikke mindst med hensyn til grænsepassage,

Kruså grænse i 1920. Natten mellem den 26.-27. maj 1920 blev der indført pastvang og paskontrol ved den nye dansk-tyske grænse. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

Markkursen noteret på Hamborg børs 1918-1924							
Kr. pr. 100 Rm. Månedlig gennemsnit							
	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Januar	62,9	46,28	9,52	8,84	2,68	0,0403	–
Februar	62,13	42,51	7,11	9,08	2,37	0,0225	–
Marts	63,59	38,29	7,77	9,43	1,72	0,0268	–
April	63,18	32,77	9,94	8,90	1,66	0,0240	–
Maj	62,88	33,24	14,02	9,13	1,64	0,0140	–
Juni	60,38	30,85	15,55	8,58	1,50	68,20 ¹	–
Juli	55,24	29,09	15,64	8,41	0,98	25,90 ¹	–
August	52,67	23,74	14,3	7,51	0,48	2,50 ¹	–
September	50,89	19,09	12,69	5,61	0,35	0,19 ¹	–
Oktober	55,69	17,26	10,85	3,78	0,19	7,16 ²	–
November	51,17	12,47	10,12	2,23	0,082	– ³	135,66
December	45,19	11,38	9,57	2,80	0,071	–	135,11
Årsgennemsnit	57,16	28,08	11,42	7,02	1,15	–	–

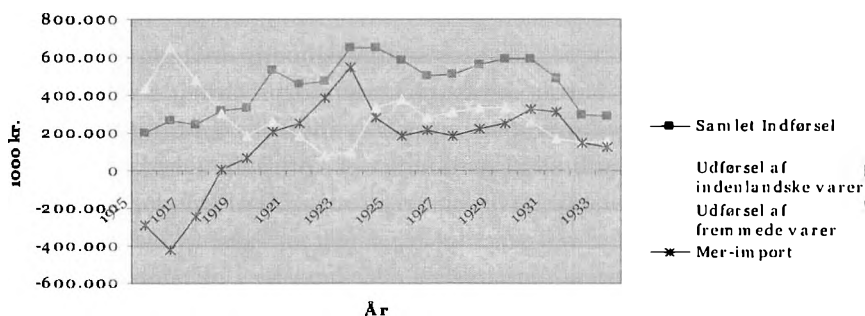
¹Pr. Million. ²Pr. Milliard. ³Noteringen suspenderet.

Tabel. 6.1 Kilde: Statistisk Aarbog 1919–1925.

grænsekontrol og grænsehandel. I den forbindelse skulle den tyske inflation og konkurrencedygtige eksportpriser komme til at spille en stor rolle. I ovenstående tabel ses markkursens udvikling fra 1918 til 1924. Fra 46 kroner per 100 Reichsmark i januar 1919 faldt kursen til 2,68 kroner for 100 Reichsmark i januar 1922 og 4 øre per 100 Reichsmark i januar 1923. Herefter faldt den tyske markkurs til surrealistiske størrelser.

I nedenstående graf ses værdien af vareomsætningen mellem Danmark og Tyskland 1915 til 1933. I krigsårene 1915–18 var den danske eksport til Tyskland større end importen fra Tyskland. Fra 1919 blev eksporten til Tyskland mindre end importen af tyske varer i Danmark, og i årene 1919 til 1923 voksede mer-importen voldsomt fra 69 millioner kroner i 1919 til 388

Værdien af vareomsætningen mellem Danmark og Tyskland 1915 - 1933

Figur 6.1 Kilde: Statistisk Aarbog 1916-1935.

millioner kroner i 1922 og 546 millioner kroner i 1923. Med ovenstående valutakursudvikling i betragtning må der bag en merimportværdi på mellem 69 og 546 millioner kroner være importeret en betydelig mængde tyske varer til Danmark. Og det var kun den officielt registrerede import.

Den seneste danske toldlov af 5. maj 1908 var i international sammenligning en lavtarifs toldlov. Landbrugets interesse i frihandel, det vil sige import af landbrugsmaskiner, kraftfoder og kunstgødning uden store toldudgifter, samt velvillige eksportmarkeder havde haft teten i den danske toldlovgivning, mens industriens ønske om beskyttelse af den hjemlige produktion ikke var slået i gennem i toldlovgivningen.² Med den tyske markkurs' dramatiske fald efter krigen kom den danske industri under pres, og ved forhandlingerne om de danske valutaforanstaltninger mod kronens kursfald 1920 til 1925, som vi skal vende tilbage til, anbefalede Industrirådet importreguleringer og toldforhøjelser, der ville begrænse forbruget af udenlandsk valuta og beskytte den danske industri imod de meget konkurrencedygtige tyske eksportpriser. Den danske industri var, i modsætning til den tyske, stærkt hjemmemarkedsorienteret og stod kun for en mindre del af den danske eksport. Det forhold skulle først ændre sig i 1950'erne. At begrænse den tyske økonomiske indflydelse var ikke kun et regionalt slesvigsk spørgsmål, men et nationalt anliggende. Det økonomisk-handelsmæssige forhold mellem Danmark og Tyskland var således præget af to dimensioner, en regional grænsepolitisk dimension og en nationaløkonomisk og handelspolitisk dimension.

Den lille grænsetrafik

Spørgsmålet er, hvilken betydning eksporten af tyske varer havde for grænseregionen? I den henseende var det fra et regionalt perspektiv afgørende, hvor frit vare- og personpassagen over den nye grænse kunne foregå. Alle-rede natten mellem den 26. og 27. maj 1920 blev der indført dansk pastvang og paskontrol ved grænsen mellem den første og anden afstemningszone i Slesvig, der stadig var under plebiscitkommissionens myndighed. Den 17. juni påbegyndte både danske og tyske toldere deres arbejde ved den nye grænse, og dansk og tysk toldlovgivning blev indført i det tidligere afstemningsområde. Den 3. juli 1920 meddelte det kongelige danske konsulat i Flensborg gennem Flensborg Avis, at: *»tyske rejsende til Danmark maa være i Besiddelse af et tysk Udlandspas, der er udstedt for Rejse til Danmark (ikke blot f. Rejse til Afstemningsomraaderne eller lignende) og paategnet et tysk »Sichtvermerk« for den paagældende Rejse.* «Der blev med andre ord indført visumtvang fra dansk side. For at få et dansk visum skulle to spørgeskemaer

omhyggeligt udfyldes med nøjagtige oplysninger om rejsens formål, der skulle dokumenteres med bilag. Gebyret for et visum var 25,5 Reichsmark.³ Det var en betydelig barriere, der fra den ene dag til den anden blev lagt tværs over Slesvig, og det måtte ramme mennesker med familiemæssige eller erhvervmæssige bånd over grænsen mærkbart.

Administrator for de sønderjyske landsdele Viggo Haarløv skrev den 25. juni 1920 til Justitsministeriet i København om dette forhold. Der var, efter at grænsen var blevet fastlagt, rejst ønsker i det nordslesvigske om, at pastvangen blev mildnet for dem, der boede nær ved grænsen. Fra tysk side var der også stor interesse i en aftale om den lokale grænsetrafik, og den tyske afviklingskommissær Trümpelmann, der som repræsentant for den tyske regering havde ansvaret for praktiske forhold omkring overdragelsen af Nordslesvig, havde overfor Haarløv rejst forespørgsel om dette. Haarløv og Trümpelmann havde derfor i fællesskab udarbejdet et forslag til en aftale mellem Danmark og Tyskland om »den lille grænsetrafik«. Haarløv og Trümpelmann foreslog, at befolkningen indenfor en zone af 30 km nord og syd for grænsen fik ret til et særligt grænsepas. Det ville nord for grænsen omfatte byerne Sønderborg, Tønder og Aabenraa, der hver især havde mange forbindelser til Flensborg. Grænsepasset skulle give ret til passage over bestemte grænseovergange, gælde for tre måneder og koste 5 mark i Tyskland og 2 kroner i Danmark. Men både Udenrigsministeriet og Justitsministeriet fandt Haarløvs forslag om et 30 km's bælte alt for vidtrækkende. Den lille grænsetrafik burde ikke strække sig over mere end 10 km på begge sider af grænsen. Udenrigsministeriet ville i øvrigt forhandle direkte med Auswärtiges Amt i Berlin om dette spørgsmål. Udenrigs- og Justitsministeriet udformede derfor et forhandlingsudkast, i hvilket landmænd, hvis jord var blevet overskåret af grænsen, fik ret til et grænsepas. Yderligere kunne personer i kredsene Sydtønder, Flensborg og Flensborg by, samt amterne Tønder, Aabenraa og Sønderborg få mulighed for et grænsepas, men kun hvis de kunne påvise familiemæssige eller erhvervmæssige interesser på den anden side af grænsen.⁴ Forslaget blev tilsendt Auswärtiges Amt i Berlin.

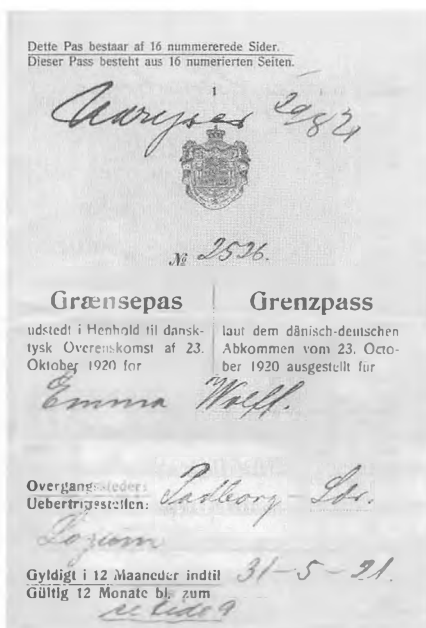
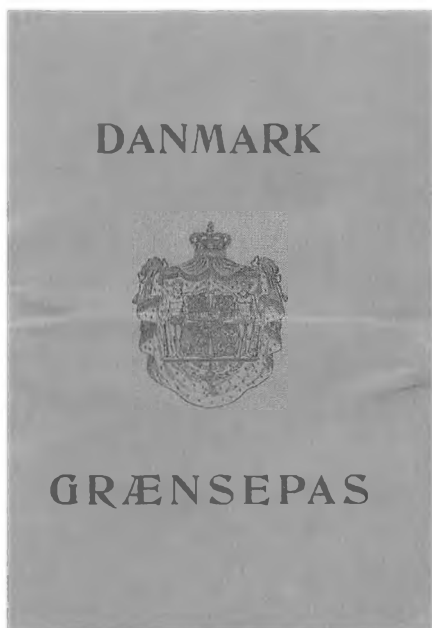
Overenskomsterne af 23. oktober 1920.

På tysk side var man lidet tilfreds med det danske forhandlingsoplæg. Den 18. august 1920 afholdt Auswärtiges Amt et møde med det preussiske indenrigsministerium om den lille grænsetrafik, hvor det danske forslag blev diskuteret. Det danske forslag havde helt andre præmisser end det af Haarløv-Trümpelmann foreslåede, der ville give den samlede grænsebe-

folkning paslættelse. Forslaget kunne ikke danne grundlag for forhandlinger, og man enedes om at opfordre gesandtskabet i København til at presse den danske regering. Den 14. september modtog Udenrigsministeriet en notits fra det tyske gesandtskab, hvori gesandtskabet bekendtgjorde, at den tyske regering ikke kunne antage det danske udkast. Det var den tyske regerings hensigt at afværge en gensidig afskæring af de århundreder gamle økonomiske bånd, der fandtes imellem den nuværende grænselandsbefolkning. I stedet foreslog gesandtskabet, at alle indbyggere i det dansk-tyske grænseland skulle have særlige grænsepas.⁵

Den 17. september 1920 skrev chargé d'Affaires Otto Mohr fra det danske gesandtskab i Berlin til afdelingschef Reventlow i Udenrigsministeriet om en samtale, han havde haft med gehejmeråd Trautmann fra Auswärtiges Amt. Trautmann havde fået adskillige klager over de danske myndigheders udvisninger af tyske statsborgere fra de sønderjyske landsdele og den danske regerings lidet imødekommende holdning vedrørende den lille grænsetrafik. Trautmann havde udtalt at: *»Endvidere lagde man Flensborg-Købmændene størst mulige Hindringer i Vejen for at vedligeholde deres Handelsforbindelser med de gamle Kunder i de nye danske Distrikter.»* Den praksis, der blev fulgt, oprørte stemningen mod Danmark i såvel Flensborg som det øvrige grænseland, skrev Mohr og anbefalede en mere imødekommende holdning fra dansk side. Reventlow svarede Mohr den 9. oktober. Forhandlingerne om grænsetrafikken var nået til det resultat, at grænsebefolkningen fortsat skulle have et visum fra myndigheden i det land, de ønskede at rejse ind i. Grunden til det danske synspunkt var: *»Der findes i Danmark ingen egentlig Registreringspligt for Udlændinge, og det er derfor for Kontrollens Skyld af stor Betydning, at Adgangen til Grænseomraadet gøres afhængig af Opnaaelsen af et Visum, udstedt af en dansk Myndighed.»*⁶ Det var den officielle udlægning af Udenrigsministeriets politik, men det er langt fra usandsynligt, at den af Trautmann udlagte motivation også spillede en rolle for den danske politik.

Den 23. oktober 1920 blev der indgået to overenskomster mellem Danmark og Tyskland. Den første omhandlede den såkaldte lille grænsetrafik. Denne overenskomst gjaldt ejere eller forpagtere af landbrugsejendomme, der blev overskåret af grænsen. Disse personer samt deres husstande og tjenestefolk fik med overenskomsten ret til at krydse grænsen fra den ene del af ejendommen til den anden. Desuden fik de ret til toldfrit at medbringe de til driften nødvendige redskaber og materialer som gødningsstoffer, arbejdskvæg og høstede afgrøder. Også græsningskvæget kunne drives toldfrit over grænsen på ejendommens jord. Personerne skulle have udstedt et gebyrfrit grænsekort af deres eget lands myndigheder med seks måneders gyldighed. Den anden overenskomst omhandlede lettelser i pas-

Grænsepas udstedt i henhold til overenskomsten af 23. oktober 1920. (Landsarkivet for Sønderjylland, Tønder Politis arkiv. Fremmedafdelingen).

bestemmelser for indbyggere i det dansk-tyske grænseområde og gjaldt personer i amterne Tønder, Sønderborg og Aabenraa samt kredsene Flensborg land, Sydtønder og Flensborg by, der havde slægtsmæssige eller erhvervmæssige interesser på den anden side af grænsen, uden at dette blev præciseret nærmere. Disse personer kunne få bevilget et grænsepas, der skulle godkendes og viseres af det andet lands pasmyndigheder med gyldighed i seks måneder. For pasvisummet måtte der ikke kræves højere gebyr end 2 kroner i Danmark og 5 mark i Tyskland. Grænsepasset gav ikke indehaverne ret til at medbringe varer toldfrit over grænsen, her gjaldt almindelige toldregler.⁷ Det var lykkedes de danske forhandlere at begrænse visumfriheden til ejendomsbesiddere, hvis jord var blevet direkte delt af grænsen. Den øvrige del af grænsebefolkningen skulle kunne påvise familie- eller erhvervmæssige interesser for at kunne erhverve et særligt grænsepas og skulle stadig betale et visumgebyr på 2 kroner eller 5 mark for at erhverve grænsepasset.

Overenskomsterne lå langt fra de ønsker, der fra tysk side var fremlagt for den lokale grænsetrafik. Den 8. november 1920 blev der afholdt et møde hos regeringspræsident Adolf Johanssen i Slesvig om »Dringliche Grenzangelegenheiten« med deltagelse af repræsentanter fra den preussiske stats administration, fra regeringsadministrationen i Slesvig, fra

grænsekredsene samt politi- og toldmyndighederne i Slesvig-Holsten. Regeringspræsident Johanssen indledte mødet med at omtale overenskomsten af 23. oktober. Med overenskomsten blev grænsebefolkningens økonomiske behov i højere grad imødekommet, sagde Johanssen, men der var ikke tvivl om, at overenskomsten var gunstigere for Danmark end for Tyskland, hvad der nok kunne føres tilbage på det forhold, at Tyskland havde større interesse i ordningen end Danmark. Det var ikke en forkert observation af regeringspræsidenten. Afviklingskommissær Trümpelmann redegjorde for forhandlingernes forløb og foreslog i forlængelse heraf, at man forsøgte at udvide aftalen til også at gælde Haderslev Amt. Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium anerkendte dette ønskes økonomiske baggrund, men advarede mod, at en udvidelse kunne føre til modforslag fra dansk side om, at området syd for grænsen skulle udvides tilsvarende. Og så kunne forholdene ved den dansk-tyske grænse ikke ordnes uden hensyntagen til forholdene ved den tysk-polske grænse, sagde Rathenau. I Berlin så man ikke grænsepolitikken isoleret, men i sammenhæng med forholdene ved de øvrige tyske og preussiske grænser. Skulle provinsen ønske Haderslev Amt med i aftalen, ville Rathenau dog gerne tale derfor i Berlin. Mødets konklusion var, at der fortsat skulle arbejdes på at give befolkningen større frihed til at passere grænsen end den med grænseoverkomsten givne.⁸

Aussenhandelsstelle Flensburg

Der var uden tvivl et nationalpolitisk motiv bag de tyske ønsker om grænsebefolkningens ret til passere grænsen, som bestod i at bevare kontakten til den tysksindede befolkning nord for grænsen og at holde grænsespørgsmålet åbent. Men ønsket om lempelser i pasbestemmelserne havde også det økonomiske motiv, at Flensborgs handel med Nordslesvig og den nordslesvigske befolkning skulle opretholdes. Da grænsespørgsmålet skulle afgøres i foråret 1920 havde Handelskammeret og magistraten i Flensburg lagt megen vægt på byens afhængighed af det tyske marked og af oplandet syd for byen og mindre vægt på tabet af det nordslesvigske marked. Målet var at sikre Flensborgs tyske tilhørsforhold. At tabet af Nordslesvig havde stor betydning for byens økonomi, var der dog ikke tvivl om, og da byens tyske tilhørsforhold syntes sikret, blev dette tab da også fremhævet af Handelskammeret som en økonomisk katastrofe. Således skrev Handelskammeret til det slesvig-holstenske Provinzialrat den 28. juni 1920, at købmændene i Flensburg havde mistet halvdelen af sin afsætning og fortsatte i forlængelse heraf; »*Flensburg steht somit vor einer Geschäftskrise, so dass alles getan wer-*

*den muss, das wirtschaftliche Leben vor dem Zusammenbruche zu schützen.*⁹ Det var afgørende vigtigt at fastholde det nordslesvigske kundemarked. Handelskammeret så sin fremtidige rolle som handelscentral for den dansk-tyske handel og var overbevist om, at Danmark før eller siden måtte søge øget afsætning af landbrugsprodukter i Tyskland. De initiativer, der udgik fra Handelskammeret i tiden efter grænsedragningen, havde stort set alle til formål at bibeholde eller udvide den flensborgske industri og handel's afsætningsmarked som kompensation for grænsedragningen, med anlæggelsen af frihavnen som det første konkrete eksempel.

Et andet initiativ handlede om at skaffe Flensborg en handelsmæssig særstilling med henblik på udførsel til Nordslesvig. Som før omtalt, havde den tyske økonomiminister i 1919 udnævnt en rigskommissær for ud- og indførsel og nedsat branchemæssige eksportkontrolkomiteer. Men eksportkontrollen blev aldrig effektiv, da modinteresserne i den tyske handel og industri var mange. Der var også stor modstand mod eksportkontrollens centralistiske karakter. Eksporttilladelserne skulle bestilles i og sendes fra Berlin, hvilket selvsagt var en noget besværlig forretningsgang. I juni 1920 besluttede rigskommissæren derfor at udnævne befuldmægtigede eksportkontrolkommissærer, der i samarbejde med den lokale industri og handel skulle varetage eksportkontrollen regionalt rundt om i Tyskland.¹⁰ Det skulle også komme Flensborg til gode. Den 25. juni 1920 skrev rigskommissæren for ud- og indførsel til Flensborgs overborgmester Hermann Todsen, at rigsregeringen var opmærksom på den svære økonomiske situation, som Flensborg og den anden slesvigske afstemningszone var bragt i med grænsedragningen. Det var derfor rigskommissæren en glæde, at han efter forhandlinger med Handelskammeret i Flensborg kunne imødekomme ønsket om, at der blev sendt en eksportkontrolkommissær til byen. Kommissæren ville få bemyndigelse til selvstændigt at uddele udførselsbevillinger indenfor rammerne af den gamle handel mellem den første og anden afstemningszone.¹¹ Som Siegfried John skriver i bogen om Flensborgs Handelskammers historie, skulle rigskommissærens tilstedeværelse i Flensborg bidrage væsentligt til at fremme Nordslesvighandelen.¹²

Men hvilke lettelser var der tale om? Først og fremmest slap de flensborgske virksomheder for at skulle hente eksporttilladelser i Berlin, hvilket var en lettelse i sig selv. Men der blev også tildelt særlettelser til den flensborgske handel og industri. På grund af markkursens fald og manglen på udenlandsk valuta var der udstedt restriktioner for udførslen af varer fra Tyskland, og her blev der givet Flensborg undtagelser. Konkurrencen fra Flensborg blev i vinteren 1921 for alvor et tema i Nordslesvig. Den 1. februar 1921 blev der afholdt et stort møde herom i Sønderborg med deltagelse af repræsentanter for Udenrigsministeriet, Justitsministeriet, De-

partementet for told- og forbrugsafgifter, grænsegendarmeriet, konsul Nergaard-Møller fra Flensborg, de nordslesvigske amtmænd og politimestre, samt repræsentanter for håndværkerstanden i Nordslesvig. I den forbindelse påtog Udenrigsministeriet sig at undersøge sagen nærmere. Ministeriet bad efterfølgende den danske gesandt i Berlin, Carl Moltke, om at anmode den tyske regering om at ophæve de foranstaltninger, der gav Flensborg en handelsmæssig særstilling i Nordslesvig. Det tyske udenrigsministerium svarede på forespørgslen, at Flensborg ganske rigtigt var blevet tildelt eksportlettelser med henblik på udførsel til det afståede område. En af rigskommissæren for ind- og udførsel delegeret kontrolkommissær i Flensborg kunne udstede særlige bevillinger til dette formål. Der var to kategorier af udførselsbevillinger. Den ene kategori var udførselsbevillinger givet efter almindelige udførselsregler og rigskommissærens generelle instruktioner. Den i Flensborg delegerede eksportkontrolkommissær kunne udstede sådanne bevillinger gældende eksport til det afståede nordslesvigske område. Gik eksporten til det øvrige Danmark, skulle virksomhederne over kommissariatet i Berlin. I første kvartal af 1921 løb disse udførselsbevillinger i vareudførsler til Nordslesvig op i en værdi af 11 ½ millioner Reichsmark. Den anden kategori af udførselsbevillinger gjaldt varegrupper, der ellers ikke var frigivet til udførsel. Disse bevillinger blev tildelt detailhandlende i Flensborg, og de skulle ud over rigskommissærens stempel også bære Handelskammerets stempel som garanti for den pågældende virksomheds pålidelighed. Handelskammerets stempel skulle sikre, at bevillingerne blev udnyttet indenfor de fastsatte grænser, altså det afståede område, og kun til kundernes egetforbrug. Der kunne således ikke være tale om grossistsalg. Hvorledes det skulle kontrolleres efter salget, blev ikke oplyst. For udførsel indenfor denne kategori blev der opkrævet en udførselsafgift på 5% af de pågældende varers værdi. I første kvartal af 1921 var der blevet udført varer til en værdi af 4 ½ millioner Reichsmark indenfor denne kategori af eksportbevillinger herunder læder og tekstilvarer til en værdi på over 1 million Reichsmark. En vigtig forskel på de såkaldte »*kleine Ausfuhrscheine*« og almindelige udførselsbevillinger var, at de små udførselsbevillinger var en regulær grænsehandelsordning, da danskere kunne udføre varer med de »*kleine Ausfuhrscheine*«, der fulgte med købet af varen. Da udførslen af blandt andet tekstilvarer skulle frigives, ville benyttelsen af »*kleine Ausfuhrscheine*« snart indskrænkes betydeligt. Den tyske regering afviste derfor, at udførselsbestemmelserne skulle give Flensborg en betydelig særstilling. Situationen i Nordslesvig skyldtes først og fremmest, at der under afstemningstiden var blevet opkøbt store varemængder i området med spekulation for øje, og at disse varer nu blev solgt til meget billige priser.

Rigskommissæren for ud- og indførsel ville dog sørge for, at de »*kleine*

Ausfuhrscheine« ikke længere kunne anvendes til forsendelse per post, skib eller jernbane. I øvrigt gjorde den tyske regering opmærksom på, at forordningen om Flensborgs eksportsærstilling var blevet udstedt for at beskytte eksisterende økonomiske interesser på samme måde, som grænseoverenskomsterne skulle beskytte eksisterende økonomiske interesser. Flensborgforordningen var desuden udstedt i juli 1920 og før den 23. oktober 1920, hvorfor forordningen ikke var et brud på grænseoverenskomsterne.¹³

Desværre er det ikke lykkedes at finde en liste over de varer, der kunne udføres på »kleine Ausfuhrscheine«, men det har været dagligvarer og forbrugsgoder af forskellig art. Der er ikke tvivl om, at den af rigskommissæren delegerede eksportkontrolkommissær i Flensborg snarere havde en kompensationsgivende rolle for byen end en kontrolfunktion, hvilket hang meget godt sammen med det generelle billede af en bevidst ineffektiv tysk eksportkontrol.

På et tidspunkt i løbet af 1920 blev der også oprettet en *Zweigstelle Flensburg des Auswärtiges Amtes für Aussenhandel*. Det var en underafdeling af den afdeling X for udenrigshandel, som Auswärtiges Amt havde nedsat i februar 1919. Hovedopgaven for afdelingen var at give erhvervslivet informationer om økonomiske forhold i udlandet, og det blev også Flensborgafdelingens opgave. I magistratens arkiv på Stadtarchiv Flensborg findes således flere *Vertraulicher Wirtschaftsberichte der Zweigstelle Flensburg des Auswärtiges Amtes für Aussenhandel*, hvori der blev berettet om afsætningsforholdene i en række lande, herunder Danmark. I juni 1923 måtte afdelingen indskrænke sin virksomhed på grund af pengemangel, da man kun havde 500.000 Reichsmark fra *Aussenhanderverband Schleswig-Holstein* til rådighed for året 1923. Auswärtiges Amt havde nedlagt afdeling X i oktober 1921 og understøttede ikke længere afdelingen i Flensborg. De månedlige beretninger fra udlandet måtte derfor indstilles, og forespørgsler ville ikke længere være gebyrfri. I august 1923 kunne afdelingen dog afholde en firedages kongres på Hotel Flensburger Hof med temaet: »*Die wirtschaftlichen und politischen Verhältnisse in den Randstaaten, mit besonderer Berücksichtigung Estlands.*« I november 1923 meddelte Aussenhanderverband Schleswig-Holstein sine medlemmer, at Zweigstelle Flensburg skulle flyttes til provinsens største handelskammer i Altona, og at afdelingen derfor indstillede sin virksomhed den 30. november 1923. Fra den 1. december skulle forespørgsler rettes til Handelskammeret i Altona.¹⁴ Trods den korte levetid for både Aussenhandelsstelle og Zweigstelle Flensburg afspejler institutionernes oprettelse handelspolitikens betydning for den økonomiske genopbygning i Tyskland og lokalt for Flensborg.

Den flensborgske konkurrence

Det er ikke mulig at finde tal for den regionale fordeling af den tyske eksport til Danmark, men til gengæld findes der talrige vidnesbyrd om den tyske imports omfang i Nordslesvig i årene 1920 til 1923, og det både den legale og illegale import. En artikel i Flensborg Avis den 18. oktober 1920 beskrev den genopbygningsmæssige side af sagen ganske præcist ved at tage stilling til spørgsmålet om: »at Nordslesvig ikke maa være med til at skabe et nyt erhvervsligt Grundlag for Flensborgs Opkomst under tysk Styre.« Hertil svarede avisen: »Men man kan vel hverken fortænke Forbrugerne eller Detailhandlerne og Haandværkerne i, at de søger at udnytte den Fordel, der ligger i, at de for deres Kroner kan købe Varer, der i Forhold til dem, der tilbydes fra de hjemlige Grosserer eller nordfra, som Følge af Markens Fald er meget billigere. Varene er dyre nok endda, og den Skade, enkelte Grosserer lider derved, er ikke til at sammenligne med de Fordele, som Publikum har.«¹⁵ Hvorvidt Flensborg Avis' læsere i Nordslesvig var enige i det synspunkt, har formentlig været afhængig af, om vedkommende var forbruger eller producent. For de nordslesvigske industri- og håndværksvirksomheder var konkurrencen fra Flensborg under alle omstændigheder et problem.

De nordslesvigske industri- og håndværksvirksomheder stod overfor store udfordringer efter grænsedragningen i 1920. Allerede i efteråret 1919 havde de nordslesvigske virksomheder Sophus Fuglsangs Bryggeri og Maltfabrik i Haderslev, Heinrich Callesens Motorfabrik i Aabenraa og M. Hansens jr. Tobaksfabrik i Haderslev henvendt sig til det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender med forslag om, at nordslesvigske industrivirksomheder fik mulighed for at eksportere toldfrit til Tyskland i en årække på samme måde som virksomheder i Alsace-Lorraine havde fået det ved en bestemmelse i Versaillestraktaten. Ifølge Sophus Fuglsang skulle Dr. Kisslinger fra det tyske Reichsernährungsministerium overfor Fuglsang have antydnet, at den tyske regering ville se positivt på et sådan forslag.¹⁶ Industrirådet gav på forespørgsel fra Handelsministeriet de sønderjyske virksomheder opbakning til forslaget. Der var ganske vist risiko for at der ville blive krævet modydelse fra tysk side i form af en tilsvarende toldfri indførsel af tyske varer, men da de danske toldsatser i forvejen var ubetydelige, kunne Tyskland dårligt stille dette krav. I det danske udenrigsministerium var man dog ikke meget for at tage sagen op og forslaget blev derfor ikke realiseret.¹⁷ Skulle de nordslesvigske virksomheder bevare deres tyske kunder, måtte de eksportere på lige vilkår med andre lande, men med den tyske inflation blev denne eksport ikke for alvor et emne. De danske varer var ganske enkelt for dyre at sælge i Tyskland og for den sags skyld i Nordslesvig, hvor konkurrencen fra Flensborg var så mærkbar.

Som omtalt blev konkurrencen sydfra for alvor et aktuelt tema i Nordslesvig i vinteren 1921. Den 25. januar modtog statsminister Neergaard en nordslesvigsk deputation, som repræsenterede samtlige af landsdelens erhvervsorganisationer indenfor industri, håndværk og handel. I deputationen deltog også de konservative folketingsmedlemmer Holger Andersen og P. Drachmann, der også repræsenterede Industrirådet. Det var Drachmann, der på Industrirådets vegne havde været Mellemslesvigsk Udvalg behjælpelig under afstemningskampen. Deputationen overrakte statsministeren en oversigt over de vanskelige forhold i Nordslesvig, og som avisen Hejmdal skrev: »I de mørkeste Farver skildrede Deputationens Medlemmer, hvilken Skade den legitime Erhvervsvirksomhed lider paa alle Omraader ved handelen med de tyske Varer, og anmodede Ministeriet om at iværksætte øjeblikkelige Foranstaltninger til hjælp for de truede Erhverv.«¹⁸ Aftenen forinden havde Fællesrepræsentationen for sønderjydsk Haandværk og Industri afholdt møde på Folkehjem i Aabenraa. Her blev en resolution fra Kliplev, Kværs og Holbøl sognes håndværkerforeninger diskuteret: »gaaende ud paa , at beskytte Haandværkernes Eksistens langs Sydgrænsen, som dagligt lider under ulovlig Indførsel af Varer og den vilde Handel med disse Varer af Privatfolk paa denne side af Grænsen.« Fællesrepræsentationen bad derefter: »Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk at virke hen til, at dette forebygges, og at der hurtigst muligt gøres alt for at bevare Haandværkerne langs Sydgrænsen for fuldstændig Ruin.«¹⁹ Formanden for Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri, væver Thomas Kaufmann, gav den 18. februar 1921 i avisen Hejmdal følgende eksempel på håndværkernes vilkår i Nordslesvig: »For et par Dage siden læste jeg en Annonce i nærværende Avis, hvori et flensborgsk Firma tilbød Vogne til billige Priser. Disse Priser er saa lave, saa herværende Haandværkere ikke engang kan købe Materialerne til den Pris, for hvilken man fra Flensborg tilbyder det færdige Fabrikat; og saa udloves der endda høj Provision til Genforhandlere.«²⁰ De priser kunne håndværkerne i Nordslesvig dårligt hamle op med.

Der var delte meninger i Nordslesvig om, hvilke foranstaltninger der skulle iværksættes mod den flensborgske konkurrence. Direktør for maskinfabrikken Brd. Gram i Vojens, Aage Gram, skrev til Industrirådet i december 1920 om virksomhedens forhold; »Vi har jo i Afvigte Sommer maattet gøre Overgangen fra det tyske Marked til det danske Marked, og derved lidt store Tab. Vi har saaledes mistet hele vort Afsætningsmarked, og det er ikke gjort i en Haandevendning at ændre sine Konstruktioner, at faa en nye Fabrikation i Gang og at Oparbejde er nyt Marked ...«²¹ Aage Grams forslag til Industrirådet var, at de nordslesvigske virksomheder fik mulighed for at importere tyske varer toldfrit og at sælge disse videre på det danske marked. Derved kunne nordslesvigerne udnytte deres kendskab til

det tyske marked og tyske forretningsforbindelser. Og netop derfor var Aage Gram ikke videre begejstret over den »køb-dansk« kampagne, som Industrirådet i efteråret 1920 iværksatte som en modforanstaltning til den tyske eksportdumping. Aage Grams forslag blev dog ikke realiseret.

Mandag den 31. januar drøftede handelsforeningen i Tønder konkurrencen fra Flensborg, og Hejmdal referede herfra følgende: »Som bekendt er Tønders handlende stemt imod enhver Foranstaltning, der kan vanskeliggøre Grænsefærdslen, bl. a. særlige Toldafgifter. Derimod ønskes et særligt Modtræk mod den kloge tyske handelspolitik, der privilegerer Flensborg. Som bedste Middel anses en særlig Præmie for Varer der importeres fra Tyskland, for at sætte den sønderjydske Handelsstand i Stand til at sælge disse ligesaa billigt som Syd for Grænsen.«²² I Tønder havde handelstanden brug for handel over grænsen og så med frygt på foranstaltninger, der ville begrænse dette. En importpræmie på de i forvejen billige tyske varer var dog et urealistisk forslag at stille i en tid, hvor importen fra Tyskland var stærkt stigende. Dagen efter, den 1. februar, afholdtes før omtalte møde i Sønderborg med deltagelse af de danske ministerier, der mundede ud i Carl Moltkes henstilling til Auswärtiges Amt om at indstille de flensborgske særforanstaltninger. Svaret til Moltke indeholdt en lille indrømmelse om en indskrænkning af brugen af de »*kleine Ausfuhrscheine*«. Men snart fulgte yderligere udførselslempelser. En forordning udstedt af den tyske rigsfinansminister den 5. april 1921 gav befolkningen i området mellem linien Husum-Slesvig-Slien og Kongeåen, stort set det gamle Slesvig, ret til uden udførselsbevilling at medtage et kilo levned- og nydelsesmidler samt en liter vin og spiritus over grænsen om ugen.²³

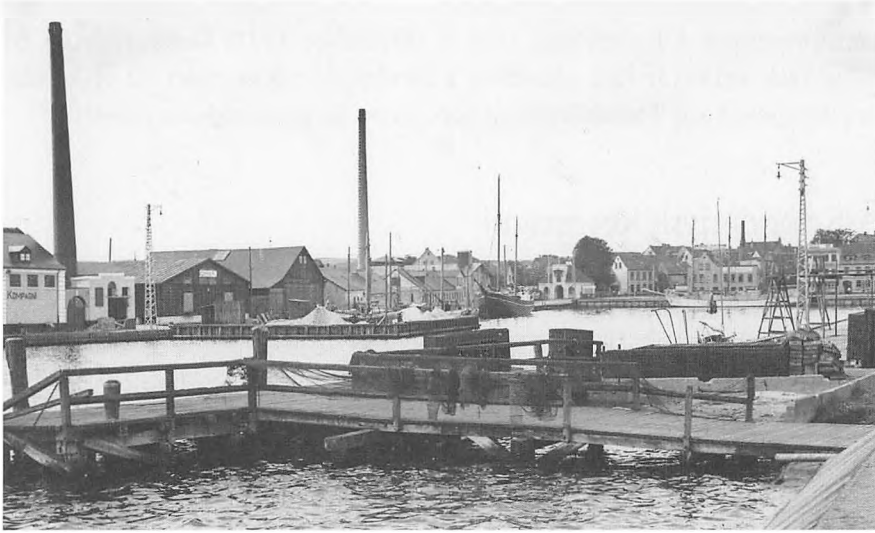
I efteråret 1921 blev også kongerigske virksomheder opmærksom på de særlige handelsforhold i de sønderjyske landsdele. Den 10. oktober 1921 skrev den kongelige porcelænsfabrik til Industrirådet, at fabrikken havde haft besøg af Hermann Frees fra Haderslev, der var en af Haderslevs mest fremtrædende forretningsdrivende og forhandler af porcelænsfabrikkens produkter. Frees havde henvendt sig angående det hul, der var opstået i toldgrænsen ved Flensborg som følge af den tyske regerings lempelser i eksportvilkårene for Flensborg by. Det havde udviklet sig til en regulær boykot af danske forretningsdrivende nord for grænsen, da Flensborg handelen udelukkende solgte til tysksindede købmænd her. For de hæderlige forretningsdrivende var der kun en vej til at tage konkurrencen op, og det var ad uregelmæssig vej at anskaffe sig tyske varer – smughandel med andre ord. Det var derfor bydende nødvendigt at »*faa lukket Hullet i Grænsen ved Flensborg.*« Industrirådet sendte skrivelsen videre til Handelsministeriet med en henvisning til de vanskelige afsætningsmuligheder for danske industrivarer i de sønderjyske landsdele.²⁴ Samme billede be-

skrev Kaalunds Sæbefabrik i Kolding i et brev til sæbe- og parfumefabrikantforeningen i København den 4. november 1921. Konkurrencen fra billig tysk sæbe var helt uholdbar i Sønderjylland grundet de tyske eksportlempelser for Flensborghandelen, skrev Sæbefabrikens direktør.²⁵

A/S Sønderjysk Kompagni

Med markkursens fald og de særlige eksportvilkår lykkedes det industrien og handelen i Flensborg at bevare den handelsmæssige kontakt til Nordslesvig efter Slesvigs deling. Det var også en økonomisk nødvendighed for flere flensborgvirksomheder at bevare det nordslesvigske kundemarked. Det kom også til udtryk ved, at flere flensborgvirksomheder, f.eks. maksinfabrikken Anthon og Sønner, anlagde filial i Nordslesvig for at bevare kontakten til kunderne nord for grænsen og for at tage kampen op mod de danske virksomheder, som det forventedes ville rykke ind i Nordslesvig. Under forhandlingerne om valutaspørgsmålet i 1919 havde de nordslesvigske repræsentanter i flere omgange talt om den konkurrence, der ville komme nordfra, fra kongeriget, og som de nordslesvigske virksomheder måtte ruste sig til. Men konkurrencen fra nord udeblev i modsætning til den sydfra kommende konkurrence. Der blev langtfra tale om det rykind af kongerigske virksomheder, som de nordslesvigske erhvervsorganisationer havde frygtet.

Det mest spektakulære privatøkonomiske indtog i Nordslesvig stod H.N. Andersen og ØK bag. Allerede den 28. december 1918 havde H.P. Hanssen og de to kaptajner Peter J. Michelsen og F. Clausen fra Aabenraa været til møde med H.N. Andersen på ØK's hovedkontor i København for at drøfte erhvervsmulighederne i Aabenraa by, når Nordslesvig var blevet dansk. På mødet blev man enige om at anbefale oprettelsen af et aktieselskab med det formål at drive industri, handel og søfart med Aabenraa som udgangspunkt. En oliemølle, et rederi og en kulimportforretning var de konkrete muligheder. Det var dog først efter genforeningen i juni 1920, at der kom handling bag drøftelserne. Drøftelserne blev genoptaget i juli 1920 på et møde på Folkehjem i Aabenraa, hvor man blev enige om at gøre direktør i ØK Johannes Madsen-Mygdal og borgmester i Aabenraa Holger Fink til tovholdere på projektet. H.N. Andersen var kendt som en egenrådig herre, og det skulle også i dette tilfælde vise sig som en kendsgerning. Den 5. september 1920 meddelte Madsen-Mygdal telefonisk, at Etatsråden indkaldte til møde på ØK's kontor i København den 10. september. Sønderjyderne måtte komme med højst 10-12 personer herunder repræsentanter for alle fire amter. H.N. Andersen havde sat navn på de to, nemlig amtmand i Tønder Grev Schack og gårdejer P.J. Refshauge fra Oksbøl ved Haderslev. Da de-

Aabenraa havn i 1920'erne. Til venstre ses A/S Sønderjysk Kompagnis lagerbygning. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

legationen fra Nordslesvig mødte op den 10. september kunne H.N. Andersen meddele, at højsteretssagfører Bylow, der også deltog i mødet, allerede var i færd med at udarbejde vedtægter for Aktieselskabet Sønderjysk Kompagni, og at det nu gjaldt om at handle hurtigt. Bestyrelsen skulle vælges samme dag og Kompagniet straks oprettes. Aktiekapitalen skulle under hensyn til det vanskelige pengemarked kun sættes til 5 millioner kroner med mulighed for senere at forhøje denne til 20 millioner kroner. H.N. Andersen kunne love, at ØK ville overtage den del af aktiekapitalen, der ikke blev tegnet ved den offentlige indbydelse. Således overrumplet kunne den nordslesvigske delegation drage hjem som medstiftere af A/S Sønderjysk Kompagni. Som Holger Fink og H.P. Hanssen efterfølgende skrev til de sønderjyske medinteressenter, der ikke havde været tilstede i København, havde Etatsråden taget sagen i egen hånd »og har med den Myndighed, som hans Person giver og med den Autoritet, som Østasiatisk Kompagnis hele Stilling til Sønderjysk Kompagni ganske naturligt medfører bestemt, hvad der videre er sket.«²⁶

H.N. Andersens ambitioner var som så ofte større end den umiddelbare omverdens. Hvor nordslesvigerne så private investeringer i den nordslesvigske genopbygning som Kompagniets vigtigste formål, var Sønderjysk Kompagni for H.N. Andersen et led i en ambition om at udvide sine forretninger i Østersøområdet. Tidligere havde han dannet selskabet *United Baltic Corporation Limited London* med samme formål. H.N. Andersen havde aktivt arbejdet for en internationalisering af Kielerkanalen i foråret 1920 som en

del af en stort anlagt plan om en dansk-britisk overtagelse af Østersøherredømmet, mens Rusland og Tyskland var svækket. Han havde også spillet en væsentlig rolle i begivenhederne op til Påskekrisen i marts 1920 og stod Dannevirkebevægelsen nær. Det var dog formentlig Østersøhandelen, der stod H.N. Andersens hjerte nærmest, men internationaliseringen af Kielerkanalen blev som bekendt ikke realiseret, og H.N. Andersens ambition om det dansk-britiske herredømme over Østersøen skulle heller ikke blive ført ud i livet.²⁷ Tilbage blev så A/S Sønderjysk Kompagni, der blev et noget mindre foretagende end det, der blev lagt op til i selskabets vedtægter.

Som det blev beskrevet i selskabets vedtægter, havde selskabet til formål »at udøve Handel, Fabriks- og Rederivirksomhed og Landbrug i og udenfor Danmark, samt at anbringe Kapital i dermed beslægtede Foretagender.« Som det blev tilføjet på indbydelsen til aktietegning i Sønderjysk Kompagni, var det overordnede formål »at Fremelske Erhvervsvirksomheder i Sønderjylland.«²⁸ Spørgsmålet var så, hvilke forretninger Kompagniet skulle vælge. C.C. Hansen fra ØK's kontor i København udarbejdede en beretning angående mulighederne, der forelå i maj 1921. Ifølge C.C. Hansen var det berettiget, at man i de nordslesvigske købstæder forventede et opsving som en følge af, at de kunne overtage Flensborgs nordlige opland. Det var også glædeligt, at byerne kappedes om dette opland gennem planer om forbedrede havne og jernbaneforbindelser. Men skrev C.C. Hansen; »man bør sikkert regne med, at Flensborg, i Kraft af sin Beliggenhed, for en del af sit gamle Opland vil blive, hvad København er for Skaane. Det der langt snarere vil give det almindelige Opsving i Sønderjylland bliver den Omlægning af Landbruget efter dansk Mønster, som maa formodes at komme.«²⁹ Hvad angik Flensborg kom C.C. Hansens antagelse til at holde stik, i hvert fald indtil november 1923. De emner, Kompagniet kunne overveje at deltage i, var skibsfarten fra Sønderborg og Aabenraa havne, deltagelse i teglværksindustrien, investeringer i Haderslev Slotsmølle og Haderslev Olie og Farvekompagni samt at drive engroshandel. Men ifølge Hansen var alle investeringer usikre, og det eneste, der syntes rentabelt at starte, var en almindelig engrosforretning med hovedsæde i Aabenraa og eventuelt at købe to dampskibe til kystfart i østasien. Sagen var, at der kun var indbetalt 20% af aktiekapitalen svarende til 1 million kroner, hvorfor midlerne var beskedne.

I løbet af efteråret 1921 påbegyndte Sønderjysk Kompagni import af korn- og foderstoffer og oprettede en éngros kolonialforretning med lagerbygning på Aabenraa havn og agenturer i Haderslev og Sønderborg. Men som Kompagniet skrev i sin beretning over det første driftsår; »De trykkede Konjunkturer i Forbindelse med den fra Tyskland ved Markkursens Fald frembragte Konkurrence, der navnlig har gjort sig stærkt gældende i de sønderjyske Landsdele, har virket hæmmende på Handelen« Ikke desto mindre var

Kompagniets omsætning i fremgang med udsigt til at blive forøget yderligere. Kompagniet havde også besluttet at oprette en sodafabrik på Aabenraa havn i forbindelse med den forpagtede lagerbygning. Endelig havde Kompagniet medvirket i stiftelsen af aktieselskabet Mommark Færge med et beløb på 500.000 kroner. Selskabet skulle drive færgefart mellem Faaborg og Mommark.³⁰ Mommark færgen skulle blive det enlige eksempel på Kompagniets involvering i skibsfart. Det var der ikke meget Østersøherredømme over.

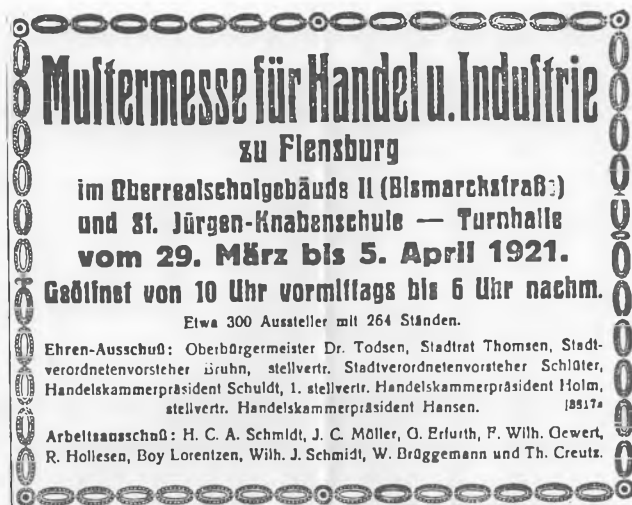
Den stigende omsætning udeblev imidlertid. I beretningen fra Kompagniets andet driftsår, 1922, blev konkurrencen fra Tyskland og dets tryk på priserne igen fremhævet som årsag til et utilfredstillende driftsresultat. Dertil kom, at strejker havde forsinket sodafabrikkens opførelse, der først kunne tages i brug i november 1922. I marts 1923 var ØK endog klar til at trække sig ud af foretagendet og til at likvidere Kompagniet. Som J. Madsen-Mygdal skrev til bestyrelsen var de nationale og samfundsgavnige formål, der lå til grund for ØK's deltagelse i Kompagniet ikke opfyldt med en kolonialforretning og en sodafabrik. Og da der samtidig var blevet rejst kritik af selskabet i Nordslesvig ud fra lokalpatriotiske synspunkter, foreslog ØK, at Sønderjysk Kompagni blev likvideret, og at de småaktionærer, der havde købt aktier i selskabet for i alt 691.200 kroner, fik tilbagebetalt deres indbetalte beløb. Det fik den øvrige bestyrelse afværget, og i stedet endes man om, at ØK trak sig ud af bestyrelsen. ØK forblev således hovedaktionær i Sønderjysk Kompagni, men valgte at trække sig ud af bestyrelsen. Det kan synes som en noget mærkværdig beslutning, men fra ØK's side har man formentlig fundet aktiekapitalen så beskeden, at man var villige til at lade kapitalen stå. I 1925 blev Sønderjysk Kompagni's aktiekapital nedskrevet til 1,5 million kroner. Kompagniet fortsatte dog sine aktiviteter og startede i 1925 også en blod- og melassefoderfabrik i Aabenraa. Kolonialagenturene i Haderslev og Sønderborg måtte nedlægges i løbet af 1923. Kolonialforretningen i Aabenraa, sodafabriken og blodfoderfabrikken forblev selskabets primære aktiviteter frem til 1948, hvor likvidationen af A/S Sønderjysk Kompagni blev en realitet.³¹

A/S Sønderjysk Kompagni blev således aldrig det store projekt, der var blevet lagt op til, og selskabet fik ingen større økonomisk betydning for landsdelen, endside for Østersøen. Eksportdumpingen sydfra var en væsentlig årsag til, at selskabet ikke kunne etablere sig med tilstrækkelig økonomisk gevinst i selskabets første år, men medvirkende var også en nordslesvigsk skepsis mod de nordfra kommende virksomheder, der kunne sætte den hjemmehørende handelsstand og foderstofselskaber under yderligere pres i den vanskelige tilpasningstid.

Mustermessen i Flensburg

ØK og H.N. Andersen havde haft store drømme om at overtage Tysklands eller om ikke andet Flensborgs østersøhandel, men drømmene brast. ØK kunne end ikke etablere sig rentabelt i Nordslesvig. Syd for grænsen, i Flensburg, drømte man også om Østersøen. Frihavnen i Flensburg, der blev indviet den 17. juni 1923, og som vi skal vende tilbage til i næste kapitel, var ment som et redskab i Flensborgs Østersøhandel. Redskabet blev dog aldrig effektivt.

Østersølandene og Nordslesvig var et højt prioriteret mål for Flensborgs handel, og midlerne var flere. I april 1921 afholdt Handelskammeret en »Mustermesse«, et købestævne, der fandt sted på Overrealskolen med deltagelse af omkring 300 udstillere. Handelskammeret skrev efterfølgende til overborgmester Todsén, at messen havde været en succes, og at der derfor måtte afholdes en ny messe i efteråret. Hvis Flensburg afholdt to årlige messer, ville byen følge eksemplerne Frankfurt am Main, Breslau, Königsberg, Bozen og Leipzig og således komme i godt selskab. Tanken var igen, at messerne skulle genoprette de økonomiske forbindelser til udlandet, som krigen havde ødelagt. Messen ville være en storartet propaganda for byens handel og industri, og den ville skabe nye arbejdspladser. Da både rigsfinansministeren og den preussiske finansminister havde afvist finansiel støtte, bad Handelskammeret overborgmesteren om, at byen bevilgede et engangsbeløb på 100.000 Reichsmark til messens afholdelse.

Annonce i *Flensburger Nachrichten* 26. marts 1921 for Mustermessen i Flensburg 29. marts-5. april 1921. (Stadtarchiv Flensburg)

Et flertal i byrådet accepterede senere denne forespørgsel.³² Således kunne der afholdes en efterårsmesse i august 1921. Der blev gjort reklame for messen i både Danmark, Norge og Sverige. Deltagermæssigt var efterårsmessen en stor succes, men det viste sig at være en kortfristet succes. Da Handelskammeret i september 1921 evaluerede messerne med repræsentanter for byens industri og handel, var der delte meninger om messernes værdi. Detailhandelen mente, at messerne burde gentages, da messer i Kiel ellers ville trække de nordslesvigske kunder mod syd. Industrien mente ikke at have nogen gavn af messer, men den var villig til at støtte en årlig messe. Der blev også udtrykt betænkelighed ved, at firmaer sydfra deltog på messen og derved erobrede markedet i Nordslesvig. Handelskammerets præsident rederiejer H. Schuldt advarede også mod, at afholdelsen af flere messer kunne få politiske konsekvenser for forholdet til Danmark. Vanskelighederne i grænseoverenskomstforhandlingerne berodede blandt andet på Flensborgs messeplaner, der tiltrak mange mennesker fra Nordslesvig. Til sidst endte man med at udskyde beslutningen om afholdelsen af endnu en messe til foråret 1922.³³

Handelskammeret måtte desuden afvise, at der skulle have været mange billige varer af dårlig kvalitet udstillet på efterårsmessen. Flensborgfirmaer havde benyttet udstillingen til at genoprette forbindelsen til gamle kunder i Nordslesvig, og mange bestillinger var fulgt efter. Det kunne dog være, at firmaer sydfra havde bragt billige varer med, men det måtte være en undtagelse.³⁴ I efteråret 1921 tog danskere i stort tal tog over grænsen for at gøre indkøb i Flensborg. Det er ikke utænkeligt, at flere tyske firmaer ville udnytte dette forhold med udstillingen af billige varer i Flensborg. Under alle omstændigheder blev der ikke afholdt flere messer. Det betød ikke det store i forhold til at trække nordslesvigere til byen. De fortsatte med at komme til byen nogen tid endnu. Men, som Herman Schuldt havde nævnt, var man på tysk side klar over, at grænsetrafikken var en irritation i Danmark, og i det sene forår 1921 skulle grænsetrafikspørgsmålet sammen med flere andre emner med relation til grænsen igen til forhandling.

De dansk-tyske forhandlinger 1921-22

At den tyske regering ikke greb ind overfor den storstilede eksportdumping skyldtes, som den britiske historiker Patrick Salmon har skrevet, at regeringen anså eksportdumpingen for et effektivt våben i kampen for at genetablere landets økonomiske stormagtsposition. Ekportdumpingen skulle presse de små stater til at indgå bilaterale handelsaftaler med Tyskland. Men Tyskland var også interesseret i at indgå bilaterale aftaler om

andre forhold, væsentligst var det at Ententemagterne kunne holdes ude af disse forhandlinger. I Danmarks tilfælde var Tyskland interesseret i at indgå en bilateral grænseaftale. Det havde den danske regering også en interesse i.

En grænseafstigningskommission bestående af delegerede fra Frankrig, England, Italien og Japan afsluttede i december 1920 deres arbejde med at fastlægge den præcise grænselinje mellem Danmark og Tyskland. Tilbage var en række praktiske spørgsmål, som de to grænselande måtte løse indbyrdes. Den 23. maj 1921 indledtes forhandlinger mellem Danmark og Tyskland i Reedtz Thotts Palæ på Kongens Nytorv i København om de tilbageværende spørgsmål. Det var første gang Tyskland gik i direkte forhandling med en anden nation om et emne med tilknytning til Versaillestraktaten udenom Ententen, hvad der i Tyskland blev anset for et resultat af det økonomiske pres, der var lagt på Danmark.³⁵ Den danske regering var repræsenteret ved udenrigsminister Harald Scavenius, den danske gesandt i Berlin Carl Moltke, direktør i Udenrigsministeriet Otto Scavenius, amtmand i Tønder grev Schack, kammerherre Lerche, samt kontorchef Martin Hammerich, der nu var tilknyttet Udenrigsministeriet. Den tyske regering var repræsenteret ved Geheimerat von Körner og Legationsrat von Jena fra Auswärtiges Amt samt den tyske gesandt i København Konstantin von Neurath. Forhandlingerne drejede sig om praktiske forhold ved den fysiske grænse såsom grænsens vedligeholdelse, benyttelse af grænseovergangene, besejling og fiskeri i farvandene og afvanding af marsken. Der var også spørgsmål af finansiel art såsom dansk overtagelse af preussiske statsejendomme, hovedsagelig domænerne og delingen af aktiver og passiver i de offentlige institutioner. Der var også det vanskelige spørgsmål om optionsretten at tage fat på, samt Danmarks overtagelse af pensioner og krigsinvalidunderstøttelse. Endelig var der spørgsmålet om udlevering af de for Nordslesvig relevante arkivalier, matrikeldokumenter, forvaltningsakter og museumsgenstande.

Forhandlingerne mundede ud i et samlet kompleks af aftaler, der blev underskrevet af de to parter den 22. april 1922. Traktaten har den dag i dag gyldighed for flere praktiske forhold ved den dansk-tyske grænse.³⁶ Men forhandlingerne i 1921-22 var præget af stor uenighed imellem de to parter. Det var grænsens fysiske definition og karakter, der var på spil, og som omtalt blev der set med meget forskellige øjne herpå på dansk og tysk side. Under de praktiske forhold lå også spørgsmålet om Tysklands officielle anerkendelse af grænsen og de nationale mindretals forhold. Den tyske regering var interesseret i at indgå en bilateral aftale om en gensidig anerkendelse af mindretallene. Set fra dansk side ville en sådan traktat være lig en trojansk hest for tysk indflydelse på interne danske forhold, hvorfor regerin-

Carl Moltke. Dansk gesandt i Berlin 1914-24 og udenrigsminister i den første Stauningregering 1924-26. Carl Moltke var fortaler for en liberal dansk grænsetrafikpolitik. Foto: Det kgl. Bibliotek.

gen på ingen måde var interesseret i en sådan traktat. Til gengæld ville den danske regering gerne opnå en gensidig officiel anerkendelse af grænsen, hvad Tyskland ikke var interesseret i. Derfor kom disse forhold ikke til forhandling i 1921-22. I stedet blev de praktiske forhold ved grænsen til principielle politiske spørgsmål, hvor grænsepolitikken kunne udtrykkes og manifesteres. Det gav anledning til en del sammenstød i forhandlingerne, ikke mindst med hensyn til grænsetrafikproblematikken.

Grænsetrafikspørgsmålet

Grænsehandelen var blevet et problem i Danmark. Det danske justitsministerium skrev et memorandum herom til Udenrigsministeriet den 9. februar 1921. Der var siden grænseoverenskomsternes ikrafttræden udstedt cirka 11.000 grænsepas på dansk og cirka 6.000 på tysk side trods forsøg på at indskrænke antallet af udstedelser fra dansk side. »Følgen af de mange Grænsepas har været, at Beboerne i de sønderjyske Landsdele i meget vidt Omfang har foretaget Indkøb i Flensborg, og denne Trafik er fra tysk Side blevet understøttet i allerhøjeste Grad ved, at der, efter hvad man

underhånden har bragt i Erfaring, af den tyske Regering er Indrømmet Flensborg en Særstilling indenfor det tyske Rige derved, at Flensborg Handelskammer er bemyndiget til selvstændig og uden sædvanlig Udførselsafgift at udfærdige Udførselstilladelserne for Flensborg Firmaer til Udførsel til de sønderjydske Landsdele. ... Endvidere har det vist sig, at der til Trods for al Kontrol ved Viseringen af de fra tysk Side udstedte Grænsepas sker en ikke ubetydelig Indpassage syd fra af Personer, der har opnaaet fast Arbejde nord for Grænsen eller søger saadant Arbejde, men daglig vender tilbage til deres Hjem syd for Grænsen, og som, da deres Leveomkostninger er baserede paa den tyske Møntfod, er i stand til virksomt at underbyde de danske Haandværkere og Arbejdere.« Justitsministeriet anbefalede, at der blev rettet henvendelse til den tyske regering om, at grænseoverenskomsterne måtte indskrænkes, hvis ikke Flensborgs særstilling bortfaldt.³⁷ Fra dansk side var det grænsetrafikkens begrænsning, der kunne bruges som politisk presion mod Tyskland.

Den lille grænsetrafik blev også taget op under de dansk-tyske forhandlinger. Fra tysk side blev der stillet forslag om, at den lille grænsetrafik også skulle gælde for grundbesiddere med jord på den anden side af grænsen, der ikke blev direkte overskåret af grænsen. Den tyske delegation foreslog desuden, at alle indbyggere i grænseområdet uden hensyn til statstilhørsforhold fik ret til et grænsepas. Justitsministeriet slog den danske politik fast i et memorandum af 14. juni 1921, hvori der stod; »Af økonomiske Hensyn (Beskæftigelsesmomentet) og af Hensyn til Boligspørgsmålet er det nødvendigt at regulere Indrejsespørgsmålet saaledes, at der kun med yderste Vanskelighed opnaas Tilladelse til at tage fast Ophold her i Landet.«³⁸ Den restriktive holdning til grænsetrafikken blev fastholdt i Justitsministeriet. Men en indre modstand mod den restriktive danske politik var ved at vise sig. Den 20. og 21. juni 1921 blev der afholdt et fællesmøde mellem danske og tyske arbejderrepræsentanter i København. Med den generelle økonomiske krise som begrundelse foreslog repræsentanterne, at der blev indgået en aftale om, at grænsependlere med arbejde på den anden side af den nye grænse opnåede samme arbejdsløshedsrettigheder som det pågældende lands egne statsborgere. Det ville betyde, at arbejdsgiveren havde en opsigelsesfrist på to uger, og at grænsependleren fik rettigheder som arbejdsløs i de to følgende uger, før en udvisning til hjemlandet fandt sted. Til gengæld skulle de arbejdere og funktionærer, der tog arbejde i nabolandet, overholde det pågældende lands overenskomster. Yderligere foreslog repræsentanterne, at grænsepassene skulle gælde for første og anden afstemningszone, og at arbejdere, funktionærer og næringsdrivende, der boede i den ene zone og havde arbejde i den anden, skulle have ret til et gebyrfrit grænsepas.³⁹ Denne resolution havde

baggrund i det forhold, at mange arbejdere med tysk statsborgerskab var blevet udvist af Danmark i de første år efter genforeningen, efter at de var blevet arbejdsløse. Udvisningerne gav grund til kritik fra tysk side over den hårdhændede behandling af tyske statsborgere.⁴⁰ Det var en kritik, som den danske gesandt i Berlin Carl Moltke tog til sig, og som han rettede videre til Udenrigsministeriet. I et memorandum til den danske udenrigsminister Harald Scavenius den 10. juli 1921 gik Moltke så langt som til kalde den hidtidige danske grænsetrafikpolitik forfejlet: *»For det første fordi den ikke kunde opretholdes og derved har svækket den danske Regerings Autoritet, for det andet fordi der, ifald der findes en tysk Irredenta, er givet denne en kærkommen Aarsag til Agitation: det at lade Grænsen blive »følt« har faaet en Virkning, der var netop modsat af den tilsigtede. Hvad skal der da gøres? Der skal føres en virkelig liberal og billig Grænsetrafikpolitik og de underordnede Organer maa instrueres i Overensstemmelse hermed.»*⁴¹ Carl Moltke, der under krigen og genforeningen havde været meget loyal overfor den radikale regerings tyskorienterede politik og personligt støttede denne, anså den restriktive danske politik for unødigt provokerende og skadelig for det dansk-tyske forhold. Som Bo Lidegaard skriver i sit værk om dansk udenrigspolitik 1914-45 mente Carl Moltke, at Danmark ved at tage imod de udprægede tyske byer Tønder og Højer havde udfordret Tyskland rigeligt. At Danmark siden afviste at forhandle om en gensidig mindretalstraktat var én ting, men at vise modvilje i spørgsmålet om grænsetrafikken var at udfordre skæbnen unødigt.⁴² Departementschef Frederik C.G. Schrøder fra Justitsministeriet forsvarede efterfølgende den hidtil førte politik overfor udenrigsminister Harald Scavenius med ordene: *»De tyske Forhandlere tilstræbte en Ordning, hvorved man ser bort fra, at der er draget en ny Grænse, medens man fra dansk Side holder paa, at Grænsen som eksisterende maa respekteres, men er villig til at gøre alle de Lettelser med Hensyn til Gods- og Persontrafik over Grænsen, som beboerne i Grænsedistriktet har naturligt og rimeligt Krav paa.»*⁴³ Hvis den nye grænse skulle have mening, måtte den respekteres og have en vis adskillende funktion, var Schrøders argumentation. Schrøder påpegede dertil, at Tyskland ikke officielt havde anerkendt grænsen, og at Danmark i den praktiske forvaltning af grænsen og grænsepassagen havde mulighed for at vise, at grænsen var kommet for at blive.

Moltkes indvendinger har muligvis alligevel gjort indtryk, for med en tillægsoverenskomst af 12. juli 1921 om den lille grænsetrafik og om lettelser i pasbestemmelserne for grænselandsindbyggerne blev en mindre dansk indrømmelse givet. Med hensyn til grænsetrafikken blev denne udvidet til også at gælde landbrug beliggende på begge sider af grænsen uden at være direkte overskåret af grænsen. Det blev også bekendtgjort,

at de lokale grænsemyndigheder skulle træffe aftale om trafik til fods over bestemte grænseveje, der ikke var åben for almindelig grænsetrafik. Med hensyn til pasbestemmelserne for indbyggere i det dansk-tyske grænse-land hed det: »Med Hensyn til den til Grundlag for Udstedelse af grænsepas liggende Slægtskabsinteresser er det ikke nødvendigt, at denne har bestaaet, før Andragende om Pas fremsættes. Derimod kan kun saadanne fagmæssige eller erhvervsmæssige Interesser paaraabes, som allerede bestod den 23. oktober 1920, og som er af Betydning for den paagældende.«⁴⁴ Arbejdere der havde haft arbejde på den anden side af grænsen før den 23. oktober 1920 fik også ret til et grænsepas. Endelig blev de familiemæssige interesser, der gav ret til grænsepas, præciseret. Det var en mindre udvidelse af overenskomsten, og hvad angik grænsependlingen, blev denne snarere indskrænket til at gælde jobfunktioner, der havde været i kraft før den 23. oktober 1920.⁴⁵ Dermed ville grænsependlingen med stor sikkerhed falde med tiden. På tysk side gav aftalen da heller ikke grund til tilfredshed.

Toldstationerne

Der var flere spørgsmål, der blev taget op i de dansk-tyske forhandlinger med relevans for genopbygningen og den økonomiske situation nord og syd for grænsen. Byrådet i Tønder skrev til Udenrigsministeriet den 23. august 1921, at byrådet ønskede den tyske grænsebanegård og toldstation henlagt til Tønder by i stedet for til den tyske by Süder Lögum syd for grænsen. Det ville være af stor betydning for Tønders økonomiske fremtid, særligt med hensyn til eksportkvægmarkederne, at toldstationen blev i byen. Forslaget blev naturligvis støttet af den tyske regering. Den 29. oktober skrev den tyske gesandt i København Konstantin von Neurath til udenrigsminister Harald Scavenius, at det fra tysk side gentagne gange var blevet henvist til, at fælles toldstationer ville være en fordel for grænsetrafikken ved den dansk-tyske grænse. Derfor anbefalede gesandten, at den tyske toldstation i Tønder fik lov at bestå, og at der blev drevet fælles dansk-tyske toldstationer i Tønder såvel som i Flensborg.⁴⁶

Udenrigsministeriet, Justitsministeriet og Departementet for told- og forbrugsafgifter i Danmark var alle enige om, at der ikke kunne blive tale om fælles toldstationer, hvilket førte til stor irritation i den tyske delegation. I en verbalnote af 12. januar 1922 skrev den tyske delegation til udenrigsminister Scavenius, at toldvæsenet ved de tyske grænser i mange tilfælde var samkørt med nabolandenes. Der fandtes sammenlagte toldstationer i Sassnitz, Basel, Bassau, Kufstein, Bodenbach og Tetschen, og ved den tysk-hollandske grænse ville samtlige grænsetoldstationer snart blive sammen-

lagt. Det var kun Danmark, der modsatte sig en sådan ordning, som i øvrigt var blevet anerkendt på den internationale køreplanskonference i Bern i november 1920. Når Danmark modsatte sig en ordning, der ville være økonomisk fordelagtig for begge parter, måtte den tyske delegation se det som nationalpolitisk motiveret. At delegationen ikke var på helt galt spor, vidner et memorandum om toldstationerne udarbejdet af Martin Hammerich om. Hammerich skrev: »Det er imidlertid klart, at der – netop hvor det drejer sig om Forholdene i Tønder – kan og maa gøre sig national-politiske Hensyn gældende ved siden af de tekniske. For Øjeblikket er der 8 tyske Toldere i Tønder, men hvis det slaas fast, at Tønder skal være ikke blot Endestation for de tyske Baner, men ogsaa almindelig tysk Toldstation, vil Personalet hurtigt forøges stærkt.« Problemet var at: »De næringsdrivende i Tønder By har Interesse i, at der i Byen stationeres Folk, som kan forøge deres Omsætning. Denne interesse spores helt ind i dansksindede Kredse.« Og sluttede Hammerich: »Vanskeligheden fra dansk Side ligger i, at tekniske hensyn taler for det tyske Standpunkt, og at de danske Motiver er af politisk Art, hermed ikke være sagt, at ikke ogsaa politiske Motiver i høj Grad gør sig gældende paa tysk Side, men under en saglig Diskussion vil man fra dansk Side trække det korteste Straa.«⁴⁷ Den danske holdning var klart nationalpolitisk betinget, men Danmark havde en dårlig sag, da Tønders økonomiske argument dårligt kunne modsiges. Så meget desto vigtigere var det, at toldstationernes placering ikke var til forhandling.

Det var ikke en politik, der blev støttet i de dansksindede kredse i Flensborg. Således omtalte Flensborg Avis den 17. februar 1922 en tale af H.P. Hanssen ved afstemningsfesten den 10. februar, hvori Hanssen havde foreslået, at der blev bygget en værdig og markant ny grænsetoldstation i Padborg. Hertil skrev avisen, der gerne så en toldstation placeret i Flensborg: »Samfærdsels- og Banegaardsforholdene maa derfor ordnes udelukkende efter Samfærdselens Tarv, og ingen erhvervsdrivende i Nordslesvig vil være interesseret i, at grænsen bliver gjort til en kinesisk Mur. Toldforholdene er en Ting for sig; men der bør skabes saa gode gennemgaaende Forbindelser som Muligt.«⁴⁸ Også den danske konsul i Flensborg, Neergaard-Møller, var uenig i, at Flensborg ikke kunne blive basis for en dansk-tysk toldstation.⁴⁹ Martin Hammerich var derimod helt enig med H.P. Hanssen, som han skrev til denne den 3. januar 1922: »Forholdene er jo faktisk saaledes, at Tyskerne har al Grund til at tro, at vi ikke vil Holde fast ved Grænsen, naar vi intet gør for at markere den. En ny, pæn Grænsestation vil derimod markere, hvor Landet begynder.«⁵⁰ Det er meget muligt, at H.P. Hanssen havde fundet inspiration til sin afstemningstale i Hammerichs brev. Grænsen skulle markeres, og en told- og grænsestation ved den nye grænse ville være et markant symbol på den nationale grænse. Men det var en penibel sag for den danske regering,

der havde svært ved at argumentere udenom den egentlige nationalpolitiske baggrund i forhandlingerne med Tyskland. Da emnet blev taget op ved de dansk-tyske forhandlinger på et møde i Auswärtiges Amt i Berlin den 14. februar 1922, fastslog den danske delegation, at den ønskede at holde dette spørgsmål udenfor forhandlingerne og drøfte det ad diplomatisk vej. Carl Moltke fremhævede desuden, at også Holland havde gjort modsigelser mod sammenlægningen af de tyske og hollandske toldstationer. Efter en længere meningsudveksling sluttede von Körner fra den tyske delegation diskussionen med den syrlige kommentar, at det forundrede delegationen, at den danske regering kunne have politisk interesse i at fjerne de få tyske toldembedsmænd fra Tønder.⁵¹

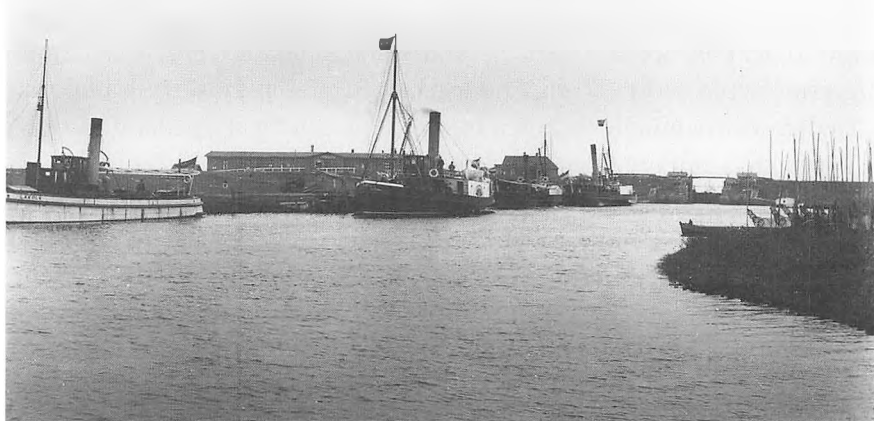
Spørgsmålet om toldstationerne i Tønder og Flensborg blev siden kædet sammen med spørgsmålet om persontransporten til turistøen Sild. Afstemningen på Sild havde givet et stort tysk flertal, og øen var derfor blevet ved Tyskland. Men transporten til Sild foregik stadig med færge fra Højer Sluse, der nu var blevet en del af Danmark. Under afstemningskampen var der blevet talt om at bygge en dæmning til Sild, men hverken den preussiske regering eller rigsregeringen havde givet noget endeligt tilsagn derom, og anlægget ville under alle omstændigheder tage flere år. I princippet skulle tyske statsborgere og indbyggere på Sild derfor have et dansk visum for at rejse til og fra øen. Yderligere kunne tyske togvogne ikke længere køre til Højer Sluse uden en officiel aftale mellem de danske og tyske statsbaner. Trafikken til Sild blev derfor også taget op i de dansk-tyske forhandlinger. Den tyske delegation ønskede, at tyske statsborgere skulle have pas- og visumfri rejsetilladelse gennem Danmark til Sild. Det modsatte den danske regering sig til den tyske delegations fornyede irritation. I mellemtiden indstillede den tyske regering natoverfarten på færgeruten Gedser-Warnemünde, hvad der blev opfattet som, og sandsynligvis også var, et tysk skaktræk i spørgsmålet om Sildtrafikken. Enden på sagen blev en dansk-tysk aftale om, at Gedser-Warnemünde natruten blev genoptaget, og at Tyskland påtog sig at bygge en dæmning til Sild inden for tre år, regnet fra 1. juni 1922. Til gengæld ville Danmark besørge told- og pasfrie rejser og toldfri befordring af bagage og varer mellem Süder Lögum og Sild i de tre mellemliggende år. Endelig ville den tyske jernbaneforvaltning bygge en ny told- og jernbanestation i Süder Lögum og flytte stationen fra Tønder hertil. Det sidste punkt i aftalen var det afgørende punkt set fra dansk side.⁵²

Aftalen blev ikke en del af traktaten af 22. april 1922, men den blev vedgået i en verbalnote af det tyske gesandtskab i København samme dag. I traktaten af 22. april var derimod en overenskomst om benyttelse og vedligholdelse af grænseovergange, hvori antallet af offentlige grænseovergange med told- og paskontrol blev fastsat. Jernbanetrafikken havde to

grænseovergange på henholdsvis den øst- og vestlige længdebane. For landevejstrafikken blev seks grænseovergange offentligt åbne, hvoraf de vigtigste var landevejene mellem Aabenraa og Flensborg og mellem Tønder og Aventoft. Derudover kunne private overgange oprettes med tilladelse fra de danske og tyske grænsemyndigheder, det ville sige amtmanden og landråden.⁵³ Et særligt ømfindligt emne havde været overgangen ved Wassersleben-Schusterkate, som man fra flensborgsk side gerne ville have haft åbnet. Det drejede sig om flensborgernes adgang til Kollund Skov, som byen stadig ejede. Også her modsatte den danske regering sig en åbning af nationalpolitiske årsager. Man ville med andre ord ikke have tyske statsborgere rendende i Kollund Skov og så tvivl om områdets nationalitet.⁵⁴ Det var måske mindre sager at strides om, men sagsemnerne blev i forhandlingerne mellem de to regeringer til principielle politiske sagsområder, hvor de to staters grænsepolitik blev markeret.

Revisionspolitik og grænsehandel

Spørgsmålet om grænsetrafikken var blevet et principielt spørgsmål mellem Danmark og Tyskland, hvor de to regeringer kunne markere en grænsepolitisk linie. Det betød, at den danske regering i den lille grænsetrafik havde et relativt stærkt kort at spille overfor Tyskland, der havde interesse i en leven-

Højer sluse omkring år 1920. Højer sluse var indtil 1927 færgenhavn for turisttrafikken til Sild. De tyske turister måtte derfor en tur over Danmark for at komme til ferieøen. Foto: Højeregnens lokalhistoriske arkiv.

de grænsetrafik. Men den tyske regering havde også et stærkt kort i inflationen og eksportdumpingen, der var en central del af en samlet revisionspolitisk strategi overfor Versaillesstraktatkomplekset. Det fremgik med al tydelighed af en skrivelse fra den tyske gesandt i København, von Neurath, til Auswärtiges Amt den 3. november 1921 om grænsetrafikken ved den dansk-tyske grænse, der havde nået nye højder. Danskerne rejste i stort tal over grænsen for at gøre indkøb syd for grænsen grundet de billige tyske priser, skrev von Neurath. Trafikken var ikke udelukkende en fordel for Tyskland og slet ikke for grænseegnen, da der var tale om et tysk udsalg af livsnødvendige varer og stærke prisstigninger for indbyggerne syd for grænsen. I september måned alene havde 121.000 mennesker krydset grænsen fra Danmark til Tyskland for at gøre indkøb syd for grænsen. I Danmark var følgen af disse »Valutazuges« tomme købmandsforretninger og tiltagende arbejdsløshed. Den danske udenrigsminister Harald Scavenius havde få dage forinden været hos gesanden for at besvære sig over grænsetrafikken. Til denne protest havde von Neurath svaret; *»er sei an die falsche Adresse gekommen, er möge sich zunächst an die Entente wenden und eine Änderung des Versailler Vertrags herbeiführen, nur dadurch könne eine wirksame Abhilfe geschaffen werden.«*⁵⁵ Den danske utilfredshed skulle rettes mod Ententemagterne i stedet for mod Tyskland. Som både Gerald D. Feldman og Patrick Salmon har påvist i deres undersøgelser af den tyske handelspolitik, blev den tyske inflation helt bevidst udnyttet af den tyske regering i udenrigspolitisk henseende. I maj 1921 var Ententemagterne nået frem til en endelig tysk krigsskadeserstatningssum på 132 milliarder guldmærk. Det var et mindre beløb, end hvad der før havde været nævnt fra de allierede, men stadig en meget stor sum set med tyske øjne. Den tyske regering havde modvilligt accepteret summen efter langvarige politiske debatter, men modstanden mod Joseph Wirth-regeringens opfyldelsespolitik var stor, og det var langt fra sikkert, at Tyskland ville opfylde kravet. Det ville være af stor værdi for Tyskland, hvis tredjelande ville støtte Tysklands protest mod erstatningskravet, og her kunne eksportdumpingen udnyttes som pressionsmiddel. Kunne Tysklands neutrale handelspartnere overbevises om, at det var krigsskadeserstatningerne, der var årsagen til markkursens fortsatte fald, ville disse handelspartnere rette deres vrede mod Ententemagterne og støtte Tyskland i kravet om at formindske erstatningssummen.⁵⁶ Det var præcis denne effekt, von Neurath ønskede at opnå med sit svar til den danske udenrigsminister. Og Scavenius havde ifølge von Neurath også svaret, at han havde erkendt Versaillesstraktatens uopfyldelighed og *»vernichtende«* konsekvenser for Europa.

Men Scavenius kædede også spørgsmålet sammen med grænsetrafikken. Fra H.P.Hanssen havde Scavenius medbragt et forslag om, at over-

enskomsterne om den lille grænsetrafik og lettelserne i pasbestemmelserne ville blive opsagt fra dansk side for at komme grænsehandelen til livs. En sådan løsning ville ramme grænsebefolkningen på begge sider af grænsen hårdt, og det ville Tyskland ikke acceptere, havde von Neurath svaret. Men, skrev von Neurath til Auswärtiges Amt, Tyskland måtte regne med, at Danmark ønskede at indskrænke den lokale grænsetrafik, medmindre markkursen forbedredes, eller Tyskland inddæmmede den tyske eksportdumping.⁵⁷ Den flensborgske grænsehandel var nu af så stort omfang, at man risikerede en dansk opsigelse af grænseoverenskomsterne, og det var set fra et tysk grænsepolitisk synspunkt problematisk. Den danske trussel om en indskrænkning af den lille grænsetrafik blev taget alvorlig på tysk side.

Tyskland forsøgte da også at inddæmme grænsehandelen. Gyldigheden af den af rigskommissæren for ind- og udførsel bevilgede liste over varer, der kunne udføres til Nordslesvig, blev ophævet for folk rejsende på grænsepasset senere i november 1921. Afgiften på varer, der udførtes på »*kleine Ausfuhrscheine*«, blev desuden hævet til 10% i oktober og siden til 50% i november 1921. Tiltagene skyldtes tildels protesten fra Danmark, men også at prisstigninger og strømmen af tyske varer over grænsen var blevet problematisk for befolkningen syd for grænsen. Der blev talt om et »*Ausverkauf*« af tyske værdier. Handelskammeret i Flensborg mente dog ikke, at grænsehandelen var problematisk. Den nordslesvigske befolkning var ikke voldsomt købedygtig efter indlemmelsen i Danmark, og grænseoverenskomsterne begrænsede antallet af grænsehandlende betragteligt. Det måtte heller ikke overses, at den lille grænsetrafik havde stor betydning for Flensborg efter afståelsen af Nordslesvig, skrev kammeret til den preussiske indenrigsminister i oktober 1921.⁵⁸ Markkursens fortsatte fald udhulede under alle omstændigheder de indskrænkninger i eksportdumpingen, der blev iværksat. I efteråret 1921 dykkede markkursen igen markant fra 7,5 kroner for 100 Reichsmark i juli 1921 til 2,8 kroner for 100 mark i december 1921. I foråret 1922 satte hyperinflationen ind, og i juli 1922 nåede kursen 0,98 kroner for 100 mark, og i december 1922 gav 7 danske øre 100 tyske Reichsmark i omveksling. (jf. tabel 6.1) Grænsehandelen fortsatte derfor uanfægtet. Handelsforeningen og Håndværkerforeningen i Aabenraa bad den 29. april 1922 Udenrigsministeriet om at ophæve grænsetrafikaftalerne. Familiegrænsepasset blev misbrugt, og grænsen passeredes hver måned af 50.-100.000 personer bosat i de tre sydligste amter. Det skulle ses i sammenligning med de 15.-25.000 personer fra hele landet, der rejste over grænsen på almindeligt pas. At det ikke var helt forkerte tal, vidner en opgørelse i *Schleswigsche Grenzpost* af 26. maj 1922 om, der viste 92.699 rejsende på grænsepas og 31.133 på almin-

deligt pas i april 1922.⁵⁹ Det ændrede dog ikke ved opfattelsen syd for grænsen, og landråd for Flensborg Landkreds, Anton Wallroth, skrev i december 1922 til regeringspræsidenten i Slesvig, at kredsen af personer, der havde ret til et grænsepas, var for lille. Og der var for Wallroth ingen tvivl om, at danskerne ønskede yderligere indskrænkninger af denne personkreds.⁶⁰ Det havde Wallroth ret i, og den danske og tyske opfattelse af grænsetrafikken stod fortsat i markant modsætning til hinanden.

Tyendespørgsmålet

Arbejdsmarkedet i Slesvigregionen blev også berørt af grænsedragningen. Som omtalt fik beboere i de tre danske grænseamter og de tre tyske grænsekredse med aftalerne af 23. oktober 1920 og 12. juli 1921 ret til et grænsepas med gyldighed for seks måneder ad gangen, hvis de havde familiemæssige eller erhvervmæssige relationer på den anden side af grænsen. Der havde længe været tradition for, at gårdmændene i Nordslesvig ansatte tjenestefolk fra Mellem- og Sydslesvig. Det var en nødvendig arbejdskraft for landbruget, og med tabet af godt 5000 nordslesvigske mænd i krigen var behovet for at hente arbejdskraft til landbruget ikke blevet mindre. Derfor havde det danske justitsministerium ved siden af aftalen om lettelser i pasbestemmelserne givet det danske konsulat i Flensborg bemyndigelse til at give beboere i den anden og tredje afstemningszone indrejsevisum for seks måneder ad gangen, for at disse, som det hed, kunne tage plads på landet. Praksis blev, at konsulatet gav beboere i den anden zone tilladelse til indrejse for landarbejde i hele kongeriget, mens beboere i den tredje zone kunne få indrejsetilladelse for landarbejde i Nordslesvig. I forhold til grænsepasaftalen gik denne ordning et stykke videre, da den tredje zone, hvor en afstemning aldrig var blevet gennemført, strakte sig ned til en linje fra Slien, syd om Slesvig by og ud til Tønning. Her var både Slesvig, Husum og Eiderstedt kreds indbefattet. Når denne praksis var blevet indført, hang det sammen med flere forhold. For det første ville danskheden syd for grænsen styrkes af de derboende unge menneskers ophold i Danmark og således: »indirekte komme til at virke som et Bolværk for Danskheden nord for Grænsen«, som det hed i et memorandum af afdelingschef for udenrigsministeriets handelspolitiske afdeling Engell. Desuden var denne praksis en imødekommelse af lokalbefolkningens ønsker både nord og syd for grænsen. Det var desuden let at skaffe arbejdskraft syd for grænsen på grund af den bedre løn i kronemønt nord for grænsen, og de tyske tjenestefolk var som regel også mere disciplineret på grund af frygten for at få annulleret deres opholdstilladelse.⁶¹ Fra sommeren 1922 tog antallet af tyske tjenestefolk i Nordslesvig til. Den tyske

Reichsmark var på vej mod hyperinflationen, og arbejde nord for grænsen var efterhånden mere end almindeligt eftertræget. Særlig mange tjenestefolk fra Sydslesvig fik arbejde i de sydligste danske sogne. Hejmdal berettede i november 1922, at der befandt sig 100 tyske landarbejdere i Holbøl sogn, 200 i Bov sogn, 100 i Kliplev sogn og 40 i Uge sogn. Hejmdalredaktionen stillede hertil spørgsmålet om: »*Masseindvandringen af tyske Tjenestefolk til vore Grænseegne rummer en national Fare?*« og svarede selv klart ja. De i forvejen tysk dominerede egne ville ikke blive mere danske med denne indvandring sydfra.⁶²

I Udenrigsministeriet blev man også opmærksom på de ulemper, der var forbundet med indvandringen af tjenestefolk sydfra. Det var urimeligt under den herskende arbejdsløshed i Danmark at tillade billig arbejdskraft sydfra at tage ophold i landet. Derfor måtte det forekomme rigtigst: »*at foretage en Ændring, saaledes at Adgangen til Indrejse for tyske Tjenestefolk begrænses i høj Grad*«, som afdelingschef Engell skrev i et memorandum i november 1922.⁶³ Konsulen i Flensborg Neergaard-Møller, der viserede de omtalte tilladelser, foreslog på baggrund af det røre, der opstod i efteråret 1922, at viseringerne begrænsedes til folk, der kunne dokumentere deres tilknytning til »det slesvigske folkeelement«, hvormed han mente det danske mindretal. Hertil skrev Engell, at man næppe kunne nægte fortsat opholdstilladelse for dem, der allerede havde arbejde i Danmark, og heller ikke kunne afvise samtlige fremtidige ansøgninger, selvom hovedreglen burde være, at ansøgninger blev afslået. Undtagelser begrundet med »Dansksindethed« kunne dog ikke komme på tale, »*thi alle Forsøg paa at granske Hjerter og Nyrrer vil føre til mislykkede Resultater*.« Derimod kunne ydre iagttagelige forhold som slægtskab, tidligere ophold i Nordslesvig og dansk uddannelse begrunde en opholdstilladelse. Engells konklusion var, at nye indrejsetilladelser ikke burde gives uden individuelle undersøgelser og kun, hvor særlige omstændigheder talte derfor. Med redueringen af nye opholdstilladelser forventede Engell, at lønniveauet blandt landarbejdere i Nordslesvig ville hæve sig til almindeligt dansk niveau. Det ville have den principielle fordel, »*at der ikke gives nogen Sondring mellem de sønderjyske Landsdele og det øvrige Danmark*.«⁶⁴

Fra den 1. januar 1923 overtog Justitsministeriet udstedelsen af indrejse- og opholdstilladelser til sydslesvigere og strammede praksis gevaldigt op. I tiden fra den 1. januar og frem til 1. maj 1923 fik kun omkring 100 ansøgere ud af 1000 indrejsetilladelse. De 100 fik i øvrigt at vide, at de ikke skulle forvente at kunne forlænge deres ophold. Det betød, at antallet af sydfra kommende tjenestefolk og landarbejdere reduceredes så betragteligt, at landbruget i Tønder Amt i foråret og sommeren 1923 kom til at mangle arbejdskraft.⁶⁵ Landstingsmand for Venstre, H.D. Kloppen-

borg-Skrumsager fra Københoved, skrev til statsminister Neergaard den 25. april 1923, at den nye praksis for indrejsetilladelser var en alvorlig hæmsko for det nordslesvigske landbrug. Det var en gammel skik i Nordslesvig, at man »fæstede« sine landarbejdere tre måneder i forvejen. Kloppenborg-Skrumsager var vidende om, at cirka 900 karle og piger fra Melleslesvig, der var blevet ansat til forårsarbejdet i Nordslesvig, siden havde fået nægtet indrejsetilladelse. Det betød en alvorlig mangel på arbejdskraft, og mange landmænd havde endnu ikke fået startet forårssåningen af samme årsag. Efter i forvejen at være gået gennem mange vanskeligheder under krigen og overgangstiden, var det uheldigt, at det nordslesvigske landbrug nu blev ramt af arbejdskraftmangel. Man risikerede at skyde de tysksindede bønder og de »blakkede« fra sig ved denne politik. Med hensyn til arbejdsløshedsanvisningens folk egnede disse sig sjældent til arbejde på landet. Det var heller ikke hensigtsmæssig at afholde den dansk-sindede ungdom i Sydslesvig fra at komme i lære hos landbruget i Nordslesvig.⁶⁶ Kloppenborg-Skrumsager nævnte ikke, at lønningerne til de tyske landarbejdere var lavere end til danske landarbejdere, men det har utvivlsomt også spillet en rolle for de nordslesvigske landmænd.

Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark var kraftigt stigende i 1921 og 1922 og lå i gennemsnit på 19,7 og 19,3% mod kun 6,1% i 1920. På de fire arbejdsanvisningskontorer i Nordslesvig var der i året 1921-22 i alt 9.403 arbejdssøgende, hvor af langt størstedelen var mænd.⁶⁷ Der var altså arbejdskraft at tage af, og de af Engell nævnte økonomiske hensyn var ikke uden berettigelse. Der opstod en offentlig debat i Nordslesvig om »*tyendespørgsmålet*« i sommeren 1923. Den 10. juni blev der afholdt et større møde i Tinglev om tyendemanglen med deltagelse af omkring 500 nordslesvigske landmænd. Her vedtog man en resolution, hvori der stod: »*Vi beder Statsministeren træffe Foranstaltninger til, at Spørgsmaalet om Indrejsetilladelse for Tjenestefolk fra Sydslesvig ordnes i Overenstemmelse med Landbrugets Tarv og paa en saadan Maade, at ingen Sydslesviger nægtes rimeligt Ophold her i Landet.*«⁶⁸ De nordslesvigske rigsdagsmedlemmer havde været indbudt til mødet, men kun H.D. Kloppenborg-Skrumsager (V), Holger Andersen (C) og Pastor Johannes Schmidt, Slesvigsk Parti var mødt frem. At det tyske mindretals leder Pastor Schmidt deltog, bekræftede for mange det nationale element i tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen holdt få dage senere en genforeningstale, hvori han også berørte tyendespørgsmålet. H.P. Hanssen henviste her til andre lande som USA, England og Tjekkosllovakiet, der også værnede sig mod indvandring. Den danske regering indtog ikke et særstandpunkt, når den søgte at begrænse indvandringen så meget som muligt. Der opholdt sig for tiden mellem 5.000 og 6.000 personer i Nordslesvig på et 3.-6. måneders visum, næsten alle tjenestefolk og næsten

alle i de sydligste sogne. Deres løn lå i gennemsnit 40% under normallønnen i Danmark, og det betød at den hjemlige arbejdskraft søgte nordpå. Arbejdsløsheden i Nordslesvig måtte også tages i betragtning, og man måtte heller ikke overse, »at der i de Sogne, hvortil Indvandringen har været stærkest, er konstateret en foruroligende Oplussen af smitsomme Kønssygdomme«. Endelig var det fra et nationalt synspunkt uforsvarligt at frigive indvandringen sydfra, da »der nu i Grænsesognene høres langt mere Tysk end Dansk paa Gaden, men ogsaa, at Grænsesproget i et betydeligt Antal Hjem i Grænsesognene bliver tysk.« Landstingsmand for Venstre Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, havde i sin genforeningstale derimod påpeget den uretfærdighed, der lå i at myndighederne gav indrejsetilladelse til den dansksindede ungdom syd for grænsen til ophold hos dansksindede arbejdsgivere nord for grænsen, mens den tysksindede ungdom blev nægtet indrejsetilladelse og arbejde hos tysksindede arbejdsgivere. Blev grænsen lukket for indvandringen sydfra, ville et større antal bedrifter i Nordslesvig desuden bukke under, advarede Jepsen Christensen.⁶⁹

I juli 1923 blev den danske indrejsepolitik også et emne i den tyske presse. Årsagen var, at en tysk statsborger ved navn Gustav Hanf var blevet udvist af Danmark den 27. juni 1923. I syg og bevidstløs tilstand var Hanf blevet bragt over grænsen. Gustav Hanf besad et visum udstedt af det danske gesandtskab i Berlin, men blev udvist, fordi han et år tidligere havde overtrådt den danske fremmedlov og opholdt sig illegalt i landet. Skæbnen ville, at Gustav Hanf afgik ved døden natten efter, han var blevet bragt over grænsen. Det satte sindene i kog i Slesvig-Holsten og siden i det meste af Tyskland, da både *Berliner Börsen-Zeitung* og *Die Zeit* bragte historien frem.⁷⁰ Det var en meget uheldig sag for danske regering, men det ændrede ikke ved den førte politik. Protesterne fra landbruget i Nordslesvig blev dog hørt, og Justitsministeriet gav i perioden 1. maj til 1. september 1923 omkring 350 sydslesvigere indrejse- og opholdstilladelse i tre måneder, som en hjælp til landbruget i Tønder Amt. Den 13. juli 1923 afholdt Den nordslesvigske Fælleslandboforening møde i Aabenraa med deltagelse af justitsminister Svenning Rytter, amtmændene og de fleste af de nordslesvigske rigsdagsmænd. Her blev en fremtidig ordning for tyendespørgsmålet drøftet, og der var bred enighed om, at indvandringen sydfra beroede på lønspørgsmålet og spekulation i valutasituationen, og at det kun var i Tønder Amt, at der var reel mangel på arbejdskraft. Mødedeltagerne blev derfor enige om, at spørgsmålet »maatte løses efter rent erhvervspolitiske og økonomiske Synspunkter.« Hvad erhvervspolitiske og økonomiske synspunkter præcist betød, er uklart, men ud fra den foregående diskussion at dømme var det valuta- og lønspekulationen, der måtte forhindres og opholdstilladelser kun udstedes ved et særligt behov for ekstra arbejdskraft.

I forlængelse heraf blev det på et efterfølgende møde i Justitsministeriet den 14. september 1923 besluttet, at de nordslesvigske amtmænd skulle bemyndiges til at forlænge opholdstilladelser for tjenestefolk på landet gældende indtil 1. november 1924, dog under forudsætning af at den pågældende stadig havde plads på landet. I en instruks til amtmændene skrev Justitsministeriet, at antallet af udenlandske tjenestefolk, der for tiden opholdt sig i Nordslesvig på tidsbegrænset visum, skulle reduceres med 25%. Amtmændenes bemyndigelse blev trykt i de nordslesvigske dagblade den 17. september med den tilføjelse at arbejdsgivere, der ønskede at få forlænget opholdstilladelsen for deres tyende, skulle indgive ansøgning herom senest den 25. september.⁷¹ Det var ikke en lang tidsfrist at give. I september 1924 blev de nordslesvigske amtmænds bemyndigelse forlænget for året 1925 med samme instruks. Antallet af tjenestefolk med tysk statsborgerskab skulle reduceres med 25% i forhold til det antal, der var i Nordslesvig den 1. november 1923.⁷² Udstedelsen af nye opholdstilladelser forblev desuden meget begrænset. Med tiden ville antallet af tyske tjenestefolk i det nordslesvigske landbrug således blive reduceret til et minimum. Den danske arbejdsløshed spillede en vis rolle for denne politik, men der er heller ikke tvivl om, at stramningen af indrejsepolitikken også havde en nationalpolitisk baggrund. Et stort antal tyske landarbejdere og tjenestefolk ville give Nordslesvig et regionalt særpræg og bremse den nationale homogenisering, som man fra politisk hold havde sat som det endelige mål for Nordslesvigs indlemmelse i Danmark.

Grænsen ved Wassersleben. Kollund Skov i baggrunden var og er ejet af Flensburg by. Til flensborgernes irritation var der ikke længere fri adgang til skoven efter 1920. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

En levende grænsetrafik eller følt grænse?

Et referat skrevet i det danske udenrigsministerium den 3. april 1924 beskriver ganske præcist de forskellige tyske og danske opfattelser af grænsetrafikken i de første år efter grænsedragningen med ordene: »Efter Fastsættelsen af den nye Grænse var den danske og tyske Grænsepolitik principielt forskellig. De tyske Bestræbelser gik ud paa at holde Grænsetrafikken saa levende og aaben som muligt, medens det danske Synspunkt var dette, at Grænsen burde føles.«⁷³ Fra dansk side var grænsetrafikpolitikken en klar demarkationspolitik, mens stimuleringen af grænsehandelen fra tysk side var en klar revisionspolitik. Grænsetrafikken og grænsehandelen blev derfor centrale grænsepolitiske emner med regionaløkonomisk betydning på begge sider af grænsen. Den klare politiske modsætning gav anledning til sammenstød under forhandlingerne om grænsens praktiske spørgsmål i 1921 til 1922. Med de relativt snævre aftaler om den lille grænsetrafik, afvisningen af de fælles toldstationer og med stramningen af indrejsepolitikken havde de danske myndigheder formået at skabe en »følt« grænse. Det var ikke længe muligt uden videre at rejse på tværs af grænsen, og med tiden ville antallet af grænsependlere reduceres betragteligt. Det var frem for alt lokalbefolkningen, der fik grænsen at føle. Men Tyskland havde også haft succes med den handelspolitiske og inflationære pression mod Danmark, og især Flensborg havde nydt godt af grænsehandelen. På den måde blev grænsen også følt på dansk side i kraft af den eksplosive grænsehandel, der opstod samtidig med den nye grænse. Den flensborgske konkurrence i Nordslesvig havde været en del af genopbygningsstrategien syd for grænsen, der gav omsætning og beskæftigelse i byen. I Nordslesvig havde den flensborgske konkurrence til gengæld givet handelen og håndværket problemer under deres genopbygningsproces. Også H.N. Andersen og A/S Sønderjysk Kompagni måtte sande, at det var svært at etablere sig i de nye landsdele under de gældende forhold. Med den tyske valutareform i november 1923 blev den storstilede inflationsgrænsehandel, til dansk lettelse, brat afbrudt. Herefter stod man både nord og syd for grænsen overfor en ny situation. Drømmene om at få andel i Østersøhandelens opblomstring var ikke blevet realiseret, og på begge sider af grænsen måtte man indstille sig til den økonomiske realitet. Den realitet bestod i, at det slesvigske grænseland var et særdeles kapitalfattigt land, til trods for, at den infrastrukturelle og erhvervsmæssige genopbygning var påbegyndt i både Nord- og Sydslesvig. Det er denne del af genopbygningen de næste kapitler vil omhandle.

Økonomisk genopbygning i Sydslesvig 1920-25

Der var for Tysklands vedkommende meget at tage fat på med hensyn til den indre genopbygning efter den Første Verdenskrig. Den nye republik og dets politiske magthavere måtte også indadtil påvise rigets levedygtighed og sammenhængskraft, og det skulle vise sig at være en vanskelig opgave. Den indre politiske splittelse skulle som bekendt blive Weimarrepublikkens største svaghed og i sidste ende forårsage republikkens fald. Men forsøget på at etablere en indre politisk og økonomisk stabilitet blev gjort, og i det forsøg spillede de tyske grænseområder en væsentlig rolle.

Centralisme eller føderalisme?

Ønsket om politisk stabilitet lå også bag de relativ få administrative reformer, der fulgte november-revolutionen i 1918. Store dele af kejserrigets embedsstand blev siddende i den nye stats forvaltning og strukturelle ændringer var der heller ikke mange af. Friedrich Ebert bad i november 1918 den liberale statsretsekspert Hugo Preuss om at udarbejde et forfatningsudkast, der skulle forelægges den nyvalgte nationalforsamling i februar 1919. Det var et drastisk udkast, Preuss forelagde nationalforsamlingen, med et stærkt centralistisk indhold. Preussen skulle ifølge Preuss opløses og Tyskland reorganiseres i 12 lige store administrative enheder uden forbindelse til de gamle tyske fyrstestater. Desuden ønskede Preuss at give rigspræsidenten vide magtbeføjelser som en modvægt til parlamentets indflydelse. Resultatet af nationalforsamlingens forhandlinger blev et kompromis mellem føderalister og centralister, og Weimarforfatningen blev en mellemting mellem den centralistiske enhedstat foreslået af Preuss og den traditionelle tyske føderalistiske stat fra Kejserrigets tid. Rigspræsidenten fik, som Preuss havde ønsket, stærke kompetencer. Han skulle vælges direkte af folket og kunne opløse rigsdagen. Han kunne også lovgive udenom rigsdagen i nødtilstande, og han var militærrets

øverstbefalende. Da der samtidig var indlagt mulighed for folkeafstemninger, var rigsdagens magt blevet betydelig indskrænket. Den forfatning, som den tyske nationalforsamling vedtog den 31. juli 1919, og som trådte i kraft den 11. august 1919, indeholdt til gengæld et katalog over politiske og sociale grundrettigheder, der gav Weimarrepublikken karakter af moderne socialstat. Det drejede sig blandt andet om arbejdernes medbestemmelse og sågar retten til arbejde.¹

Den føderale struktur blev til dels opretholdt, da de tidligere delstater fik lov at bestå som administrative enheder i form af Länder, forbundslande. Også Preussen bestod som forbundsland, og udgjorde samtidig 3/5 af det samlede tyske rige. Forbundslandene skulle regeres af folkevalgte landdage og regeringer, men de var underordnet rigsdagen og rigsregeringen. Forbundslandenes vigtigste beføjelser lå indenfor uddannelse, politi og kirkevæsen. Afgørende var det, at kun Rigsdagen kunne udskrive direkte skatter, mens forbundslandene måtte nøjes med at inddrive indirekte skatter. Forbundslandene skulle hver især vælge repræsentanter til et *Reichsrat*, der fik vetoret overfor rigsdagens lovgivning. Med 2/3 flertal kunne rigsdagen omstøde dette veto. For at forhindre en preussisk overrepræsentation måtte intet forbundsland besidde mere end 2/5 af sæderne i rigsrådet.

Preussen var ved sin geografiske og demografiske størrelse et særtilfælde i den nye republik. Hugo Preuss ville opløse Preussen, fordi Preussen med sin størrelse ville udgøre en stat i staten. Det synspunkt blev delt af de fleste flertalssocialister, hvor frygten for det aristokratiske »Junker«-Preussens magtindflydelse var stor. Når Preussen bestod, var det fordi den tyske enhedsstat ikke kunne opnå tilslutning fra politikere og befolkninger i de tidligere delstater, hvis ikke disse fik tildelt en magtposition i den nye republik. Det var i høj grad de sydtyske stater Bayern, Württemberg og Sachsen, der pressede på for opretholdelsen af den føderale struktur, hvori også Preussen måtte bestå. At Preussen også kunne være et værn mod den franske indflydelse i Ruhrområdet og mod polsk indflydelse i Østpreussen, var en anden side af sagens udgang.² Frygten for det reaktionære Preussen skulle i øvrigt vise sig ubegrundet. Otto Braun (MSPD) indtog posten som ministerpræsident i den preussiske regering efter det mislykkede militære kupforsøg ved generallandskabsdirektør Wolfgang Kapp og general Lüttwitz i marts 1920. Hermed indledtes en tolvårig periode, hvor Preussen blev ledet af Weimarkoalitionens partier MSPD, Zentrum og DDP, og hvor Preussen blev synonymt med et demokratisk bolværk i den skrøbelige republik. Det var partnerskabet mellem ministerpræsident Otto Braun og indenrigsminister Carl Severing (MSPD), der blev grundlaget for den stabile demokratiske udvikling i Preussen. Det preussiske styre blev også omtalt som »systemet Braun-Severing«. Braun-Severing

Carl Severing (SPD). Preussisk indenrigsminister 1920-26 og 1930-32, Rigsindenrigsminister 1928-30. Carl Severings samarbejde med ministerpræsident Otto Braun (SPD) var grundlaget for den relativt stabile demokratiske udvikling i Preussen indtil 1932. Foto: Det kgl. Bibliotek.

trådte til i marts 1920 og sad med enkelte mellemrum i den preussiske statsregering frem til 1933. Carl Severing afskedigede efter Kapp-kuppet 3 overpræsidenter, 33 regeringspræsidenter og 88 landråder i Preussen med Kapp-sympatier, hovedsageligt i det østlige Preussen. Severing indsatte i stedet folk fra koalitionspartierne.³

Preussen blev som før 1919 opdelt i provinser, der som regel bestod af 2-3 regeringsdistrikter. Slesvig-Holsten var derimod både én provins og ét enkelt regeringsdistrikt, som det var før 1919. Øverste politiske leder i provinsen var overpræsidenten, der var statens repræsentant og udnævnt af den preussiske regering. Overpræsidenten var også formand for provinssiendagen, der hidtil havde været indirekte valgt af kredsene, men som fra 1919 blev direkte valgt af provinsens befolkning. I marts 1919 blev Heinrich Kurbis fra MSPD indsat som ny overpræsident af den preussiske regering, en post han beholdt indtil juli 1932. Regeringsdistriktet var derimod et statsligt forvaltningsorgan, der var ledet af en regeringspræsident ligeledes udnævnt af den preussiske regering. I august 1919 blev Adolf Johannsen fra det tyske folkeparti (DVP) udnævnt til regeringspræsident i Slesvig, en post han beholdt indtil april 1928.

Med delingen af Slesvig blev de tre kredse Haderslev, Aabenraa og Søn-

derborg samt halvdelen af Tønder kreds indlemmet i Danmark. Af det tilbageværende Tønder kreds opstod en ny Sydtønder Kreds med Niebüll som kredsby. I den nordlige del af Flensborg landkreds blev dele af Bov og Hanved sogne indlemmet i Danmark. Tilbage var 17 landkredse og 5 bykredse i regeringsdistriktet Slesvig. Kredsene blev fortsat ledet af landråder og borgmestre, der blev udpeget af de nu direkte valgte kredsdele og byråd.⁴ Kredsdele valgte ligeledes et kredsudvalg, og byrådet en magistrat med landråden eller overborgmesteren i spidsen som det øverste forvaltningsorgan for kredsen. Den nye demokratiske republik var grundlæggende mere centralistisk end føderal, og mere øvrighedsstat, »Obrigkeitsstaat«, end demokratisk republik. Som provins i det største tyske forbundsland Preussen skulle Slesvig-Holsten henvende sig til Berlin, når selv mindre politiske og økonomiske beslutninger skulle tages. Det skulle få betydning for slesvig-holstenernes mentale selvforståelse og for provinsens økonomiske genopbygning i 1920'erne.

Nordmarkfond

Under den nationale valgkamp i Slesvig havde både rigsregeringen og den preussiske regering givet afstemningsområdet løfter om statslige investeringer, såfremt området forblev i Tyskland. Skulle løfterne realiseres, måtte der nødvendigvis følge bevillinger. Løfter uden bevillinger ville heller ikke give troværdighed i afstemningsøjemed. Det var netop dette emne, som den preussiske indenrigsminister Wolfgang Heine (SPD) tog op i september 1919. I en skrivelse til det preussiske statsministerium den 8. september 1919 rejste indenrigsministeren spørgsmålet om, hvad der skulle gøres for at sikre et gunstigt afstemningsresultat. Ministeren svarede selv: *»Es muss den vor die Frage der Entscheidung für ihr altes oder ein neues Vaterland gestellten Grenzbewohnern kein Zweifel darüber gelassen werden, dass es ihnen in Preussen-Deutschland trotz seiner durch den Krieg geschaffenen furchtbaren wirtschaftlichen Lage nicht Schlechter gehen wird, wie in dem uns feindlichen Auslande, zudem sie geschlagen werden sollen.«*⁵ Det krævede en større statslig indsats, og ministeren foreslog derfor, at der blev afsat 500 millioner Reichsmark til afstemningerne på preussisk grund. Den 22. september 1919 vedtog den preussiske regering indenrigsministerens forslag og besluttede samtidig, at rigsfinansministeren skulle kontaktes angående rigsmyndighedernes bidrag. Rigsfinansminister Erzberger modtog en skrivelse den 26. september 1919 med forslag om, at der rejstes 500 millioner Reichsmark til afstemningerne. Af skrivelsen fremgår det, at indenrigsminister Heine havde en *»Grenzschädigungsfond«*

i tankerne, og at fonden skulle dække økonomiske skader, som krigen havde forårsaget eller som en grænsedragning ville påføre afstemningsområderne. Indenrigsminister Heine foreslog blandt andet, at fonden kunne kompensere for udgifter ved indkvartering af soldater.⁶ Den 19. oktober 1919 besluttede den preussiske landdag og rigsdagen hver at stille 250 millioner Reichsmark til rådighed for de tysk-preussiske afstemningsområder. Det var baggrunden for, at rigskansler Gustav Bauer under besøget i Flensborg og Tønder i november 1919 kunne give løfter om storstilet hjælp til afstemningsområdet. Det var i høj grad de slesvigske afstemninger, der var motivationen bag landdagens og rigsdagens beslutning, og den hurtige beslutningsgang er et vidnesbyrd om, at afstemningen i Slesvig blev anset for et vigtigt tysk anliggende, afstemningsområdets lidenhed til trods.⁷ Foreløbig blev 500 millioner-fonden dog ikke anvendt.

Da afstemningerne i Slesvig var overstået, fandt indenrigsminister Heine tiden inde til at realisere 500 millioner-fonden. Det ville være uheldigt, skrev indenrigsminister Heine til det preussiske statsministerium, hvis befolkningen fik indtryk af, at løftet kun var givet af hensyn til afstemningen og ikke med henblik på udbetaling.⁸ Det var de øvrige ministre enige i, men som en følge af Kapp-kuppet den 13. marts 1919 trådte en ny preussisk regering til den 29. marts med Otto Braun som ministerpræsident og Carl Severing som indenrigsminister. Alligevel besluttede det preussiske statsministerium den 1. april 1920, at der af 500 millioner-fonden skulle anvendes 100 millioner mark på provinsen Slesvig-Holsten, hvad rigsfinansminister Joseph Wirth tilsluttede sig i august 1920.⁹

Fra det preussiske indenrigsministerium var der lagt op til, at 500 millioner-fonden skulle anvendes som skadesløsholdelse i afstemningsområderne alene. Samtidig var der stillet forslag om at oprette et privat »Treuhandgesellschaft«, der skulle påtage sig fordelingen af midlerne. Det sidste faldt ikke i overpræsident Heinrich Kührbis' smag. Den 19. april 1920 skrev Kührbis til indenrigsminister Severing, at fonden efter hans mening skulle anvendes til at sætte grænselandsbefolkningen i stand til at modstå det økonomiske og folkelige tryk fra Danmark, der uvilkårligt ville følge efter grænsedragningen. Under alle omstændigheder mente Kührbis, at det var mere hensigtsmæssigt at tildele ham fordelrolleren. Og så var der kulturspørgsmålet. På provinsialudvalgets møde den 13. april 1920 havde statskommissær Adolf Köster udtalt, at der skulle være afsat 150 millioner Reichsmark til et stort anlagt »kulturprogram« for provinsen Slesvig-Holsten. Uden at tage stilling til selve kulturprogrammet og dets størrelse ville Kührbis dog på det varmeste anbefale, at midlerne også kunne anvendes til kulturelle formål, da: *»gerade in der Pflege deutschen Geisteslebens sehe ich eines der wichtigsten Mittel die Nationale Wi-*

derstands fähigkeit des deutsches Volkstums in der Nordmark zu stärken.«¹⁰ Det var en misforståelse, at der skulle være tale om 150 millioner Reichsmark, og der var heller ikke lagt op til, at fonden skulle dække kulturelle opgaver. Det fremgår af en skrivelse fra det preussiske indenrigsministerium til finansministeriet den 15. maj 1920, hvor indenrigsministeriet slog fast, at fonden kun skulle bruges til skadesløsholdelse og »*Wiedergutmachung*« af skader som følge af krigen og afstemningerne. Alle andre ønsker måtte skæres fra, også kulturelle opgaver.¹¹ De provinsiale myndigheder i Slesvig-Holsten arbejdede dog videre med den kulturelle dimension, og et udvalg var blevet nedsat i marts 1920 til at udarbejde et kulturprogram for provinsen. Det var slesvig-holstenske kulturpersonligheder som direktør for Kunstgewerbemuseet i Flensborg Dr. Ernst Sauermann og overlærer Christian Tränckner fra Slesvig, der sad i udvalget. Udvalget kunne i maj 1920 fremvise et udkast til et kulturprogram for Slesvig-Holsten, der slog fast, at: »*Kulturpolitik zielt auf Wesen und Dauer und ist darum letzten Endes wichtiger und wertvoller als Macht- und Wirtschaftspolitik*«, og som indeholdt en række forslag til hvilke kulturelle institutioner, der burde støttes. Provinsialudvalget i provinsen støttede udvalgets program og anbefalede, at en del af fonden blev anvendt til dette formål, da en levende tysk kultur og åndsliv i det afståede Nordslesvig kun kunne opnås med tilstrømning af tysk kultur fra syd, som udvalget skrev til overpræsident Kürbis.¹²

Men der var flere, der gjorde sig håb om fondens midler. Magistraten i Flensborg udarbejdede i maj 1920 en liste over tiltrængte investeringsområder i Flensborg by. De store poster på listen var en afhjælpning af bolignøden, udbygning af kloaknettet og anlæggelsen af en frihavn og en fiskerihavn. Men også skadesløsholdelse for indkvartering af soldater under krigen og for tabet af fjordens nordkyster og badesteder samt støtte til kulturelle formål stod på listen. At bolignøden var stor, vidner en tillægsskrivelse fra magistraten om, hvoraf det fremgår, at 700 familier i Flensborg manglede en bolig. I 1920 skulle der bygges 198 nye boliger, som samlet ville koste 20 millioner Reichsmark. Byen kunne kun finansiere halvdelen, hvorfor et tilskud på 10 millioner Reichsmark fra 500 millioner-fonden var nødvendig. En tilsvarende skrivelse blev udformet angående byens kloakering. I efteråret 1919 havde magistraten iværksat en udbygning af byens kloaknet for at skaffe arbejde til de hjemvendte soldater. At skaffe de hjemvendte soldater arbejde blev anset for nok så vigtigt, ikke mindst på grund af den kommende folkeafstemning. Materialepriserne steg imellemtiden voldsomt, og omkostningerne ville i maj 1920 udgøre 9 millioner Reichsmark. I magistratens skrivelse blev der gjort opmærksom på nødvendigheden af at øge tilflytningen sydfra til byen, når Nordslesvig efter alt at dømme ville blive afstået til Danmark. Det var i den

henseende vigtigt, at byens sanitære forhold var i orden. Samtidig måtte byens indbyggere ikke overbelastes af høje skatter. Det modsatte ville ifølge magistraten forhindre tilflytning til byen. Skulle Flensborg varetage sin opgave som tyskhedens forborg ved grænsen, var et tilskud til kloakeringen fra 500 millioner-fonden derfor nødvendig.¹³ Det kan synes som en noget søgt argumentation, men det var en argumentation, der var kendetegnende for ansøgningerne til 500 millioner-fonden. Den nationale afstemningskamp i forlængelse af fire års krig havde sat sine spor, ikke mindst i den politiske og økonomiske retorik. At der vitterligt var brug for en udbygning af kloaknettet og for nye boliger, er der til gengæld ikke tvivl om. Bolignøden var et alment tysk problem i 1919, efter at byggeriet havde ligget stille i de fire krigsår.¹⁴

Den 1. juli 1920 blev der afholdt et møde hos overpræsident Kürbis i Kiel om 500 millioner-fondens benyttelse. Udover overpræsident Kürbis deltog regeringspræsident Johansen, afviklingskommisær Trümpelmann, overborgmester Hermann Todsén, Flensborg, landråd Emilio Böhme, Sydtønder kreds og landråd Anton Wallroth, Flensborg landkreds, samt Willy Iversen, Munkbrarup, medlem af den preussiske landdag for Schleswig-Holsteinische Landespartei. Fra det preussiske indenrigsministerium deltog Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau, hvis opgave det var at præcisere formålet med de 100 millioner Reichsmark, der var stillet til rådighed for provinsen. Rathenau slog fast, at: *»Das Staatsministerium vertrete den Standpunkt, dass der Fonds lediglich der Wiedergutmachung der tatsächlich entstandenen Schäden zu dienen bestimmt sei, nicht aber den Ersatz entgangenen Gewinns oder kulturelle Zwecke, ebenso wenig der Stärkung des Deutschtums in der Grenzmark.«*¹⁵ Fondens formål var ifølge Rathenau udelukkende afhjælpning af konkrete økonomiske skadesfølger af grænsedragningen i de kredse, der havde udgjort en del af afstemningsområdet. Efter Rathenaus indlæg blev en række emner diskuteret og udpeget som berettiget til støtte. Økonomiske tab i de enkelte grænsekredse, som følge af at disse var blevet afskåret af grænsen, var et oplagt emne for støtte. Det gjaldt for eksempel Flensborg landkreds' tab af elektricitetsanlæg. Økonomisk støtte til boligopførelser burde derimod komme fra andre tilskudsmidler. Rathenau gjorde også opmærksom på, at fondens midler ikke skulle anvendes til den såkaldte »Valutaausgleichs«-ordning, hvorunder pensionister, tjenestemænd og arbejdere blev økonomisk kompenseret for de med inflationen følgende prisstigninger. Valutaausgleich var et dyrtidstillægsprogram, der var blevet indført sammen med Mathias Erzbergers skattereform i 1919 og den såkaldte »Reichsnotopfer«-lov om beskatning af formuer til afhjælpning af rigets nød. Den fond, som var blevet stillet det slesvigske afstemningsområde i udsigt, var ikke forbundet med individuel valutaudligning, men med kol-

lektive økonomiske følger af Nordslesvigs afståelse.¹⁶ Ministerialrat Rathenau bad slutteligt landråderne og overborgmesteren om at udforme ansøgninger med mødets vedtagelser for øje og sende dem til overpræsident Kürbis og det preussiske indenrigsministerium.¹⁷

Efter mødet den 1. juli sammenfattede de tre grænsekredse hver deres ansøgninger til 100 millioner-fonden. Det afgørende spørgsmål var, om der ville blive bevilget midler af anden vej til de store infrastrukturelle projekter som boligbyggeriet og for Flensborgs vedkommende den lovede frihavn? Ministerialrat Rathenau var enig med magistraten i Flensborg om, at frihavnen helst ikke skulle finansieres af 100 millioner-fonden, hvilket han gav udtryk for i samtaler med magistraten den 21. august 1920. Som magistraten havde skrevet til indenrigsminister Severing i starten af august, rakte behovene i Flensborg langt ud over 100 millioner, og det fik magistraten til at stille spørgsmålet, om ikke en delvis anvendelse af fonden til kulturelle formål ville være af større interesse for helheden end at give utilstrækkelige beløb til infrastrukturprojekter.¹⁸

Den 10. september 1920 blev der afholdt to møder på overpræsidiets i Kiel, hvor en endelig fordeling af 100 millioner-fonden, nu også kaldet Nordmarkfond, skulle drøftes. Om formiddagen afholdtes indledende samtaler mellem overpræsidenten, regeringspræsidenten og repræsentanter for de preussiske ministerier. Her blev der luget kraftigt ud i antallet af begæringer i de tre kredsens ansøgningskemaer, der var indsendt efter mødet den 1. juli 1920, og en fordeling af midlerne sat sammen. Hvad angik kulturbevillinger blev deltagerne enige om, at en mindre del af midlerne kunne afsættes hertil. Samme dags eftermiddag blev fordelingen drøftet med de to landråder Wallroth og Böhme samt med Flensborgs overborgmester Todsén, men der blev ikke foretaget væsentlige ændringer i fordelingen. Fordelingen af de 100 millioner mark endte efter dagens møder derfor med at være følgende: Flensborg by 47,5 millioner Reichsmark, Flensborg land 12,5 millioner Reichsmark og Sydtønder kreds 23 millioner Reichsmark. Derudover skulle der afsættes 2,5 millioner Reichsmark til en særlig fiskerifond og 14,5 millioner Reichsmark til kulturelle formål.¹⁹ Nordmarkfondens fordelingsplan skulle nu en tur over den preussiske indenrigsminister Carl Severings bord og efterfølgende godkendes i det preussiske statsministerium.

Carl Severing og preussisk genopbygningspolitik

Den 13. oktober 1920 underskrev indenrigsminister Carl Severing en betænkning om Nordmarkfondens bevilling og fordeling rettet til det preus-

siske statsministerium. Grundlaget var en betænkning skrevet af overpræsident Heinrich Kurbis i september 1920, som Severing i store træk tilsluttede sig. I betænkningen havde Kurbis igen slået til lyd for, at en del af Nordmarkfonden blev anvendt til kulturelle formål. Kurbis bad også om en hurtig sagsgang med hensyn til fondens realisering, da historien om 100 millioner-fonden var en historie om uopfyldte forhåbninger og forventninger. At fonden var blevet reduceret til 100 millioner havde været en stor skuffelse, og skulle de 100 millioner Reichsmark ikke komme til udbetaling snarest, ville Kurbis ikke svare for følgerne. De slesvig-holstenske løsrivelsesbestræbelser i forholdet til Preussen, som blev anført af Schleswig-Holsteinische Landespartei, var foreløbig ufarlige. Men blev der ikke snarest tilført provinsen midler, ville løsrivelsesbestræbelserne tage til, advarede Kurbis.²⁰ Dertil kom så de danske bestrebelser på at vinde indflydelse i grænselandet. Kurbis anerkendte den preussiske stats finansielle vanskeligheder, men sparsommelighed ville i dette tilfælde udgøre en fare for preussiske statsinteresser, skrev Kurbis. Kurbis argumentation var en del af spillet om bevillingens størrelse, og truslen om løsrivelse og danskhedens fremmarch kunne få kontant værdi for provinsen. Men overpræsidentens synspunkter var ikke fuldkommen grundløse, og indenrigsminister Severing tilsluttede sig som sagt disse synspunkter i Severings betænkning af 13. oktober 1920. Således skrev Severing, at fondens formål oprindeligt havde været at holde Slesvig skadesløs for krigenes økonomiske belastninger. Siden var det fra lokalt hold blevet beklaget, at bevillingen ikke var rettet mod en økonomisk og kulturel styrkelse af grænselandet. Indenrigsministeriet havde derfor valgt at lade bevillingens anvendelse følge et bredere princip og åbnet mulighed for at anvende en del af fondens midler til kulturelle formål. Det begrundede Severing med overpræsident Kurbis' ord: *»Es lässt sich nicht verkennen und kann als Niederschlag der Überzeugung weitere Kreise der Bevölkerung bezeichnet werden, dass eine starke deutsche Kulturpolitik im Interesse der Deutscherhaltung der Nordmark und der Festhaltung unserer Brüder am Deutschtum im verlorenen Gebiet von grösster Bedeutung ist; man erkennt immer mehr, dass einer der wichtigsten Gründe, die zum Verlust der ersten Abstimmungszone geführt haben, der Umstand war, dass es in Nordschleswig von altersher an einer systematischen Kulturpropaganda gefehlt habe.«* Opretholdte forbindelser til Nordslesviglev var med andre ord afhængig af en stærk kulturpolitik i det tilbageværende Slesvig. Og, fortsatte Severing, da det efter krigen ikke længere var muligt at beskytte grænsen med militære midler; *»steht uns dem unaufhörlich andrängenden Ansturm des Dänentums gegenüber lediglich der Schutz mit Waffen des Geistes zur Verfügung.«*²¹

Indenrigsminister Severings begrundelse kan synes noget dramatisk,

men den skal ses i lyset af, at den nye tyske republik i oktober 1920 var alt andet end politisk stabil. Carl Severing var blevet preussisk indenrigsminister den 29. marts 1920 ved den preussiske regeringsomdannelse, der fulgte efter det mislykkede »Kapp-Putsch« den 13.-14. marts. Dette kupforsøg havde vist, at stærke anti-republikanske kræfter stod på spring for at omvælte den demokratiske republik ved førstkomne lejlighed. Carl Severing afskedigede efterfølgende adskillige preussiske overpræsidenter og regeringspræsidenter med Kapp-sympatier. Severing havde desuden fungeret som mægler i den Ruhr-opstand, der fulgte kupforsøget. Arbejderhæren, »den røde Ruhrhær«, havde nedkæmpet kupmagernes militære støtter i Ruhrområdet, men ville efterfølgende ikke slippe kontrollen over Ruhr. Severings mægling mellem regering og fagforeninger endte med en aftale om en fredelig afvikling af arbejdernes Ruhrbesættelse, som imidlertid ikke blev respekteret. Et ultimatum til arbejderhæren om at aflevere våbnene førte heller ikke til noget resultat, og efterfølgende blev regeringstropper sat ind mod arbejderhæren. En regulær Ruhrkrig udspillede sig i april 1920, hvor 50.000 bevæbnede arbejdere kæmpede mod rigshæren. Mere end 1000 arbejdere mistede livet, før modstanden blev opgivet.²² Den nye regering under Hermann Müller (SPD) ville vise sin magtvilje, men skubbede derved de Ruhrarbejdere fra sig, der havde overvundet det militære kupforsøg.

Som Hans-Ulrich Wehler skriver i *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949* (2003), var det et politisk mirakel, at den unge Weimarrepublik overlevede de mange »hæsblæsende og borgerkrigs-lignende kriser«, som republikken stod model til i dets første fire leveår.²³ Den politiske ustabilitet var åbenlys, og flere af de mest uroplagede regioner lå indenfor Preussens grænser. Carl Severing var ikke blot bekendt med urolighederne, men involveret i forsøg på at dæmpe disse. I sammenligning med disse uroligheder var forholdene i det slesvigske grænseland anderledes harmoniske, men heller ikke den slesvig-holstenske loyalitet overfor den preussiske stat blev taget for givet, hvad overpræsident Kürbis havde antydnet i sin betænkning. Kombinationen af indre ustabilitet og ydre trusler blev af både Kürbis og Severing anset for en reel fare. Der var antipreussiske strømninger i Slesvig-Holsten, der stammede tilbage fra den udeblevne selvstændighed og indlemmelsen i Preussen i 1867. Under den Første Verdenskrig var denne skepsis blevet styrket af en voksende mistillid til den preussiske krigsforvaltning. Det i december 1918 oprettede Schleswig-Holsteinische Landespartei, der dog aldrig blev en politisk magtfaktor i provinsen, spillede bevidst på den traditionelle Preussensskepsis i Slesvig-Holsten og på en skepsis overfor det nye »røde Preussen«.²⁴ Samme Preussensskepsis gjorde sig gældende i Rhinlandet, hvor seperatistbevægelsen

var mere fremskreden. Preussen var et meget heterogent forbundsland og sårbar overfor regionalismer. Spredte de politiske opstande og seperatismen sig, ville Preussen og Tyskland ligge åben for fjendtlig udenlandsk indflydelse, og det var præcis i dette tilfælde, at også grænsen til Danmark kunne blive truet. Severing anbefalede derfor det preussiske statsministerium at godkende Nordmarkfonden ved førstkomne lejlighed, da grænseområdet havde brug for en hurtig afgørelse. Det preussiske statsministeriums godkendelse fulgte den 29. oktober 1920.²⁵

Genopbygning og national propaganda

Frygten for seperatismen og opløsningen af det tyske rige var ikke kun et preussisk fænomen. Det vidner en betænkning udarbejdet i Auswärtiges Amt den 30. oktober 1920 med titlen: »*Aufgaben und Aufbau der nationalen Propaganda*« om. Betænkningen omhandlede behovet for national propaganda i de tyske grænseområder. Versaillestraktaten havde splittet den tyske enhed og givet det tyske rige nye grænser, der ikke kun af nationale, men også af politiske, økonomiske og geografiske grunde ikke kunne være bestandige, stod der i betænkningens indledning. Versaillestraktatens bestemmelser betød samtidig, at opløsningen af det tyske rige ville fortsætte. De nye grænser i øst og nord samt okkupationen af Rhinlandet krævede en revision, ellers ville den udenlandske propaganda i områderne føre til yderligere løsrivelser fra det tyske rige. Den nationale tyske propaganda i grænseområderne havde derfor flere formål. For det første at opretholde og styrke tyskheden i de nu afståede områder. For det andet at forsvare Tyskland mod den fremmede nationale propaganda i de nye tyske grænseprovinser. For det tredje skulle propagandaen bekæmpe de interne autonomibestrebelse og for det fjerde skabe en nationalpolitisk enhedsfront i hele det tyske rige. Herefter fulgte en beskrivelse af de pågældende grænseområders situation. Det slesvigske grænseområde blev på linie med Øst- og Vestpreussen, Schlesien, Rhinlandet og Saarområdet beskrevet som truede grænseegne. Slesvig blev fremhævet som et eksempel til efterlevelse, fordi der i forbindelse med afstemningerne havde dannet sig nationale foreninger og organisationer, der allerede arbejdede med den nationale propaganda. Betænkningen konkluderede, at den nationale propaganda måtte udgå fra rigsadministrationen, fordi propagandaen havde nær sammenhæng med den tyske udenrigspolitik. Den preussiske stat var uegnet som spydspids, ikke mindst i Slesvig-Holsten, hvor den danske propaganda var rettet mod Preussen. Omvendt var det nødvendigt at gøre brug af »*Heimatskultur*« i propagandaen. Den slesvigs-

holstenske heimatskultur kunne, i modsætning til den preussiske centralisme, byde den danske propaganda effektiv modstand. Betænkningens konklusion var »Über die gesamten Aufgaben und den Aufbau der nationalen Propaganda kann zusammenfassend gesagt werden, dass sie nach aussen hin eines der vornehmsten Mittel zur Revision des Versailler Vertrages zur Wiederstärkung des deutschen Volkes und zur die Erstellung seines Ansehens und seiner Gleichberechtigung unter den übrigen Völkern darstellt.« Samtidig var den nationale propaganda et af de vigtigste midler i den indre genopbygning af Tyskland, der var forudsætning for Versaillesstraktatens revision. Auswärtiges Amt påpegede her den nære sammenhæng mellem indenrigs- og udenrigspolitik. Den nationale propaganda skulle rette sig mod den tyske befolkning og nationens skæbneløshed, sluttede betænkningen.²⁶ Auswärtiges Amts betænkning var at betragte som et politisk program for genopbygningen i de tyske grænseområder. Den nationale kulturpropaganda skulle være en væsentlig del af den indre tyske genopbygning og samtidig et revisionspolitisk middel overfor Versaillesstraktaten. Kulturpropagandaen skulle dertil afværge den indre uro og separatiske tendenser. Hvis ikke det tilbageværende Tyskland kunne holde sammen på sig selv, ville de afståede områder heller ikke ønske at vende tilbage, og i værste fald ville flere provinser løsrive sig fra Tyskland. I den forbindelse spillede den tyske kultur en altafgørende rolle som republikkens sammenhængskraft. Det var ideerne af 1914 og troen på den tyske kulturs forrang, der her blev taget op som væsentlige elementer i genopbygningen. Men det var ikke Auswärtiges Amt der skulle udføre genopbygningen, og indtil videre var kulturpropagandaen også kun en mindre del af den økonomiske genopbygning i Sydslesvig. Det skulle dog snart ændre sig.

Nordmarkfondens fordeling

Nordmarkfondens fordelingsplan, godkendt den 29. oktober 1920, så ud som i tabellen på næste side. Markens købekraft var bedre, end valutakursen lader formode. Alligevel er det værd at erindre, at 100 millioner Reichsmark svarede til omtrent 10 millioner kroner i november 1920. Flensborg by blev den store aftager af fondens midler, men det var der befolkningsmæssig grundelse for. I 1925 boede der 63.139 mennesker i Flensborg by, 43.408 mennesker i Flensborg landkreds og 35.813 mennesker i Sydtønder kreds. Der boede samlet 142.360 mennesker i de tre grænsekredse, hvoraf 45% boede i Flensborg by, 30% i Flensborg landkreds og 25% i Sydtønder kreds. Når Flensborg landkreds kun fik 12,5 millioner, hang det ifølge Carl Seve-

Nordmarkfond Fordelingsplan (okt. 1920)			
Kreds	Formål	Beløb (reichsmark)	I alt
Flensborg by	Frihavnen	27.500.000	47.500.000
	Silo- og Lagerhus	4.500.000	
	Kloakering	4.000.000	
	Boligbyggeri	8.000.000	
	Udligningsfond	3.500.000	
Flensborg Landkreds	Kredsbanerne	500.000	12.500.000
	Landrådsamts exil til Sörup	21.000	
	Elektrificering og grundforbedringer	6.000.000	
	Erstatning for tab af værdier ved grænsedragning	2.260.000	
	Boligbyggeri	1.000.000	
	Udligningsfond	2.719.000	
Sydtønder Kreds	Grundforbedring	8.000.000	23.000.000
	Vejbyggeri	5.000.000	
	Boligbyggeri	2.500.000	
	Udligningsfond	2.500.000	
	Westerland Sild	5.000.000	
Fiskerifond	Åleopdrætsanlæg		2.500.000
Kulturelle formål	(Til senere fordeling)		14.500.000
I alt			100.000.000

Tabel 7.1 Kilde. LASH. Abt. 309 Nr. 22229 Nordmarkfond. Preussisk indenrigsmin. 13. okt. 1920.

ring sammen med, at bevillingen til Flensborg by også ville komme landkredsen til gode. For Sydtønders vedkommende var det tabet af hele den nordlige kredsdel og især kredsbyen Tønder, der begrundede en betydelig støtte. Afgørende var det, at de 100 millioner Reichsmark skulle overføres til kredsene via overpræsidenten eller regeringspræsidenten efter accept af det preussiske finans- og indenrigsministerium.

Frihavnen i Flensborg blev finansieret af Nordmarkfonden, og den var det største regionale genopbygningsprojekt overhovedet. Forventningerne til frihavnen og dens afkast var store. Ideen var, at frihavnen ville skaffe Flensborg mulighed for at finde nye afsætningsmarkeder efter tabet af Nordslesvig. Frihavnen skulle gøre Flensborg til Østersøens Hamborg, som Dr. Schirmeister fra Handelskammeret i september 1919 havde skrevet i en betænkning. Schirmeister havde særlig stor forventning til den russiske samhandels betydning for frihavnen.²⁷ Frihavnen skulle også medvirke til at opretholde handelen med Nordslesvig og Danmark. Havnen skulle indrettes på den østlige havnebred ved Kielseng, hvor der stod omkring 130.000 m² til rådighed. Frihavnen stod færdig den 17. juli 1923, hvor den blev indviet af rigsindenrigsminister Oeser og den preussiske handelsminister Siering.²⁸ Men frihavnen skulle aldrig komme til at indfri de store forventninger. Det hang blandt andet sammen med, at den

Frihavnen i Flensborg var det største genopbygningsprojekt i Sydslesvig efter 1920. Frihavnen skulle gøre Flensborg til Østersøens Hamborg, men den levede aldrig op til disse forventninger. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

toldundtagelse, der var blevet havnen i Flensborg til del ved det preussiske statsministeriums beslutning af 6. august 1919, med en beslutning i rigsrådet (Reichsrat) den 30. marts 1920 blev tildelt flere havne, heriblandt havnen i Kiel. Dermed var Flensborgs fordel forsvundet, før frihavnen overhovedet var en realitet. Det fik den preussiske minister for offentlige arbejder til at overveje at lade projektet falde, hvad ministerialrat Rathenau modsatte sig. Det ville være politisk uforsvarligt at lade frihavnen falde, mente Rathenau.²⁹ Den 1. maj 1924 skrev magistraten i Flensborg en betænkning, hvori frihavnsanlægget blev betegnet som en fiasko. En bortforpagtning af frihavnen havde vist sig umulig ligesom dannelsen af et frihavnsaktieselskab. Havnens vareindgang lå stadig langt under førkrigsniveau. Fra juli 1923 til marts 1924 var 34.770 tons blevet indsejlet, heraf 19.393 tons kul og brændsel. I 1913 var 336.000 ton blevet indsejlet i Flensborg havn, og her var kul og brændsel ikke iberegnet. Nu ville magistraten forsøge at forpakte frihavnen ud til det tyske speditjonsfirma Schenter og Co, hvis direktør Ulderup stammede fra Aabenraa. Schenters tilbud var dog for lille og den tilbudte løbetid på 50 år for lang. Alternativt

kunne Flensborghandelen selv overtage driften af havnen, men overordnet set var Schenter og Co's overtagelse ifølge magistraten at foretrække. Det blev også resultatet i august 1925, hvor Schenter og Co forpagtede frihavnen. Sammen med enkelte Flensborgkøbmænd dannede de så selskabet *Flensburger Freihafen- und Lagerhaus A.G.*, Freihala i daglig tale.³⁰

Hvor frihavnen var ment som en hjælp til den flensborgske handel og industri og dets genrejsning efter krigen, var de øvrige poster på Flensborg bys andel af Nordmarkfond rettet mod en genopbygning af byens infrastruktur til gavn for byens borgere. Der var 4 millioner til gennemførelse af byens kloakering og 8 millioner til boligbyggeri, som skulle gennemføres i samarbejde med de to boligselskaber, *Siedlungsgenossenschaft Friedheim*, Flensburg-Mürvik, og *Kleinsiedlung Flensburg E.G.m.b.H.* I første omgang skulle der bygges 237 boliger. Endelig havde en udligningsfond fået tildelt 3,5 millioner mark, hvilket var en art reservepulje, som byen kunne anvende til andre formål efter eget valg i samråd med overpræsidenten.

For Flensborg landkreds' vedkommende blev de 12,5 millioner Reichsmark fordelt ud på mange mindre poster. Kredsens cirka 100 km kredsbaner, som var rygraden i kredsens økonomi og af stor betydning for landbrugets forsyning og afsætning, var under krigen og afstemningen blev voldsomt forsømt. Kredsen havde siden forhøjet priserne for både person- og varetrafik med det resultat, at denne var faldet med 25%. Tilskuddet på ½ million Reichsmark fra Nordmarkfond skulle således dække et stort underskud. Under den internationale besættelse af afstemningsområdet var landrådsamtet, eller kredsforvaltningen, flyttet til Sörup syd for den 2. zone, hvad der havde påført kredsen meromkostninger for 45.000 Reichsmark. Her dækkede Nordmarkfond 21.000 mark. 6 millioner Reichsmark skulle fordeles på grundforbedringer og elektrificering. Severing begrundede denne post med den belastning, kredsen havde været udsat for ved indkvarteringen under afstemningen.³¹ Da man ikke kunne holde enkeltpersoner skadesløs, ville man i stedet tilbyde en kollektiv erstatning ved at inddæmme ubenyttet land til landbrugsjord og udbygge elektricitetsforsyningen, hvilket ifølge Severing også var egnet til »*das Deuschtum an der gefährdeten Stelle wirksam zu kräftigen.*«³² Landindvindingen skulle således skabe grundlag for en befolkningsmæssig vækst i de grænsenære områder.

Flensborg landkreds mistede med grænsedragningen det meste af Bov Sogn, samt Frøslev landkommune. Derfor fik kredsen 2,2 millioner Reichsmark stillet til rådighed gennem Nordmarkfond som erstatning for tab af værdier i de nordlige sogne. De tabte værdier var blandt andet en til kredsen hørende tørringsanstalt og stivelsesfabrik samt et elektricitetsanlæg i Padborg. Grænsen afskar desuden elforsyningen til de små landkommuner

Wassersleben, Niehuus og Berghof, hvorfor der måtte anlægges nye forsyningsledninger hertil fra kraftværket i Flensborg. Landkommunerne Kupfermühle og Niehuus fik med tabet af banegården i Padborg og Smedeby afskåret den trafikale forbindelse til Flensborg, hvorfor der måtte anlægges chausseer herfra og ind til Flensborg. Dertil gav Nordmarkfonden 950.000 Reichsmark. 125.000 Reichsmark skulle gå til anlægning af en kirkegård for Niehuus og Kupfermühle landkommuner, da sognebefolkningen førhen havde begravet deres døde på Bov kirkegård. Vejen mellem Kupfermühle og Wassersleben måtte brolægges af hensyn til fabrikken Kupfermühles vareudkørsel. Endelig var der også boligmangel i Flensborg landkreds, hvorfor 1 million Reichsmark blev afsat til boligbyggeri. Der blev også stillet 2.719.000 Reichsmark til rådighed i en reservefond for Flensborg landkreds. Dem ville kredsen bruge i Glücksburg og på fjordens sydkyst for at forbedre de rekreative muligheder for Flensborgs borgere efter tabet af fjordens nordkyst.

I Sydtønder kreds skulle der stort set bygges en infrastruktur op fra bunden. Afvandingen af marsken var et særligt problem, da denne var afhængig af forbindelsen til Vidåen og Højer Sluse, der nu lå på dansk side af grænsen. Det blev under de dansk-tyske forhandlinger 1921-22 besluttet at nedsætte en grænsevandløbskommission bestående af en repræsentant fra henholdsvis Danmark og Tyskland valgt af amtsråd og kredsudvalg samt en dansk og en tysk dommer, der skulle tage sig af grænsevandløbsspørgsmål og – uoverensstemmelser mellem de to lande. På daværende tidspunkt var afvandingen af marsken langt fra gennemført og i vinterhalvåret lå det meste af marsken, cirka 4.000 ha, under vand. Diger stoppede havvandet, men til gengæld kunne Vidåen ikke rumme det fra indlandet kommende overfladevand. I regnfulde somre stod meget af marsken derfor under vand.³³ Marskforholdene og afvandingen syd for grænsen var derfor afhængige af en dansk vilje til at afhjælpe problemet. Muligheden for selv at kunne regulere afvandingen af den sydlige marsk stod derfor højt på ønskelisten i Sydtønder Kreds. Dertil stilledes der 8 millioner Reichsmark til rådighed fra Nordmarkfonden.

Også vejforholdene i Sydtønder kreds måtte udbedres. Tønder by havde hidtil været kredsens centrum, og vejforbindelserne gik i høj grad over Tønder. Særligt vigtigt var det, at der blev anlagt en ny vej mellem Aventoft og Süder Lögum, da den gamle vej var ufarbar, og da Aventofts fiskeri og netindustri med grænsedragningen havde mistet sit afsætningsmarked i Tønder. Generelt skulle vejforbindelserne rettes mod den nye kredsby Niebüll. Under vejbyggeriet måtte der også foretages åreguleringer. Med hensyn til boligbyggeriet skulle de 2,5 millioner Reichsmark bruges til at bygge boliger til de tjenstemænd og medfølgende familier, der flyttede med kredsforvalt-

ningen fra Tønder til Niebüll. Det var også muligt, at en del af de 2,5 millioner mark kunne bruges til bygningen af et nyt Kredshus. 2,5 millioner Reichsmark blev overført til en fondsreserve. Her blev en udbygning af den statslige havn i Dagebüll nævnt som en mulig investeringsgenstand. Endelig skulle 5 millioner Reichsmark overføres til landkommunen Westerland på Sild, hvis forbindelse med moderlandet som omtalt i forrige kapitel var blevet afskåret. Situationen var katastrofal, og det var af politiske grunde nødvendigt at undgå øsamfundets sammenbrud, skrev Severing. Derfor skulle de 5 millioner Reichsmark anvendes til en sanering af badestedet og til en udbedring af strandforholdene på øen.

Der var blevet stillet 2,5 millioner Reichsmark til rådighed for en fiskerifond. Bevillingen beroede i første omgang på, at fiskerne i Flensborg mistede en stor del af deres fangstområder i Flensborg fjord. Der var derfor behov for nye og større fiskerbåde og for en ny fiskerihavn i Flensborg med plads til tørringsanlæg, reparation af fiskenet, samt sorterings- og salgspladser. Man havde dog anset det for uheldigt kun at yde erstatning til fiskerne i Flensborg, når fiskeriet i hele grænselandet blev ramt. Der var også behov for oprettelsen af et nyt åleopdrætsanlæg, efter at et sådant beliggende ved Højer Sluse var gået tabt. Derfor var de 2,5 millioner Reichsmark blevet stillet til rådighed for overpræsidenten, der sammen med preussiske landbrugsminister kunne fordele midlerne til fiskeriet i hele afstemningsområdet. Endelig skulle de 14 ½ millioner Reichsmark til kulturelle formål først fordeles når kredsene havde udformet ansøgninger hertil, men det var indenrigsministerens synspunkt, at Flensborg by som hovedby i grænselandet stod med det største behov på dette område. Her skulle fordelingen af midlerne dog først igennem endnu en forhandlingsrunde.³⁴

De enkelte bevillinger skulle udbetales løbende gennem overpræsident Heinrich Kürbis, og hver bevilling skulle have grundlag i en særlig ansøgning fra de tre kredsforvaltninger. Det var et omstændeligt system, men en kontrolleret udbetaling var på den anden side nødvendig, set fra den preussiske stats side. Det er vanskeligt at følge udbetalingen, men for Flensborg landkreds vedkommende var de 12,5 millioner Reichsmark udbetalt i november 1921. Da havde Sydtønder kreds fået udbetalt 18 millioner Reichsmark og fiskerifonden deres 2,5 millioner Reichsmark. For Flensborg bys vedkommende var de 47,5 millioner Reichsmark udbetalt med overførslen af 7 millioner mark den 18. juli 1922.³⁵ Størstedelen af Nordmarkfonden blev således anvendt til genopbygningen af grænsekredsens infrastruktur og til udbedring af grænsekredsens erhvervsmæssige vilkår. Men grænselandets kulturelle styrke var blevet ofret stor opmærksomhed i forbindelse med Nordmarkfondens endelige bevilling, og nu skulle 14,5 millioner Reichsmark fordeles til kulturen i Sydslesvig.

Kulturprogram for Slesvig-Holsten

Afstemningerne i Slesvig havde, som Auswärtiges Amt havde omtalt i betænkningen om den nationale propaganda, givet anledning til oprettelsen af flere nationale organisationer og foreninger. *Schleswig-Holsteiner Bund* var oprettet i august 1919 og havde som formål at bevare og styrke den slesvig-holstenske egenart, og hermed mentes vel at mærke hele det gamle Slesvig. Foreningen arbejdede for en grænserevision og for økonomisk støtte til mindretallet i Nordslesvig. Overborgmester Hermann Todsen i Flensborg blev foreningens første formand. En anden forening var *Verband der Vereine heimattreuer deutscher Nordschleswiger*, der politisk stod til højre for Schleswig-Holsteiner Bund og var mere kontant i sine grænserevisionskrav. Endelig oprettede SPD og fagbevægelsen foreningen *Grenzbund* med henblik på at bevare kontakten til partifællerne i Nordslesvig. *Wohlfahrts- und Schulverein für Nordschleswig* blev oprettet i 1919 for at fremme det tyske mindretals åndelige og erhvervsmæssige udvikling i Nordslesvig. Landråd Wallroth, Flensborg landkreds, blev formand for denne forening i juni 1920. I sommeren 1920 blev der med *Nordausschuss* skabt et fællesudvalg og en overordnet organisation for de nationale foreninger. Udvalget var en fortsættelse af afstemningstidens *Deutscher Ausschuss*. Nordausschuss skulle koordinere foreningernes arbejde og ikke mindst skaffe finansiering hertil.³⁶ Derfor skulle Nordausschuss også involveres i fordelingen af de 14,5 millioner mark til kulturelle formål i grænseområdet.

Sammen med de to landråder og overborgmesteren fra de tre grænsekredse, rektor Sellin fra universitetet i Kiel, en repræsentant for Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein, pastor Johannes Schmidt som repræsentant for det tyske mindretal i Nordslesvig, Ernst Sauermann, der nu var direktør for Thaulowmuseet i Kiel, repræsentanter for de preussiske indenrigs-, handels-, landbrugs- og kulturministerier samt landdagsmedlem Willy Iversen fra Munkbrarup skulle Nordausschuss forsøge at nå frem til en fordeling af de 14,5 millioner på et møde i Flensborg den 30. november 1920. Med de mange interesser repræsenteret skulle det vise sig noget vanskeligt at nå frem til en løsning.

Ministerialrat Kaestner fra det preussiske kulturministerium lagde for på mødet med at erkende, at 14,5 million Reichsmark ikke var mange penge. Men som Kaestner sagde: »*Wir seien ein sehr armes Land geworden.*« At 14,5 millioner ikke rakte langt, viste de forskellige institutioners ansøgninger, der til sammen løb op i 50 millioner Reichsmark. Overborgmester Todsen fremlagde på Flensborg bys vegne en ansøgning på 15,2 millioner Reichsmark, hvilket han begrundede med, at Flensborg var

Nordseebad Westerland på Sild blev med grænsedragningen afskåret fra det tyske moderland, hvilket var en katastrofe for øens turisme. Af samme grund blev der bevilget 5 millioner Reichsmark af Nordmarkfond til en sanering af Nordseebad i 1920. Foto: Det kgl. Bibliotek.

»Hauptträger deutscher Kultur« i grænselandet. I den af Flensborgmagistraten udarbejdede ansøgning blev den kulturelle danske trussel fremhævet som yderst alvorlig for Flensborgs tyskthed. Der blev henvist til statsminister Neergaards meddelelse i Folketinget den 10. november 1920 om en finansiell støtte på 100.000 kroner årligt til det danske kulturliv syd for grænsen. Byen ønskede støtte til Stadttheater, Kunstgewerbemuseet, kunsthåndværkerskolen og byorkestret samt til et nyt »Volkshaus«. Flensborg ønskede også midler til oprettelse og drift af en selvstændig handelsskole i Flensborg. I den forbindelse blev opretholdelsen af de handelsmæssige forbindelser til Nordslesvig brugt som argument. Som et sidste punkt blev også roklubben i Flensborg nævnt. Klubben havde 90 medlemmer, men kun 6 både og manglede desuden et skur til bådene. At roklubben i Flensborg havde behov for bedre forhold er overvejende sandsynligt. Men også her blev den nationalpolitiske dimension sat i forbindelse med den ønskede bevilling med betragtningen om, at formålet også var nationalpolitisk i den forstand, at robådene ofte kunne vise det slesvig-holstenske flag ved de danske kyster og havne i Nordslesvig.³⁷

Landråd Böhme fra Sydtønder kreds mente ikke, at Flensborg by havde ret til hele bevillingen og mente, at en centralisering af kulturbestræbelserne i Flensborg ikke ville være hensigtsmæssig.³⁸ Landkredsene var grundlæg-

gende bekymret for, at Flensborg ville rende med hele hele puljen, men samtidig opstod en anden og mere principiel konflikt imellem deltagerne. Som Tanja Bessler-Worbs har beskrevet i sin dissertationsafhandling, opstod der på mødet i Flensborg en skillelinje mellem en praktisk-erhvervsmæssig opfattelse og en kulturel »metafysisk« opfattelse af, hvorledes bevillingen bedst kunne anvendes. Praktikerne var repræsenteret af landkredsene og de preussiske landbrugs- og handelsministerier samt Landwirtschaftskammer, og de var af den opfattelse, at midlerne skulle bruges til de praktiske uddannelser på fagskolerne. Den kulturelle fløj var repræsenteret ved Nordausschus og rektor Sellin fra universitetet samt af det preussiske kulturministerium. Her var holdningen, at bevillingen var bedst anvendt på folkeoplysning, national propaganda og åndelig styrkelse af befolkningens »*Geist und Kultur*«. Dertil mente man, at oprettelsen af folkehøjskoler efter dansk mønster samt udbygning af folkebiblioteker var den bedste investering. De sidstnævnte opnåede på mødet den 30. november 1920 deltagernes accept af, at der blev stillet 6 millioner Reichsmark tilside til folkehøjskoler og folkebiblioteker. De øvrige 8 ½ million Reichsmark skulle fordeles på et nyt møde, som det preussiske indenrigsministerium, der stod imellem de to fløje, senere ville indkalde til.

Den 16. december 1920 skrev den preussiske minister for handel og erhverv til indenrigsminister Severing, at han fandt bevillingen af 6 millioner mark til folkehøjskoler og folkebiblioteker for uheldig. Det ville være langt mere hensigtsmæssig at støtte de faglige videreuddannelsesinstitutioner i handelsministeriets regi.³⁹ Indenrigsministeren svarede den 22. december, at mødedeltagerne havde været enige om, at der kunne stilles midler til rådighed for fagskolerne af de resterende 8 ½ million Reichsmark. Men også landbrugsministeriet, der i øvrigt også havde beklaget sig over folkehøjskolebevillingen, havde rejst ønske om 5 millioner Reichsmark, og der var nu en gang kun 14 ½ million at tage af. Nu indkaldte indenrigsministeriet så til et nyt møde i Flensborg den 8. januar 1921.

På mødet den 8. januar 1921 trådte skillelinjen mellem praktiker- og kulturfløjen endnu skarpere frem. Geheimerat Jordan fra det preussiske ministerium for handel og erhverv fremlagde ministeriets ønsker og udtalte, at der måtte lægges mere vægt på de faglige uddannelser end på de abstrakte ideologier, som kulturministeriet fremlagde som grundlag for sine fordringer. Repræsentanten for Landwirtschaftskammer Landesökonomierat Jensen bakkede Jordan op og tilføjede, at landbruget var provinsens hovederhverv, og at landbefolkningen hverken gik i teatret eller på museum, og derfor ikke fik megen glæde af bevillinger hertil. Pastor Nissen, der repræsenterede Nordausschuss, svarede hertil, at fagskolerne ikke havde været til megen nytte i kampen om den første afstemningszo-

ne. I den nationale kamp var kultur- og højskolerne af største værdi, sagde Pastor Nissen. Overlærer Tränckner, der også repræsenterede Nordausschuss og Schleswig-Holsteiner Bund, mente, at det kulturelle ungdomsarbejde måtte tilgodeses fordi det nu handlede om at bevare den anden afstemningszone på tyske hænder, og om at modstå den tiltagende *Dänentum* i den anden zone. Overborgmester Todsén repræsenterede ikke nogen af fløjene, men derimod Flensborg by, og anførte da også, at bybefolkningen ville komme til kort i den hidtidige fordeling og erindrede om, at Flensborg var den nationalt mest udsatte del af Slesvig.⁴⁰

Uenigheden på mødet den 8. januar bundede delvis i varetagelsen af ressortinteresser, ikke mindst for de preussiske ministeriers vedkommende. Men opfattelsen af »kulturens nytte« var også principielt forskellig. Kulturfløjen vægtede den nationale kamp højere end praktikerfløjen, der anså faguddannelserne for et vigtigere element i genopbygningen. Indenrigsminister Carl Severing underskrev den 16. januar 1921 en anbefalet fordeling af midlerne, der siden blev vedtaget af det preussiske statsministerium. Bevillingens formål var: »*Menschen heranzubilden, die gekräftigt und befähigt seien, zum Widerstande gegen den Ansturm des Dänentums*«. ⁴¹ Kulturbevillingen ville ikke blive begrænset til grænseredsene, da kulturen ikke var bundet til kommunale grænser. Fordelingen så ud som i nedenstående tabel.

Det var kulturfløjen og Flensborg by, der havde fået mest ud af de 14,5 millioner Reichsmark, som i januar 1921 svarede til 1,3 millioner danske kroner. Fagskolerne, de to landbrugsskoler og købmandsskolen fik hver en

Nordmarkfond – Kulturbevillingens fordeling		
Nr.	Formål	Beløb
1	Folkehøjskoler (3x1.mio.)	3.000.000
2	Folkebiblioteker	2.000.000
3	Fri uddannelsesvæsen	700.000
4	Landbrugsskole i Niebüll	1.000.000
5	Landbrugsfaglig seminar i Flensborg	1.000.000
6	Erhvervs- og købmandsskoler	1.000.000
7	Kunstgewerbemuseum Flensburg	1.000.000
8	Flensborg bys Theater	1.000.000
9	Flensborg Byorkester	1.000.000
10	Ungdomsarbejde	1.000.000
11	Universitetet i Kiel	750.000
12	Kulturpropaganda i Nordslesvig	550.000
I alt		14.000.000
Forudbetalt	Pastor Schmidt-Vodder	200.000
	Wohlfahrts- und Schulverein	100.000
	Schleswig-Holsteiner Bund	200.000
I alt		14.500.000

Tabell 7.2 Kilde: GStA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Sch ..

million Reichsmark og således kun 3 millioner af de 14,5. Kulturfløjens argumenter for åndelig vækkelse og national propaganda havde således båret igennem. Det havde overborgmester Todsens tale for Flensborg også, da i hvert fald 5 millioner Reichsmark ville ende i byen.

Kulturfløjen, repræsenteret ved Nordausschuss, overlærer Tränckner og pastor Nissen, havde talt meget om danskhedens fremmarch på møderne i Flensborg, og det var også et centralt element i indenrigsminister Seve-rings anbefaling. Men var der reelt noget at frygte fra den side? Svaret må blive både og. Det politiske flertal i Danmark anså grænsespørgsmålet for afsluttet, og således forblev det. Men der var folk i Danmark og i det danske mindretal i Sydslesvig, der gerne så grænsen flyttet længere mod syd. Danskheden havde ganske vist lidt et nederlag ved afstemningen i den anden afstemningszone, men på den anden side havde afstemningen vist, at det kunne lade sig gøre at vinde sympatier for det danske gennem agitation og propaganda. Som Axel Johnsen har påvist i sin bog *Dannevir-kemænd og Ejderfolk* (2005), blev den danske agitation fortsat i Sydslesvig i de første år af 1920'erne gennem aktivister som vandrerlærer Jørgen Jørgensen og bogtrykker Jesper Hansen, støttet af Grænseforeningen og private personer i Danmark. Grænseforeningen gav i 1920'erne mellem 110.000 og 130.000 kroner årligt i støtte til det danske mindretal i Sydslesvig, hvoraf størstedelen gik til skolearbejdet og hovedkvarteret i Flensborg. Den danske stat gav 100.000 kroner til det danske mindretal i anden halvdel af 1920 og efterfølgende omkring 200.000 kroner årligt til mindretallet, hovedsageligt til mindretallets skole- og kirkearbejde.⁴² Officielt skulle den danske støtte fra både staten og Grænseforeningen sikre mindretallets vedligehold og daglige drift, men en eksakt grænse mellem daglig drift og udadvendt rekrutterende arbejde kan være svært at drage. På tyske side havde man i hvert fald svært ved at se denne grænse. Fra et tysk synspunkt havde det danske mindretal forårsaget afstemningerne i 1920 efter Tysklands militære nederlag. Mindretallet kunne derfor forårsage endnu en afstemning, hvis det tyske rige gik i opløsning, hvad der blev anset for en reel mulighed i årene efter Versaillestraktatens vedtagelse. Retorikken omkring Nordmarkfondens fordeling kan synes voldsom, men mange af de implicerede følte reelt, at det tyske rige stod på sammenbruddets rand. Og det var en følelse, der skulle vokse yderligere i den kommende tid.

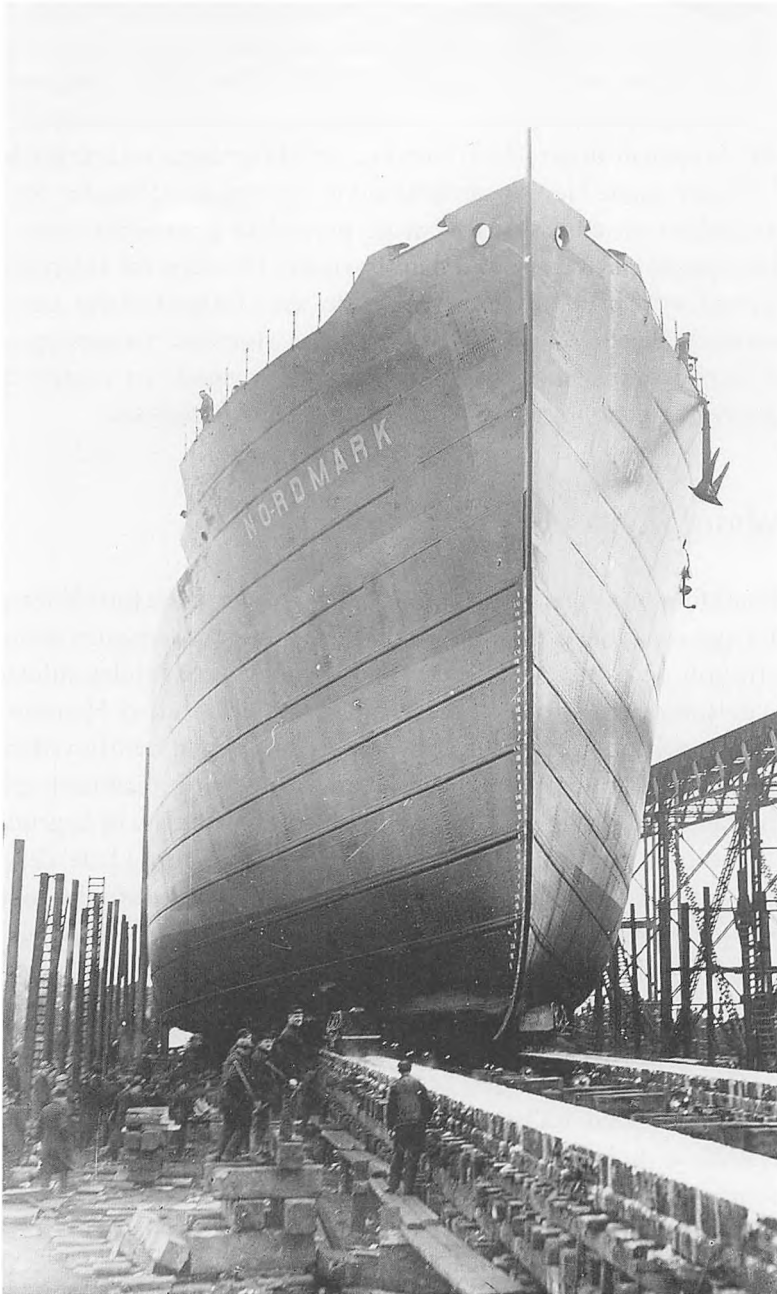
100 millioner Reichsmark af de 500 millioner der var blevet afsat til de preussiske afstemningsområder, var blevet benyttet i Slesvig-Holsten. De øvrige 400 millioner Reichsmark blev fordelt med 50 millioner til Mar-ienwerder og 100 millioner til Allenstein i Østpreussen. Den sidste halvdel, 250 millioner Reichsmark, blev anvendt i Øvre Schlesien. Af en be-

tænkning skrevet af indenrigsminister Severing den 16. januar 1921 fremgår det, at fordelingen af de 150 millioner Reichsmark der blev anvendt i Allenstein-Marienwerder i store træk svarede til fordelingen og anvendelsen af Nordmarkfond. Også her blev bevillingerne anvendt på kredsbaner, sanitære foranstaltninger, elektrificering, vejudbygninger og kulturelle formål.⁴³ På den måde blev Nordmarkfond et erfaringsgrundlag for 500 millioner-fondens anvendelse i de øvrige preussiske grænseprovinser, hvor afstemningerne faldt senere end den slesvigske. Desuden var 100 millioner Reichsmark ud af 500 en betragtelig andel set i forhold til det slesvigske grænseområdes geografiske og demografiske størrelse. Genopbygningen af det slesvigske afstemningsområde var på den måde en central del af den preussiske genopbygningsindsats i de første efterkrigsår.

Flensborg Skibsværft

Nordmarkfond var et regionalt projekt med det specifikke formål for øje at genopbygge og styrke den samlede tysk-slesvigske grænseregions økonomi, infrastruktur og kultur. Men det var Flensborg by, der som det industrielle og handelsmæssige centrum tiltrak sig mest opmærksomhed. Flensborg var centralnerven i det slesvigske grænseland, og byen skulle være hovedkraften i grænselandets økonomiske og nationale genopbygning. Handelen spillede som omtalt en stor rolle i genopbygningen, og initiativerne til at gendanne eller opretholde Flensborgs position som handelscentrum i hele Slesvigregionen var talrige. Aussenhandelsstelle Flensborg og de udførelselempelser, der blev givet byen, blev omtalt i forrige kapitel. Frihavnen skulle ligeledes genoprette Flensborgs position som central handelsby, ikke blot i Slesvigregionen men i hele Østersøområdet. Et andet Flensborg-initiativ var åbningen af »Flensburger Börse« i oktober 1920. Hensigten var at skabe fornyede finansielle muligheder for den flensborgske industri og handel. Handelskammerets præsident Kallsen sagde ved åbningshøjtideligheden den 26. oktober 1920, at nok havde krigen og Versaillestraktaten været hård mod Flensborg, men *»Flensborg har tidligere været stedt i haarde Kaar efter politiske Storme og økonomiske Vanskeligheder; men altid kom den ved Flid og Solidaritet frem paa ny.«*⁴⁴ Flensborg børsen viste sig dog vanskelig at drive, og den 28. december 1921 måtte børsen lukkes.⁴⁵

Af meget stor betydning for byen Flensborg var byens skibsværft. Flensborg Skibsværft var byens og regionens største industriarbejdsplads med omkring 1400 arbejdere i 1920. I krigens sidste år var værftets aktiviteter blevet indskrænket på grund af mangel på materiale, og værftsarbejderne havde i flere omgange strejket i de urolige år fra 1917 til 1920. Under

Flensborg skibsværft var i 1920 stadig regionens største arbejdsplads med 1.400 arbejdere ansat. Her arbejdes der på skibet med det symbolske navn Nordmark i år 1920. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

afstemningen i marts 1920 var værftsarbejdernes stillingtagen et af de mest åbne spørgsmål, og propagandaen fra både dansk og tysk side havde i høj grad været rettet mod værftsarbejderne. Værftets ledelse havde under valgkampen udtalt, at en flytning af værftet til Hamborg kunne komme på tale, hvis Flensborg tilfaldt Danmark. Om det har gjort indtryk på værftets arbejdere er uvist, men ikke usandsynligt. Det har dog ikke haft afgørende betydning for afstemningens resultat i byen.

Efter afstemningerne og delingen af Slesvig henvendte magistraten i Flensborg sig til skibsværftets ledelse med henblik på at være værftet behjælpelig med anskaffelse af materialer til skibsbyggeriet som et led i byens arbejdsledelsesbekæmpelse. Værftsledelsen svarede magistraten den 31. august 1920, at man var bæret over magistratens forslag, men værftet havde i forvejen over 550 udenlandske underleverandører og bestilte kun materialer med kort varsel. Trods dårlige tider mente værftet at have materialer nok til beskæftigelsen i nærmeste fremtid. Værftet beskæftigede desuden kun 195 ufaglærte arbejdere, hvilket var 14% af samtlige ansatte, og derfor ville man have svært ved at ansætte nye arbejdere uden værftsuddannelse.⁴⁶ Værftsledelsen fandt tilsyneladende ikke situationen alvorlig.

To år senere, i maj 1922, var situationen blevet en anden. Arbejder- og driftsrådet på skibsværftet henvendte sig da til indenrigsminister Carl Severing med en advarsel om, at værftet stod i fare for at skulle indstille driften. Ved udgangen af krigen havde værftet haft rigeligt med ordrer fra nogle af de største tyske rederier som H.A.L.N.D, Lloyd, Hansa, Austral og Kosmos, men ordrerne var løbende blevet trukket tilbage. Da værftet var byens største og vigtigste arbejdsplads, ville en indstilling af driften være katastrofal. Rådet gjorde også Severing opmærksom på, at værftsledelsen under afstemningen i 1920 havde truet med at flytte værftet til Hamborg, hvis Flensborg blev indlemmet i Danmark. Det ville være en ironi, hvis udflytningen nu skulle blive en realitet. Derfor bad driftsudvalget Severing om at reagere. Rigsindenrigsministeren, der nu hed Adolf Köster (SPD) og havde et indgående kendskab til Slesvig, havde fået en tilsvarende henvendelse. I juni 1922 blev henvendelsen fulgt op ved Handelskammerpræsident Schulds og borgmester Loebers besøg hos rigsindenrigsminister Köster og geheimerat Simons fra Reichwirtschaftsministerium, samt hos *Reichsausschuss für Wiederaufbau der Handelsflotte*. Der var imidlertid ingen ordrer at komme efter i forbindelse med handelsflådens genopbygning, men der kunne måske være noget at komme efter hos *Reichsausschuss für Schiffsbau und Schiffsablieferungen*, der stod for afleveringer af skibe til fremmede stater indenfor krigsskadeserstatningernes ramme. I juli måned fulgte overborgmester Todsens op på kampagnen med en skrivelse til Reichwirtschaftsministerium og rigsindenrigs-

minister Köster. Værftet var i fare for at skulle afskedige 300 arbejdere til september, skrev Todsens. Af økonomiske og nationalpolitiske grunde var det vigtigt, at værftet ikke kom i vanskeligheder. »Nur wenn die Stadt Flensburg wirtschaftlich stark bleibt, kann sie ihre Aufgabe, ein festes Bollwerk gegenüber dem Andrang des Dänentums zu sein, erfüllen«, sluttede Todsens, og derfor håbede han, at værftet kunne få nogle af de opgaver, der var opstået i forbindelse med de tyske krigsskadeserstatninger.

I august 1922 opfordrede Reichausschuss für Schiffsbau und Schiffsablieferungen skibsværftet i Flensborg til at byde på bygningen af syv såkaldte Rhinkaner, det vil sige flodpramme, på hver 1.350 ton. Fartøjerne skulle leveres til henholdsvis den franske og belgiske regering. Tilsyneladende bød værftet på opgaven, for i oktober 1922 modtog skibsreder og handelskammerpræsident Schuldt et afslag af Dr. jur. Georg Kautz fra Reichausschuss für Wiederaufbau der Handelsflotte. Kautz beklagede, at ordren var givet til værfter ved Rhinen, fordi den franske og belgiske regering havde forudsat, at flodprammene blev bygget på Rhinværfter. Her var der en vis ekspertise i den slags skibe. Kautz beklagede også, at Flensborg skibsværftet ikke havde henvendt sig noget før, da udvalget tidligere havde haft flere hundrede skibsbygningsopgaver at dele ud af. Flensborg havde faktisk først henvendt sig ved den allersidste ordre, der var at give. Den 11. november 1923 kunne skibsværftet så takke overborgmester Todsens for indsatsen. Samtidig kunne værftet svare negativt på Todsens forespørgsel om eventuelle nye ordrer. Der var ingen nye ordrer.⁴⁷ Det var en trist udvikling for skibsværftet, men noget tyder på, at værftsledelsen havde sovet i timen. Tyskland skulle som følge af Versaillestraktaten udlevere 90% af landets handelsflåde til Ententemagterne. Det havde skabt et enormt behov for nye skibe. Dertil kom naturalieafleveringer under krigsskadeserstatningerne. Det havde Flensborg skibsværftet tilsyneladende ikke formået at udnytte.

Hamborg-spørgsmålet og rigspræsident Eberts besøg

I oktober 1921 blev spørgsmålet om en udvidelse af Hamborg forvaltningsdistrikt bragt på bane af senatet i Hamborg. Udvidelsen skulle omfatte områder af provinsen Slesvig-Holsten, primært Altona, samt dele af provinsen Hannover, syd for Hamborg. Provinsen Slesvig-Holstens reaktion på Hamborgs forslag fortæller en del om provinsens selvopfattelse. En serie af betænkninger blev skrevet med advarsler mod konsekvenserne af Hamborgs udvidelse. Overpræsident Heinrich Kurbis skrev således, at han sammen med overpræsident Gustav Noske fra provinsen Hannover frygtede, at Hamborgs udvidelse kunne blive første skridt i retning af

Preussens opløsning. Det var blevet forudsagt af flere, at Hamborg ville få samme magt som Bayern, hvis udvidelsen af forvaltningsdistriktet blev en realitet. Dermed kunne udvidelsen også blive en trussel mod rigsenheden. Hamborg burde i stedet blive en preussisk provins, hvorved Preussens fremtidige udvikling kunne sikres. Endelig ville en yderligere territorial formindskelse, efter afståelsen af Nordslesvig, være et hårdt slag at rette mod Slesvig-Holstens befolkning. Også Provinsialudvalget for provinsen Slesvig-Holsten, hvis formand var Flensborgs overborgmester Todsens, skrev en betænkning om Hamborg-spørgsmålet. Her blev provinsens svækkelse i kampen mod Danmark fremhævet. Provinsen ville med Altona miste 1/5 af sin økonomiske og åndelige kraft, og tabet af et antal rigsdagsforordnede ville yderligere svække provinsen. En eventuel afståelse måtte kræve en folkeafstemning. Den preussiske handelsminister Fischbeck skrev, at den preussiske statsregering ikke kunne tiltræde Hamborgs forslag, da genopbygningen af tysk liv, tysk magt og tysk økonomi kun ville lykkes, hvis Preussen forblev stærkt. Vejen til en tysk enhedsstat førte ikke over Preussens svækkelse.⁴⁸ Igen var det rigets, preussens og provinsens indre sammenhængskraft, der blev fremhævet som skrøbelig og under pres. Og igen blev den nationale trussel sat i sammenhæng med den indre skrøbelighed. Den preussiske protest var stærk, og udvidelsen af Hamborgs forvaltningsdistrikt blev ikke gennemført i denne omgang. Det var imidlertid en stakket frist for Preussen. Femten år senere blev Hamborgs udvidelse en realitet uden Preussens eller Slesvig-Holstens billigelse.

Den 7. september 1922 aflagde rigspræsident Friedrich Ebert besøg i Flensborg sammen med rigsindenrigsminister Köster, Reichswehrminister Gessler, den preussiske kulturminister Boelitz, samt Ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium. Rigspræsidenten selv holdt ikke nogen officielle taler ved sit besøg, og overborgmester Todsens var på forhånd blevet bedt om at dæmpe angrebene på Danmark i sin tale til præsidenten, efter råd fra Auswärtiges Amt. Alligevel berørte Todsens faren for »das Dänentum« i sin tale. Danskernes endemål var en løsrivelse af hele det gamle hertugdømme, sagde Todsens. Danskerne havde den økonomiske overmagt med den værdifulde kronemønt, der muliggjorde tilegnelse af grunde og virksomhedsandele. Erhvervslivet var hårdt trængt, men det forsøgte at vinde nye afsætningsområder. Her var frihavnens anlæggelse en stor hjælp, og Todsens takkede præsidenten for støtten hertil. Nu håbede byen, at rigsregeringen og den preussiske stat fortsat ville yde økonomisk støtte. I sidste ende, sagde Todsens, var kampen et spørgsmål om »Geist und Kultur«. På det felt var danskerne stærke, og riget og Preussen måtte være behjælpelig i den kamp. Den 8. september modtog Todsens et kort takketelegram fra rigspræsidenten, der udtrykte sin overbevisning om, at Flensborg ville over-

Reichspräsident Ebert in Flensburg, 7. September 1922

Rigspræsident Friedrich Ebert (SPD) på besøg i Flensborg den 7. september 1922. I baggrunden Flensborgs overborgmester Hermann Todsén. Foto: Stadtarchiv Flensborg.

vinde sine kvaler og tabet af Nordslesvig.⁴⁹ Nogen konkrete løfter gav præsident Ebert ikke. Hamborgspørgsmålet og præsident Eberts besøg i Flensborg giver indtryk af en provins, der i stigende grad følte sig under pres og afhængig af centralmyndighedernes støtte. Truslen om indre splittelse og ydre angreb optog sindene. Men der var hjælp på vej fra Preussen til en genoptagelse af kulturprogrammet.

Kulturprogrammets genoptagelse

I januar 1922 anbefalede Nordausschuss rigskansler Joseph Wirth at oprette en *Reichszentral für nationale Arbeit* som en enhedsorganisation for det nationale grænsearbejde. Det reagerede rigskansleren imidlertid ikke på, og i stedet indgik Nordausschuss en aftale med *Deutscher Schutzbund*, der ville oprette et *Grenzmittelstelle Nord* med hovedsæde i Flensborg. Nordausschuss skulle stå for administrationen og Grenzmittelstelle skulle fungere som sekretariat for Nordausschuss.⁵⁰ Efter at pastor Nissen en kort tid var leder af sekretariatet, overtog Ernst Schröder, der stammede fra Haderslev, posten. Schröder, der var journalist, oprettede samtidig

Korrespondenzbüro Nordschleswig, der som nyhedsbureau skulle forsyne den tyske presse med oplysninger om situationen i Nordschleswig. Grenzmittelstelle Nord blev med Schröder som leder et hovedorgan for tyskhedstjenesten i grænselandet, også efter at Nordausschuss kort tid efter gik i sig selv. Ernst Schröder selv skulle blive en central aktør i den slesvig-holstenske grænsepolitik i mellemkrigstiden.⁵¹ Grenzmittelsstellets oprettelse var et signal om, at man fra tyske side ville intensivere kultur- og grænsekampen. Samtidig var inflationen intensiveret, med stærke prisstigninger til følge. Det gav grobund for nye kulturpolitiske initiativer.

I marts 1922 tog Ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium initiativ til et møde mellem de preussiske ministerier og de provinsiale myndigheder i Slesvig-Holsten angående det danske mindretals tiltagende aktiviteter i provinsen. På mødet, der fandt sted i indenrigsministeriet den 22. marts 1922, stillede Rathenau spørgsmålstegn ved, om den hidtidige politik og fremme af grænselandets økonomi, infrastruktur og kultur gennem Nordmarkfonden havde været en rigtig politik med hensyn til at immunisere den slesvig-holstenske befolkning overfor de danske fristelser. Det havde det efter Rathenaus mening ikke. I stedet burde kulturarbejdet i fremtiden styrkes gennem et praktisk koncept. Det var eksempelvis at sætte på efterskoler frem for folkehøjskoler og at sætte ungdomsarbejdet i højsædet. Rathenau fremhævede også den tyske presses medvirken som afgørende. Der måtte skabes en politisk enhedsfront i provinsen, sagde Rathenau, og betoningen af den tyske nationalfølelse måtte fremmes, fremfor den slesvig-holstenske egenart, der var blevet fokuseret på i den hidtidige politik. De af Rathenau fremsatte synspunkter havde mange ligheder med Auswärtiges Amts betænkning fra oktober 1920 om den nationale propaganda i grænseområderne og med de synspunkter, som kulturfløjen i Slesvig-Holsten havde fremført under debatten om fordelingen af de 14,5 millioner mark fra Nordmarkfonden til kulturelle formål. Regeringspræsident Johanssen og økonomiråd Jensen fra Landwirtschaftskammer gav da også udtryk for nogen skepsis overfor Rathenaus udlægning, og de fremhævede, at den slesvig-holstenske infrastruktur stadig havde stort behov for investeringer. Frem for alt var der behov for at bygge en dæmning til Sild, sagde Johanssen.⁵² Ifølge Tanja Bessler-Worbs kom det ikke i den følgende tid til en omsætning af Rathenaus ideer, da inflationen satte en stopper for talrige projekters gennemførelse.⁵³ At inflationen vanskeliggjorde en gennemførelse af Rathenaus ideer er rigtigt, men ideerne blev netop forsøgt gennemført i tiden 1922-23. På mødet den 22. marts 1922 blev samtlige deltagere bedt om at udarbejde betænkninger og ansøgningskemaer med præcise angivelser og begrundelser for finansielle behov til økonomisk og kulturelt påtrængende

opgaver. Denne gang blev alle de slesvigske kredse og byer involveret samt de nationale foreninger og universitetet i Kiel. Der var lagt op til en ny slesvigsk grænsfond bevilget af de preussiske myndigheder med henblik på provinsens genopbygning. Og denne gang skulle kulturdimensionen ifølge ministerialrat Rathenau være et væsentligt fokuspunkt.

I dagene efter den 22. marts modtog overpræsident Kürbis en række betænkninger og ansøgninger fra de nævnte institutioner i provinsen Slesvig-Holsten. Hensigten var, at overpræsidenten skulle sammensætte en samlet begæring til det preussiske indenrigsministerium fra provinsen Slesvig-Holsten. I de begæringer, der i de følgende dage blev sendt til Kürbis, lå beløbsønskerne selvfølgelig langt ud over det realistiske. Samtidig blev der ikke sparet på de nationalpolitiske begrundelser for, at netop den pågældende institution havde behov for finansiell støtte. På det punkt havde provinsen forstået Rathenaus budskab om en øget betoning af den tyske nationalfølelse.

De første ansøgninger kom fra Slesvig Kreds og Slesvig by. Magistraten i Slesvig indledte med at konstatere: »Schleswig, die alte Landeshauptstadt der Provinz Schleswig-Holstein, befindet sich in grösster wirtschaftliche und politischer Not.« Derfor havde byen behov for et engangstilskud på 20,5 millioner Reichsmark og løbende tilskud på samlet 3 millioner Reichsmark årligt. Det handlede om infrastrukturelle behov som etablering af en direkte jernbanelinie fra Slesvig til Eckernförde, om forbedring af byens havn og afhjælpning af bolignøden. Magistraten foreslog også, at byen fik status som kredsfril by, og at overpræsidentens residens blev flyttet tilbage til Slesvig fra Kiel. Det handlede også om kulturelle behov som tilskud til byteatret, udbygning af Altermuseumset, biblioteket og realskolen samt bygning af en ny skole i bydelen Friedrichsberg.

Sydtønder kreds indledte sin ansøgning med at konstatere at bekæmpelsen af den danske propaganda i den nuværende økonomiske situation ikke lod sig videreføre, medmindre kredsen fik finansiell hjælp fra staten. Derfor ønskede kredsen et engangstilskud på 9,5 millioner Reichsmark. Heraf skulle 5 millioner Reichsmark bruges til vejforbedringer, særligt i den nordlige del af kredsen omkring Aventoft og Neukirchen. Kulturelle opgaver var blandt andet oprettelse af en folkehøjskole og efterskole i Leck, samt støtte til realskolen i Niebüll.

Landråd i Eckernförde kreds, Eduard Adler, provinsens eneste socialdemokratiske landråd, indledte sin ansøgning med at konstatere, at samtlige kredse i det tidligere hertugdømme Slesvig under den danske propaganda var blevet til truet grænseland. Derfor havde også Eckernförde behov for økonomisk støtte fra den preussiske stat. En række ønsker blev beskrevet, herunder anlæggelse af en chaussee fra Eckernförde til Flensburg. Land-

råden i Husum kreds erkendte, at Husum kreds ikke var så kulturel trængt som Sydtønder og Flensborg kredse, men danskheden havde også fået tag i det sydlige Slesvig. En jernbanelinie Flensborg-Husum var blevet lovet under afstemningen, mindede landråden om, men løftet var endnu ikke realiseret. Det var uheldigt, da forudsætningen for en effektiv bekæmpelse af den danske propaganda var, at befolkningen havde tillid til staten. En stikbane til Bredstedt var også nødvendig, ligesom udbygning af vejnettet. Desuden ønskede Husum kreds hjælp til landindvinding og afvanding af Reussenkogen, forbedring af Husum havn og genopbygning af dæmningen mellem øen Nordstrand og fastlandet. De kulturelle behov lå i Husums humanistiske gymnasium, samt oprettelse af en realskole i Bredstedt.

Landråd Wallroth fra Flensborg landkreds havde ønsker for 7,3 millioner Reichsmark, hvoraf 3 millioner skulle gå til forbedring af kredsbanerne og andre 3 millioner til grundforbedringer og landindvinding. Der til kom anlægning af sports- og legepladser i Harrislee, Schereberg og Glücksburg samt et forsamlingshus i Harrislee. Men, skrev Wallroth i en senere tillægsskrivelse, så længe den økonomiske nød i Tyskland ikke blev afhjulpet, og den danske krone beholdt sin høje værdi, var det i første linie grænsebefolkningens privatøkonomiske situation, der måtte forbedres.⁵⁴

Udover kredsene kunne også de nationale foreninger og erhvervsorganisationer indgive begæringer om finansiel støtte. Deutscher Schutzbund, som Grenzmittelstelle Nord nu stod under, søgte om et engangsbeløb på 9,25 millioner Reichsmark og om 10,4 millioner Reichsmark i løbende tilskud til kulturelle formål i organisationens regi. Schleswig-Holsteiner Bund anmodede om 1,35 millioner Reichsmark til afholdelse af »Heimat«-kurser og fremme af »Volkskunst« arbejde. Også Grenzbund für deutsch-dänische Verständigung søgte om midler, og flere kulturinstitutioner som Altertums-museet i Slesvig mente at være berettiget til tilskud. Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein anbefalede økonomisk støtte til landbrugskolerne i Niebüll, Slesvig, Flensborg og Kappeln, samt til en folkehøjskole i Berghof. Endelig bød rektor Sellin for universitetet i Kiel ind med en ansøgning om en million Reichsmark, der skulle bruges til universitetets deltagelse i den nationale kulturkamp. Skrivelsen sluttede med de manende ord: *»Die wirtschaftliche Kampfmethod e erfordert ungleich grössere Mittel und darf nach den Erfahrungen im polnischen Osten, wenn wir ihre Mithilfe auch freudig begrüßen, nicht überschätzt werden. Geld können die Dänen mehr geben, an Kultur sind wir die Reicheren und können, wenn wir alle unsere besten Kräfte ausnutzen und anspannen, Siege erfechten.«*⁵⁵

Ministerialrat Rathenau havde lagt op til, at den kommende grænsefond skulle anvendes mod den fremstormende danskhed. Det forudsigelige resultat var blevet, at alle ansøgere malede så stor en dansk trussel op som

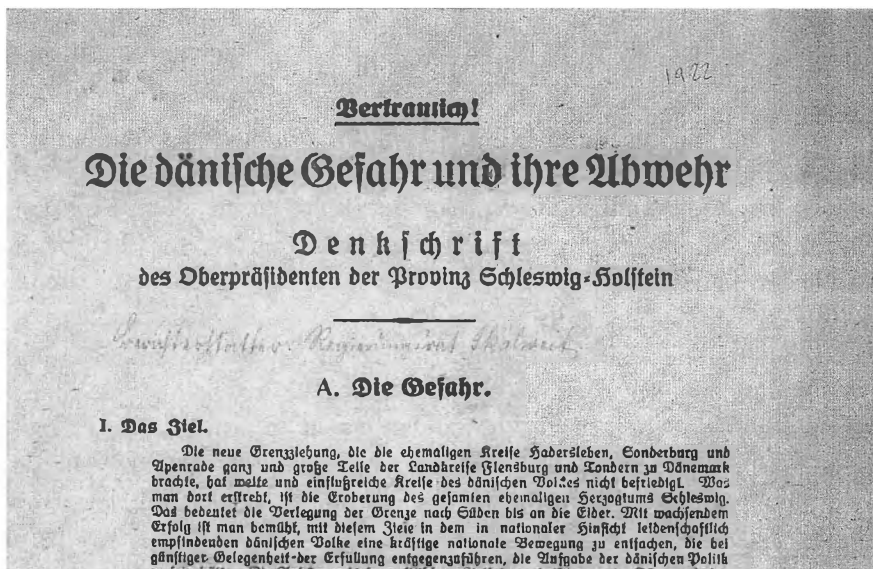

Heinrich Kürbis (SPD). Overpræsident i provinsen Slesvig-Holsten 1920-32. Kürbis fik som overpræsident en central rolle i den sydslesvigske genopbygning efter 1920. Foto: Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek.

muligt. Den nationale modsætning blev drevet frem af et økonomisk incitament, og den danske trussel blev i hvert enkelt tilfælde beskrevet og fortolket på en måde, der retfærdiggjorde finansiel støtte til netop den pågældende organisation. Til gengæld havde Rathenaus bud om kulturelt fokus ikke bundfældet sig endnu. I landkredsene var det stadig den infrastrukturelle genopbygning, der blev efterspurgt. Derimod var de nationale foreninger og ikke mindst rektor Sellin på linje med Rathenau. Rektor Sellins afsluttende bemærkning om den tyske kulturs overlegenhed og det nytteløse i at bekæmpe den stærke danske krone var et ekko af krigstidens tysk-nationale retorik og ideerne af 1914, der netop blev båret frem af akademikere og kunstere, som omtalt i kapitel 4. Det tyske folke- og kulturfællesskab var i denne tankegang Tysklands stærkeste kort at spille, når nationens fjender var militært og økonomisk overlegne. Denne »metafysiske« opfattelse af det tyske *Kulturgemeinschaft* var dog et nummer for højtravende ude i landkredsene, hvor der endnu var et stort behov for en elementær økonomisk og infrastrukturel genopbygning. At det slesvig-holstenske grænseland var under økonomisk og nationalt pres, var alle dog enige om.

»Die dänische Gefahr und ihre Abwehr«

Det var nu op til overpræsident Kürbis at sammenfatte de mange ansøgninger til en samlet slesvig-holstensk betænkning. Den 3. maj 1922 havde

»Die Dänische Gefahr und ihre Abwehr«. Med overpræsident Kürbis' betænkning af maj 1922 blev den nationale kulturkamp ophøjet til genopbygningens hovedemne i Sydslesvig. (Landesarchiv Schleswig-Holstein)

Kürbis udarbejdet denne betænkning, der fik titlen »Die dänische Gefahr und ihre Abwehr«, hvilket var en meget præcis gengivelse af indholdet. Betænkningen var delt i to. Første del omhandlede den danske fare og var en opremsning af de danske organisationer i Sydslesvig og deres finansielle grundlag. Anden del omhandlede det tyske forsvar, der med en bevilling fra den preussiske stat skulle etableres i Slesvig.

I store træk var situationen den, at danskheden var på fremmarch helt ned i den tredje zone og det sydligste Slesvig. Finansielle midler fra Danmark strømmede ind i provinsen, og endemålet var Sydslesvigs indlemelse i Danmark. Den danske bevægelse havde særlig fokus på det kulturelle og sociale arbejde, gennem skolearbejde, dansksindede aviser som Flensborg Avis, Neue Flensburger Zeitung, Neue Schleswigsche Zeitung og Der Schleswiger, sprogkurser, biblioteker og foredragsvæsen, ferieophold i Danmark, samt opkøb af grunde og huse i Flensborg og på Sild. Den dansksindede presse var særlig giftig i sine angreb på Preussen, og danskernes hensigt var i første omgang at løsrive Slesvig fra den preussiske stat og siden fra det tyske rige. Der blev også slået antisemitiske toner an i den danske presse ved angreb på det forhadte »Berliner Judenregiment«, skrev Kürbis. Det var en særlig farlig agitation, der ikke faldt på ufrugtbar jord, men havde paralleller i det partikularistiske parti Schleswig-Hol-

steinische Landespartei's agitation. Kürbis sluttede beretningen med ordene: »Die Stunde ist bitterernst, sie fordert gebietrich die Organisation eines gross angelegten Abwehrkampfes. Staats- und Reichsregierung müssen sich bewusst sein, dass ohne ihn ein kerndeutsches blühendes Land, bewohnt von einer lebenskräftigen, körperlich, geistig und sittlich hochstehenden urgermanischen Bevölkerung, die die natürlich Bedingungen besitzt, dem deutschen Volkstum, wie bisher grosse Persönlichkeiten zu schenken, Gefahr läuft, für immer mit allen in ihn schlummernden Hoffnungen, an das Dänentum verlustig zu gehen.«⁵⁶ Faren var tilsyneladende overhængende, og der havde indsneget sig et næsten desperat toneleje i Kürbis betænkning, set i forhold til ytringer herfra under Nordmarkfond bevillingens fordeling.

Forsvaret skulle bestå i kulturarbejde og sociale forhold. Frem for alt måtte den tyske presses »Geist« stives af. Der måtte skabes en indenrigspolitisk enhedsfront i den tyske presse i provinsen. Heimdalgruppen omkring H.P. Hanssen og de danske socialdemokraters heftige angreb på de danske nationalister skulle udnyttes bedre af pressen. Et tilskud på 3 millioner mark til pressen var nødvendig og skulle bruges til at udgive en tysk avis i Niebüllområdet og til at styrke Korrespondenzbüro Nordschleswig's arbejde. Andre kulturpolitiske tiltag skulle være oprettelsen af tyske efterskoler i Berghof, Leck og et tredje endnu ikke fastlagt sted. De tre folkehøjskoler i Rendsborg, Mohrkirch-Osterholz og Lunden skulle støttes med hver 50.000 Reichsmark. Der skulle oprettes et grænsebibliotek til brug for alle de små landkommuner for 2 millioner Reichsmark, og biblioteket i Flensborg skulle tilgodeses med 1,5 millioner Reichsmark. Der skulle stiftes en stipendiefond med 2 millioner Reichsmark, der gav unge mennesker fra hele Slesvig mulighed for undervisningsunderstøttelse. En indsats angående »die Erweckung der Heimatsliebe«, det vil sige en udbredelse af kendskabet til landsdelens folk og historie, var nødvendig blandt andet ved at støtte ansættelsen en professor i Landesgeschichte på universitetet i Kiel og udgivelser af tidsskrifter, sangbøger og historiebøger. Universitetet i Kiel skulle yderligere tilgodeses med 1 million Reichsmark til universitetets nationale arbejde. På det sociale område skulle der arrangeres ferieophold for tysk-slesvigske børn i Tyskland. Der skulle indrettes en *Kinderwarteschule* i Flensborg og gives hjælp til småsparerne i Flensborg, der var særlig udsat for danske fristelser. Ungdomsarbejdet var et vigtig indsatsområde, og der måtte indrettes et tysk forsamlingshus i Harsilee. Med hensyn til økonomiske og infrastrukturelle formål ville Kürbis ikke komme ind på de enkelte behov, men bad blot om at få 4 millioner Reichsmark overført til en dispositionsfond. Vejanlæg i Husum kreds var en mulig investering. Der var mange ønsker på infrastrukturområdet, såsom en dæmning til Sild, anlæggelse af Flensborg-Husum jernbanelinjen,

bedre forbindelser fra fastlandet til øerne Nordstrand, Föhr og Amrum, samt en finansiering eller overtagelse af kredsbanerne i Slesvig, Flensborg og Eckernförde kredse. Disse ønsker forventede Kürbis, sammen med en afhjælpning af bolignøden, ville blive finansieret af andre midler og fonde. Til de fire grænseorganisationer i Nordauschuss, Schleswig-Holsteiner Bund, Grenzbund, Wohlfahrts- und Schulverein og Verein des freien Bildungswesens, ønskede Kürbis 1 million Reichsmark. Endelig foreslog Kürbis, at overpræsidiatet i Kiel fik lagt forvaltningen af de bevilgede midler over på sig. Som det havde vist sig ved Nordmarkfond, havde centralmyndighedernes løbende indblanding ikke altid tjent sagens fordel, skrev Kürbis diplomatisk. Et udvalg af sagkyndige personligheder fra provinsen skulle i stedet stå for fordelingen og udbetalingerne.⁵⁷ I alt ønskede provinsen et engangsbeløb på 13.670.000 Reichsmark og 22.130.000 Reichsmark til løbende udbetaling stillet til rådighed af den preussiske stat. For nemhedens skyld rundedes beløbene op til 15 millioner i engangsbeløb og 25 millioner i løbende udbetaling og dermed i alt 40 millioner Reichsmark til den nye grænsefond. Fordelingsplanen er vist på næste side.

Den 16. juni 1922 besluttede det preussiske statsministerium at godkende overpræsidentens ansøgning, og stillede derfor 40 millioner Reichsmark til rådighed for den såkaldte *Schleswigfond*. Den 17. juli 1922 fulgte første overførsel af midler fra fonden. En million mark blev stillet til overpræsidentens rådighed på særkontoen *Girozentrale Schleswig-Holstein*, og 1,7 millioner mark blev stillet til rådighed for den preussiske minister for videnskab, kunst og folkeoplysning. Beløbene var, skrev finansministeren, at betragte som forskudsbeløb. Ministeren for videnskab, kunst og folkeoplysning meddelte den 31. juli overpræsidenten, at 1,2 millioner Reichsmark ville blive bevilget til udbygningen af den tyske efterskole i Berghof og 500.000 Reichsmark til grænsebiblioteket. Det preussiske indenrigsministerium havde indvilget i at overpræsident Kürbis skulle have ansvaret for fondens fordeling for at forenkle administrationen. Men de 40 millioner Reichsmark ville først blive endeligt bevilget på 1923 budgettet, og som den preussiske finansminister meddelte indenrigsministeriet i september 1922, ville der kun blive forudbetalt enkelte beløb efter fag- og finansministeriernes godkendelse.⁵⁸ Denne sagsgang gav ministerierne aldrig fra sig igen, og derfor blev Schleswigfondens udbetaling ikke mere gennemskuelig, end udbetalingen af Nordmarkfond havde været. Tværtimod synes udbetalingerne med inflationens udvikling at falde stadig mere tilfældigt, hvad vi skal vende tilbage til.

Schleswigfond-fordelingsplan i Rm.					
Formål			Beløb		
			Engangs	Løbende	
Presse			1.000.000	2.000.000	
	Kulturpolitik	Efterskoler	Deutsche Schule Berghof	1.200.000	300.000
			Nachschule Leck	500.000	300.000
			Tredje efterskole	3.000.000	300.000
			Folkehøjskoler (50.000 ×3)		150.000
			Foredragsvirksomhed		500.000
	Biblioteker		Grænsebibliotek	2.000.000	500.000
				Flensborg bybibliotek	1.500.000
		Almen undervisning			2.000.000
		Stipendifonds			2.000.000
	Heimatsliebe		Ordinariat i		
				Landesgeschichte	
			Urkundbuch	300.000	
			Geschichte der Baukunst	500.000	
			Museum Vaterländischer	200.000	
			Altertümer		
			Volksbuch	100.000	
			Der Schleswig-		
			Holsteiner	100.000	
			Jugendzeitschrift	50.000	
			Heimatschriften	20.000	
			Kunstkalender	60.000	
			Volkskalender	50.000	
			Liederbuch	40.000	
			Nordfriesische Heimatgeschichte	30.000	
			Schleswig-Holsteinische Verlag	1.000.000	200.000
		Almene kulturelle formål			500.000
		Bistand til Landesuniversität			1.000.000
Sociale foranstaltninger		Tysk ferieophold for børn			5.000.000
		Kinderwarteschule i Flensborg			400.000
		Smårentnere i Flensborg			500.000
		Jugendpflege	2.000.000		1.000.000
		Forsamlingshus i Harrislee	200.000		
		Børnerekreationshus i Glücksburg	100.000		
Økonomiske formål		Bistand til økonomiske formål			4.000.000
Organisationer		Understøttelse af de fire grænseorg. i Nordausschuss.			1.000.000
I alt			13.670.000	22.130.000	
Rundet op			15.000.000	25.000.000	
I alt				40.000.000	

Tabel 7.3 Kilde: LASH. Abt. 302. Nr. 5679. »Die dänische Gefahr und ihre Abwehr.«

Inflationen og mindretallet

Under alle omstændigheder havde provinsen fået tildelt en ny bevilling på baggrund af den tiltagende inflation og dermed tiltagende danske trussel i grænseområdet. Spørgsmålet er, om den danske fare var blevet større?

Som omtalt gav programforarbejdet et klart økonomisk incitament til at forstørre den danske fare betydeligt for herigennem at retfærdiggøre finansiel støtte fra den preussiske stat. Den egentlige baggrund var den samme som i 1920, nemlig den indre politiske og økonomiske ustabilitet, der ikke var blevet mindre. Inflationen var taget til siden efteråret 1921, og markkursen var faldet fra 7,5 kroner for 100 Reichsmark i august 1921 til 2,68 kroner for 100 Reichsmark i januar 1922 og til omkring 1 krone for 100 Reichsmark i juli 1922. Denne inflationære udvikling gav, som både Johan Peter Noack og Axel Johnsen har beskrevet, det danske mindretal i Sydslesvig gode betingelser for vækst. Det kom blandt andet til udtryk ved, at den dansksindede, tysksprogede avis *Neue Flensburger Zeitung* blev en seriøs konkurrent til den tysksindede avis *Flensburger Nachrichten*. I 1921 udgav mindretallet også avisen *Der Schleswiger* i Niebüll området og fra marts 1922 *Neue Schleswiger Zeitung* i Slesvig by. Alle tre aviser var finansieret af Grænseforeningen, og redaktør Andreas Grau, der sad i Grænseforeningens ledelse, udtalte åbent, at aviserne var et led i en slesvigsk bevægelse, der skulle »opdanke« landsdelens befolkning. *Neue Flensburger Zeitung's* abonnemantal steg betydeligt i inflationsårene fra omkring 1.200 i juli 1921 til 6.814 i april 1923. *Der Schleswiger* i Niebüll gik fra omkring 300 abonnementer i juli 1921 til 1.548 i april 1923. Aviserne nød godt af tilskud fra Danmark, der betød, at de kunne sælges til langt lavere priser end de tyske aviser. *Flensburger Nachrichten* var således 5-6 gange dyrere end *Neue Flensburger Zeitung* i efteråret 1922.⁵⁹ Der blev også udført hvervearbejde i det sydlige Slesvig, og i Slesvig by var resultaterne lovende. I maj 1922 blev den danske forening *Den slesvigske Forening for Gottorp Amt* dannet, der i september 1922 havde 595 medlemmer. I slutningen af 1922 var det tal steget til omkring 800 medlemmer i Slesvig by plus 300 medlemmer fra Slesvig bys omegn.⁶⁰

Fra Danmark støttedes den dansksindede presse og fremstødet i det sydlige Slesvig af Grænseforeningen, der var blevet dannet i oktober 1920. Dannevirkebevægelsen fik ganske hurtigt fodfæste i Grænseforeningen, og de kunne gennem foreningen udøve deres Dannevirkepolitik. Da Grænseforeningen var officielt anerkendt som det danske mindretals interesseorganisation i Danmark, holdt Dannevirkebevægelsen dog forholdsvis lav profil. Men som medlem af foreningens hovedstyrelse og folketingsmand for Venstre, J.S. Vanggard, skrev til det danske mindretals ukronede leder Peter Lassen fra Strukstrup i januar 1921: »Jeg skal derefter omtale dine indvendinger mod Grænseforeningens ledelse, også at vi ikke har sat grænseflytning på vort program. Selvfølgelig er grænseflytning vort mål, og vi nævner det ganske ugenert på vore møder. Ingen som kender bestyrelsens medlemmer, kan heller ikke tvivle på dette, og det ved jeg også, at du ikke gør« skrev Vanggard.⁶¹ Det var

på den måde ingeniørligt forkert, at der var en revanchistisk dansk bevægelse på spil i Sydslesvig, der var politisk og finansielt støttet af Dannevirkebevægelsen i Danmark under dække af Grænseforeningen. Overpræsident Kürbis smurte dog tykt på, når han skrev, at når den slesvigske forening havde fået fodfæste i både Husum, Tönning og Rendsborg, måtte man erkende, at løsenet »Danmark til Ejderen« ikke længere blot var et utopisk program udlagt af enkelte chauvinister, men var blevet et aktuelt skæbnespørgsmål for den ellers kernetydske provins Slesvig-Holsten.⁶²

I Kürbis program lå en stærk mistillid til den slesvig-holstenske befolknings tyske loyalitet, og det var denne mistillid, der var kulturprogrammets egentlige baggrund. Det var den hjemmehørende befolknings tysknationale følelser og loyalitet, der skulle stives af med kulturprogrammet. Her kom den økonomiske ustabilitet også ind i billedet. Det danske velgørehedsarbejde, der blandt andet viste sig i de særlige julearrangementer i byer som Slesvig og Tönning og havde været rene tilløbstykker, blev anset for særlig problematisk.⁶³ Kürbis var klar over, at materielle goder fra Danmark kunne friste den nødlidende befolkning i den ustabile situation, som Tyskland befandt sig i. »Speckdänen«-begrebet var et sælig levende begreb i inflationsårene. Her blev der så igen grebet tilbage til ideerne af 1914 og til den tyske kulturs overlegenhed og forrang over materielle forhold. Den omsiggribende økonomiske ustabilitet var således en væsentlig årsag til, at genopbygningen nu udelukkende skulle koncentrere sig om kulturelle forhold. Der var formentlig ingen i Tyskland, der på det tidspunkt havde fantasi til at forestille sig, hvad året 1923 skulle bringe af økonomisk og politisk ustabilitet.

1923 og hyperinflationen

»Intet folk i verden har oplevet noget, der svarer til tyskernes 1923-oplevelse. Verdenskrigen har alle oplevet, de fleste også revolutioner, sociale kriser, strejker, økonomiske omvæltninger, inflation. Men ingen den fantastiske, grotesk-overdrevne blandning af alt sammen på én gang, som fandt sted i 1923 i Tyskland. Ingen denne gigantiske, karnevalsagtige dødedans, denne endeløse og blodigt-groteske Dionysosfest, hvor ikke blot pengene, men alle værdier blev devalueret, 1923 gjorde Tyskland rede – ikke specielt til nazismen, men til ethvert fantastisk eventyr.«⁶⁴ Således beskrev den tyske journalist Sebastian Haffner året 1923 i sine ungdomserindringer. Haffner målte ikke inflationens økonomiske fordele og ulemper, men talte om sin egen og formentlig mange tyskeres oplevelse af året 1923 og dets konsekvenser. Det var ikke kun de monetære værdier, der følte devalueret, men også

åndelige værdier som moral og anstændighed. Som historikeren Gerald Feldman har skrevet, følte særligt det tyske dannelsesborgerskab sine værdier trådt under fode, og de forbandt siden dette værdiskred med Weimarrepublikkens politiske kultur. Hyperinflationen var ikke nazismens årsag i direkte linje, men en vigtig årsag til, at mange tyskere sidenhen valgte ikke blot demokratiet, men også civilisationen fra, som Gerald Feldman konkluderer i sit værk om inflationens Tyskland.⁶⁵

Trods Joseph Wirth regeringens accept af London-ultimatummet i maj 1921 havde krigsskadeserstatningsspørgsmålet fortsat været en kilde til uro i den tyske økonomi. I 1921 betalte Tyskland 3,3 milliarder guldmark i krigsskadeserstatninger, hvoraf kun 150 millioner blev betalt i guld og resten finansieret ved skatkammerveksler. Det gav inflationen fornyet kraft, og det satte regeringen under pres. Walther Rathenau fra AEG var blevet genopbygningsminister under Wirth. I den egenskab forhandlede Rathenau med sin franske kollega Loucheur om en omlægning af erstatningsbetalingerne til naturale værdier for derved at inddæmme inflationen. En aftale blev indgået, men den førte ikke til et mærkbart resultat.⁶⁶

I april 1922 deltog den tyske regering i verdenskonferencen i Genoa, hvor den verdensøkonomiske genopbygning skulle drøftes mellem sejrende og besejrede magter. På Genoakonferencen blev krigsskadeserstatningerne også berørt, og en tilnærmelse mellem vestmagterne og Tyskland forsøgt. Frygten for øgede erstatningskrav fik imidlertid den tyske delegation til at søge en sær aftale indgået med det bolschevistiske styre i Rusland. Det resulterede i *Rapallotraktaten* mellem Tyskland og Sovjet, der indebar genoptagelse af diplomatiske forbindelser og gensidige mestbegunstigelsesklausuler de to stater imellem, samt et gensidigt afkald på krigsskadeserstatninger. Den tysk-sovjetiske aftale var fra tysk side et forsøg på at skabe et selvstændigt udenrigspolitisk råderum i østeuropæiske spørgsmål samt at forhindre en fransk-sovjetisk forståelse. Det primære resultat var vestmagternes, og især Frankrigs, fornyede mistillid til de tyske hensigter. Walther Rathenau, der i januar 1922 var blevet tysk udenrigsminister, havde været betænkelig ved at indgå en tysk-sovjetisk sær aftale af præcis denne grund, men lod sig overbevise af den økonomiske nødsituation i Tyskland. Efter Rapallotraktaten var Frankrig ikke længere villig til at give Tyskland indrømmelser på erstatningsspørgsmålet og indstillede sig på en besættelse af Ruhrområdet indenfor en nær fremtid.⁶⁷

Mordet på Walther Rathenau den 24. juni 1922 blev et symbol på den meningsløse politiske vold i Weimarrepublikkens første år, og med mordet forsvandt også den sidste rest af tillid til Reichsmarken. Fra efteråret 1922 var hyperinflationen en realitet. I november 1922 blev en international ekspertkomité nedsat af den tyske regering, som skulle give økono-

miske råd til en stabilisering af den tyske økonomi. Den 13. november forelagde komiteen med blandt andet John Maynard Keynes som deltager et katalog over forslag til en stabiliseringspolitik. Regeringspartierne SPD, Zentrum og DDP, samt DVP, stemte for at gøre kataloget til grundlaget for regeringens politik. Dermed var der udsigt til en optagelse af DVP i en bred regeringskoalition, men SPD stemte dagen efter imod en sådan, hvorefter rigskansler Joseph Wirth valgte at trække sig tilbage.

Regeringsdannelsen lå nu i hænderne på rigspræsident Ebert, der valgte at udpege Wilhelm Cuno til kansler i en borgerlig regering bestående af partiløse fagministre samt ministre fra Zentrum, DDP og DVP. Kansler Cuno gjorde noten af 13. november, der var et konkret tysk forslag til en løsning af krigsskadeserstatningsspørgsmålet, til grundlaget for sin økonomiske politik. Udgangspunktet for løsningen skulle være en fire- til femårig pause (moratorium) i de tyske betalinger, der ville give grundlag for en senere afvikling af erstatningerne. Trods positive signaler fra de britiske og amerikanske regeringer afviste den franske regering blankt det tyske forslag på en allieret konference i starten af januar 1923. I stedet slog krigsskadeserstatningskommissionen fast, at Tyskland bevidst havde undladt at levere det aftalte kvantum kul i året 1922. På den baggrund besatte franske og belgiske tropper Ruhrområdet den 11. januar 1923 uden at have fået hverken Englands eller USA's velsignelse dertil. De tyske protester var massive, og regeringen opfordrede med støtte fra SPD til passiv modstand mod besættelsesmagten og til strejke i Ruhrområdet. Besættelsen af Ruhr og den passive modstand, der betød, at den tyske stat betalte lønninger til de strejkende arbejdere i Ruhr, gav den tyske økonomi det sidste skub ud over afgrunden. Lønudgifterne i Ruhr var et stort gabende hul i den tyske stats finanser, hvor pengene strømmede ud, indtil den passive modstand blev opgivet i september 1923. Hyperinflationen buldrede med stor kraft videre, og markkursen gik fra 17.972 mark for en dollar i januar 1923 til 4,6 millioner for en dollar i august 1923. Priserne på dagligvarer og alle andre varer steg til ubegribelige højder. Et pund smør kostede i juni 1923 omkring 15.000 mark og en liter mælk 1.440 mark. Og det skulle blive værre endnu.⁶⁸

Schleswigfond og hyperinflation

Kulturprogrammet Schleswigfonds gennemførelse faldt sammen med året 1923 og den mest ustabile periode i Weimarrepublikkens historie. Det var også en af grundene til, at Schleswigfonden blev realiseret. Inflationen betød til gengæld også, at fondens til rådighed stående midler meget hurtigt blev utilstrækkelige for de påtænkte projekter. I første omgang blev Schleswig-

fonden, som omtalt, slet ikke realiseret, da de 40 millioner Reichsmark først ville stå til rådighed i 1923. Den 5. august 1922 afholdt Kürbis et møde med de implicerede parter i provinsen om fondmidlernes fordeling. Her blev man enige om at forsøge at få de enkelte beløb udbetalt af hensyn til inflationens udhuling af beløbenes værdi.⁶⁹ Da overpræsidenten senere på måneden var i Berlin for at drøfte realiseringen, var beskeden til Kürbis igen, at da den bevilgede sum ikke indgik i 1922 budgettet, kunne der kun udbetales enkelte beløb i indeværende år, hvis der kunne påvises et særligt behov i de enkelte tilfælde.⁷⁰ Altså skulle provinsen ikke regne med, at den samlede Schleswigfond blev gjort likvid før 1923. Enkelte projekter, som den tyske skole i Berghof og folkehøjskolen i Leck, blev dog realiseret i året 1922. Samlet blev der i 1922 udbetalt 9 millioner Reichsmark i engangsbidrag og 3,3 millioner Reichsmark i løbende bidrag fra Schleswigfonden via det preussiske ministerium for videnskab, kunst og folkeoplysning. Efterskolerne, grænsebiblioteket og universitetet havde hermed fået tilført deres lovede midler.⁷¹ At inflationen i mellemtiden udhulede fondens værdi var de preussiske myndigheder godt klar over, og i november 1922 bad det preussiske indenrigsministerium Kürbis om at efterprøve kulturprogrammet for eventuelle indskrænkningmuligheder. Ministeriet gjorde samtidig overpræsidenten opmærksom på, at provinsen var blevet tilgodeset med en forholdsmæssig stor del af 500 millioner fonden i 1920, og at værdiforringelsen af disse midler havde været væsentlig mindre end tilfældet var med den nye fonds midler.⁷²

Først i april 1923 blev de resterende Schleswigfond midler stillet til rådighed for Slesvig-Holsten af den preussiske regering. I samme ombæring stillede regeringen 60 millioner Reichsmark til rådighed for de preussiske grænseområder i øst, som skulle fordeles med 30 millioner til Østpreussen, 8 millioner til Grenzmark Posen-Vestpreussen, 12 millioner til Øvre Schlesien, 3 millioner til Nedre Schlesien samt 750.000 Reichsmark til regeringsdistriktet Köslin. De i alt 100 millioner Reichsmark blev stillet til rådighed for »*Förderung deutscher Wirtschaft und Bildung*« i grænseområderne, og de skulle fortrinsvis anvendes i landdistrikterne, mens de mindre truede byer måtte træde i baggrunden, som indenrigsminister Severing skrev til rigsindenrigsminister Oeser (DDP). Da inflationen ville udhule værdien af de 100 millioner mark kraftigt, håbede Severing, at der også ville blive stillet rigsmidler til rådighed for grænseprovinserne. Det blev der få dage senere da rigsindenrigsministeren stillede 25 millioner Reichsmark til rådighed for »*Deutschtumszwecke*« i provinsen Slesvig-Holsten. Rigsindenrigsministeren henviste i den forbindelse til situationen i Ruhr- og Rhinområdet, som nødtigt skulle sprede sig til de øvrige grænseområder.⁷³ Beløbet skulle fordeles mellem den tyske skole i Berghof,

grænsebiblioteket, Flensborg bys theater og byorkester, Grenzbund, Schleswig-Holsteiner Bund og Wohlfahrts- und Schulverein.⁷⁴

Værdien af de 100 millioner Reichsmark, der blev stillet til rådighed for de preussiske grænseprovinser i april 1923, var mindre end beskeden. I juni 1923 besluttede den preussiske regering derfor at forhøje summen til 850 millioner Reichsmark, der skulle fordeles med 250 millioner til henholdsvis Slesvig-Holsten og Østpreussen, 150 millioner til Øvre Schlesien, 80 millioner til Grenzmark Posen-Vestpreussen, 30 millioner til Nedre Schlesien og 7 millioner til regeringsdistrikt Köslin, plus en reservefond. Igen bad indenrigsminister Severing rigsindenrigsminister Oeser om, at også rigsregeringen forhøjede summen.⁷⁵ Den 19. juni 1923 meddelte Ministerialrat Rathenau overpræsident Kürbis, at rigsministeren for genopbygning, Dr. Albert, havde stillet 50 millioner Reichsmark til rådighed til brug for »*stärkung des Deutschtums in der gefährdeten Nordmark*«. Da beløbet blev overført den 26. juni 1923, var det vokset til 90 millioner Reichsmark. Grenzmittelstelle Nord og den tyske skole i Berghof var ifølge Ministerialrat Rathenau de primære mål for bevillingen. De 90 millioner Reichsmark fra genopbygningsministeriet var ikke at betragte som en del af Schleswigfondens midler. Til gengæld kunne Rathenau meddele Kürbis i juli 1923, at rigsregeringen forhøjede deres andel af Schleswigfond med

Da hyperinflationen i Tyskland i 1922-23 var på sit højeste, måtte eksisterende pengesedler nødtørftigt devalueres med et stempelmærke. Her er tusind Reichsmark blevet til en milliard. (Landsarkivet for Sønderjylland)

150 millioner Reichsmark. Sammenlagt ville der således være 400 millioner Reichsmark til rådighed for Schleswigfond, det tidobbelte af den oprindelige bevilling. Det fik dog ikke Kürbis til at juble. Den 14. juli skrev Kürbis til Rathenau, at de 250 millioner Reichsmark fra den preussiske regering ikke rakte til andet end tilskud til de tyske skoler i Berghof og Leck samt til grænsebiblioteket. En yderligere forhøjelse var nødvendig.⁷⁶

Den 20. august 1923 besluttede det preussiske indenrigsministerium og finansministerium igen at forhøje bevillingen til de preussiske grænseprovinser fra 850 millioner til 8,5 milliarder Reichsmark. Dermed ville der blive 2,5 milliarder Reichsmark til rådighed for Slesvig-Holsten. Det forventedes igen, at rigsregeringen ville følge trop med en forhøjelse af deres bidrag fra 150 millioner til 1,5 milliarder Reichsmark til kulturelle formål i provinsen Slesvig-Holsten.⁷⁷ Ministerialrat Rathenau meddelte den 10. september overpræsident Kürbis, at rigsregeringen ville bevilge i alt 900 millioner Reichsmark til Schleswigfonden. Med 2,5 milliarder mark fra Preussen og 900 millioner fra riget var der således 3,4 milliarder Reichsmark til rådighed for Slesvig-Holsten. Størstedelen af denne sum valgte overpræsident Kürbis at fordele med 850 millioner Reichsmark til ungdomsarbejdet i provinsen og 2,5 milliarder til overlærer Christian Träckners kulturpolitiske arbejde i Slesvig by. Denne fordeling fandt Ministerialrat Rathenau usympatisk, men Kürbis svarede Rathenau, at hvis de 3,4 milliarder Reichsmark skulle have nogen kontant værdi, kunne de ikke fordeles yderligere. Udover at protestere mod Kürbis' fordeling kunne Rathenau meddele, at rigsministeren for genopbygning ville stille yderligere 800 millioner Reichsmark til rådighed for en styrkelse af tyskheden i Slesvig-Holsten.

Således strømmede der i tiden fra august til december 1923 milliarder af Reichsmark fra Berlin til Slesvig-Holsten i stadig større beløb. Den 25. september 1923 meddelte rigsindenrigsministeriet, at man ville overføre 500 millioner Reichsmark til Grenzmittelstelle Nord, og at man forventede et tilsvarende beløb overført fra den preussiske regering. Den 5. oktober bekræftede det preussiske finansministerium, at der også herfra ville blive overført 500 millioner Reichsmark. Den 15. oktober skrev Rathenau på ny til overpræsidenten, men denne gang med budskab om, at der ikke kunne bevilges yderligere på grund af den finansielle nødsituation. Anledningen var, at overpræsidenten havde søgt om fornyede tilskud fra Berlin. Rathenau beklagede, at Kürbis ikke havde præciseret, hvad beløbet skulle anvendes til, men kun påstået, at det kulturpolitiske arbejde ville blive indstillet, med mindre nye midler blev stillet til rådighed. Den danske trussel var alvorlig, men måtte beskrives præcis, og kunne ikke blot afværges ved gaver fra Berlin, skrev Rathenau. Rathenau gjorde Kürbis opmærksom på, at embedsmænd i Berlin gentagne gange havde luftet den tanke, at når en befolkning

truede med dens frafald til danskheden, hvis ikke den blev finansiel støttet af riget og staten, så havde den pågældende befolkning ikke fortjent at blive støttet. Rathenau selv tog afstand fra denne tanke, men advarede Kürbis mod at fremprovokere tanken yderligere. Men efter denne advarsel bekræftede Rathenau Kürbis i, at provinsen havde behov for yderligere støtte. For lige som riget og staten havde også provinserne, kredsene og byerne ikke mulighed for selvstændigt at overvinde det økonomiske kaos. Og selvom det fra flere steder var blevet sagt, at det fuldkomne sammenbrud var nødvendigt for at bygge det tyske rige op på ny, så bestod der den fare i grænseområderne, at genopbygningen efter sammenbruddet ikke ville blive varetaget af Tyskland, men af Tysklands fjender.⁷⁸ Derfor skulle provinsen fortsætte sine forsøg på at råbe centralmyndighederne i Berlin op.

To dage senere, den 17. oktober 1923, meddelte Rathenau overpræsidenten, at rigsministeren for genopbygning havde stillet 30 milliarder Reichsmark til rådighed for provinsen, og at dette beløb skulle overføres til Grenzmittelstelle Nord. Regeringspræsidenten havde ved samme lejlighed modtaget 20 milliarder Reichsmark. Samtidig meddelte det preussiske finansministerium, at der ville blive stillet yderligere 60 milliarder mark til rådighed i Schleswigfond. Som Kürbis skrev til indenrigsministeriet, svarede bevillingen den 17. oktober 1923 på 60 milliarder til 11 dollar og var siden faldet til en værdi, der lå under en enkelt dollar. Berlin forstod ikke alvoren i situationen. Man måtte også betænke, at det danske fremstød havde noget tiltrækkende over sig. Fremstødet kom fra et stammebeslægtet folk med en sund økonomi og kultur, som sandsynligvis ville indrette et humant styre i grænseområdet og bringe store økonomiske forbedringer for befolkningen.⁷⁹ Om det var foranlediget af Kürbis skrivelse er uvist, men den 31. oktober meddelte Rathenau overpræsidenten, at rigsministeren for genopbygning bevilgede 700 milliarder Reichsmark til provinsen, hvoraf mindst halvdelen burde overføres til Grenzmittelstelle Nord. Kürbis overførte derfor 400 milliarder Reichsmark til Grenzmittelstelle og 300 milliarder til overlærer Tränckner og dennes foredragsvæsen.⁸⁰ Efter gennemsnitskursen på Reichsmark i oktober 1923 svarede 700 milliarder til omkring 28 dollar. Det er imidlertid meningsløst at tale om en gennemsnitskurs i en tid, hvor markkursen faldt med milliarder dag for dag og time for time.

Den monetære stabilisering

Den tyske rigskansler hed siden den 14. august 1923 Gustav Stresemann og kom fra det tyske folkeparti DVP. Gustav Stresemann havde været den eneste seriøse kandidat til at stå i spidsen for en ny regering, hvis hoved-

opgave var at stabilisere markkursen. Stresemannregeringen var en stor koalition bestående af SPD, Zentrum, DDP og DVP. Stresemann og den socialdemokratiske finansminister Rudolf Hilferding var overbeviste om, at en stabilisering af markkursen kun kunne gennemføres ved en opgivelse af passive modstand mod Ruhrbesættelsen. Her til fik regeringen støtte af den preussiske indenrigsminister Carl Severing, der mente, at den passive modstand i Ruhr reelt set var ophørt.⁸¹ Tyskland var nået til et punkt, hvor de økonomiske ressourcer var opbrugt, og landet stod på randen af et totalt sammenbrud. Den 26. september 1923 bekendtgjorde regeringen i et opråb, at den passive modstand i Ruhr blev afbrudt. Regeringen henviste i opråbet til, at udgifterne til den passive modstand i Ruhr i ugen op til den 26. september var løbet op i 3.500 trillioner Reichsmark, et beløb der som minimum ville blive fordoblet i de kommende uger. Erhvervslivet og økonomien i Tyskland var ødelagt og der var alvorlig fare for at en fortsættelse af den passive modstand ville umuliggøre en genopretning af den tyske valuta og det tyske erhvervslivs vilkår og dermed det tyske folks eksistens.⁸² Regeringen havde grund til at retfærdiggøre sin beslutning, for med opgivelsen af den passive modstand ville Tyskland også genoptage betalingen af krigsskadeserstatningerne. Den beslutning var ikke populær, og fra både venstre- og højrefløjen blev der taget initiativer til at vælte regeringen. I Bayern blev regeringspræsident Ritter von Kahr, der stod i nær forbindelse med Adolf Hitler, indsat af den bayerske regering som statskommissær med diktatoriske magtbeføjelser. I Sachsen forberedtes en kommunistisk opstand med støtte fra Komintern og Moskva. Krisen i Bayern fik Stresemann til at erklære national undtagelsestilstand, og samtidig afsatte rigsregeringen den sachsiske SPD-KPD regering, hvad der medvirkede til SPD's udtrædelse af koalitionsregeringen den 2. november 1923. Den 6. november rykkede hæren ind i Thüringen for også her at afsætte SPD-KPD regeringen. Den 8. november fulgte Adolf Hitlers »ølstuekup« i München, der skulle have resulteret i en march mod Berlin, men som dagen efter blev slået ned af det bayerske politi. Samtidig arbejdede seperatistgrupper i Rhinlandet på en løsrivelse fra det tyske rige, et arbejde der blev understøttet af de franske og belgiske besættelsesmagter.

Opgivelsen af den passive modstand førte således ikke til en stabilisering i politisk henseende, og i første omgang var Frankrig heller ikke indstillet på give indrømmelser til Tyskland af den grund. Men også Frankrig havde betalt dyrt for Ruhrbesættelsen, der på grund af den passive tyske modstand ikke havde givet det forventede økonomiske afkast. Et forslag fra den britiske regering om at tage krigsskadeserstatningerne op på en ny konference fik tilslutning fra USA og derefter også af Frankrig.

Allerede den 15. oktober havde den tyske regering besluttet at gennemføre en møntreform og at indføre en ny valuta, rentemarken, for herved at standse hyperinflationen. En selvstændig rentebank med den senere rigsbankdirektør Hjalmar Schacht, der stammede fra Tinglev, som leder blev nedsat med ansvar for rentemarkens indførelse. Den 15. november 1923 blev rentemarken indført som lovlig betalingsmiddel i Tyskland. Samtidig indstillede rigsbanken diskonteringen af skatkammerveksler, og regeringen skar ned på udgifter og lønninger, afskedigede 300.000 tjenstemænd og forhøjede skatterne. Den 20. november blev markkursen fastlåst på kursen 4,2 trillioner Reichsmark for en dollar, og rentemarkkursen til en trillion Reichsmark for en rentemark. Dermed havde den nye rentemark samme internationale kurs, 4,2 rentemark for 1 dollar, som Reichsmarken havde haft i august 1914. Den nye markenhed skulle for 40% af cirkulationsmængdens vedkommende være dækket af guldbeholdningen, hvorved rentemarken i realiteten igen var bundet til gullet. Rigsbanken havde dog ikke pligt til at indløse rentemarken for guld. Den monetære stabiliserings vigtigste midler var dog ikke den delvise guldbindning, men derimod en kraftig reduktion af pengemængden, en stabilisering af statsfinansierne og endelig en opprioriteret sikring af Rigsbankens udenlandske valutabeholdning.⁸³ Endelig betød accepten af Dawes-planen vedrørende de tyske krigsskadeserstatninger i august 1924, at de tyske betalinger i højere grad blev indrettet efter Tysklands økonomiske formåen. I det første år fik Tyskland et fuldstændigt moratorium, det vil sige fritagelse for betaling, derefter skulle Tyskland betale summer af 250, 110 og 500 millioner guldmark årligt og fra det femte år 1,25 milliarder guldmark årligt i krigsskadeserstatning. Samtidig modtog Tyskland et lån på 800 millioner mark fra USA.⁸⁴ Planen indeholdt ikke nogen endelig plan eller slutdato for krigsskadesbetalingerne, men den var en foreløbig acceptabel ordning for Tyskland. Den 30. august 1924 blev rentemarken afløst af en ny Reichsmark, med samme kursforhold, og inden den 5. juli 1925 skulle de gamle Reichsmark og rentemark være indløst. Da var inflationen et overstået kapitel, men et kapitel der havde sat sig dybe spor i det tyske samfund.

Schleswigfondens fortjenester

Denne monetære stabilisering fik naturligvis stor betydning for den tyske økonomi og den tyske stats finansielle muligheder. Overpræsident Heinrich Kürbis udarbejdede en ny ansøgning til det preussiske indenrigsministerium angående forsvaret mod den danske agitation den 8. december

1923. Det ønskede beløb var nu det samme som i betænkningen fra maj 1922, nemlig 15 millioner mark i engangsbeløb og 25 millioner mark til løbende udbetaling, i alt 40 millioner rentemark. Som begrundelse for ansøgningen henviste Kürbis til betænkningen af foråret 1922. Den 10. januar 1924 meddelte indenrigsministeriet overpræsidenten, at provinsen ville få 12.050 guldmark stillet til rådighed for *Deutschtumspflege in der Nordmark*, gældende for perioden 1. januar til 31. marts 1924.⁸⁵ Det var sidste bevilling af den såkaldte Schleswigfond.

Schleswigfondens forvaltning i året 1923 afspejler på mange måder hyperinflationens hæsblæsende monetære og finansielle kaos. Milliarderne fossede ud af statskassen i større og større beløb, der var mindre og mindre værd. I juni 1924 udarbejdede overpræsident Kürbis en oversigt over de overførte midler fra rigsregeringen og den preussiske stat til pleje af tyskheden i Slesvig-Holsten i 1923. Den preussiske stat havde alene bevilget i alt 1.619 trillioner Reichsmark i perioden fra den 1. juni til 27. december 1923, fordelt på 40 overførsler af forskellig størrelse. Dertil kom bevillingen på 900 millioner fra rigsregeringen. Bevillingerne fra rigsregeringens genopbygningsministerium på 800 millioner samt 30 og 700 milliarder Reichsmark i oktober 1923 indgik ikke i Kürbis'opgørelse, og der kan meget vel have været andre overførsler, der heller ikke var med i opgørelsen. De 1.619 trillioner Reichsmark bevilget af Preussen og 900 millioner Reichsmark bevilget af rigsregeringen i sommeren og efteråret 1923 skulle ifølge overpræsidentens opgørelse være fordelt som vist i nedenstående tabel.

Det var hovedsagelig højskolerne og grænsebiblioteket, der havde taget imod de store beløb i oktober-november 1923, men beløbene var mindre værd end de 2,5 milliarder, overlærer Tränckner fik i september 1923. Omregnet ved gennemsnitskursen på Reichsmarken i november 1923 på 2,2 trillioner Reichsmark for en dollar, svarede 1.619 trillioner Reichsmark til cirka 736 dollar, hvad der igen ikke er voldsomt meningsgivende infla-

Schleswigfond 1923		
Formål	Beløb fra Preussen	Beløb fra Reich
Flensburger Volkszeitung	20.000.000	
Overlærer Tränckner	2.053.349.400	475.000.000
Ungdomsarbejde	425.100.000	425.000.000
Folke litteratur	1.500.000	
Filmforevisning	50.000	
Folkehøjskoler	696.724.691.470.000	
Grænsebibliotek	922.570.980.000.000	
I alt	1.619.298.171.469.400	900.000.000

Tabel 7.4 Kilde: LASH Abt. 301. Nr. 5690. Schleswigfonds.

tionens udvikling taget i betragtning. Som rigsregeringen skrev i sit opråb af 26. september, havde udgifterne til Ruhrlønningerne i ugen op til den 26. september udgjort 3.500 trillioner Reichsmark. Et kilo rugbrød kostede i slutningen af september 1923 omkring 3 millioner Reichsmark og et kilo kartofler 1,24 millioner Reichsmark.⁸⁶

Beløbene, der blev overført til provinsen Slesvig-Holsten i 1923, det være sig som Schleswigfondmidler og til tyskhedens kulturelle styrkelse generelt, var alt i alt ikke meget værd og har som sådan ikke haft nogen større betydning for den slesvigske genopbygning. Schleswigfonden og overførslerne til de tysk-preussiske grænseområder skal derimod ses i forlængelse af den tyske regerings beslutning om at løbe linen ud i økonomisk henseende ved den passive modstand mod Ruhrbesættelsen og tilbageholdelsen af krigsskadeserstatninger. Året 1923 var en ny kraftprøve mellem Frankrig og Tyskland, der hver især satte alt på spil for at vinde denne runde af den europæiske konflikt. Tyskland var i 1923 en hårsbredde fra det totale økonomiske og politiske sammenbrud, et sammenbrud som havde været frygtet af den nye republiks magthavere siden republikkens grundlæggelse i januar 1919. 1923 bekræftede alle tyske mistanker om, at freden efter den Første Verdenskrig havde det ene formål at kvæle Tyskland økonomisk, hvilket for Frankrigs vedkommende heller ikke var uden grund i virkeligheden. Men Tyskland valgte i sidste ende selv den sti, der via et næsten totalt økonomisk sammenbrud førte til en økonomisk nystart. Under denne kraftprøve blev der grebet tilbage til ideerne af 1914 om den tyske kultur som Tysklands mest effektive våben i en situation, hvor Tyskland var under ekstremt pres. Separatistbevægelserne var alvorlige trusler mod Tysklands eksistens i den situation, hvad regeringens aktioner i Bayern, Sachsen og Thüringen viste. Separatismen blev aldrig for alvor aktuel i Slesvig-Holsten, men frygten for, at tendenser fra Bayern og Rhinlandet skulle brede sig, var til stede. Her kom *Deutschumpflegen* ind i billedet. Schleswigfondmidlerne var ment som et beskedent, men ikke uvigtigt bidrag til republikkens og det tyske riges overlevelse og sammenhæng. Den økonomiske kraftprøve og hyperinflationen betød derfor, at den kulturelle genopbygning og styrkelse af grænseområdet fik forrang for den økonomiske og infrastrukturelle genopbygning, også fordi det under inflationen ikke var økonomisk muligt at gennemføre en infrastrukturel genopbygning.

Hyperinflationen forsvandt med indførelsen af rentemarken og den monetære deflationspolitik, som den tyske regering og Rigsbank indførte fra 1924. Inflationen havde medført en større omfordeling af kapitalen i Tyskland. Opsparede formuer var reduceret betydeligt, men samtidig var mange sluppet af med deres gæld. Ejendomsbesiddere slap generelt nådigt

fra inflationen, da deres besiddelser ikke var blevet berørt af inflationen. Også den tyske industri slap af med gældsbyrden, ligesom den tyske stat og forbundsstaterne slap af med store dele af den enorme gæld fra krigstiden. Men der sad også kreditorer tilbage i Tyskland, der havde mistet store summer på inflationen. Arbejdere uden ejendomsbesiddelser blev hårdt ramt af inflationen, men formåede dog at fastholde de lønstigninger, der var blevet dem til del under inflationen. Statsansatte tjenestemænd og akademikere hørte til de af inflationen mindst begunstigede, og det var også her, at indtrykket af en generel devaluering af tyske værdier, materielle såvel som åndelige, satte sig fast.⁸⁷ De økonomiske tab og gevinster ved inflationen lader sig ikke gøre op ved en simpel beregning, og de er stadig til diskussion i både økonomisk og historisk forskning. Uanset eventuelle gevinster ved inflationen er der dog ikke tvivl om, at 1923 og hyperinflationen generelt var en meget traumatisk oplevelse for størstedelen af den tyske befolkning, således som Sebastian Haffner og Gerald Feldman har beskrevet det.

Genopbygning og Nordmarkmyte i Sydslesvig

De første 6 år efter dannelsen af den nye tyske republik havde været turbulente. Inflationen havde medvirket til den økonomiske genopbygning ved at fremme den tyske eksport, men den havde til gengæld også bremset en gennemgribende indre økonomisk genopbygning i Tyskland såvel som i Slesvig-Holsten. Inflationen havde haft beskæftigelsesmæssige fordele og havde haft revisionspolitisk effekt med hensyn til Tysklands internationale handel. Men inflationen havde også meget store indenrigspolitiske omkostninger, og den unge tyske republik havde været tæt på det sammenbrud, der var frygtet af republikkens magthavere. Inflationen fik derfor også stor betydning for den tyske og slesvig-holstenske genopbygnings udvikling.

Den erhvervs-mæssige og infrastrukturelle genopbygning havde haft første prioritet ved fordelingen af Nordmarkfond i 1920, men allerede under Nordmarkfondens fordeling var den kulturelle genopbygning blevet ofret megen opmærksomhed fra politisk hold på alle niveauer. I forbindelse med fordelingen af Nordmarkfondens 14,5 millioner Reichsmark til kulturelle formål opstod en skillelinje mellem en erhvervsfløj og en kulturfløj i Slesvig-Holsten, og i mellem de preussiske ministerier med hensyn til genopbygningens karakter. Hyperinflationen gav kulturfløjen, hvortil også overpræsident Kürbis hørte, medvind, og fra marts 1922 støttede også Ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium

kulturens forrang i genopbygningen. Med overpræsident Kürbis' betænkning »*Die dänische Gefahr und ihre Abwehr*« i maj 1922 blev den nationale kulturkamp det afgørende emne for provinsens genopbygning samtidig med, at der blev rejst store forventninger i provinsen om finansiel hjælp fra Berlin. Den skarpe retorik, der blev fundet frem om den danske trussel, var en reaktion på den tiltagende økonomiske og politiske ustabilitet i Tyskland. Det var muligvis kun danske ekstremister, der talte om en granserevision mod syd, men den dag det tyske rige brød sammen, kunne dette forhold ændre sig dramatisk, og situationen udnyttes af danskerne. Og dette sammenbrud var langt fra et urealistisk scenario i 1923. Kulturprogrammet skulle fungere som en præventiv foranstaltning imod det værst tænkelige scenarie: republikkens sammenbrud og en afståelse af det resterende Slesvig til Danmark. Dermed blev genopbygningen i det tysk-slesvigske grænseland en demarkationsproces, der handlede om at befæste provinsens tysk kulturelle tilhørsforhold, og en proces, hvor der blev brugt megen tid på at beskrive den danske trussel og nødvendigheden af at bekæmpe denne trussel. Ønsket om at bevare de økonomiske og kulturelle forbindelser til Nordslesvig og håbet om en granserevision mod nord levede, men håbet blev med hyperinflationen trængt tilbage af en frygt for Tysklands opløsning.

Hyperinflationen fremmede også den slesvig-holstenske særbevidsthed og »Nordmarkmyten«, som Rudolf Rietzler har beskrevet i sit værk om nazismens fremvækst i Slesvig-Holsten. Ideen om den nordlige provins' særlige rolle som den tyske kulturnations forkæmper i nord havde rødder tilbage i 1848-revolutionen og den slesvig-holstenske opstands rolle i denne revolution. Den slesvig-holstenske opstand havde netop bekendt sig til den tyske kulturnation og ikke til den kommende stormagt Preussen. I stedet for at blive en selvstændig del af den tyske kulturnation var Slesvig-Holsten imidlertid blevet preussisk provins i 1867, hvilket gav den slesvig-holstenske særbevidsthed et element af mindreværd, eller som Rietzler skriver et »isolationskompleks« overfor centralmagten i Berlin.⁸⁸ Med afståelsen af Nordslesvig blev dette isolationskompleks styrket og særbevidstheden tilføjet et martyraspekt, som var at finde i talrige af de udtalelser, der her har været citeret. Genopbygningsfondenes administration ramte lige ned i denne provinsiale selvforståelse. Den tyske stat havde traditionelt spillet en stor rolle for den tyske økonomis udvikling og havde været en afgørende medspiller i Tysklands industrialisering i anden halvdel af 1800-tallet. Denne tradition og organisatoriske struktur i den tyske økonomi lagde grunden til forventninger om den tyske stats aktive medvirken i genopbygningen efter den Første Verdenskrig. Forventningerne til genopbygningsfondene blev drevet op i et højt leje af både de regionale

og centrale preussiske myndigheder, og selvfølgelig førte disse forventninger til skuffelser. Skuffelserne blev så meget desto større, da inflationen i stadig højere tempo udhulede bevillingernes værdi. Følelsen af at være uretfærdig ramt af krigsøkonomien og siden af fredsordningen i 1919 var et alment tysk fænomen, der blev forstærket af 1923 oplevelsen. Det var også tilfældet i Slesvig-Holsten, hvor følelsen af at være ladt i stikken af Berlin føjede sig til. Men som fordelingen af både 500 millioner-fonden og den finansielle støtte til de preussiske grænseprovinser i 1923 viste, fik Slesvig-Holsten mindst lige så meget opmærksomhed som de østlige grænseprovinser, hvis ikke mere, provinsernes geografiske størrelser taget i betragtning. Nordmarkfonden fik således stor betydning som erfaringsgrundlag for den generelle tysk-preussiske genopbygnings- og grænsepolitik, der fulgte i 1920'erne. Den slesvig-holstenske isolation var, indtil videre, en Nordmarkmyte, men en myte der blev tilført en stor portion brændstof af hyperinflationen i 1923. Tyskland, Preussen og Slesvig-Holsten overlevede 1923, men hyperinflationen havde rystet den tyske selvbevidsthed betragteligt også i den nordlige grænseprovins Slesvig-Holsten.

Økonomisk genopbygning i Nordslesvig 1920-25

Trods ønsket om en kort overgangstid og et begrænset antal af genforeningsinstitutioner var det ikke den danske regering og rigsdag ukendt, at indlemmelsen af Nordslesvig var en stor opgave, som krævede ekstraordinære foranstaltninger. Som omtalt i kapitel 4 udnævnte den radikale regering i maj 1919 H.P.Hanssen til minister i Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender. Ministeriet skulle videreføre Kriegerudvalgets arbejde med den praktiske forberedelse af genforeningen. Ved at kalde ministeriet midlertidigt markerede regeringen, at der var tale om et overgangsorgan med en begrænset levetid. Martin Hammerich fortsatte Kriegerudvalgets arbejde som kontorchef i ministeriet. Ministeriet blev dog mere midlertidigt end tilsigtet og eksisterede i mindre end et år. Da Christian d.10 afsatte regeringen Zahle den 30. marts 1920, blev også det midlertidige ministerium nedlagt og genforeningsarbejdet lagt under Statsministeriet, hvor Martin Hammerich fortsatte arbejdet med den praktiske genforening. Da Niels Neergaard dannede regering den 5. maj 1920, var det på tale at tilknytte H.P.Hanssen som kommissær for sønderjyske anliggender, men det strandede på H.P.Hanssens uvilje mod Venstre-regeringens planer om at søge den anden afstemningszone internationaliseret.¹

Forinden ministeriets nedlæggelse havde H.P.Hanssen og Martin Hammerich dog formået at sætte afgørende præg på forberedelserne af indlemmelsen, herunder også den økonomiske genforening. H.P.Hanssen og Martin Hammerich var begge meget engageret i valutaspørgsmålet, og de var medvirkende til oprettelsen af Udligningskassen for Sønderjylland og bevillingen af de cirka 60 millioner kroner, der blev stillet til udligningskassens rådighed.² Det var også det sønderjyske ministerium, der foranledigede oprettelsen af et udvalg, som skulle undersøge nordslesvigernes kronelån i Danmark og bistå sønderjyderne med opretholdelsen af kronekreditter på rimelige vilkår.³ Den 18. december 1919 nedsatte Regeringen *Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder*, der i daglig tale blot blev omtalt som Sønderjysk Kroneudvalg. Udvalget fik tre specifikke opgaver tildelt, som var:

- 1) at foretage en nøje Undersøgelse af, hvor mange og hvor store Kronelaan Sønderjyderne har optaget her i Kongeriget og under hvilke Former og paa hvilke Vilkaar, de er optagne,
- 2) at bistaa Sønderjyderne med Opretholdelsen af en midlertidig Kronekredit paa rimelige Vilkaar og
- 3) i det hele at overveje og eventuelt stille Forslag om hvilke Foranstaltninger, der bør og kan foretages for at gøre Overgangen fra Mark til Krone saa let som muligt for det økonomiske Liv i Sønderjylland.⁴

Det skulle blive en opgavetildeling, som udvalget fastholdt og arbejdede på, om end under et andet navn, i hele mellemkrigstiden. Formand for udvalget blev Statsgældsdirektør fra Finansministeriet P.O.A. Andersen, mens Martin Hammerich var det sønderjyske ministeriums repræsentant. Derudover bestod udvalget af gårdejer og formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig P.J. Refshauge fra Oksbøl, amtsassessor i Sønderborg Amt Dr. A.V. Karberg, direktør for Sønderjyllands Kreditforening sagfører Orla Buhl fra Lemvig, købmand og borgmester i Aabenraa Holger Fink, bankdirektør R.P. Rossen, Tønder Landmandsbank og bankdirektør og borgmester i Kolding Oluf Bech. Sekretær for udvalget blev Axel Hulegaard, der kom fra en stilling i Finansministeriet.

Kroneudvalget blev et centralt organ i den økonomiske genopbygning af Nordslesvig. Det var først og fremmest gennem oprettelsen af og siden arbejdet som bestyrelse for Lånekassen for Sønderjylland, at Kroneudvalget fik betydning. Kroneudvalget blev sat i verden for at hjælpe Sønderjylland igennem indlemmelsen, men Kroneudvalget repræsenterede også den danske stats interesser og hensyn. Således udtalte udvalgets formand P.O.A. Andersen på udvalgets første møde den 20. december 1919; « at der indenfor dansk Administration og dansk Finansverden sikkert vilde være den bedste Vilje til at komme Sønderjyderne økonomisk til Hjælp, men naturligtvis maatte man straks gøre sig klart, at Midlerne i nogen Maade var begrænsede.»⁵ Der var behov for hjælp, men hjælpen kunne ikke blive ubegrænset. Udvalgets syn på den økonomiske genopbygning kom også til udtryk i udvalgets beretning til rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg i marts 1920, hvori man skrev: »I det hele har Udvalget anset det for det heldigste for det økonomiske Liv i Sønderjylland, at de til dettes Betjening og Fremme eksisterende Organer i størst mulig Omfang kommer til at opfylde deres Funktioner, saaledes at Næringslivet og Finanslivet hurtigst muligt bringes ind under de Former, der for Fremtiden tør anses at blive ønskelige som normale og sædvanlige.«⁶ Kroneudvalget anså en »hurtigst mulig« omstilling til danske forhold for ønskelig, således som statsminister Zahle havde lagt op til nytårsdag 1918. Ligeså vigtigt var det, at det lokale nord-

Kronemønten var længe ventet i Nordslesvig, da den blev indført den 20. maj 1920. Demonstration på Gravene i Haderslev den 5. maj 1920. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune.

slesvigske næringsliv og finansliv blev i stand til selv at gøre en indsats i genopbygningen, særligt hvad angik muligheden for at yde driftslån. Der-til var en kapitaltilførsel fra kongeriget til det nordslesvigske nærings-og finansliv nødvendigt, og det var denne kapitaltilførsel kroneudvalget skænkede størst opmærksomhed.

Kronemøntens indførelse

Kronemøntens indførelse i Nordslesvig den 20. maj 1920 var den første store kapitalindsprøjtning fra dansk side i den nye landsdel. Dansk mønt-lovgivning var gældende fra denne dag, og kronen blev lovligt betalings-middel mand og mand i mellem, som det hed i den af plebiscitkommis-sionen udstedte anordning om kronemøntens indførelse den 14. maj. Omregningskursen ved betalinger mand og mand imellem og til offentlige

kasser var den på Københavns fondsbørs officielt noterede kurs for Reichsmark, som i maj 1920 lå på omtrent 14 kroner for 100 Reichsmark. Tysk mønt kunne indtil videre anvendes lovligt ved siden af kronemønten. I loven om kronemøntens indførelse lå der således ingen kapitaltilførsel ved kursregulering, som ønsket af flere i Vælgerforeningens økonomiske udvalg. Til gengæld blev de fire store nordslesvigske banker, Haderslev Bank, Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa, Folkebanken for Als og Sundeved i Sønderborg, samt Tønder Landmandsbank hver tildelt et lån på 3 millioner kroner til en rente på 5%. 2,35 millioner kroner blev fordelt mellem fem andre banker, og 72 nordslesvigske sparekasser modtog hver et lån på gennemsnitlig 20.000 kroner. Lånene til de nordslesvigske pengeinstitutter blev ydet af Nationalbanken på institutternes egen opfordring, støttet af Kroneudvalget. Hensigten med lånene var, at de nordslesvigske pengeinstitutter dermed kunne tage del i genopbygningen. Det var første forsyning af disse lån, der tidlig morgen den 20. maj 1920 blev kørt fra Nationalbankens filial på Jernbanegade i Kolding og til Nordslesvigsk Kreditforenings lokaler på Storegade i Haderslev, hvor de blev afhentet af de respektive pengeinstitutters personale.

Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg havde den 12. maj godkendt en anmodning fra plebiscitkommissionens generalsekretær Brudenell-Bruce om at være behjælpelig med kronemøntens indførelse. Baggrunden herfor var den aftale, som den danske regering og plebiscitkommissionen havde indgået den 29. april om afspærringen af zonegrænsen. Samtidig vedtog udvalget lovforslagene om kronemøntens indførelse og Udligningskassen, udlåne til de nordslesvigske pengeinstitutter, loven om Lånekassen for Sønderjylland, hensættelse af 10 millioner kroner til opkøb af Sønderjyllands Kreditforenings første obligationsrække samt bevillingen af et løntillæg til de nordslesvigske arbejdere i den sidste uge før kronemøntens indførelse på sammenlagt 2 millioner kroner. Lovforslagene fik karakter af forud vedtagne kongelige anordninger, der så snart suveræniteten var overtaget, skulle vedtages på retmæssig vis. Der blev vedtaget lovforslag med bevillinger på samlet 97 millioner kroner til de forskellige ordninger i forbindelse med kronemøntens indførelse. Statsminister Neergaard fik også Folketingets finansudvalgs godkendelse af bevillingerne, men i princippet var vedtagelsen et brud på grundlovens paragraf 48 om, at: *»Ingen Udgift maa afholdes, som ikke har Hjemmel i den af Rigsdagen vedtagne Finanslov eller i en af Rigsdagen vedtaget Tillægsbevillingslov eller midlertidig Bevillingslov.»*⁷ Som Statsminister Neergaard sagde ved fremlæggelsen af plebiscitkommissionens anmodning: *»Nu er det klart, at vi befinder os i en overordentlig irregulær Situation i denne Sag, og vi er nødte til at appellere til Udvalget om Bistand til at hjælpe os ud over den.»*⁸ Som sagt,

så gjort. Den 20. maj fulgte så første indskud i den nordslesvigske genopbygning:

Udligningskassen for Sønderjylland

I forhold til den danske stats udgifter i finansloven 1919/20 på 286,5 millioner kroner var 97 millioner kroner overordentligt mange penge. Det var ikke Rigsdagen ubekendt, at genforeningen og genopbygningen af Nordslesvig ville koste store summer for den danske stat. Af den grund havde rigsdagen allerede i september 1919 vedtaget, at staten skulle optage et såkaldt »genforeningslån« på 145 millioner kroner i form af salg af 5% obligationer.⁹ Dertil havde rigsdagen besluttet, at også salgssummen for de vestindiske øer, som Danmark havde afstået til USA i 1917, skulle anvendes til genforeningen. Salgssummen for øerne var i 1920 ikke endeligt opgjort, men den endte på 25 millioner dollar svarende til omkring 153 millioner kroner i juli 1920. Dermed var indlemmelsens finansiering foreløbigt sikret.

Udligningskassen for Sønderjylland fik 350 kroner per indbygger i Nordslesvig til rådighed, i alt 58,66 millioner kroner.¹⁰ Udligningskassens formål var at udligne de indtægts- og formuetab, som krigen og inflationen havde påført de nordslesvigske borgere. Det betød konkret, at nordslesvigere, der havde tabt markformuer eller dele heraf i perioden fra den 1. januar 1914 til den 1. januar 1920 og kunne påvise et sådan tab, kunne søge om erstatning for dette tab i kronemønt ved Udligningskassen. Formuen 1914 blev omregnet ved parikurs 8 kroner for 9 mark, og 1920-formuen til kursen i januar 1920 på 7,25 kroner for 100 mark. Ansøgerne skulle have været bosat i Nordslesvig siden den 1. januar 1914, og ansøgningen skulle være Valutarådet i hænde senest den 1. august 1920. Udligningskassens virksomhed var ment som en social foranstaltning, der skulle give hjælp til de af krigen hårdest økonomisk ramte, og til dem, der i forvejen ikke havde mange midler til rådighed. Derfor blev erstatningerne givet efter en glidende kursskala, således at mindre formuende fik en højere erstatning end mere formuende. Det var på forhånd bestemt, at personer der den 1. januar 1914 havde haft en mindre formue på indtil 5.000 Reichsmark, skulle have deres formuetab erstattet ved parikurs 8 kroner for 9 Reichsmark. Personer med formuer på indtil 15.000 Reichsmark den 1. januar 1914 skulle have de første 5.000 Reichsmark tabt erstattet ved parikurs og de næste 5.000 Reichsmark til en kurs 45 kroner for 100 Reichsmark. Havde de pågældende tabt mere end 10.000 Reichsmark, kunne en erstatning af disse til en lavere kurs komme på tale,

såfremt udligningskassens beløb rakte. Erstatningstildelingen til personer med større formuer end 10.000 Reichsmark i 1914 afhang derfor af, hvor mange ansøgninger der kom fra personer med tabte formuer på indtil 10.000 Reichsmark. Formuer måtte dog ikke bringes op over 25.000 kroner per individ ved erstatningen. Det var også lovbestemt, at familieforsørgere skulle have fuld erstatning, mens ikke-familieforsørgere måtte nøjes med 2/3 af erstatningssummen, en regel som var vedtaget på forslag af Thorvald Stauning.¹¹ Endelig kunne personer, der levede af renter og pension, som ikke blev overtaget af den danske stat, tilkomme et årligt indtægtstilskud. En årlig indtægt på indtil 2.000 Reichsmark gav ret til at få indtægten forøget med et beløb svarende til en omveksling ved parikurs 8 kroner for 9 Reichsmark. For indtægter over 2.000 Reichsmark kunne Valutarådet fastsætte en omregningskala, men den årlige indtægt måtte ikke forøges til et beløb over 4.000 kroner. Denne regel kunne også benyttes af personer, der levede af renter fra en stående kapital, men i så fald skulle den stående kapital tilfalde staten ved den pågældendes død.¹²

Sønderjysk Valutaråd, der skulle lede Udligningskassens virksomhed, bestod af 14 valgte medlemmer fra Nordslesvig, samt af formand for rådet og generaldirektør for skattevæsenet, Michael Koefoed, og sekretær J.V. Schou-Nielsen, fuldmægtig i Departementet for Told og Forbrugsafgifter. Fra Tønder Amt var bygmester Martin Møller, Bredebro, købmand P. Sørensen, Tønder, og gårdejer H. Lorenzen, Ballum, valgt. Fra Aabenraa Amt købmand Jørgen M. Hansen, Aabenraa, og rentier Chr. Nissen, Varnæs. Fra Sønderborg Amt amtsassessor A.V. Karberg, Sønderborg, hjulmager Jørgen Petersen, Avnbøl, og fisker Chr. P. Hansen, Kragesand. Fra Haderslev Østeramt vinhandler Warthoe, grosserer H. Dahl, og købmand G. Hintze alle Haderslev, og fra Haderslev vesteramt gårdejer N.S. Hörlyck, Rurup, gårdejer Jens Høyer, Billeslund, og møllebygger R. Rasmussen, Toftlund. Den 1. juni 1920 mødtes Valutarådet på kredshuset i Haderslev for at tilrettelægge udligningskassens forretningsorden. Her blev man enige om, at ansøgningsskemaerne skulle tilstilles kommuneforstanderne i sognene og borgmestrene i byerne, hvorfra de kunne afhentes af befolkningen. De udfyldte ansøgningsskemaer skulle afleveres til kommunalbestyrelserne, der skulle vurdere ansøgningen og give et skøn over ansøgningens berettigelse. Dernæst skulle ansøgningen overgives Valutarådets amtsudvalg, der bestod af de fra amtet valgte medlemmer, som skulle efterprøve ansøgningen og sende denne videre til Finansministeriet i København med anmærkninger. Finansministeriet stod for den regnskabsmæssige opgørelse af de enkelte erstatningers størrelse og skulle sikre en ensartet behandling af sagerne. Til sidst ville ansøgningen blive sendt til Valutarådet i Haderslev, der gav endelig svar på de enkelte ansøgnin-

ger.¹³ Det kan synes som en noget omstændelig foretningsgang, men for at sikre en både ensartet behandling af sagerne samt en føling med lokale forhold var foretningsgangen formentlig hensigtsmæssig.

Som bevis for formueangivelsen for 1. januar 1914 og 1. januar 1920 skulle skatteattesten for skatteårene 1914-15 og 1920-21 vedlægges. Formuebestandens fordeling skulle specificeres i kontante beløb, indskud i banker og sparekasser, værdipapirer, fast ejendom, varelagre, inventar, maskiner og besætninger. Det kunne selvsagt blive en noget skønsmæssig opgørelse, hvis ikke en skatteattest kunne fremskaffes. I beretningen om Udligningskassens virksomhed bliver mangelfulde ansøgningskemaer og angivelsen af ejendoms- og besætningsværdier da også nævnt som problematiske, men det hævdes, at rådet havde tilstrækkelig med kontrolmidler til at kunne forhindre uretmæssige erstatninger. Skatteattestreglen blev en af de mest kritiserede regler ved Udligningskassens virksomhed. Det blev af flere udlagt som en straf for svig mod de preussiske skattemyndigheder, altså en straf for bevidst at have formindsket foremueopgørelsen i 1914 overfor de preussiske myndigheder. Valutarådet havde dog mulighed for at dispensere fra bestemmelsen, hvis ansøgere ad anden vej kunne bevise en højere formuebestand end den i skatteattesten angivne. Problemet var, ifølge P.A. Callø, at de preussiske myndigheder havde håndhævet skattelejningen meget liberalt.¹⁴

Når først formuen den 1. januar 1914 og 1. januar 1920 var fastlagt, kunne erstatningsydelsen beregnes i et dertil udformet skema. En tilfældigt udvalgt ansøgningssag i Udligningskassens arkiv kan illustrere beregningen, samt give et eksempel på de særlige forhold, der ofte prægede den enkeltes privatøkonomi. Hans Jessen Dam, Agerskov, der i 1920 var 42 år gammel, underskrev sin ansøgning om erstatning den 28. juni 1920. Hans Jessen Dams situation var, at han i november 1916 var flygtet til Danmark for at undgå tysk krigstjeneste. Hans Jessen Dam havde indtil da ejet 28 hektar jord samt kreaturer til en værdi af 2.000 Reichsmark. På grund af hans flugt blev ejendommen beslaglagt og solgt af de tyske myndigheder for 19.100 Reichsmark, der efterfølgende blev anbragt i et krigslån i Hans Jessen Dams navn. Således var han den 1. januar 1920 ejer af et krigslånsbevis på 19.100 Reichsmark. Vedlagt Hans Jessen Dams ansøgning var en attest fra skattekontoret i Haderslev, der godtgjorde, at der ikke var lignet formueskat for Hans Jessen Dam i 1914, og at der heller ikke ved indtægtsskattelejningen i 1920 var taget hensyn til nogen formue. Ved beregning af Hans Jessen Dams erstatning blev formuebestanden den 1. januar 1914 ansat til 10.000 Reichsmark og formuen den 1. januar 1920 til 14.335 Reichsmark. Valutarådet anvendte den almene dispensationsregel, at bevisliggjorte formuer på indtil 10.000 Reichsmark

i 1914 blev antaget uden skatteattestbevis, og Hans Jessen Dams ejendomsværdi i 1914 blev således sat til 10.000 mark. Krigslånet på 19.100 blev omregnet med $\frac{3}{4}$, formentlig krigslånets daværende kursværdi. Så kunne erstatningen beregnes som i nedenstående skema.

Hans Jessen Dam fik i alt udbetalt 3.771 kroner af Udligningskassen, som erstatning for det tab, markkursens fald havde forårsaget. Dermed stillede Hans Jessen Dam sig imidlertid ikke tilfreds. Den 27. april 1920 skrev han til Valutarådet, at han fandt det udbetalte beløb for utilstrækkeligt. Årsagen var, at Hans Jessen Dams tidligere ejendom var blevet solgt til 23.000 kroner i efteråret 1920, hvorfor han mente at have lidt et tab på omkring 15.000 kroner, som han nu havde krav på. Kravet blev afvist af Valutarådet. Eksemplet viser, at der var tale om en noget skønsmæssig erstatningstildeling, men også at det dårligt kunne være anderledes Jessen Dams situation taget i betragtning. Der har givetvis måtte foretages mange skøn af den salg i Valutarådets arbejde.

I november 1920 mente Valutarådet at have så meget overblik over de pligtmæssige erstatninger for formuer på indtil 10.000 mark, at man kunne fastsætte omregningskurser for højere formuer. For formuer indtil 5.000 mark erstattedes tabet til parikurs, for formuer over 5.000 mark indtil 25.000 mark erstattedes de første 5.000 tabte mark til parikurs og de følgende op til 25.000 mark til kurs 45. For formuer indtil 35.000 mark erstattedes tab indtil 25.000 mark som ovenfor nævnt, og de næste indtil 35.000 til kurs 40, og så fremdeles. Erstatningskalaen for rente og pensionstilskud blev fastsat efter samme princip. Indtægter op til 2.000 mark gav ret til indtægtsforøgelse ved parikurs, indtægter mellem 2.000 og 4.000 mark gav ret til indtægtsforøgelse for de første 2.000 ved parikurs og de næste indtil 4.000 mark til kurs 45. Det var, som der står i Udligningskassens beretning, faktisk en mere rundhåndet skalering, end man på forhånd havde ment at kunne opstille.

Obligatorisk Erstatning			
Navn	Hans Jessen Dam		
Bopæl	Agerskov		
	Markformue 5.000-10.000 Mark		
Formue 1/1 1914	10.000		
	Heraf 5.000 M	(× 8/9) =	4.444,44
	+ Resten	(× 0,45) =	2250
	Tilsammen		<u>6694,44</u>
Formue 1/1 1920	14.325	(× 0,0725) =	<u>- 1.038,56</u>
Erstatning i kroner			5.655,88
Familieforsøger ja/nej		(× 2/3) =	<u>3.770,59</u>

Kilde: LAA. Sønderjysk Valutaråds arkiv. Haderslev Amt 65. Agerskov 70/130.

Enkelte grupper blev uheldigt stillet i valutareguleringen. For de ældre kapitalrentenyderne, der havde sparet en mindre markkapital op til alderdommen, var rentereguleringen problematisk. Deres opsparede kapital blev med inflationen og overgangen til kronemønt udhulet, og arbejdsindtægter havde de ingen af. Mange tidligere kreditorer, hvis kreditter var blevet indfriet i overgangstiden, var også ilde stedt. Finansministeriet udarbejdede derfor et lovændringsforslag, der blev forelagt Rigsdagen i december 1920. Der blev ikke mindst af de sønderjyske folketingsmedlemmer gjort opmærksom på nødvendigheden af en hurtig lovbehandling, og den 22. december 1920 blev forslaget til lov ved kongelig stadfæstelse. Det centrale element i lovændringen var, at personer, der i januar 1914 havde haft en formue på over 10.000 Reichsmark, nu kunne vælge et årligt renteindtægtstilskud i stedet for en kapitalerstatning af én gang. Renteindtægten af en markkapital blev beregnet som 4% af formuen årligt, og indtægtstilskuddet hertil beregnet efter de i november fastsatte kursskalaer. En tredje mulighed var at få udbetalt en årlig livrenteydelse på grundlag af den kapitalerstatning, der kunne være kommet personen

Folkebanken for Als og Sundeved i Sønderborg omkring år 1930. Valutareguleringen skulle, udover at hjælpe de af krigen hårdest ramte, også omsættes til investeringer i genopbygningen via indskud i banker og sparekasser. Valutareguleringen gav Folkebanken 2,7 millioner kroner i indskud. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg.

til del. Lovændringen betød også, at personer, hvis formuer blev bragt over 25.000 kroner ved valutareguleringen, kunne få renteregulering, hvis de opfyldte de øvrige betingelser herfor. Endelig bortfaldt reglen om tilbagebetaling af kapitalen ved pågældendes død, hvilket havde været en afgørende hindring for mange ældre, der ikke ville belaste deres efterkommere økonomisk og fratage dem arven på grund af renteindtægtsstilskuddet.¹⁵

Valutareguleringens fordeling

Da Valutarådet i 1922 gjorde regnskabet op, havde 25.252 nordslesvigere søgt om erstatning ved Udligningskassen. Dertil kom 1280 ansøgninger fra personer, der på ansøgningstidspunktet boede udenfor Nordslesvig samt et ukendt antal ansøgninger fra optanter, der søgte om dansk statsborgerskab. Af de 25.252 ansøgninger havde 20.832 personer fået tildelt en erstatning, og 4.420 ansøgninger var blevet afvist, svarende til 17% afviste ansøgninger. Den samlede udgift til valutaerstatningerne havde per 1. november 1922 udgjort 58.776.460 kroner og ville med finansårets slutning nå op på 59 millioner kroner. Heraf var 44,5 millioner kroner givet som engangs kapitalerstatning, mens der årligt blev udbetalt omkring 1,34 millioner kroner i rente- og indtægtsstilskud. Kapitalværdien af denne rentebyrde blev beregnet til 14.084.805 kroner, svarende til 24% af de samlede udgifter.¹⁶ De pligtmæssige kapitalerstatninger for 1914 formuer indtil 10.000 mark udgjorde 22,3 millioner fordelt på 13.249 ansøgere, der gennemsnitlig fik 1.683 kroner udbetalt. De ikke-pligtmæssige erstatninger udgjorde 19,9 millioner, næsten lige så stort et beløb som til de pligtmæssige erstatninger, hvortil kom 1,2 millioner i årlige renteudbetalinger efter december 1920-lovændringen. 5.786 ansøgere delte denne andel og fik gennemsnitligt et beløb på 3.450 kroner udbetalt i kapitalerstatning. Ifølge Udligningskassens opgørelse i 1922, havde de 20.832 personer samlet tabt lidt over 109 millioner kroner i perioden fra den 1. januar 1914 til den 1. januar 1920. Som omtalt var formueopgørelserne i nogen grad præget af skønsmæssige vurderinger. Samtidig har købekraftsforhold også spillet en rolle, hvilket betyder at tallene må vurderes som noget usikre. Opgørelsen siger dog noget om, at der gik store værdier tabt i perioden under den Første Verdenskrig og i overgangstiden, og at det var en kapitalfattig landsdel, der i juni 1920 blev genforenet med Danmark.

Nedenstående tabel viser valutareguleringens fordeling på de nordslesvigske amter. Det er bemærkelsesværdigt, at kapitalerstatningen per indbygger i Haderslev Amt var 325 kroner, mod 291 i Sønderborg, 205 i

Udligningskassen for Sønderjylland – Ansøgninger og erstatninger fordelt på amter							
Amt	Antal ansøgere	Antal bevilget	Fordeling i procent	Kapitalerstatning i 1000 kr.	Kr. pr. indb.	Årlig indtægts- og rentetilskud	Kr. pr. indb.
Aabenraa	4.739	3.706	18%	7.193	205	365.346	10
Haderslev	10.705	8.938	43%	18.298	325	515.181	9
Sønderborg	5.616	4.725	23%	10.675	291	285.072	8
Tønder	4.192	3.463	17%	6.717	189	248.110	7
I alt	25.252	20.832	100%	42.883	262	1.413.709	9

Tabel 8.1 Kilde: Beretning om Virksomheden i Udligningskassen for de sønderjyske Landsdele. Kbh. 1922.

Aabenraa og 189 i Tønder Amt. Samtidig modtog Haderslev Amt 43% af de samlede bevillinger. Haderslev Amt var også det folkerigeste Amt med 56.255 indbyggere i 1921, men det var dog kun 34% af den samlede nordslesvigske befolkning. Aabenraa og Tønder amter fik derimod en mindre del af erstatningerne end deres folketal forudsatte. Forklaringen på denne forskel kan være, at erstatningstildelingen afhang af 1914 formuens størrelse, herunder ejendomsværdien. Det kunne tænkes, at der i Haderslev og til dels Sønderborg Amter har været mere at miste end i Aabenraa og Tønder. Tabellen nedenunder viser fordelingen af valutareguleringen på erhverv. Tabellen viser klart, at Udligningskassen primært var en social foranstaltning. De største modtagergrupper var håndværkerne, arbejderne, husgerningstændet og de omtalte småsparer. Det var folk uden fast ejendom, der var hårdest ramt af markens kursfald og af den efterfølgende omveksling. Desuden var gruppen andre, hvorunder enker står anført, den største gruppe modtagere overhovedet. Krigsenkerne kunne tænkes at være den store modtagergruppe her.

Udligningskassen var en social foranstaltning, der skulle hjælpe de hårdest ramte. Men valutareguleringen skulle i anden ombæring også tilføre landsdelen kapital og få kronemønten i cirkulation. En del af Udligningskassens midler skulle således gerne blive omsat til indskud i de nordslesvigske banker og sparekasser, som efterfølgende ville blive bedre i stand til at give udlån under genopbygningen. Det var da også, hvad der skete. Direktør for Haderslev Bank, Christian Hübbe, beretter, at valutaerstatningen forøgede de første kroneindskud i banken med omkring 4 millioner kroner. Folkebanken for Als og Sundeved opgjorde valutaerstatningens andel af bankens indskud ultimo 1920 til 2,7 millioner kroner. Det samlede kroneindskud i Tønder Landmandsbank ultimo 1920 var på 4,9 millioner kroner, hvortil valutaerstatningen må have bidraget væsentligt.¹⁷ Ifølge Sparekassen for Haderslev Byes Omegns beretning gav valutareguleringen sparekassen et indskud på 2,6 millioner kroner over de første to år, hvoraf 1,6 millioner blev stående i kortere eller længere tid. De i alt

Erstatninger fra Udligningskassen fordelt på Køn og Erhverv.				
	Erhverv	Mænd	Kvinder	I alt
1	Gaardejere, Forpagtere, Gartnere o.l.	295	28	323
2	Bolsmænd, Husmænd o.l.	312	52	364
3	Tjenesteydende ved Landbrug	741	5	746
4	Landbrugere uden nærmere Angivelse	889	4	893
5	Selvst. Haandværkere og Industridrivende	1.166	30	1.196
6	Haandværkssvende, faglærte Arbejdere	980	528	1.508
7	Selvst. Handlende, Gæstgivere, Vognmænd	579	92	671
8	Agenter, Butiks- og Kontorpersonale o.l.	276	101	377
9	Kuske, Bude o.l.	77	4	81
10	Skibsførere, Styrmand m.v.	112	-	112
11	Søfolk og Fiskere	235	-	235
12	Overordnede Funktionærer o.l.	328	123	451
13	Kontorpersonal o.l.	38	12	50
14	Underordnede Funktionærer o.l.	359	63	422
15	Arbejdere (Jernbane-A) o.l.	111	-	111
16	Arbejdere i privat Virksomhed	2.283	338	2.621
17	Husgerningstyende	1	2.079	2.080
18	Rentiers, Kapitalister	1.503	621	2.124
19	Pensionister	157	47	204
20	Aftægtsnydere	756	329	1.085
21	Børn (udskiftede Arvinger)	185	210	395
22	Andre (herunder Enker u. nærmere ang.)	452	4.331	4.783
	I alt	11.835	8.997	20.832

Tabel 8.2 Kilde: Beretning om virksomheden i Udligningskassen s. 30.

72 nordslesvigske sparekasser fik, ifølge Gottlieb Japsen, samlet omkring 10 millioner kroner i indskudskapital ud af valutaerstatningen.¹⁸ Valutaerstatningen gav Nordslesvig en solid kapitalindsprøjtning, men midlerne skulle vise sig ikke at række langt.

Lånekassen for Sønderjylland

Ideen om en særlig Lånekasse for Sønderjylland blev fostret i sammenhæng med valutaspørgsmålet og kronemøntens indførelse. Den 13. august 1919 foreslog P.A. Callø oprettelsen af en Lånekasse i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Callø foreslog Lånekassen oprettet som en integreret del af Udligningskassen. Da Sønderjysk Kroneudvalg blev nedsat i december 1919 blev oprettelsen af Lånekassen udvalgets mærkesag. Den 16. januar 1920 skrev Martin Hammerich til udvalgets formand, at Lånekassen burde adskilles fra Udligningskassen og gøres til en selvstændig institution med Kroneudvalget som bestyrelse. Kassens virksomhed skulle navnlig bestå i at yde lån til næringsdrivende, som ved krigen var blevet sat tilbage og derfor ikke havde den sædvanlige kreditbasis. Den alminde-

lige kreditgivning skulle, ifølge Hammerich, fortrinsvis søges givet gennem de sønderjyske pengeinstitutter.¹⁹

Da Kroneudvalget afholdt møde med Nationalbankdirektør Carl Ussing den 23. januar 1920, nævnte P.O.A. Andersen, at Kroneudvalget ville forsøge at få oprettet en Lånekasse, »der kunne træde til i de tilfælde, hvor en egentlig Sikkerhed ikke kunde ydes, men hvor Forholdene i øvrigt talte for at støtte den paagældende.« Til gengæld opfordrede udvalget Nationalbanken til at støtte de nordslesvigske banker i at udføre deres normale udlånsfunktion. På samme møde vedtog Kroneudvalget et forslag til lov om oprettelsen af en Lånekasse, der blev tilstillet det midlertidige sønderjyske ministerium. Ifølge forslaget skulle Lånekassen administreres af Kroneudvalgets sekretariat i København, mens Nordslesvigsk Kreditforening i Haderslev skulle være Lånekassens filial og vurderingskontor. Udvalget forestillede sig en rådighedssum på 15 millioner kroner til udlån i Lånekassen.²⁰

I forhandlingerne frem mod Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalgs endelige vedtagelse af lovforslaget om en Lånekasse for Sønderjylland den 12. maj 1920, var udlånsgrænsen og lånekassens bestyrelse samt kassens rådighedssum i spil. Kroneudvalget anbefalede, at udvalget selv blev udnævnt til bestyrelse, mens det i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg blev foreslået, at Sønderjysk Valutaråd også skulle tage sig af Lånekassen. Med H.P. Hanssens støtte blev Kroneudvalgets ønske realiseret. På samme vis blev Kroneudvalgets forslag om en udlånsgrænse på 10.000 kroner nødtvunget accepteret i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg, hvor en lånegrænse på 4.000 kroner var nævnt. Også her blev H.P. Hanssens anbefaling udslagsgivende.

Loven om oprettelse af en Lånekasse for Sønderjylland gav Lånekassen et rådighedsbeløb på 10 millioner kroner. Kassens opgave var: »at yde Driftslaan til handlende, næringsdrivende og Landbrugere, der som Følge af Krigen, Markens Kursfald eller andre i Forbindelse med ændringer i Statstilhørsforholdet staaende Omstændigheder ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig tilstrækkelig Driftskapital til Grundlæggelse eller Opretholdelse af deres økonomiske Virksomhed.« Lånene kunne »som regel« ikke overskride 10.000 kroner, de blev forrentet med 4% årligt og skulle afdrages i løbet af 10 år. Der blev desuden givet mulighed for rente- og afdragsfrihed i højst 3 år. Ved udgangen af finansåret 1921-22 skulle udlånsvirksomheden ophøre.²¹ Der var tydeligvis tale om en midlertidig institution med en begrænset levetid.

Nordslesvigsk Kreditforening, der blev oprettet i 1909, og som havde ydet lån til dansksindede landbrugere, fik en stor rolle at spille i Lånekassens første udlånsserie. Ansøgningskemaer til lån ved Lånekassen skulle

P.O.A. Andersen. Statsgældsdirektør og departementschef i Finansministeriet 1899–1929. Andersen blev formand for Sønderjysk Kroneudvalg i december 1919 og fortsatte som bestyrelsesformand for Lånecassen for Sønderjylland frem til sin død i 1929. Foto: Det kgl. Bibliotek.

afhentes på Kreditforeningens kontor i Haderslev og tilsendes samme i udfyldt tilstand. Det afgørende var dog, at kreditforeningens direktion, Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt, kunne gøre brug af det netværk af tillidsmænd, som kreditforeningen havde skabt i årene før genforeningen. Gennem tillidsmændene blev der indhentet oplysninger om de enkelte lånsøgers forhold og oplysningerne samlet amtsvis. På baggrund af de indhentede oplysninger udformede kreditforeningens direktion sammen med det pågældende amtsmedlem af Lånecassens bestyrelse, en indstilling for hver lånesag til Lånecassens sekretariat og ledelse i København. Lånecassens sekretariat i København blev udgjort af Axel Hulegaard, der havde været sekretær for Kroneudvalget, samt Jørgen P. Bech, fuldmægtig i Finansministeriet. Som regel deltog en af de to i indstillingsmødet i Haderslev, hvorfor indstillingen oftest blev fulgt.²²

Lånecassebestyrelsens medlemmer skulle beskikkes af Finansministeren i samråd med Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Det var, som sagt, aftalt at Kroneudvalgets medlemmer blev beskikket hertil. De sønderjyske medlemmer blev derfor amtsassessor A.V. Karberg for Sønderborg Amt, borgmester Holger Fink for Aabenraa Amt, bankdirektør R.P. Rossen for Tønder Amt og gårdejer P.J. Refshauge for Haderslev Amt. Refshauge var

også formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, og han blev valgt ind i Folketinget for Venstre ved det første folketingsvalg efter genforeningen den 21. september 1921. Desuden blev kontorchef Martin Hammerich, kreditforeningsdirektør Orla Buhl og borgmester Oluf Bech fra Kolding medlemmer af bestyrelsen. Marten Refslund Poulsen og J.H. Schmidt fik betydelig indflydelse på bestyrelsens arbejde ved deres låneindstillinger, men de blev i første omgang ikke officielle bestyrelsesmedlemmer. I slutningen af maj 1920 begyndte ansøgninger om lån ved Lånecassen at komme ind, og behandlingen af ansøgningerne påbegyndtes.²³ I foråret 1922 var de 10 millioner kroner, plus indkomne renter og afdrag, i alt 11.376.150 kroner, udlånt. Der var i alt tilkommet 7.878 ansøgninger, hvoraf 3.381 var blevet afvist, mens 4.497 ansøgninger, svarende til 57%, var blevet bevilget. Fordelingen af lånene ses i nedenstående tabel.

Der blev som nævnt i loven ikke stillet krav om sikkerhed for Lånecassens udlån. Lånene blev udbetalt kontant på en check trukket på Københavns Bank, der kunne indløses i nordslesvigske pengeinstitutter. Det gennemsnitlige udlånsbeløb var 2.530 kroner. Det var ikke meget i betragtning af, at udlånsgrænsen var 10.000 kroner. Det var håndværkerne, der fik det største antal lån. Til gengæld var håndværkernes gennemsnitlige lånebeløb omkring 1.200 kroner mindre end landmændenes, der med 3.276 kroner fik de største lån. Investeringerne i driften var formentlig også mere omkostningstunge for landmændene end for håndværkerne og de handlende. Med hensyn til amtsfordelingen fik Haderslev Amt også her en relativ høj andel af udlånene. Amtets befolkning udgjorde 34% af den nordslesvigske befolkning, men modtog 43% af lånekasse lånene. Samtidig fik Haderslev Amt de gennemsnitligt største lån. Bemærkelses-

Lånecassen for Sønderjyllands 1. udlånsserie. 1920-22.				
Erhverv	Antal lån	% af udlån	Beløb i kr.	Gennemsnitlig lånebeløb i kr.
Handlende	918	20%	2.434.500	2.652
Håndværkere	1.433	32%	2.862.850	1.998
Landmænd	1.283	29%	4.203.350	3.276
Arbejdere	283	6%	528.150	1.866
Fiskere	97	2%	178.100	1.836
Andre	483	11%	1.169.200	2.421
Amt				
Aabenraa	937	21%	2.369.550	2.529
Haderslev	1.922	43%	4.973.450	2.588
Sønderborg	656	15%	1.375.600	2.097
Tønder	982	22%	2.657.550	2.706
Nordslesvig	4.497		11.376.150	2.530

Tabel 8.3 Kilde: Hulegaard (1945) s.17-18.

værdig er Sønderborg Amts lave andel af udlån. Som Lånekassens bestyrelse skrev i sin beretning om virksomheden i Lånekassen 1. juni 1920 til 31. marts 1921, skulle forklaringen søges i et meget lille antal udlån til landmænd i Sønderborg Amt, der igen skyldtes, at Sønderborg Amt og dets landmænd hørte til *»den velhavende del af Sønderjylland.»*²⁴

Det skal tages med i betragtning, at Lånekassens udlån var rettet mod erhvervsdrivende, der ikke kunne stille sikkerhed for et almindeligt kreditforeningslån. Derfor blev ansøgninger fra folk med fast ejendom ofte afvist. Som bestyrelsen skrev i beretningen om virksomheden i Lånekassen var det ikke altid let at overbevise lånsøgerne om dette princip. Således havde et afslag på en låneansøgning fra en mand med en ubehæftet ejendom ført til følgende svar: *»saa vidt var det dog ikke kommet med ham, at han behøvede at laane paa sin Ejendom.»* Men, fortsatte bestyrelsen: *»Det har utvivlsomt været rigtigt, at man straks og skarpt tog dette Standpunkt og derved saa at sige tvang Sønderjyderne til snarest at søge ind under de – for dem selv saa gavnlige – Rammer for Realkrediten, der er gældende og gængse i Danmark.»*²⁵ Der var ikke tradition for at tage lån i ejendommen, og der var her et stykke realkreditpædagogisk arbejde at gøre for Lånekassen.

Forinden var Lånekassens virksomhed blevet udvidet med en invalideafdeling. En invalidelov var blevet vedtaget af Rigsdagen den 28. juni 1920. Loven gav de sønderjyske krigsinvalidere ret til en invaliderente, der også kunne bruges som pant for lån af statsmidler, uden at dette blev specificeret nærmere. Spørgsmålet blev taget op af Lånekassens bestyrelse og forelagt Finansministeren, der accepterede, at et beløb på omtrent ½ million kroner af de renter og afdrag, der blev tilbagebetalt lånekassen, kunne anvendes på lån til krigsinvaliderne. På Lånekassens bestyrelsesmøde den 30. august 1921 vedtog bestyrelsen derfor at oprette en invalideafdeling, der kunne yde lån til krigsinvalidere, som havde behov for hjælp til at opretholde en økonomisk virksomhed. Det blev vedtaget at lånene kunne ydes i beløb op til 3.000 kroner, der skulle afdrages over 7 eller 10 år med en fast månedlig ydelse, der blev taget fra Låntagerens invaliderente, dog ikke mere end 35% heraf. Invalidenævnet i Sønderborg, der blev oprettet den 1. februar 1921, og som administrerede de invaliderenter og efterladterenter den danske stat udbetalte, skulle give indstilling, og afgørelsen skulle træffes af Lånekassens administration.²⁶ Amtsassessor A.V. Karberg blev udnævnt til leder af Invalidenævnet, og han fik derfor også en ledende rolle i Lånekassens invalideafdeling. I foråret 1922 havde invalideafdelingen modtaget 671 låneansøgninger fra sønderjyske krigsinvalidere, hvoraf 467 var blevet bevilget. Den samlede udlånssum for invalidelånene udgjorde da 855.900 kroner.²⁷

Lånekassens ophør?

Som skrevet i loven om Lånekassen, skulle udlånsvirksomheden ophøre med udgangen af finansåret 1921-22. På bestyrelsesmødet den 24. februar 1922 blev Lånekassens ophør derfor diskuteret. Bestyrelsens stillingtagen synes at have været noget tvetydig. I mødereferatet blev der skrevet: »Der var Enighed om, at de økonomiske Vanskeligheder, som Kassen tog Sigte paa at afhjælpe, nu i det væsentligste maatte antages overstaaede, og at de Vanskeligheder, der utvivlsomt stadig forelaa, mere var fælles danske end specifikt sønderjyske.« Men samtidig: »udtaltes fra enkelt Side nogen Betænkelighed ved at skride til Lukning nu under de herskende finansielle Kriseforhold og det erkendtes fra sønderjysk Side, at der ogsaa senere vilde blive brug for Startlån, navnlig til unge landmænd, der endnu ikke havde købt Ejendom.«²⁸ Den tvetydige melding må skulle forstås således, at der nok var finansielle problemer i Nordslesvig at afhjælpe, men at disse ikke var af egentlig nordslesvigsk art, men almene danske problemer.

Den generelle økonomiske stagnation, der satte ind i efteråret 1920, spillede en væsentlig rolle i bestyrelsens dilemma. Som omtalt i kapitel 5 havde den danske Rigsdag og Nationalbank sat produktionsforøgelse og genopbygning før den monetære stabilisering, og industriproduktionen var i 1920 også steget med 40% i forhold til 1914. Til gengæld var kronens værdi faldet betydeligt, og det gav grund til overvejelser om at stabilisere kronens internationale værdi.²⁹ Et valutafællesråd, nedsat af regeringen i december 1919, blev sammensat af de fem største banker og erhvervsorganisationerne. Ideen var, at erhvervsorganisationerne skulle forsøge at begrænse valutaforbruget og importen ved at påvirke deres medlemmer til en frivillig indsats, men forsøget strandede på Landbrugsrådets og Venstres modstand mod importreguleringer. Landbruget var afhængigt af import af råstoffer og landbrugsmaskiner, og det nød desuden godt af kronens lave værdi gennem landbrugseksporten. Efter at Venstre fik regeringsmagten i maj 1920, indstillede valutafællesrådet sin virksomhed fra den 4. juni 1920. Handelsbalancens fortsatte ugunstige udvikling betød dog, at en pengepolitisk stramning ikke kunne tages af bordet, og i september 1920 blev en ny valutakommission nedsat, der skulle overveje årsagerne til kronens kursfald og mulige metoder til at begrænse dette. Den 10. november 1920 forelå kommissionens betænkning. Kommissionen konkluderede, at den negative udvikling på betalingsbalancen var årsag til kursfaldet, og at forbruget måtte begrænses, enten ved importkontrol, toldforhøjelser eller kreditindskrænkning. Regeringen afviste imidlertid forslaget, da ulemperne ved disse tiltag ville overgå fordelene, som det blev sagt.³⁰

En anden grund til regeringens afvisning var, at de internationale konjunkturer var vendt. I efteråret 1920 satte et kraftigt prisfald ind på grund af en generel overproduktion. Engrospriserne var da tredoblet i forhold til førkrigspriserne, men de skulle nu blive halveret i løbet af de næste to år. For Danmarks vedkommende satte prisfaldet også ind, men i første omgang på importpriserne, hvilket gav en forbedret handelsbalance, og fra september 1920 steg kronens internationale værdi som en konsekvens heraf. For dele af økonomien var prisnedgangen uheldig. Landbrugets priser faldt med 40% fra september 1920 til juli 1922. Samtidig gav krone-stigningen problemer for de landmænd, der havde taget lån hjem under højkonjunkturen. Dem var der mange af i Nordslesvig. Industrien og engroshandelen rammes også hårdt af prisfaldet, da mange havde fyldt deres råvarelagre i tiden med høje priser. Arbejdslønningerne fulgte heller ikke med prisfaldet, således at udgifter og indtægter snart ikke stod i forhold til hinanden. Arbejdsløsheden steg voldsomt og lå i 1921 på 16-17% af de organiserede arbejdere. Industrien var yderligere presset af den tyske konkurrence og valutadumpingen som omtalt i kapitel 6. Den store stillede import af tyske varer var i den økonomisk vanskelige tid til stor irritation for både arbejdsgivere, arbejdstagere og arbejdsløse.³¹

Den økonomiske stagnation fra efteråret 1920 til sommeren 1922 havde ikke lettet genopbygningen i Nordslesvig, tværtimod. Den indtjening, der var højst påkrævet i det kapitalfattige Nordslesvig, udeblev i de første 1½ år efter genforeningen. Dertil kom, at mange nordslesvigske virksomheder havde købt store varemængder i Danmark umiddelbart før genforeningen for at fylde varelagerne og for at kunne stå distancen mod rigsdanske virksomheder, når grænsen blev åbnet. Med prisfaldet fra efteråret 1920 blev der tabt betydelige summer på dette indkøb.³² Og den omtalte tyske valutadumping gav ikke blot den nordslesvigske handel og industri en skarp konkurrence nord for grænsen, men afskar også de nordslesvigske virksomheder fra deres gamle marked i Tyskland, i det omfang den nye grænse ikke allerede havde afskåret dette marked. Endelig var også landbruget berørt af prisfaldet og faldende indtægter i en tid, hvor produktionen i det nordslesvigske landbrug først skulle genoprettes efter krigen, og hvor det ekstensive studeopdrætsbaserede landbrug i midtlandet og i marsken skulle omstille sig til danske landbrugsstrukturer og intensiv mejeriproduktion. Det var alt sammen stof til de overvejelser, Lånekassens bestyrelse måtte gøre sig vedrørende Lånekassens fortsatte eksistens og berettigelse i februar 1922. Den 20. marts 1922 skrev bestyrelsen til finans- og statsminister Neergaard om Lånekassen: *»Bestyrelsen maa nu vel erkende, at Trangen til Driftslaan, Etableringslaan o.lgn. stadig er betydelig i de sønderjyske Landsdele, men da Laanekassen er oprettet for at yde saa-*

danne Laan som nævnt til Sønderjyder, der »paa Grund af Krigen, markens Kursfald eller andre i Forbindelse med Ændringer i Statstilhørsforholdet staaende Omstændigheder ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig fornøden Kredit«, mener man paa den anden Side at matte erkende, at den ved Laanekassens Oprettelse stillede Opgave nu i alt væsentligt er løst, og at den omtalte Laanetrang, der nu og stadig er tilstede, om ikke udelukkende saa dog i det allervæsentligste skyldes ikke de ovenciterede ved Genforeningen skabte særlige Forhold, men snarere den almindelige økonomiske Krise, der er et almindeligt dansk eller snarere et almindeligt Verdensproblem og ikke noget specifik sønderjysk Fænomen.«³³ Bestyrelsen havde derfor enstemmigt vedtaget ikke at fremkomme med en indstilling om en fortsættelse af Lånekassen »noget særligt langt stykke frem i tiden«. Det var dog vigtigt, at invalideafdelingen ikke blev nedlagt, da mange invalider endnu ikke havde søgt om lån. Man foreslog derfor, at begge afdelinger fortsatte udlånsvirksomheden indtil den 1. juli 1922, hvilket ikke krævede ekstra bevillinger eller lovgivning. Det er tydeligt, at bestyrelsen har stået i en vanskelig situation. At den fortsatte lånetrang skyldtes den almindelige økonomiske krise, var dog at springe et led i problematikken over. Prisfaldet og produktionstilbagegangen havde bestemt økonomiske konsekvenser i Nordslesvig, men var netop særlig problematiske på grund af det store kapitalbehov og behov for genopbygning, der om noget havde forbindelse med krigen, markens kursfald og det ændrede statstilhørsforhold. Ønsket om at lægge de særlige slesvigske problemer bag sig og at behandle Nordslesvig som en almindelig dansk landsdel, må have været udslagsgivende for bestyrelsens stillingtagen og argumentation, ligesom den liberaløkonomiske ideologiske overbevisning om mindst mulig statslig indblanding har spillet en rolle. Realiteten var imidlertid, at Nordslesvig endnu ikke var klar til at stå på egne ben.

Lånekassens restance- og incassosager

Under alle omstændigheder var der stadig et stort arbejde at gøre med at indkræve afbetalinger af Lånekassens første udlånsserie, hvad der allerede havde voldt Lånekassen nogle problemer. De fleste af den første series udlån fik en afdragsperiode på fem år, hvad der igen afspejlede ønsket om at bringe finanslivet ind under »sædvanlige« former på relativ kort tid. Allerede i 1921, da prisfaldet havde sat ind, fik en stor del af låntagerne problemer med at afbetale. En forretningsgang for disse restancesager blev udviklet. Låntagere kunne få afdragstiden forlænget til 10 år, hvis de kunne give rimelig begrundelse derfor. Forlængelsen blev i stor udstræk-

ning givet. Lånekassen gik også med til små lempelser som fritagelse for en enkelt termin, men renterne skulle betales. I de tilfælde, hvor låntagere blot undlod at betale, måtte Lånekassen skride til incassobehandling, dog først efter flere rykkerskrivelser og forsøg på at opnå en forligsmæssig ordning. Kun ved decideret bedrag og ond vilje kunne der foretages stævning til retten. Alligevel henvendte det sønderjyske landstingsmedlem for Venstre og formand for Sønderjydsk Skoleforening, Hans Jepsen Christensen, Høgsbro, sig i august 1922 til Lånekassens bestyrelse, med et forsvar for en låntager, hvis sag var indgivet til incasso. Jepsen Christensen fandt, at der blev faret for hårdt frem i sagen, den vanskelige økonomiske situation taget i betragtning. Den 18. august 1922 skrev Lånekassens ledelse en forklaring til finans- og statsminister Niels Neergaard, hvori Lånekassens dilemma blev beskrevet: *»Det tør vistnok siges, at der i det hele og store er vist megen Lemfældighed overfor Laantagerne, men paa den anden Side kan det ikke skjules, at der ogsaa mange Steder har været en Tendens til at regne Gælden til Laanekassen som mindre højtidelig og som noget, der kom i sidste Række, og dette turde være noget farligt.»*³⁴ Lånekassen stod i fare for at sætte sig mellem to stole. På den ene side var kassen en hjælpeforanstaltning i genopbygningen, på den anden side et finansielt låneinstitut med en forretning at tilgodese. Det viste sig også i låneansøgningerne, hvor der var to tendenser at se. Nogle ansøgere lagde vægt på hjælpeforanstaltningen og beskrev deres økonomiske situation som værende usædvanlig slet, mens andre lagde vægt på den forretningsmæssige side og beskrev virksomhedens fremtidsmuligheder.³⁵

Sagfører og kreditforeningsdirektør Orla Buhl blev ansvarlig for Lånekassens restance- og incassosager. Han skulle ved forhandling med de enkelte låntagere og deres sagførere forsøge at opnå forlig. Det gav Buhl en del arbejde, og i et brev til den daglige leder af Lånekassen i København, Axel Hulegaard, foreslog Buhl, at fordele arbejdet på flere hænder. Buhl mente ikke længere, at kunne trække på kontorchef P. Schultz's frivillige arbejde. Schultz var kontorchef i Sønderjyllands Kreditforening og hjalp Buhl med lånekassesagerne efter arbejdstiden. Buhl foreslog derfor, at Marten Refslund Poulsen og P.A. Callø blev knyttet formelt til Lånekassen, og sammen med ham blev ansvarlige for restancesagerne. Buhl drøftede i forvejen flere af sagerne med de to og var jo også til daglig kollega med Callø. Buhl ønskede, forståeligt nok, at dele ansvaret med flere, for som han skrev: *»Jepsen Christensen staar ikke alene, han har en stor Del af Laanekassens Debitorer med sig, navnlig de uvederhæftige og de udgør en Del.»*³⁶ Hvad Callø angik, skrev Buhl: *»Han ville og fik gennemført at Gaven – Valutareguleringen, blev helt gennemført, dette trods stor Modstand, men han vil ikke gaa med til at Laanet skal være en fordækt Gave til*

den der kan betale uden at arven gaar i Stykker, fordi han stiller sig paa tværs, mens den villige skal slide det af sig.«³⁷ Buhl ville styrke den forretningsmæssige side af Lånecassens virksomhed med Refslund Poulsens og P.A. Calløs ekspertise, og han ønskede desuden opbakning til sit restancearbejde efter Jepsen Christensens kritik. Hulegaard svarede Buhl den 28. august, at han i og for sig var enig, men han advarede også mod at sætte bestyrelsen: *»hvis Existensret er Forening af den lokale Sagkundskab og Statens embedsmæssige Repræsentation«*, ud af spillet med et udvalg som mellemed mellem administration og låntagere. Hulegaard forslod derfor, at Callø, Refslund Poulsen og J.H. Schmidt i første omgang blot blev menige bestyrelsesmedlemmer.

På Lånecassens bestyrelsesmøde den 16. september 1922 blev Jepsen Christensens kritik diskuteret. Der var bred enighed om, at den fulgte fremgangsmåde var forsvarlig og kunne *»snarere kritiseres som værende for lemfældig end det modsatte, og man havde adskillige Exempler paa, at Laanene til Laanecassen betragtedes som en Gæld, der ikke toges særlig alvorlig, og at denne Tendens maatte utvivlsomt modarbejdes, saa den ikke fik Lov til at brede sig.«* Det blev derfor vedtaget at fortsætte som hidtil. På samme møde blev forslaget om at supplere bestyrelsen med Refslund Poulsen, P.A. Callø og J.H. Schmidt fremsat af formanden og enstemmigt vedtaget. Buhl fik sit ønske opfyldt. Endelig rejste formand P.O.A. Andersen spørgsmålet, om ikke Kroneudvalget nu havde løst sin opgave og burde opløses. Der blev fra forskellig side peget på, at der kunne blive brug for udvalget i forbindelse med en ordning af markkapitalerne og med hensyn til Sønderjyllands Kreditforenings 2. udlånsserie, hvorfor afgørelsen blev overladt til Finansministeren. I indstillingen bemærkede bestyrelsen, at udvalgets fortsatte eksistens ikke ville medføre yderligere udgifter, da udvalget var identisk med Lånecassens bestyrelse, og at der kunne komme nye opgaver for udvalget i den nære fremtid.³⁸ Bestyrelsen for Lånecassen og Kroneudvalget var identisk, men stadig to forskellige institutioner. Med nye medlemmer og opgaver i den nære fremtid havde begge institutioner tilsyneladende stadig en eksistensberettigelse, ifølge bestyrelsens egen vurdering. Det var en anden melding, end den bestyrelsen kom med i februar 1922.

Jordkamp eller jordfordeling?

Hans Jepsen Christensen havde arbejdet med de nationale forhold i Nordslesvig som formand for Nordslesvigsk, nu Sønderjydsk Skoleforening siden 1910. Hvor han før 1914 sendte unge sønderjyder på skoleophold

nord for grænsen, arbejdede han i overgangstiden for en liberal skoleordning, der gav det tyske mindretal ret til tysksprogede kommuneskoleafdelinger og til at oprette private skoler. Jepsen Christensen blev indirekte valgt til medlem af Landstinget for Venstre i oktober 1921, hvor han var medlem indtil 1947. Trods en liberal indstilling overfor det tyske mindretal forblev Jepsen Christensen opmærksom på det nationale styrkeforhold i grænselandet. Det viste sig i en skrivelse til Lånekassens bestyrelse af 19. april 1923, hvori han skrev: *»Vi har i den sydlige Del af de sønderjydske Landsdele en Del Sogne, byer og Flækker, hvis Befolkning er isprængt med betydelige tyske Elementer. Adskillige Steder er dette tyske Element af en ret dominerende Karakter.«* Lånekassen kom ind i billedet, fordi: *»Det var derfor i høj Grad ønskeligt om vi – om end ogsaa kun spredt – faar Tag i nogle større og middelstore Gaarde og i Tønder By og Flækkerne Løgumkloster og Højer i nogle større og middelstore Forretninger og faar dem i Hænderne paa dygtige, energiske, unge Mænd, der er klare over, at det gælder om ved et flittigt, pligtopfyldende Arbejde i den daglige Dont at tage Førerstillingen som Repræsentanter for dansk Foretagsomhed ...«* Jepsen Christensen foreslog, at Lånekassen tilbageholdt nogle af sine midler til at støtte unge, som kunne magte at drive en forretning eller ejendom og blot manglede de sidste penge dertil. Lånet skulle gives uden kaution og med 5 års afdragsfrihed, 10 års afdragstid derefter og en rente på 4%. Jepsen Christensen havde talt med finans- og statsminister Niels Neergaard, der havde udtalt sympati for ideen.³⁹ Det var forholdsvis favorable lånevilkår, Jepsen Christensen havde forestillet sig i forhold til Lånekassens øvrige udlån – og til et formål, som med andre ord var en national jordkamp.

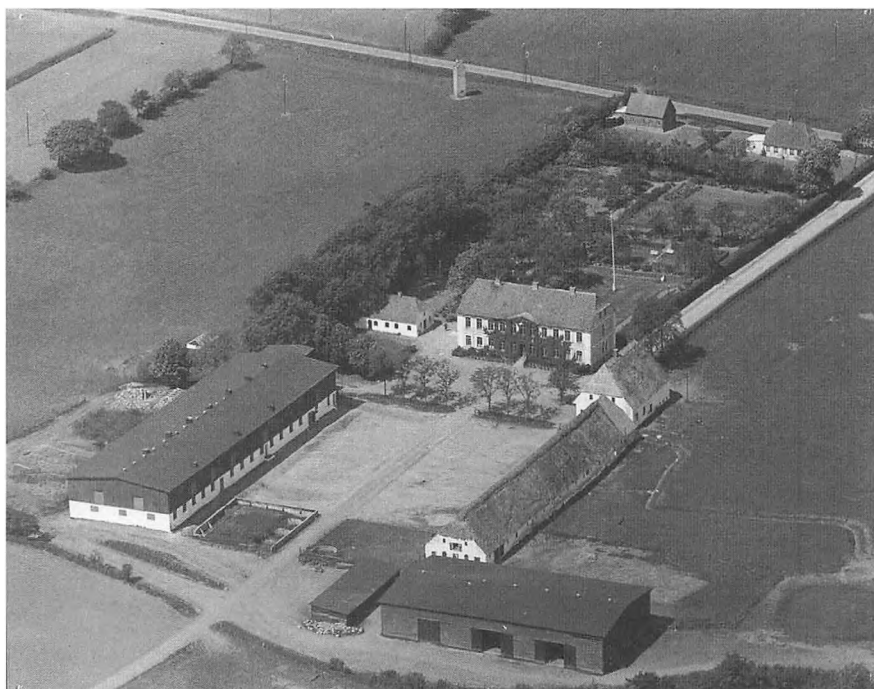
Da Lånekassen afholdt bestyrelsesmøde den 30. juli 1923, var Jepsen Christensen blevet inviteret med for at fremlægge sine synspunkter. Jepsen Christensen kunne sige, at Statsministeren stillede sig velvilligt til tanken, men også ønskede at høre bestyrelsens stilling dertil, før der blev foretaget yderligere. J.H. Schmidt var efter Jepsen Christensens fremlægning den første, der kommenterede forslaget. Schmidt erklærede sig utvetydigt imod at rejse en jordkamp. Når man havde ført en jordkamp under tysk styre, var det kun som et nødvendigt onde. *»Det maatte ikke overses, at de nævnte Tyskere eller Hjemmetyskere i mange Tilfælde havde dyb og sikker Rod i deres Hjemstavn. At vinde disse i mange Tilfælde dygtige og udmærkede Folk maatte være Opgaven men ikke direkte eller indirekte at fordrive dem.«* J.H. Schmidt satte sagen på spidsen, men satte også klare ord på indholdet og hensigten med Jepsen Christensens forslag, som Schmidt anså for unødvendig. Bankdirektør R.P. Rossen mente ikke, at forslaget skulle ses som et signal til en jordkamp men som en hjælpeaktion i tilfælde, hvor det var nødvendigt. P.A. Callø stillede sig på Schmidts side

og tilføjede, at forslaget om at hjælpe ubemidlede unge mænd til større ejendomme økonomisk set var uheldig. P.J. Refshauge og Marten Refslund Poulsen var også imod. Martin Hammerich så til gengæld med interesse og sympati på forslaget. Formand P.O.A. Andersen, der overfor Jepsen Christensen havde vist interesse for forslaget, sagde, at Lånekassen ikke kunne begrænse bestemte udlån til bestemte distrikter. Lånene skulle gives som almindelige lån, hvis overhovedet. Bestyrelsen blev enige om at nedsætte et udvalg med Martin Hammerich som formand og J.H. Schmidt, Jepsen Christensen, Refshauge og Hulegaard som medlemmer, der skulle overveje sagen og give indstilling på næste bestyrelsesmøde.⁴⁰ I den foreliggende form var Jepsen Christensens forslag blevet nedstemt, men ikke opgivet. Den direkte konfrontation med det tyske mindretal i en national jordkamp lå uden for den gængse genopbygningsstrategi, der, som J.H. Schmidt udtrykte det, gik ud på at vinde det tyske mindretals loyalitet mod den danske stat ved at tilbyde gode og frie forhold politisk såvel som økonomisk.

På Lånekassens næste bestyrelsesmøde den 7. december 1923 gjorde Martin Hammerich rede for det nedsatte udvalgs overvejelser om Jepsen Christensens forslag. Der kunne ikke opnås tilslutning til forslaget i bestyrelsen, da der var stor betænkelighed ved at lade den danske stat tage jordkampen op. Men på den anden side, sagde Hammerich, kunne det ikke benægtes, at opgaven lå for. Der var i den seneste tid sket et salg af danske ejendomme til tysksindede »i et ikke ubetydeligt omfang«. Hammerich nævnte muligheden for en privat støttefond, og for et privat initiativ på den af Jepsen Christensen fremlagte problemstilling. Dernæst fremlagde Hammerich et andet forslag, som udvalget havde diskuteret. Det drejede sig om en mere praktisk fordeling af jordene ved de enkelte nordslesvigske landbrug. Mange steder i Nordslesvig havde landejendommene deres jorder spredt »paa endogsaa overordentligt mange forskellige steder, tildels meget fjerntliggende«. Planen krævede lovgivningsmagts hjælp og en ny lånevirksomhed i Lånekassen. De to forskellige forslag blev herefter diskuteret frem og tilbage. Det fremgik af diskussionen, at bestyrelsen var enige i tilstedeværelsen af den af Jepsen Christensen fremlagte problemstilling, men et flertal mente også, at det ville være farligt at rejse en statslig jordkamp. Martin Hammerichs plan fik til gengæld tilslutning fra de fleste af bestyrelsens medlemmer, dog var kreditforeningsdirektør Orla Buhl skeptisk. En jordfordeling ville, ifølge Buhl, byde på mange praktiske problemer, ikke mindst med hensyn til at opnå en lige landbrugsøkonomisk gevinst ved de forskellige omlægninger.⁴¹

På det næste bestyrelsesmøde den 24. januar 1924 fremlagde Martin Hammerich et forslag til en lov om fremme af mageskifte, udstykning

og sammenlægning af landejendomme i de sønderjyske landsdele, hvor jordfordelingen for de enkelte ejendomme var spredt eller økonomisk uheldig. Forslaget gik i sin enkelhed ud på, at udstykninger, sammenlægninger eller mageskifter i Nordslesvig skulle fritages for afgifter og gebyrer. Til fremme af en bedre jordfordeling skulle Landbrugsministeren nedsætte en eller flere jordfordelingskommissioner, der skulle bistå landmændene i jordfordelingen. Kommissionerne skulle kun have en oplysende og rådgivende funktion, da en tvangsmæssig jordfordeling var udelukket. Endelig skulle Lånekassen anvende et beløb på indtil 4 millioner kroner af de tilbagekommende midler fra den første udlånsserie til nye jordfordelingslån. Der kunne gives lån på op til 25.000 kroner, med en afdragstid på indtil 10 år og en rente på mindst 4%. Udlånene skulle primært anvendes til udflytning af gårde og oprettelse af nye brug i forbindelse med jordreguleringen.⁴² Forslaget blev enstemmigt vedtaget af bestyrelsen og sendt videre til Statsministeren. Den 29. marts 1924 blev loven vedtaget af Rigsdagen, om end med få ændringer. Der blev således kun nedsat én

Domænegården Juhlsminde i Hjerndrup sogn ved Christiansfeld. Juhlsminde var én af i alt 36 preussiske domænegårde i Nordslesvig, som den danske stat overtog ved genforeningen i 1920. Størstedelen af domænernes jordareal blev i løbet af 1920–30'erne udstykket til husmandsbrug. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

jordfordelingskommission for hele Nordslesvig, med det socialdemokratiske landstingsmedlem Mads Jensen, Aale, som formand. Sognerådsformand Jørgen Tingleff fra Burkal sogn og Marten Refslund Poulsen blev menige medlemmer af kommissionen, mens Martin Hammerich måtte se sig udpeget til sekretær for kommissionen. Socialdemokratiets støtte til forslaget blev betalt med formandsposten, til trods for Martin Hammerichs oplagte formandskandidatur. Lånekassen blev samtidig bemyndiget til at anvende 4 millioner kroner til udlån i jordfordelingsgårde.

Udstykning og jordfordeling

De nordslesvigske landbrugsejendomme var generelt større end i det øvrige Danmark, med en gennemsnitlig størrelse på 25 ha mod 18 ha i det øvrige Danmark. Forholdet afspejlede de forholdsvis mange større gårde og preussiske domæner der fandtes i Nordslesvig, men også den ekstensive driftsform med studeopdræt baseret på store græsarealer til opfedning af kvæg, der siden blev solgt på markederne i Tønder og Husum. Store ejendomsstørrelser var ikke ensbetydende med effektive landbrug, da jorden ofte var spredt og lå i store afstande fra selve ejendomsbygningen. Trods hertugdømmernes høje landbrugsmæssige stadie i det 18. og 19. århundrede var udstykningen og udflytningen af gårde ikke blevet konsekvent gennemført. Udstykning af landbrugsjord blev derfor et væsentligt landbrugspolitisk indsatsområde i Nordslesvig efter genforeningen.

Udstykning af landbrugsjord var ikke begrænset til Nordslesvig i 1920'erne, selvom der var særlige nationale forhold, der her virkede fremmende for udstykningsarbejdet. I tiden fra 1920 til 1929 blev der oprettet omtrent 9.000 husmandsbrug i hele Danmark. I det øvrige Danmark var det lensgrevernes og lensbaronernes afståelse af cirka 53.000 ha landbrugsjord i 1919, der lå til grund for udstykningen. Dertil kom udstykningen af præstegårdsjordene. Antallet af danske godser med over 120 ha jord blev reduceret fra 1.300 i 1919 til 1.000 i 1933. Oprettelsen af de mange husmandsbrug ændrede det danske kulturlandskab radikalt, men husmandsbrug på under 10 ha jord var ikke nogen guldgrube, og husmandsbrugets økonomi var afhængig af både mandens, konens og børnenes arbejde og i mange tilfælde også af et bierhverv. Alligevel blev husmandsbruget anset for et socialt fremskridt, da de nye husmandsbrug var medvirkende til at reducere afvandringen fra land til by og en deraf følgende proletarisering i byerne. Husmandsfamilierne blev dermed, som Tage Kaarsted har skrevet, et stabiliserende element i det danske sam-

fund.⁴³ Denne socialpolitiske og ideologiske baggrund for udstykningerne kunne de politiske partier Venstre, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre samles om, og det betød at udstykningsbevægelsen fortsatte på trods af skiftende regeringer helt frem til 1950'erne. Udstykningen i Nordslesvig havde samme ideologiske baggrund, men udstykningen skulle også forvandle Nordslesvig til en ligestillet del af det danske kulturlandskab. Og her var der et stykke arbejde at gøre.

Ved Nordslesvigs indlemmelse i Danmark overtog den danske stat de af den preussiske stat ejede landbrugsejendomme, domænerne, der omfattede 36 gårde og et areal på 6.366 ha, hvoraf størstedelen fandtes i det nordlige Haderslev Amt. Størstedelen af dette areal blev udstykket til husmandsbrug. Domænerne blev forinden vurderet af Marten Refslund Poulsen, J.H. Schmidt og proprietær Thygesen fra Dalbygaard ved Kolding.⁴⁴ I foråret 1921 blev P.J. Refshauge udnævnt til domæneforvalter, og han skulle som sådan udstykke egnede jorder fra domænegårdene. Desuden blev den augustenburgske hertugs godser erhvervet af den danske stat, ligesom de Rombergske godser på Als samt en række andre større gårde i Nordslesvig. De blev alle udstykket i mindre parceller. Den danske stat overtog også de preussiske rentegårde oprettet med preussiske statslån, men staten valgte at give afkald på rettigheden til gårdene, der forblev privat ejendom. Der blev i 1921 dannet en »Udstykningsforening for de sønderjyske Landsdele«, hvis formål var at købe jord fra bestående brug og sælge den videre til unge landmænd, der kunne opnå det særlige statslån, ifølge lov af 4. oktober 1919. Statslånet indebar, at staten i stedet for at kræve en almindelig rente af lånesummen forbeholdt sig ret til en rente af den offentligt ansatte vurdering. *Udstykningsforeningen for Sjælland og Fyn* fik med samme formål ret til at operere i Nordslesvig. Der blev i perioden 1920 til 1924 oprettet 111 nye husmandsbrug i Nordslesvig. Det var, ifølge Martin Hammerich, ikke ret mange, hvilket var en væsentlig anledning til Hammerichs jordfordelingsinitiativ.⁴⁵ Efter 1924 tog udstykningen da også til. Som det ses i nedenstående tabel blev der indtil 1943 oprettet 245 jordfordelingsejendomme i Nordslesvig. I alt blev der indtil 1943 udstykket 1.743 nye husmandsbrug i Nordslesvig, hvoraf godt 1.400 var oprettet med statslån. Domænerne og andre former for statsejet jord, som de augustenburgske godser, havde været en kilde til udstykning af over 500 husmandsbrug. Ifølge Hammerich var den gennemsnitlige landejendomsstørrelse i Nordslesvig i 1937 reduceret til 22,5 ha, mens den i det øvrige Jylland stadig lå på omkring 18 ha.⁴⁶ Dermed var strukturtilpasningen nået ganske langt.

Jordfordelingen i Nordslesvig viste sig, som Orla Buhl også havde advaret mod, at være vanskelig. Således skriver Marten Refslund Poulsen: »Ofte

Udstykningen i Nordslesvig 1920-1943		
Art	Antal brug	Antal hektar
Udstykning på privat jord ¹	310	4.700
Udstykning på Domænegårde	289	4.000
Udstykning på statsejet jord	219	1.300
Jordfordelingsejendomme	245	5.000
Udstykning på 1. juni loven af 1929 ²	680	10.000
I alt	1.743	25.000

Tab. 8.4 Kilde: Westh (1943) s. 219. ¹Uden statslån. ²Omtales i kap. 11.

var det saadan, at en Mark skulde byttes flere Gange for at komme hen til den, for hvem den laa bedst. I Ejerlav, hvis Jord var spredt, havde Ejerne deres Jorder paa 10-20, ja somme Tider 30 Steder, saa der var nok at arbejde med. ... Enhver ville naturligvis gerne gøre et godt Bytte udover at faa Lodden nærmere ved. Men ganske særlig frygtede alle at faa deres Renomé som Handelsmand krænket ved at gøre en daarlig Forretning.«⁴⁷ Trods besværet var strukturtilpasningen i landbruget en afgørende del af den økonomiske genopbygning af Nordslesvig efter genforeningen. Når Lånekassens bestyrelse forkastede Jepsen Christensens forslag om en direkte national jordkamp til fordel for det af Hammerich udformede forslag om en jordfordelingslov, hang det ubetinget sammen med den overordnede indlemmelsesstrategi om at omdanne Nordslesvig til en økonomisk ligestillet del af Danmark. Men der var også en national dimension i udstykningen. Martin Hammerich skrev den 30. oktober 1923 en betænkning i tilknytning til forslaget om jordfordelingsloven. Hammerich indledte med ordene: »Under det sidste Aars Ophold i Løgumkloster, hvor jeg har haft Lejlighed til paa nærmeste Hold at lære Folk og Forhold i vore sydligste Egne at kende, er det blevet tydeligere for mig, end det før har været, hvilken mægtig Rolle det spiller for Danskhedens nationale Befæstelse – eller hvad man med Rette kan kalde det – Landvinding, om Befolkningen i disse Egne økonomisk kan finde sig til Rette i Danmark.« Der havde været bestræbelser på at udvirke dette, blandt andet ved valutareguleringen. »Men alle Bestræbelser i de angivne Retninger vil kun bære Frugt i det Øjeblik, hvor den arbejdende Befolkning i By og navnlig paa Land økonomisk føler sig tryk og tilfreds i Danmark.«⁴⁸ Hammerich beskrev her den genopbygnings- og indlemmelsesstrategi, der var blevet fremsat fra politisk hold i overgangstiden, og som nu var blevet institutionelt forankret i Lånekassens bestyrelse. Den økonomiske genopbygning havde et klart nationalt formål, men det var stadig et fast princip for de af staten ydede lån – statslånene, lånekasselånene og jordfordelingslånene- at alle danske statsborgere havde lige ret til disse lån, også de tysksindede. Ifølge Martin Hammerich blev 16-17%

af de nye jordfordelingsejendomme oprettet af mænd, som mentes at tilhøre det tyske mindretal, i de mest tyske amter Tønder og Aabenraa omkring 19%.⁴⁹ Den direkte konfrontation med de tysksindede landmænd skulle undgås, og i stedet skulle en generel økonomisk genopbygning, som indeholdt strukturtilpasning til danske forhold, vinde de tysksindedes loyalitet til Danmark og den danske stat. At udstykningen samtidig kunne øge antallet af dansksindede i husmandsklassen var endnu en gevinst ved strategien.

Med målet om en kort overgangstid og et begrænset antal af særordninger for de sønderjyske landsdele var jordfordelingsloven til gengæld ikke samstemmende. Men det skulle så langt fra blive det sidste brud på denne målsætning. Samtidig havde Lånekassens bestyrelse opgivet enhver tanke om at indstille sin virksomhed foreløbig. I 1924 blev bestyrelsen yderligere udvidet med de to nordslesvigske rigsdagsmedlemmer, J.P. Nielsen, socialdemokratisk folketingsmedlem og såmænd Hans Jepsen Christensen, hvis kritik og engagement så kunne udnyttes internt. Lånekassen havde oprustet sig politisk og indstillede sig på nye opgaver.⁵⁰

Sønderjyllands Kreditforening

Kroneudvalget havde i sin beretning fra marts 1920 peget på, »at Næringslivet og Finanslivet hurtigst muligt bringes ind under de Former, der for Fremtiden tør anses at blive ønskelige som normale og sædvanelige.«⁵¹ Her tænkte Kroneudvalget ikke mindst på realkreditsystemet. Realkreditte skulle afhjælpe kapitalnøden i Nordslesvig og var på den måde en afgørende del af Nordslesvigs økonomiske genopbygning. Realkreditsystemet var samtidig en central del af den danske økonomi, som Nordslesvig skulle integreres i. Det første initiativ vedrørende realkreditens implementering kom fra Nordslesvig. På initiativ af direktionen, for den i 1909 oprettede Nordslesvigske Kreditforening, J.H. Schmidt, Marten Refslund Poulsen og Viggo Boysen, blev oprettelsen af en »Ny sønderjydsk Landkreditforening« taget op. Det var direktionens opfattelse, at den nationale jordkamp, der havde været Nordslesvigske Kreditforenings primære opgave, ville være overstået med genforeningen, og at foreningen derfor måtte opløses og en ny kreditforening oprettes. »Ny sønderjydsk Landkreditforening« skulle have eneret til udlån i landejendomme i de indlemmede landsdele og skulle primært medvirke til landbrugets økonomiske genopbygning. Herom henvendte direktionen sig til Kriegerudvalget i marts 1919. Kriegerudvalget støttede tanken, men statsgældsdirektør P.O.A. Andersen, der deltog i mødet, mente, at også eksisterende danske kreditfor-

Sønderjyllands Kreditforenings personale ved indvielsen af Kreditforeningens ejendom på Aastrupvej i Haderslev den 1. oktober 1921. Direktør P.A. Callø står midterst på trappen. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune/Nykredit i Haderslev.

eninger burde have adgang til de indlemmede landsdele. Departementschef Vedel fra Indenrigsministeriet mente derimod, at en sådan konkurrence ville kvæle den nye kreditforening, hvorfor denne måtte have eneret i en årrække. Spørgsmålet om eneret eller ej skulle blive et centralt spørgsmål i Sønderjyllands Kreditforenings historie. Martin Hammerich anbefalede nordslesvigerne at tage kontakt til Kredit- og Hypotekforeningsdirektør A. Gjessing, der var født i Tønder, og som ville kunne hjælpe med etableringen af den nye kreditforening.⁵² Den 11. juli 1919 blev et stiftelsesudvalg med grosserer Julius Nielsen, Damager, som formand nedsat, og den 18. juli afholdt stiftelsesudvalget sit første møde, hvor et af A. Gjessing udarbejdet forslag til statutter for »Ny sønderjydsk Kreditforening« blev vedtaget. Kreditforeningen skulle yde helt eller delvis amortisable lån til ejere af landejendomme i den danske del af Slesvig mod førsteprioritets pant i disse ejendomme. Lånene skulle udbetales i kasseobligationer til pålydende værdi. Statutterne blev dernæst sendt til Indenrigsministeriet i København med anmodning om at blive stadfæstet. Den 9. august 1919 valgte stiftelsesudvalget P.A. Callø, indtil da bogholder ved Frøs- og Kalvslunds Herreds sparekasse, til administrerende direktør, og landbrugskonsulent Hans Hansen fra Aabenraa, til landbrugsfaglig direktør. Til den tredje direktørpost var både P.J. Refshauge og Marten Refslund

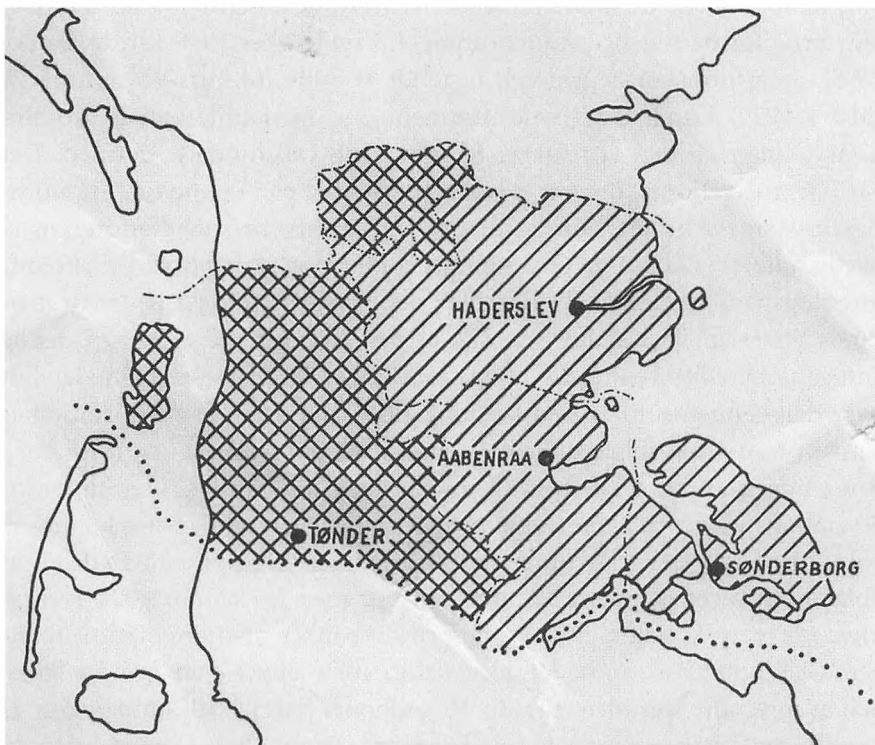
Poulsen på tale, men på opfordring af Martin Hammerich blev sagfører Orla Buhl fra Lemvig valgt. Hammerich kendte Buhl fra Hammerichs tid som herredsfuldmeget i Lemvig. Det var siden Orla Buhl, der foreslog at ændre kreditforeningens navn til »Sønderjyllands Kreditforening«. Det oprindeligt tænkte navn Ny sønderjysk Kreditforening lå for tæt på konkurrentens, »Vest- og sønderjysk Kreditforening«. ⁵³

Som omtalt ønskede stifterne, at den nye Kreditforening fik eneret til udlån i de indlemmede landsdele. Det var ikke en idé de eksisterende danske kreditforeninger var overmåde begejstret for, og da slet ikke Vest- og sønderjysk Kreditforening, der før 1864 havde haft sit virke i den vestlige del af Slesvig. H.D. Kloppenborg-Skrumsager, formand for Vælgerforeningens økonomiske udvalg, ønskede ikke, at den nye kreditforening skulle opnå monopol på udlån i landsdelen. Han fik støtte til dette synspunkt i det økonomiske udvalg, der i betænkningen af 30. april 1919 både anbefalede oprettelsen af en ny sønderjysk kreditforening, samt at danske kreditforeninger fik ret til at operere i landsdelen. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg modtog i december 1919 to deputationer fra Nordslesvig med hver sin mening om »monopolspørgsmålet«. På samme tid blev Kroneudvalget nedsat, og her fik kreditforeningens tredje direktør Orla Buhl sæde. Allerede på udvalgets første møde den 20. december 1919 blev kreditforeningen et emne. P.O.A. Andersen foreslog, at man bad staten og storbankerne om at overtage de første 10 millioner kroner af de obligationer, den nye kreditforening ville byde til salg. Buhl kunne hertil fortælle, at kreditforeningen allerede arbejdede på at få Landmandsbanken som bankforbindelse, og at han arbejdede på et forslag om, at Nationalbanken skulle belåne en del af kreditforeningens obligationer for at sikre disse en rimelig kurs. På denne tid blev obligationslån arrangeret således, at realkreditinstituttet udstedte obligationerne og byttede dem med det pågældende pantebrev. Herefter var det låntager, der solgte obligationen i markedet og fik provenuet heraf. I dag er det kreditinstitutterne, der sælger obligationen og overdrager låntager provenuet. Det var Buhls ide, at Nationalbanken skulle overtage en del af obligationerne som pant for udlån, hvorved låntager ikke skulle ud og sælge obligationen. Det ville give et mindre udbud af obligationer, og dermed en formentlig bedre kurs på obligationerne. Buhls og andres bekymring var, at når der pludselig blev udstedt en stor mængde obligationer på det danske marked, ville kursen på disse blive lav. Obligationskurserne var et emne, der skulle beskæftige kreditforeningens ledelse gennem det meste af mellemkrigstiden. Købmand Holger Fink rejste desuden spørgsmålet, om ikke kreditforeningen også skulle kunne give lån mod pant i byejendomme, hvad Orla Buhl og de øvrige medlemmer tilsluttede sig. ⁵⁴

Kreditforeningen fik en god institutionel forbindelse til Kroneudvalget, der kunne tale foreningens sag. På et møde mellem nationalbankdirektør Carl Ussing og Kroneudvalget den 8. maj 1920 accepterede Ussing Orla Buhls forslag om, at Nationalbanken overtog de første af Sønderjyllands Kreditforenings udstedte obligationer for et beløb op til 40 millioner kroner. Direktør Ussing betingede dog, at staten satte 10 millioner kroner tilside til eventuel støtteopkøb af Kreditforeningens obligationer. Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg accepterede den 12. maj 1920, at staten satte 10 millioner kroner tilside til eventuel støtteopkøb af kreditforeningens obligationer, og samme dag bekræftede Ussing skriftligt overfor Kroneudvalget, at Nationalbanken ville påtage sig at sælge den nye kreditforenings obligationer til en kurs svarende til gennemsnittet for de øvrige danske kreditforeningers obligationer, for op til 40 millioner kroner. Hvis obligationerne ikke kunne sælges til den pågældende kurs, skulle de blive liggende i Nationalbanken og bruges som pant for et til provenuet svarende lån. På den måde ville det øjeblikkelige udbud af obligationer heller ikke blive for voldsomt, og risikoen for kursfald mindskes. Obligationsrenten blev $4\frac{1}{2}\%$.⁵⁵ Sammen med de 10 millioner kroner stillede staten også 50.000 kroner til rådighed for Sønderjyllands Kreditforening som tilskud til startudgifter på forslag af Kroneudvalget. Orla Buhl giver i sine erindringer i *Sønderjyske Årbøger 1949* indtryk af, at Kroneudvalget var ham og kreditforeningen lidt af en belastning. Men det var ikke alene Buhls gode forhandlingsevner, der sikrede statens og Nationalbankens støtte til kreditforeningen. Det var afgørende at Kroneudvalget kunne fremlægge bevis for de af nordslesvigerne optagne kronelån i Danmark i overgangstiden for omkring 60 millioner kroner. Kronelånene nødvendiggjorde en relativ hurtig omlægning af den dyre kortsigtede gæld til en langsigtet gæld på rimelige vilkår. Med dette faktum på hånden kunne Kroneudvalget gøre sin indflydelse gældende vedrørende særordninger til kreditforeningen, mere end direktør Buhl ville have formået på egen hånd. Desuden havde Kroneudvalget havde en institutionel tilknytning til den danske stat, der gavne udvalgets indflydelse. Buhl undervurderede på den måde Kroneudvalgets institutionelle styrke.

Eneretsspørgsmålet endte i et kompromis udformet af et underudvalg i Rigsdagspartiernes sønderjydske Udvalg, og det blev vedtaget af samme udvalg den 4. marts 1920. Heri blev Sønderjyllands Kreditforening bemyndiget til at give lån i grundejendomme af enhver art i de slesvigske landområder, som måtte blive indlemmet i Danmark. Lånene kunne kun ydes indenfor $\frac{3}{5}$ af ejendommenes værdi, hvilket var en generel regel for realkredit i Danmark. Samtidig fik Vest- og sønderjydske Kreditforening ret til at give lån i Tønder Amt, samt i dele af Haderslev vesteramt. Desuden

fik fem andre kreditforeninger ret til at operere i de indlemmede landsdele, såfremt de ønskede det. De fem kreditforeninger var: Kreditforeningen af kommuner i Danmark, Kreditforeningen af industrielle Ejendomme, Ny jydsk Købstads Kreditforening, Jydsk Grundejeres Kreditforening samt Jydsk Husmands Kreditforening. Af større betydning var det, at de store kreditforeninger som Københavns Kreditforening, Østifterens Kreditforening og Jydsk Land Kreditforening ikke fik lov at operere i de nye landsdele.⁵⁶ Forhenværende Konseilspræsident J.C. Christensen udtalte sig imod forslaget med følgende ord: »Jeg havde den Opfattelse, da vi begyndte at tale om Genforeningen og dansk Lovgivning, at det var Ønsket fra Sønderjydernes Side, at man helt og holdent vilde slette Skellet ved Kongeaen i al den Lovgivning, vi fik i Fremtiden, og ikke have særegne Institutioner oprettet.«⁵⁷ Det var alment kendt at J.C. Christensen støttede sin hjemegns institution Vest- og sønderjydsk Kreditforening, der havde hovedsæde i Ringkøbing. Men be-

Kort over Sønderjyllands Kreditforenings og Vest- og sønderjydsk Kreditforenings udlånsområde. Mens Sønderjyllands Kreditforening kunne operere i hele Nordslesvig, måtte Vest- og sønderjydsk Kreditforening nøjes med at give udlån i Tønder amt samt i 8 sogne i Haderslev Vesteramt på Røddingegnen. (Historisk Arkiv for Haderslev Kommune/ Nykredit i Haderslev)

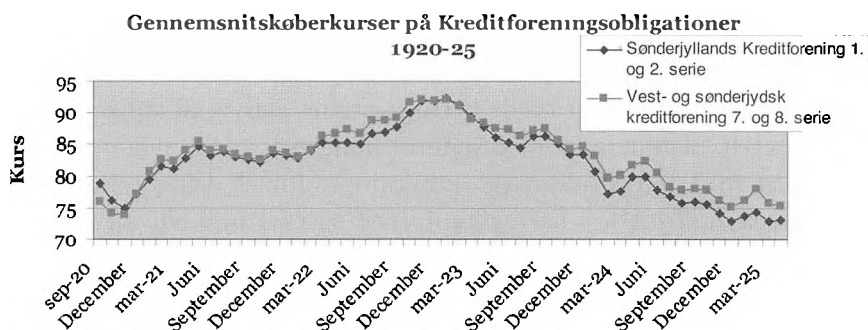
mærkningen fra J.C. Christensen om de uønskede særegne institutioner var også et væsentlig argument i monopolmodstanden. Et andet aspekt i monopoldiskussionen var, at talsmændene for Sønderjyllands Kreditforening alle stod på H.P. Hanssens og Aabenraafløjens side i grænsestriden, mens fortalerne for Vest- og sønderjydsk Kreditforening hovedsagelig var flensborgmænd med H.D. Kloppenborg-Skrumsager, N.J. Hørlyck og C.O. Pedersen i spidsen. Med kompromisset undgik man dog, at kreditforeningsspørgsmålet blev revet med i den eskalering af grænsestriden, der med påskekrisen i marts 1920 var på vej til sin kulmination. Monopolspørgsmålet var dog langt fra afgang ved døden.

Realkredittens fordeling

Den 31. august 1920 startede Sønderjyllands Kreditforening sit udlån, og i september nåede de første obligationer frem til notering på børsen. Der blev brug for de statslige støtteordninger. I september 1919 var de danske 4½% obligationskurser generelt begyndt at falde fra kurs 91 til kurs 76 sidst i 1920. Kursfaldet havde sammenhæng med inflationen, produktionsvæksten og den kortvarige rentestigning i forbindelse dermed. Det var ikke obligationer, der var størst efterspørgsel på i denne tid. Fra nord-slesvigsk side satte man sin lid til, at den patriotisme som genforeningen havde udløst, ville kunne give sig udslag i en stor efterspørgsel på kreditforeningens obligationer. Derfor blev den første serie også benævnt genforeningsserien. Det skulle vise sig, at der ikke var meget hold i denne antagelse. Kreditforeningens obligationskurser lå de første måneder lidt over den gennemsnitlige danske obligationskurs. Det var fordi Nationalbanken som aftalt solgte obligationerne til en lidt højere kurs, fordi der i beregningen af den gennemsnitlige køberkurs for samtlige kreditforeningers obligationer, på Orla Buhls foranledning, blev undladt en kreditforening med en særlig lav kurs. Indtil december 1920 gik størstedelen af obligationssalget igennem Nationalbanken, men fra januar 1921 foregik mere og mere af salget gennem de private banker udenom Nationalbanken eller »tragten«, som det blev kaldt, men ofte til en mindre kurs. Staten anvendte desuden alle de 10 millioner kroner til støtteopkøb af kreditforeningens obligationer i det første regnskabsår august 1920 til marts 1921. På figuren nedenfor ses gennemsnitskøberkursen på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer i 1. og 2. udlånsserie i forhold til kursen på Vest- og sønderjydsk Kreditforenings obligationskurser i tiden september 1920 til marts 1925. I størstedelen af perioden lå Sønderjyllands Kreditforenings obligationskurser en smule under konkurrentens.

Årsagen til de lavere obligationskurser blev et centralt og ofte tilbagevendende spørgsmål for Sønderjyllands Kreditforening i dens første leveår.

Sønderjyllands Kreditforening åbnede i alt 7 udlånsserier i mellemkrigs-tiden og nåede i 1939 en samlet udlånssum på 186 millioner kroner, fordelt på 10.241 lån. Afbetalingerne var små, og restgælden var i 1939 177 millioner kroner. Kreditforeningen rundede allerede i 1923 de 100 millioner kroners udlån, hvorefter udlånsvæksten aftog noget. Det var i de første år efter genforeningen, at kreditbehovet var størst; til gengæld var det netop disse lån, der med kronens værdistigning blev en belastning for mange låntagere i løbet af 1925 og frem. I tabelbilag B1-B4 s. 415-416 ses de første fire udlånsseriers fordeling på amter samt by- og landejendomme. I første serie var udlånet fordelt med 76% på landejendomme og 24% på byejeendomme, mens fordelingen i både 2. og 3. serie var 73% på landejendomme og 27% på byejeendomme. Fjerde udlånsserie var udelukkende beregnet på landejendomme. Landbruget var således største lånaftager, også større end den generelle erhvervsfordeling i 1921 skulle retfærdiggøre. I 1921 var 43% af den nordslesvigske befolkning afhængig af landbrugserhvervet, mens 20% var afhængig af håndværk og industri. (Figur 12.3 s. 400) Kapitalbehovet var størst i landbruget. Haderslev amt synes desuden også her at være blevet begunstiget af et større antal lån. Af den første udlånsserie lå hele 51% af udlånene i Haderslev Amt, der også modtog 50% af udlånssummen. Også i de næste serier var en større del placeret i Haderslev Amt end folketallet på 34% skulle lægge til grund, med 40% i anden serie og 47% i den tredje og statsgaranterede serie. Det kan afspejle et større lånebehov i Haderslev amt, der også landbrugsmæssigt set var det største amt. Marten Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, at landmændene i midtlandet, det vil sige Haderslev Vesteramt, i høj grad lyttede til rådene i 1920 om at lægge driften om til danske strukturer og derfor tog mange lån hjem, hvorimod landmændene på

Figur 8.1. Kilde: P.A. Callø (1945) s. 76-77 og 100.

Kreditforeningsudlån i Nordslesvig ultimo marts 1937.		
Kreditforening	Udlån	I landejendomme
Sønderjyllands Kreditforening	182.727.700	165.834.800
Den vest- og sønderjydske Kreditforening	39.035.200	39.035.200
Jydsk Husmandskreditforening	38.695.150	17.500.000*
Jydsk Grundejerkreditforening	16.745.800	
Ny jydsk Købstadskreditforening	24.707.600	
Kreditforeningen for Industrielle Ejendomme	2.700.200	
I alt	304.611.650	222.000.000*

Tabel 8.5 Kilde: Callø (1938) s. 412. *Cirkabeløb.

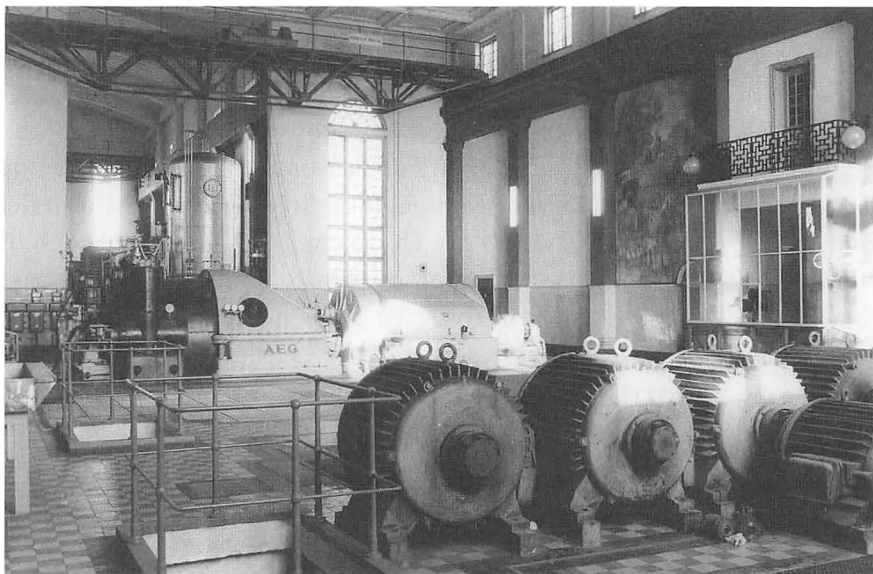
vestegnen omkring Tønder var mere tilbageholdende i deres omlægninger og låntagning. På Als og i Sundeved var gårdejerne allerede før 1914 gået ind i smør- og svineproduktionen, og de skulle derfor ikke igennem en så omfattende omlægning. »Det var de fremskridtsvenlige Egne, der kom haardt med: F.eks. Rødding, Gram og vor Egn.« skriver Refslund Poulsen.⁵⁸

P.A. Callø lavede i 1938 en opgørelse over samtlige kreditforeningers udlån i Nordslesvig siden 1920. Opgørelsen ses i ovenstående tabel. Sønderjyllands Kreditforening var den helt dominerende udlånsinstitution med omkring 60% af den samlede udlånssum. Det var denne situation, der fik eneretsmodstanderne til at tale om en monopolstilling for Sønderjyllands Kreditforening.

Sønderjyllands Højspændingsværk

Kapitaltilførslen var en væsentlig del af Nordslesvigs genopbygning, men der var også et enormt behov for anlægsinvesteringer i landsdelen. Infrastrukturen var i krigen og overgangstiden blevet forsømt, og Nordslesvig lå infrastrukturelt tilbage for det øvrige land. Investeringer i elektricitetsværker, vejanlæg, jernbanenet, telefonanlæg og havne var såre påkrævet. Da landsdelen var kapitalfattig skulle også disse investeringer komme nordfra. Infrastrukturen var desuden et kerneområde med hensyn til Nordslesvigs indlemmelse i det danske kongerige. Før 1864 havde den danske regering forsøgt at binde hertugdømmet Slesvig til kongeriget infrastrukturelt, blandt andet med vejforordningen af 1842, men den havde også tøvet med infrastrukturelle udbygninger for at dæmpe Hamborgs økonomiske indflydelse i hertugdømmerne og i Jylland. Nu var chancen kommet for at binde Nordslesvig endeligt ind i en dansk infrastruktur.

Elektricitetsforsyningen var det første, der blev taget fat på. I årene før 1914 var elektrificeringen i Nordslesvig begyndt med oprettelsen af små jævnstrømsværker i byerne. Flensborg Kraftværk leverede desuden, som det

Sønderjyllands Højspændingsværk indvendig. Højspændingsværket i Aabenraa, der stod færdig i 1925, var et monument over genforeningens fremskridt. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie

eneste i Slesvig, strøm via højspændingsledninger til omegnen. Det havde før 1914 været på tale at oprette et fælles Slesvig-Holstensk højspændingsværk i Rendsborg, men med krigsudbruddet blev planerne indstillet. Således var elektrificeringen pletvis spredt i byerne, fortrinsvis købstæderne og flækkerne, mens landdistrikterne stort set var uden strøm. Også i kongeriget var elektrificeringen spredt på større og mindre jævnstrømsværker, og dele af landdistrikterne var uden strøm. Til gengæld var højspændingsnettet relativt veludviklet på Sjælland og i Østjylland. Ingeniørfirmaet Eriksen og Sardemann fra Århus henvendte sig allerede i slutningen af 1918 til proprietær H.H. Jessen, Majbølgaard på Als, med en forespørgsel om interessen for en elektrificering af Als. Interessen var der, og den 1. april 1919 oprettede ingeniørfirmaet kontor i Sønderborg. Maskin- og elektroingeniør Jes Christiansen fra Ragebøl i Sundeved blev ansat som leder af kontoret. Det skulle blive starten på mange års virke for Sønderjyllands elektrificering. Jes Christiansen skulle vække interessen for dannelsen af elektricitetsselskaber i det nordslesvigske, der kunne bære elforsyningen af landsdelen igennem. Ifølge Marten Refslund Poulsens erindringer opfordrede Jes Christiansen samtidig til, at man købte elartikler og transformatorer i Tyskland, mens de stadig var billige.⁵⁹ I løbet af 1919-20 blev der dannet fem regionale andelselektricitetsselskaber i Nordslesvig, der samlet dækkede hele landsdelen. Købstæ-

dernes elværker fortsatte indtil videre selvstændigt. Den 10. december 1919 dannede de fem regionale selskaber på et møde i Aabenraa »Fællesudvalget for de sønderjyske andelselektricitetselskaber«, der skulle løse fælles opgaver som indkøb af strømforsyning fra eksisterende værker i kongeriget og i Flensborg. Ideen var i første omgang at fordele Nordslesvigs strømforsyning på værkerne i Flensborg, Esbjerg-Karlsgårde og Kolding-Harte. Ministeriet for offentlige Arbejder tilkendegav den 15. december 1920 overfor fællesudvalget, at hvis man ønskede statsgaranti og statsstøtte til elektrificeringen i Nordslesvig, skulle elektricitetsforbruget hovedsagelig produceres i Danmark, og Flensborg kun benyttes som reserve.⁶⁰ Fællesudvalgets forhandlinger med de nørrejske elværker gik imidlertid trægt, og med prisfaldet og efterkrigsstagnationen i 1921 steg betænkelighederne ved de dyre anlægsinvesteringer i de nye landsdele. I november 1921 blev en arbejdsgruppe nedsat af Ministeriet for offentlige Arbejder, der skulle videreføre forhandlingerne om strømforsyningen fra nord. I arbejdsudvalget sad amtmand Lundbye, Sønderborg, borgmester Holger Fink, Aabenraa, bygmester Ahrndt, Sillerup, Peter Oksen Skærbæk og Marten Refslund Poulsen, Bovlund. Lånekassen var endnu engang godt repræsenteret. Ifølge Refslund Poulsen var borgmester Holger Fink, sammen med amtmand for Aabenraa Amt Kresten Refslund Poulsen, meget interesseret i at få etableret et højspændingsværk i Aabenraa, og begge var tidligt stemt for at afslutte forhandlingerne med de nørrejske værker. Kampen om landsdelens centerposition var i gang.⁶¹ I starten af 1922 var man tæt på at opnå en aftale med de nørrejske værker, men samtidig havde Eriksen og Sardemann udarbejdet et overslag over bygningen af et centralværk i Nordslesvig. Da råvarepriserne i mellemtiden var faldet temmelig stærkt, erkendte arbejdsudvalget i sin indstilling til ministeriet i maj 1922, at bygningen af en central i Nordslesvig ville være billigere end at udvide elforsyningen fra nord. En selvstændig central ville også give forbrugerne billigere elektricitet. Elektricitetskommissionen godkendte efterfølgende projektet, og Ministeriet for offentlige Arbejder gav tilsagn om udbetaling af et rentetilskud til gennemførelse af byggeriet. Dette tilskud lød på 300.000 kroner årligt over en tiårig periode 1923-33, i alt 3 millioner kroner. Betingelsen var, at elforsyningen med tiden blev udstrakt til hele landsdelen, at statsstøtten ikke blev opfattet som permanent, at elforsyningen hovedsagelig blev produceret i Danmark, at Flensborg Kraftværk kun fungerede som reserve og endeligt at der i videst mulig omfang kun blev anvendt dansk arbejde ved byggeriet. Den 14. november 1922 kunne andelsselskabet »Sønderjyllands Højspændingsværk« afholde stiftende generalforsamling på Folkehjem i Aabenraa, med fire andelshavere i form af Aabenraa kommune, Sønderborg og Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning, Tyrstrup Herred og omegns Elektricitetsforsyning, samt

Elektricitetsforsynings-Andelselskabet Sønderjyllands Vestkyst. I 1923 fulgte Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning og Haderslev Næs Elektricitetsforsyning trop. I december 1922 påbegyndtes bygningen af Højspændingsværket i Aabenraa by, og den 23. maj 1925 blev værket officielt indviet. Bygningen, der var tegnet af Aabenraaarkitekten Jep Fink, var en imponant og imponerende bygning, der indvendig blev udsmykket med maleriske kalkmalerier. Bygningen var på den måde et monument over genforeningsprocessens fremskridt. Da havde værket kostet 2,5 millioner kroner, og udbygningen af ledningsværket i Nordslesvig havde indtil videre kostet 29 millioner kroner.

Opførelsen af Højspændingsværket i Aabenraa og elektrificeringen af Nordslesvig i mellemkrigstiden blev en af genforeningens største succeshistorier. I indvielsesåret 1925 blev etableringen og bygningen af Sønderjyllands Højspændingsværk priset i høje toner i *Tidskrift for Industri nr. 17*, hvor cand. polyt G.E. Hartz beskrev de industrielle fordele ved et regionalt højspændingsværk som det i Sønderjylland, der blev beskrevet som et enestående eksempel at følge i andre regioner.⁶² Forbruget af elektricitet steg markant i perioden, og det lykkedes højspændingsværket at holde trit med udviklingen. Hvor maskinkapaciteten i 1925 var 5.000 kW, var den i 1940 på 38.000 kW. Til gengæld havde de monumentale bygninger i Aabenraa by allerede i 1930'erne svært ved at huse udvidelserne. Ledningsnettet var også blevet kraftigt udvidet. Faktisk havde de sønderjyske landsdele i 1940, hvor 75-94% af husstandene havde elektricitet, en højere elektrificeringsgrad end de midt- og nordjyske landsdele, hvor kun 65-74% af husstandene havde elektricitet.⁶³

Den store vejplan

De trafikale anlæg i Nordslesvig var i 1920 i en noget forsømt forfatning efter krigen og genforeningen. De preussiske myndigheder havde i tiden fra 1864 til 1914 haft størst interesse i jernbanernes udbygning, da jernbanerne om noget var forbundet med den moderne udvikling. Vejnettet var derfor usammenhængende og tilfældigt udbyggede af kredse og kommuner og desuden meget nedslidt. Skulle man fra Tønder til enten Sønderborg eller Aabenraa ad landevejen måtte man først en tur over Flensborg, og skulle man fra Sønderborg til Aabenraa gik turen over Kruså. Forbindelser til kongeriget fandtes kun ved landevejen mellem Haderslev og Kolding og ved småvejsforbindelser fra Gjelsbro og Brøns til Ribe. Der var et stykke arbejde at gøre, og i september 1920 blev de nordslesvigske amtsvejnspektører af amtsrådene bedt om at udarbejde planer for den nødvendige udbygning og

istandsættelse af de hidtidige landeveje, samt overførsel af kommuneveje til landeveje. Sammen med statens overvejsinspektør fik man hermed udarbejdet »Den store Vejplan« for hele Nordslesvig, hvori der blev foreslået istandsættelse og udbygning af 406,4 km landevej for 8,5 millioner kroner, samt overtagelse og udbygning af 428 km kommunevej for 24 millioner kroner. Denne plan blev godkendt af regeringen den 12. april 1921, og Ministeriet for offentlige Arbejder meddelte de fire amtsråd, at staten ville yde et tilskud på i alt 12 millioner kroner fordelt over de næste 12 år. Til gengæld forpligtedes amterne til at overtage administrationen og vedligeholdelsen af provins- og landevejene samt de biveje, der blev ophøjet til landeveje. I årene med statstilskud ville amterne heller ikke modtage de motorafgifter, der ellers var beregnet på amternes vejudgifter. Da Rigsdagen skulle godkende planen, blev statstøttens udbetaling ændret til at udgøre 1½ million kroner i finansårene 1921-22 og 1922-23 og 1 million i de følgende 9 år. Desuden ville amtsrådene få udbetalt 1/3 af de almindelige motorafgifter. På opfordring af amtsrådene frafaldt man denne ordning i 1924, således at amtsrådene nu fik almindelig del i motorafgifterne oveni særbevillingen. Den store vejplan var med kun få ændringer blevet gennemført i 1933.⁶⁴ At vejplanen blev så planmæssigt gennemført har sin årsag i, at en modernisering af landsdelens infrastruktur var påkrævet, men også at landsdelen dermed ganske hurtigt blev logistisk integreret i Danmark.⁶⁵ Da vejplanen var afsluttet, påbegyndtes anlægningen af diagonalvejene Aabenraa-Esbjerg og Tønder-Kolding. På Haderslev købstads initiativ påbegyndtes også anlægningen af vejene Agerskov-Haderslev og Brændstrup-Haderslev, hvorved Haderslev by kunne sikre sig et opland. Det var diagonalvejene, der dominerede vejudbygningen i Nordslesvig, hvilket tyder på, at forbindelsen mellem købstæderne og oplandsbefolkningen har haft større interesse for de sønderjyske amter end forbindelsen over Kongeåen. De sønderjyske købstæder og amter havde ingen interesse i at se Kolding, Ribe og Esbjerg udvide deres opland mod syd. Det ændrer dog ikke ved, at vejudbygningen i Nordslesvig var det indtil da mest intensive regionale vejudbygningsprojekt udført i Danmark, og således er et godt eksempel på den politiske vilje til at genopbygge landsdelen. Vejudbygningerne blev desuden anvendt som beskæftigelsesmæssige foranstaltninger, særligt under krisen i 1930'erne.

Jernbaner, havne og telenet

Var den store vejplan og dens gennemførelse en succes, var jernbaneudbygningen i Nordslesvig i mellemkrigstiden til gengæld en fiasko. Jernbanenettet var på sin vis ganske veludbygget i landsdelen, men havde flere

indbyggede svagheder. For det første var østkystbanens afstand til købstæderne Haderslev og Aabenraa en afgørende infrastrukturel ulempe for de to byer, og for det andet skulle de mange små kredsbaner meget snart vise sig urentable i takt med lastbiltrafikkens vækst. Kredsbanerne, der nu blev amtsbaner, blev en stor økonomisk belastning for de nye nordslesvigske amter, der i forvejen ikke havde noget stort økonomisk råderum. I efteråret 1920 blev en jernbanekommission nedsat, der skulle undersøge og bedømme de bestående jernbaner og stille forslag om eventuelle udvidelser og ændringer samt anlæg af nye forbindelser. Kommissionen bestod af folk fra jernbanedriften i Danmark, som generaldirektør for statsbanerne Th. Andersen-Alstrup og banechef Th. Raben. Fra Nordslesvig var blandt andet borgmester Holger Fink, gårdejer H. Lorenzen, Ballum, og folketingsmedlem for Venstre Christian Ernst Christensen, Asserballe, medlemmer. Også forhenværende statsminister C. Th. Zahle var medlem af kommissionen. Jernbanedriften blev i 1920 stadig anset for at være det vigtigste infrastrukturelle forbindelsesled, og derfor var lokalinteresserne i jernbaneudbygningen mange. Både købstæderne og de større landsbyer så jernbanerne som deres primære forbindelse til oplandet, hvorfor det gjaldt om at udbygge dette opland med flere forbindelser. De mange interesser prægede også jernbanekommissionens arbejde, der mundede ud i en betænkning af november 1922, hvori et væld af forslag til nye småbaneforbindelser blev stillet. Kun to af jernbanekommissionens foreslåede forbindelser blev realiseret. En statslig drevet jernbanestrækning fra Rødekro til Løgumkloster blev åbnet i 1927, og en jernbanebroforbindelse over Alssund med forbindelse til Mommark åbnede i 1930. Rigsdagen havde ellers ved lov om jernbaneanlæg i de sønderjydske landsdele af 29. marts 1924 givet grønt lys for flere nyanlæg, blandt andet strækninger fra Kolding over Christiansfeld til Haderslev og fra Vojens til Ribe, men af økonomiske årsager blev disse aldrig realiseret. Det var allerede i 1922 en kendt sag, at amtsbanerne var urentable, hvorfor det kan undre, at kommissionen anbefalede flere småbaner anlagt. Driften af Aabenraa Amtsbaner blev indstillet i 1926 og i løbet af trediverne indstilledes også driften af amtsbanerne i Haderslev og Sønderborg Amter. I 1936 blev trafikken på den 9 år gamle Rødekro-Løgumkloster linje indstillet. Det kunne kaldes en fejlinvestering.⁶⁶

Jernbanekommissionen tog også stilling til østkystlængdebanens eventuelle omlægning ind over Haderslev og Aabenraa købstæder. Herom sagde kommissionens betænkning: *»En saadan direkte bane vil nemlig kunne faa meget stor betydning for byerne, men kun hvis den gennemføres som hovedbane. ... Og skal de ind i en udvikling lige saa kraftig som den der har kendetegnet de østjyske byer som Kolding, Vejle, Horsens, Aarhus, Randers*

og Aalborg for blot at nævne de største, saa kan det vistnok kun ske, saafremt de atter kommer til at ligge paa en hovedrute. Men da anlægget er saa kostbart, kommer man vistnok til at se tiden lidt an endnu, og det er derfor blevet lokalbane-synspunktet der har sejret, ...»⁶⁷ At østkystbanen ville blive kostbar, var rigtigt, men fejlinvesteringen Rødekro-Løgumkloster var også kostbar.⁶⁸ Lokalinteresserne havde, som kommissionen selv erkendte, fået overhånd. Det viser dog også, at byerne var opmærksomme på, at by- og oplandsstrukturen og dermed at byhierakiet i Nordslesvig var under omdannelse efter delingen af Slesvig. De enkelte byer ønskede at sikre sig en god position i den nye bystruktur, der var under opbygning. Men i konkurrencen om oplandet gik de overordnede regionale fællesinteresser til gengæld tabt, hvad der er ikke er en ukendt situation i den infrastrukturelle planlægnings historie.

Der var også et andet element på spil i jernbanespørgsmålet, et element som borgmester Holger Fink berørte på et møde i kommissionen den 31. maj, hvor han: *»ønskede at pointere, at det gjaldt først og fremmest om at begynde sydfra og gaa opefter. Man maa ikke hænge sig for stærkt i det i og for sig berettigede Ønske »at faa den gamle Grænse slettet« for derved at glemme det vigtigste, at faa det sydligste draget nordpaa. Derfor skal man absolut først sørge for, at der skabes gode Forbindelser helt nede fra den nye Grænse og videre nordpaa.»*⁶⁹ At få hele Nordslesvig infrastrukturelt integreret i Danmark, og at vende selv de sydligste egenes orientering mod nord var det primære mål med en jernbaneudbygning. At Holger Finks strategi ville trække de sydligste egenes befolkning til Aabenraa i stedet for til Flensborg, og forsinke udbygningen i Haderslev amt, var den mere skjulte side af denne strategi.

Havneudvidelser var et andet investeringsområde. Den 13. marts 1922 stadfæstede kongen lov om statstilskud til udvidelser af Haderslev, Aabenraa og Sønderborg havne. Ministeren for offentlige Arbejder bemyndigedes dermed til at uddybe sejlrenden i Haderslev fjord til 6,5 meter. Udgiften på 1.575.000 kroner skulle afholdes af staten, på betingelse af at havnen overtog den fremtidige vedligeholdelse af sejlrenden. Derudover skulle der anlægges en ny kaj på 250 meter i Haderslev havn til 1,27 millioner kroner, og i Aabenraa havn anlægges 450 meter kaj samt en sejlrende på 7,5 meters dybde og 30 meters bredde til en udgift på 2,5 millioner kroner. Endelig skulle der i Sønderborg anlægges 250 meter kaj på Alssiden samt en fiskerihavn på Sundevedsiden til samlet 2,12 millioner kroner. Staten ville dække halvdelen af udgifterne, svarende til 3 millioner kroner.⁷⁰

Endelig blev der også investeret i en udbygning af telefonnettet i Nordslesvig. Hvor telenettet i de andre landsdele var på private selskabers hænder, overtog det statslige telegraf og telefonvæsen driften af telefonnettet

i Nordslesvig. Ledningsnettet var baseret på den sydgående trafik, og Flensborg var hovedcentral i dette net. Derfor blev der investeret ganske massivt i et nyt ledningsnet, der frem for alt skulle forbinde Nordslesvig med det øvrige Danmark. Der var ved genforeningen 3.531 telefonabonnementer i Nordslesvig. Det var allerede den 1. januar 1924 steget til 8.000 abonnementer. Der var da investeret omtrent 14 millioner kroner på telefonnettet, hvoraf 3 millioner kroner var betaling for det fra Tyskland overtagne materiel.⁷¹ De massive statslige investeringer i det nordslesvigske telenet betød, at Nordslesvig i mange år efter at investeringerne var gennemført havde det bedst udbyggede regionale telenet i Danmark.

Kommunikation og infrastruktur er afgørende elementer i den regionale såvel som nationale sammenhængskraft. Det er i det lys, at udbygningen af elektricitetsforsyning, vejnet, jernbaner og telenet i Nordslesvig skal ses. Der blev samlet set investeret ganske massivt i den nordslesvigske infrastruktur, og projekter som elektrificeringen, vejudbygningen og telenetsudbygningen gav siden landsdelen en infrastrukturel førerposition i forhold til andre regioner i provinsen. I opbygningen af infrastrukturen lå dog også et andet væsentligt element, nemlig spørgsmålet om oplandsfordelingen mellem de nordslesvigske købstæder. Dertil kom et element af regional selvstændighedsfølelse. Trods ønsket om den fuldstændige integration i kongeriget ønskede nordslesvigerne selv at varetage den daglige drift af det nordslesvigske samfund. Nordslesvig skulle integreres i det danske samfund, men ikke overtages af »dem nordfra«. Det regionale højspændingsværk og diagonalvejenes dominans i vejplanen var eksempler på dette. Frem for alt var investeringerne i den nordslesvigske infrastruktur en nødvendig moderniseringsproces, men det var en proces der tog tid, og det var først i 1924-25 at investeringerne for alvor begyndte at slå i gennem.

Kreditindskrækningen og Nordslesvig

Året 1922 skulle blive et vendepunkt for den økonomiske politik i Danmark i efterkrigstiden. En række handelselskaber havde i de højkonjunkturelle år 1919-20 indkøbt store varelagre med henblik på genopbygningen af det danske produktionsapparat, men også med henblik på videre salg til andre lande. Prisfaldet fra efteråret 1920 betød, at denne spekulation gav tab, og flere handelselskaber kom i økonomisk uføre, blandt andet Transatlantisk Kompagni, der i juni 1922 brød sammen. Landmandsbanken, der havde 200 millioner kroner i klemme ved Transatlantisk Kompagni, måtte efterfølgende i juli 1922 igennem en rekonstruktion,

hvor i banken afskrev 55 millioner kroner. Nationalbanken stillede desuden en reservekapital på 30 millioner kroner til rådighed for banken. Det var dog ikke en tilstrækkelig rekonstruktion, og i september 1922 måtte endnu en rekonstruktion foretages. Denne gang blev der indskudt 100 millioner kroner, heraf igen 30 millioner kroner fra Nationalbanken og de øvrige 70 millioner fra Østasiatisk Kompagni, Store Nordiske og staten. I februar 1923 måtte staten yderligere stille garanti for alle fordringer på Landmandsbanken i en femårig periode. Først i 1928 kom banken igen på fode. I Sønderjyllands Kreditforenings direktion priste man sig lykkelig for, at man havde undgået at få Landmandsbanken som sin primære bankforbindelse. Nationalbanken måtte hjælpe talrige kriseramte banker finansielt i de følgende år, heriblandt også flere nordslesvigske banker.⁷² Den finansielle hjælp fra Nationalbanken til bankerne forøgede pengeforsyningen i Danmark, og den øgede likviditet blev blandt andet anbragt i obligationer, hvis kurser steg, mens renten faldt. Den øgede likviditet blev også anvendt til investeringer i blandt andet boligbyggeri, der også blev begunstiget af offentlig støtte. 1922 blev derfor, trods bankkriserne, et år hvor den økonomiske aktivitet i landet øgedes mærkbart. Den forøgede aktivitet gav sig udslag i et voksende underskud på betalingsbalancen på grund af en øget import. Fra sommeren 1922 begyndte kronens internationale værdi igen at falde, et fald der fortsatte efteråret og vinteren over. I foråret 1923 blev det Nationalbanken klart, at kronens kursfald måtte standses, og den 1. maj 1923 blev diskontoen hævet fra 5 til 6%. I juli 1923 bad direktionen statsminister Neergaard om at nedsætte et sagkyndigt udvalg til en konference om kronens værdifald og om eventuelle midler til at standse dette fald. Nationalbanken havde, som Erling Olsen har beskrevet det, taget skeen i den anden hånd for nu at stabilisere den danske valuta.⁷³

Da Neergaard ikke ville indkalde til Valutakonferencen, måtte Nationalbanken selv gøre det. Valutakonferencen, der bestod af repræsentanter for erhvervslivet, pengeinstitutterne og enkelte nationaløkonomer, trådte sammen i august 1923. Der var enighed blandt deltagerne om, at kronens fald skulle standses og guldindløseligheden genindføres, men der var uenighed om niveauet for guldindløseligheden og om hvilke midler, der skulle tages i brug for at standse kronens kursfald. I en fællesudtalelse, der blev underskrevet den 24. oktober 1923, blev oprettelsen af en kursreguleringfond foreslået. Denne fond skulle gennem køb og salg af fremmed valuta udligne store valutakursudsving og ledes i et samarbejde mellem Nationalbanken, staten og de private banker. Derudover skulle staten med besparelser på de offentlige budgetter, skatteforhøjelser, toldforhøjelser og importregulering, køb af udelukkende danske varer samt for-

anstaltninger mod kunstigt høje priser medvirke til at styrke kronens værdi. Kursegaliseringens fonden blev oprettet ved lov den 16. november 1923, men Neergaardregeringen var ikke interesseret i at gennemføre de andre tiltag nævnt af fællesudvalget. Landbrugets repræsentanter havde været imod toldforhøjelser og statens deltagelse i kursegaliseringens fonden. Den halvhjertede støtte fra regeringen betød, at et yderligere kronekursfald var forventet, og der blev opkøbt britiske pund med danske kroner i stor stil i januar og februar 1924, hvorved kronens kursfald netop blev en realitet. Neergaard var nu tvunget til at handle og foreslog at gennemføre en kreditindskrænkning, der skulle holde forbruget af udenlandsk valuta i ave. Nationalbanken indvilgede, og et kreditindskrækningscirkulære blev udsendt til landets banker og sparekasser den 6. marts 1924, hvori banker og sparekasser opfordredes til, *»at indskrænke deres kredit i det omfang, dette er foreneligt med en deflationspolitik, der tager et rimeligt hensyn til det ønskelige i ikke at lægge større hindringer i vejen for det sunde erhvervs- liv, end forholdene kræver«*. Realkreditinstitutterne blev også opfordret til at begrænse udlånet.⁷⁴

Kreditindskrækningspolitikken måtte også få indflydelse i Nordslesvig. Lånekassen afholdt bestyrelsesmøde den 1. maj 1924, og her var det tredje punkt på dagsordenen kreditsspørgsmålet. Formand P.O.A. Andersen indledte med flere kritiske bemærkninger om den valutaforanstaltning, der nu skulle gennemføres ved en kreditindskrækningspolitik. Flere nordslesvigske amter og bykommuner var i økonomisk nød, og de ville med kreditindskrænkningen ikke kunne opnå kredit til påbegyndte og projekterede arbejder. Oluf Bech, der nu var blevet direktør for Nationalbankens filial i Århus, forsvarede, sammen med borgmester Holger Fink, kreditindskrænkningen. Det var, svarede P.O.A. Andersen, i højere grad de noget doktrinære pengeteoretiske betragtninger, der kom til orde fra enkelte sider i Nationalbanken, som hans kritik var rettet mod. Det var formentlig nationalbankdirektør Carl Ussing, P.O.A. Andersen hentydede til. Det var ihvertfald alment kendt, at statsgældsdirektøren havde et noget anstrengt forhold til Ussing. Andersen stod dog ikke alene med kritiske bemærkninger. Det blev også fremhævet, at mange af de midler, der var blevet tilført Sønderjylland gennem lån, hurtigt vendte tilbage til kongeriget, da de fleste anlæg og arbejder blev ledet af kongerigske entreprenører. Præcist hvilke anlæg, der blev hentydet til, står ikke anført i referatet. Der var desuden stadig behov for kapital til projekter, der var genforeningsopgaver, og særligt til at bringe de kommunale institutioner på niveau med de kongerigske. Det blev fremhævet, at der *»ved Kreditrestriktionernes Indførelse fra flere Sider var lovet, at Sønderjylland og dets Institutioner i den ommeldte Henseende skulde komme til at indtage en Særstilling.«* Det blev

100 Kr.
Litra G
Nr. 702

100 Kr.
Litra G
Nr. 702

Sønderjyllands Kreditforening

udsteder denne Obligation til Ihændeoveren for

100 KRONER

er Et Hundrede Kroner

der forrentes med 3½ pCt. årlig, hvilken Rente udbetales med Halvdelen, eller 1½ pCt., hver 2. Januar og 1. Juli for det forløbne Halvår mod Tilbagelevering af de tilsvarende Rentekupons.

Obligationen er uopsigelig fra Kreditors Side, men indfries med sit fulde paalydende Beløb, naar den ved statutmæssig Udtrækning eller Opsigelse fra Foreningens Side forfalder til Udbetaling. Udtrækning finder Sted 2 Gange årlig. De saaledes udtrukne Obligationer skal ved Avisbekendtgørelse med mindst 3 Maaneders Varsel indkaldes til Udbetaling den paafølgende 2. Januar eller 1. Juli. Med 2 Maaneders Varsel er Foreningen paa samme Maade berettiget til hel eller delvis Opsigelse af de af den udstedte Obligationer. Udtrukne eller opsagte Obligationer forrentes ikke udover Forfaldsdagen.

Obligationen kan paa Begæring noteres paa Navn i Foreningens Bøger. Kasseobligationer, som er noterede paa Navn, kan uden Vederlag optages i Kreditforeningens Indskrivningsbøger, naar Beløbet udgør mindst 20.000 Kr.

Umyndiges og andre under offentligt Tilsyn eller Bestyrelse staaende Midler kan anbringes i Foreningens Kasseobligationer.

I Henhold til Kreditforeningens Statuter er de af den udstedte Obligationer funderede i samtlige til den paaagældende Serie pantsatte Ejendomme, hvis Ejere i Overensstemmelse med Lovgivningens Regler er solidarisk ansvarlige med alle andre Medlemmer af samme Serie for samtlige dennes Forpligtelser.

Samtlige i 10. Serie ydede Laan amortiseres i højst 60 Aar fra Laanenes Stiftelse.

Haderslev, *Decht* Termin 1946

Direktionen for Sønderjyllands Kreditforening

F. B. B. M. J. B. J.

10. Serie Litra G
Nr. 702
100 Kr. Med denne Obligation følger Kupons til 2. Januar 1969 incl. samt en Talon.

Obligation af 10. serie udstedt af Sønderjyllands Kreditforening. Kreditforeningens lave obligationskurser blev i 1924 problematisk. Ifølge Kreditforeningens ledelse var det frygten for en tysk grænserevision, der afholdt folk fra at aftage obligationerne. (Venligst udlånt af Nykredit i Haderslev)

derfor enstemmigt vedtaget at rette henvendelse til Finansministeren om at medvirke til en ordning eventuelt ved forhandlinger med Nationalbanken.⁷⁵ Den hidtidige uvilje i bestyrelsen mod en sønderjysk særstilling var vejet for ønsket om at afhjælpe den kapitalmæssige nød i Nordslesvig, der med kreditindskrænkningen stod i fare for at blive forværret. Men også andre farer lurede.

Obligationskursen og frygten for en grænserevision

Sidste punkt på dagsordenen var en henvendelse fra Sønderjyllands Kreditforening, der drejede sig om kreditforeningens obligationskurser. Kursen på obligationerne havde siden januar 1921 ligget under kursen på Vest- og sønderjydsk Kreditforenings obligationer, med undtagelse af de tre første måneder af 1923, jf. figur 8.1. I foråret 1924 var kursen faldet til over 2 procentpoint under Vest- og sønderjydsk Kreditforenings obligationskurser, og det var en kritisk forskel. Da kreditforeningen ifølge egen vurdering førte en fornuftig og forsigtig udlånspolitik og nød ubetinget tillid i bank- og sparekassekredse, måtte kursfaldet skyldes et andet forhold, som kreditforeningen beskrev med ordene: *»Der kan ikke være Tvivl om, at det er den svigtende Tillid til Landsdelen, der er Aarsagen, ikke til Landsdelens Økonomi, men den Omstændighed, at man i det gamle Land ikke tør fæste Lid til, at Nordslesvig vil vedblive at være en Del af Danmark.«* Der fandtes talrige vidnesbyrd om dette, men det var meget beklageligt, at *»Dybbølposten«* den 31. januar 1924 havde ladet en sparekassemand fra København udtale, at: *»Muligheden af et ændret Tilhørsforhold vil det være forkert ikke at holde sig for Øje-, ogsaa naar det gælder Anbringelsen af betroede Midler.«* Kreditforeningens repræsentantskab var derfor blevet enige om at rette henvendelse til Lånekassens bestyrelse med en bøn om at henstille til redaktionerne på de danske dagblade om ikke at bringe sådanne artikler, og *»om at overveje, hvilke Skridt der bør tages overfor slige landsskadelige Udtalelser samt overfor den Mistillid til Landsdelen, som de er Udtryk for, og det Tryk, som derigennem lægges paa Sønderjyllands Kreditforenings Kurser.«*⁷⁶ Lånekassens bestyrelse var enige i, at den påtalte grænserevisionsfrygt var udbredt og dermed havde negativ indflydelse på obligationskursen, men bestyrelsen var også enige om at frygten var uberegtiget. Bestyrelsen besluttede derfor ikke at foretage sig yderligere, men at være opmærksom på sagen.

Frygten for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig skulle ifølge Callø have årsag i den grænseoverenskomst, som det danske og det tyske socialdemokrati havde indgået den 23. november 1923, og den debat den ud-

løste i den preussiske landdag. Overenskomsten blev af det tysknationale folkeparti (DNVP) angrebet skarpt og betegnet som et brud på den tyske enhedsfront mod Versaillestraktatens bestemmelser. Således kunne man den 28. januar 1924 i Hejmdal læse følgende udtalelse af den tysknationale politiker Dr. Milberg (DNVP) fra en debat i den preussiske landdag om den socialdemokratiske grænseoverenskomst: »Grænsen var blevet fastsat paa Grundlag af en uretmæssig Afstemning og et Rov af tysk Omraade. Naar Socialdemokraterne nu erklærede sig imod enhver Irredentisme, var det en bevidst Prisgivelse af tyske Folkedele, som med Urette var kommet ind under Danmark.«⁷⁷ Sådanne udtalelser har formentligt givet anledning til bekymring i Nordslesvig og i det danske udenrigsministerium, men om de også har afholdt investorer fra at erhverve de sønderjyske obligationer, er sværere at bedømme. Der var ikke tradition for, at værdipapirer blev annulleret i forbindelse med et nationalt tilhørsskifte, om end risikoen for værditab var stor. Troels Glud skriver i sit værk om kreditforeningsinstitutionerne i Danmark, at kursfaldet på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer i en tid med kreditindskrækning og udbredt bankkrise snarere var en økonomisk naturlighed. For det første var Sønderjyllands Kreditforenings udlån større end Vest- og sønderjydske Kreditforenings udlån i perioden 1920-25, tilskyndet af den store kapitalmangel, og et større udlån resulterer ofte i lavere obligationskurser. Manglen på indskud i pengeinstitutterne betød desuden, at renten på udlån fra banker og sparekasser lå fra 6½ og helt op til 10% i Nordslesvig, mod 5-5½% i det øvrige land. Også dette forhold tilskyndede kunderne til at optage kreditforeningslån. Da man ikke på det pågældende tidspunkt havde overblik over disse forhold, mener Glud, at grænsefaktoren var en noget søgt forklaring på kursfaldet.⁷⁸ Når man betænker, at Tyskland i foråret 1924 kun lige var kommet ud af hyperinflationen og havde været tæt på et fuldstændigt økonomisk og politisk sammenbrud, var faren for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig heller ikke overhængende. Den socialdemokratiske dansk-tyske overenskomst kunne også give grund til en større dansk grænsesikkerhed. P.A. Callø mente dog endnu i 1945, at hvor det nationale moment i kreditforeningens første leveår havde været en løftestang for foreningens obligationskurser, var det i 1923-24 blevet en hæmsko.⁷⁹ Meget taler dog for, at det mest af alt var økonomiske overvejelser, der afholdt folk fra at investere i de sønderjyske obligationer. At der var en risiko for lavere obligationskurser ved det store udbud af obligationer fra den nye og relativt lille kreditforening var velkendt, og denne viden kan være blevet til en selvpfyldende profeti. Det massive udlån fra Sønderjyllands Kreditforening i årene 1920 til 1923-24 på over 100 millioner kroner må med det medfølgende udbud af obligationer, som Glud siger,

have påvirket kursen, ikke mindst da kreditindskrækningen blev lanceret i marts 1924. I løbet af 1924 skulle kursen på de sønderjyske obligationer falde ned til 75. Vest- og sønderjyske Kreditforenings obligationskurser faldt også markant, men deres kurser forblev mellem 1 og 2½ point højere end de sønderjyske, jf. figur 8.1. Det fik de gamle monopolkritikere i Nordslesvig på banen igen. Amtsforvalter i Sønderborg, C.O. Pedersen, folketingsmedlem for Venstre siden folketingsvalget den 11. april 1924, samt gårdejer Oluf Wolf fra Skærbæk ved Hoptrup var særlig kritisk overfor kreditforeningens dispositioner og kreditforeningens enerådende karakter.

Guldindløseligheden og nordslesvigske kompensationer

Regeringen Neergaard havde udskrevet valg til Folketinget den 11. april 1924 et halvt år før valgperiodens udløb. Valget blev et nederlag for Venstre, der mistede 50.000 stemmer og 7 mandater, blandt andet udløst af regeringens manglende handling på valutaspørgsmålet. Kronens kursfald vakte bekymring i brede kredse. Det tyske skrækeksempel, hvor hyperinflation og markens kursfald i årene 1922-23 havde forårsaget kaotiske tilstande og voldsomme uroligheder, som behandlet i forrige kapitel, gav en udbredt vilje til at bringe kronens værdi tilbage til pari. Seminarieforsøger Jens Byskov udsendte før valget i april 1924 pjecen »En ærlig Krone«, hvori kronens guldindløselighed blev beskrevet som et moralsk krav til regeringen og Nationalbanken, og hvor netop Tysklands situation fremhævedes som et fremtidigt skrækscenarie, såfremt kronen ikke førtes i pari. Inden regeringen Neergaards fald havde denne nedsat en valutacentral bestående af Johannes Dalhoff fra handelsministeriet, grosserer og formand for Bankrådet Th. Colding samt kontorchef Einar Cohn fra det statistiske departement. Valutacentralen skulle følge udviklingen på valutamarkedet og foreslå foranstaltninger, der kunne hæve kronens værdi. Samtidig blev valutahandelen centraliseret i Kursegaliseringsfonden, Nationalbanken samt i de fire hovedbanker.

Socialdemokratiet blev valgets store vinder og kunne efterfølgende danne regering. Som den første socialdemokratiske regering i Danmark var denne regering indstillet på at vise sin økonomiske ansvarlighed, og den var fast besluttet på at fastholde stabiliseringspolitikken og om muligt føre kronen i pari i sin regeringstid.⁸⁰ Det strammede imidlertid pengemarkedet i Nordslesvig yderligere til. I Valutacentralen var man opmærksom på den særegne regionale situation i Nordslesvig, og centralen anbefalede i juni 1924 Handelsministeren, at staten optog et udenlandsk lån på 10

millioner kroner til at afhjælpe kreditmangelen i Nordslesvig.⁸¹ Den indstilling blev der dog ikke reageret på i første omgang. I maj-juni vendte kronekursudviklingen sig igen med et fald i forhold til pundet. Stauning reagerede med nedsættelsen af nok et Valutaråd, med deltagelse af erhvervene, Nationalbanken, Kursegaliseringsfonden og Valutacentralen. Herfra kom der den 5. november 1924 en afgørende betænkning vedrørende valutasituationen, der fastslog, at Nationalbanken burde forpligtes til at holde en højestekurs på dollaren, og at finans- og pengepolitikken burde strammes. Det foranledigede en lov om valutaforanstaltningers vedtagelse i Folketinget den 20. december 1924. Nationalbanken blev med loven forpligtet til at forhøje kronens guldværdi fra 65 øre i første halvår af 1925 til 70 øre i andet halvår af 1926, og fra den 1. januar 1927 skulle gulddindløseligheden igen være en realitet. Det skulle imidlertid vise sig, at kronekursen steg i et betydeligt højere tempo end med loven tilsigtet. Den stramme finans- og kreditpolitik kombineret med spekulation i den politisk fastsatte kroneværdistigning, betød at kronekursen allerede i september 1925 havde nået 90. Denne kursstigning og den stramme finanspolitik fik ganske voldsomme økonomiske følger i Nordslesvig, hvor gældsbyrden i løbet af kort tid blev forstørret betragteligt. Men allerede kreditindskrænkningen i 1924 havde vakt uro i Nordslesvig.

Den 29. november 1924 blev der afholdt et stort møde i Tinglev med deltagelse af de sønderjyske rigsdagsmænd, fælleslandboforeningen, husmandsforeningen, handelsforeningerne, håndværker og industriforeninger, sparekasseudvalget, bankdirektører, samt kreditforeningens direktører. Her blev kreditindskrænkningens konsekvenser diskuteret. Direktør for Haderslev Bank, Christian Hübbe, konstaterede på mødet, at der samlet var optaget obligationslån for 191 millioner kroner i Nordslesvig siden genforeningen, men at der heraf lå for 30 millioner kroner usolgte obligationer i de sønderjyske pengeinstitutter og i Nationalbankens filial i Kolding, heraf for 21,7 millioner kroner obligationer fra Sønderjyllands Kreditforening. En del af disse usolgte obligationer var desuden blevet belånt, på samme måde som Nationalbanken havde belånt en mindre del af de obligationer, som banken aftog i 1920. Låntagere og bankerne ville vente med at sælge obligationerne, til bedre kurser var blevet en realitet. Bankdirektør Hübbe så ikke anden vej ud af kreditkrisen, end at staten igen trådte til med en finansiel støtte. For det første ved at overtage for 20 millioner kroner af de lån bankerne havde ydet til grundejerne på grundlag af usolgte kreditforeningsobligationer. For det andet ved et lån på 25 millioner kroner til de sønderjyske banker og sparekasser, og endelig ved igen at stille 10 millioner kroner til rådighed for Lånekassen, der skulle fortsætte sit udlån til håndværkere og handlende i Nordslesvig. I

Niels Neergaard og Venstre mistede 7 mandater og regeringsmagten ved folketingsvalget den 11. april 1924. Årsagen var blandt andet den manglende handling på valuta-spørgsmålet. Her har Neergaard netop meddelt kongen, at regeringen fratræder. Foto: Det kgl. Bibliotek.

alt en finansiel hjælp på 55 millioner kroner. Hübbe kunne ikke opnå støtte til det fremlagte forslag, men man enedes alligevel om en resolution til regeringen og Rigsdagen, der sluttede med ordene: »Forsamlingen retter derfor indtrængende Anmodning til den høje Regering og Rigsdag om under Henvisning til de i Valutacentralens skrivelse af 6. Juni 1924 til Erhvervsministeriet rettede Indstilling saa hurtigt som muligt i Forbindelse med de Forhandlinger, der for Tiden føres i Anledning af Lovforslaget om Valutaforanstaltninger, at foretage Skridt, der afhjælper den herskende Kreditmangel i Sønderjylland.«⁸² Desuden blev en deputation sammensat, der skulle overrække henvendelsen til regeringen.

Det kom noget bag på kreditforeningens direktion, at så mange usolgte obligationer lå i bankerne, men det bekræftede også direktionen i, at den lave efterspørgsel efter de sønderjyske obligationer havde en særlig nationalpolitisk baggrund. At Christian Hübbe offentligt havde omtalt de

usolgte obligationer, øgede ikke efterspørgslen, og det gav anledning til et initiativ fra P.A. Callø. På et møde i Sønderjyllands Kreditforenings repræsentantskab den 19. december 1924 foreslog han, at kreditforeningen søgte om statsgaranti for obligationsrenterne af en tredje udlånsserie. Staten skulle garantere renteafløbet af de udstedte obligationer op til et vist beløb. Forslaget blev fremlagt for den socialdemokratiske finansminister C.V. Bramsnæs, der ikke umiddelbart var begejstret ved tanken. Ved J.P. Nielsens hjælp blev Bramsnæs dog overtalt, og den 27. marts 1925 fremsatte Bramsnæs forslag i Folketinget om en statsgaranti for forrentningen af de af Sønderjyllands Kreditforening udstedte obligationer i 3. serie.⁸³ Finansministeren begrundede lovforslaget med de lave kurser på kreditforeningens obligationer, der ifølge Finansministeren ikke kunne have en reel baggrund, da udlånsvirksomheden var sund, men måtte søges i det forhold at foreningen var ny. Forslaget blev sendt i udvalg, som fremlagde sin betænkning til forslaget den 4. april. Udvalget var enig med regeringen i, »at der foreligger særlige Forhold for Sønderjyllands Kreditforening, som motiverer at Staten yder denne Forening særlig støtte«, uden at de særlige forhold blev præciseret.⁸⁴ De særlige forhold, som udvalget henviste til, var den frygt for Nordslesvigs danske fremtid, som Kreditforeningen mente var årsagen til de lave obligationskurser. Denne baggrund var der ingen, der ønskede at nævne på Folketingets talerstol, og den efterfølgende debat i Folketinget var præget af, at fortalere ikke kunne begrunde deres støtte til forslaget åbent. I Folketinget blev lovforslaget vedtaget med 85 stemmer mod 7. I Landstinget blev forslaget fremlagt den 7. april 1925, og her kunne H.D. Kloppenborg-Skrumsager udtale sin efterhånden åregamle modstand mod kreditforeningens monopol. Også den konservative Julius Schovelin hævdede i sit indlæg, at de lave kurser på kreditforeningens obligationer var naturlige, da der ganske enkelt ikke var købere nok. Indlægget provokerede det radikale landstingsmedlem Frederik Aubeck så meget, at Aubeck, som den eneste, udtalte den reelle begrundelse bag lovforslaget med ordene: »Der spiller nemlig vist dette politiske Moment ind, at der for de Mennesker, som har Penge at anlægge i Obligationer, synes nogen Fare ved at anlægge dem i Sønderjyllands Kreditforenings Obligationer: Hvorlænge vedbliver Sønderjylland at være dansk?«⁸⁵ Lovforslaget blev vedtaget med 53 stemmer mod 12. Den 18. april 1925 trådte loven om statsgaranti på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer af tredje serie i kraft. Staten overtog dermed garantien for den halvårige rente på 2,25% af de udstedte obligationer op til et pålydende beløb af 30 millioner kroner. Staten skulle dermed betale obligationsejerne renten, såfremt låntager ikke var i stand dertil. Kursen på kreditforeningens 3. series obligationskurser holdt sig da også over Vest- og Sønderjydsk Kre-

ditforenings obligationskurser, modsat den 2. serie, som det ses på tabellen nedenfor.

Lånekassens anden udlånsserie

Lånekassens bestyrelse havde i mellemtiden også virket for statslige hensyn til Nordslesvig under kreditindskrænkningen og den pengepolitiske stabiliseringspolitik. Efter bestyrelsesmødet den 1. maj 1924 sendte bestyrelsen en skrivelse til finansminister Bramsnæs, hvori de uheldige følger af kreditindskrænkningen i Nordslesvig blev skitseret. Bestyrelsen havde indhentet oplysninger om lånebehovet ved kommuner og institutioner til fuldendte, igangsatte og projekterede arbejder. Haderslev Amt havde et lånebehov på 164.500 kroner til blandt andet et nyt sporanlæg på havnen, restaureringsarbejder på sygehuset i Gram og amtssygehuset i Haderslev. Tønder Amt havde behov for 573.950 kroner til vejarbejder og åregulering. Sønderborg Amt havde behov for 570.000 kroner til udbygning af amtsbaner, amtsveje og amtssygehuset. Haderslev by manglede 860.000 kroner til udvidelse af byens elektricitetsværk, Tønder by 1.200.000 kroner til afløsning og tilbagebetaling af lån og Sønderborg by 767.000 kroner til blandt andet en udvidelse af byens elektricitetsværk. Endelig manglede Sønderjyllands Højspændingsværk 5,7 millioner kroner til fuldførelse af elektrificeringsanlæg. Samlet havde Lånekassens bestyrelse fået oplysninger om et Nordslesvigsk lånebehov på 11½ million kroner. At det ikke havde været muligt at fremskaffe de omtalte beløb skyldtes ifølge bestyrelsen hovedsagelig kreditindskrænkningen, »der i det hele synes at virke særdeles tyngende i de sønderjydske Landsdele, hvor Kapitalkilderne i det hele er faa og sparsomt forsynede, og hvor de talrige og kostbare Opgaver, der siden Genforeningen har ligget for, har lagt stærkt beslag paa Penge.«⁸⁶ De nævnte opgaver var alle »genforeningsopgaver« og i øvrigt approberet til

Gennemsnitskøberkurser på Kreditforeningsobligationer 1925-30			
År	Sønderjyllands Kreditforening 2. serie	Sønderjyllands Kreditforening 3. serie ¹	Vest- og Sønderjysk kreditforening 8. serie.
1925 (Juli-Dec.)	78,88	82,67	81,42
1926	78,06	81,67	78,56
1927	80,94	84,1	81,48
1928	84	86,92	85,71
1929	86,13	88,04	86,69
1930 (Jan.-Maj)	89,45	91,85	89,45

Tablet 8.6. Kilde: Callø (1945) s. 137. ¹Statsgaranteret renteafkast.

udførelse af de pågældende ministerier tildels med statslige tilskud. Man gjorde opmærksom på, at Nordslesvig fra flere sider var lovet betydelige lempelser under kreditindskrænkningen, og man anmodede Finansministeren om at medvirke til, at de nævnte beløb gennem Nationalbanken eller på anden måde blev stillet til rådighed.

Der skulle dog gå nogen tid, før Lånekassen fik Finansministeren i tale. Først på bestyrelsesmødet den 22. januar 1925, der blev afholdt på Christiansborg, deltog finansminister Bramsnæs, der imellemtiden også havde modtaget resolutionen fra mødet i Tinglev den 29. november 1924. Der var således flere nordslesvigske ønsker, Finansministeren skulle tage stilling til. Bankdirektør Hübbers krav om støtte til nordslesvigske banker og sparekasser, samt om at staten overtog de usolgte sønderjyske kreditforeningsobligationer, afviste Finansministeren. Til gengæld var Bramsnæs villig til at genåbne Lånekassens udlån, om end i en væsentlig mindre størrelse end den forrige udlånsserie.⁸⁷ Relativt hurtigt kom et lovforslag gennem Rigsdagen, og den 18. marts 1925 blev loven stadfæstet af kongen. Ved loven blev der stillet 750.000 kroner til rådighed for Lånekassens invalideafdeling og 2 millioner kroner til den almindelige udlånsafdeling. Denne gang var udlånsgrænsen 4.000 kroner for både invalidelån og almindelige lån. Målgruppen for de almindelige lån var personer bosat i Nordslesvig, der ikke rådede over eller ad anden vej kunne skaffe sig midler til af erhvervelse af fast ejendom eller til grundlæggelse af selvstændig økonomisk virksomhed. Lånekassens anden udlånsserie var således ment som en iværksætterstøtte. Denne gang blev der forlangt sikkerhed i ejendommen, hvad man kun lejlighedsvis havde gjort i den første udlånsserie. Renten blev 6% p.a. for almindelige lån, fra juniterminen 1926 blev denne dog sat ned til 5% p.a. Fordelingen af den 2. udlånsserie ses i nedenstående tabel. Denne gang var landmændene den klart største aftagergruppe, og landbruget modtog også de gennemsnitligt største lån. Amtsmæssigt var fordelingen af den 2. udlånsserie også mere jævnt fordelt end i den første udlånsserie, hvor Haderslev amt havde modtaget en i forhold til indbyggertallet stor andel af lånemidlerne. Men det var små midler, den 2. udlånsserie indeholdt, der nok har kunne give værdifuld økonomisk hjælp til de enkelte låntagere, men som formentlig ikke for alvor har kunnet påvirke den stadig store kreditmangel i Nordslesvig. Samtidig udviklede den penge- og kreditpolitiske situation sig dramatisk, med Rigsdagens beslutning i december 1924 om at genindføre guldindløseligheden i løbet af de næste to år og den efterfølgende voldsomme kronekursstigning. Det gav anledning til fornyede overvejelser om den økonomiske og ikke mindst den nationalpolitiske stilling i Nordslesvig.

Realkreditkommission – en status over genopbygningen i Nordslesvig

Under Rigsdagens behandling af statsgarantien på kreditforeningens obligationer havde det vist sig, at et argument havde mere gennemslagskraft end andre. Særordninger begrundet i et særligt regionalt kapitalbehov var Rigsdagen ikke voldsomt tilbøjelige til at tildele Nordslesvig, men truslen fra syd var et argument, der fik politikerne til at spidse ører. Det var mere end tvivlsomt, at Sønderjyllands Kreditforenings obligationskurser skulle være påvirket af frygten for en tysk tilbageerobring af Nordslesvig, men det var det argument, der fik loven om statsgaranti igennem Rigsdagen. Til gengæld var det Flensborgfløjen i Nordslesvig, repræsenteret ved H.D. Kloppenborg-Skrumsager og C.O. Pedersen, der var de mest ihærdige modstandere af statsgarantien. Sønderjyllands Kreditforening var for dem et Aabenraaprojekt under ledelse af »Aabenraa-kliken«, der havde fejlet i grænseproblemet og nu også satte den økonomiske genopbygning over styr. Kreditforeningens kritikere havde under udvalgsbehandlingen af statsgarantiloven udtalt ønske om, at et udvalg skulle undersøge om støtten til de sønderjyske låntagere kunne ydes på en anden måde, »navnlig ved ophævelsen af Sønderjysk Kreditforenings monopolisering og udvidelse af dens område«. ⁸⁸ Med andre ord skulle det undersøges, om den finansielle side af Nordslesvigs genopbygning og genforening var blevet grebet rigtigt an. Der var lagt op til statusopgørelse over Nordslesvigs genopbygning.

Finansminister Bramsnæs tøvede noget med nedsættelsen af dette udvalg, men han måtte give efter for de sønderjyske rigsdagsmedlemmers pres. Den 16. juli 1925 nedsatte Finansministeren derfor *Den sønderjyske*

Lånecassen for Sønderjyllands 2. udlånsserie. 1925-26				
Erhverv	Antal lån	Antal lån%	Beløb	Gennemsnitlig lånebeløb
Handlende	140	13%	256.500	1.832
Håndværkere	316	30%	509.100	1.611
Landmænd	401	38%	845.100	2.107
Arbejdere	90	8%	133.800	1.487
Fiskere	16	1%	25.500	1.594
Andre	105	10%	196.500	1.871
Amt				
Aabenraa	259	24%	494.100	1.908
Haderslev	345	32%	651.500	1.888
Sønderborg	191	18%	327.400	1.714
Tønder	273	26%	493.500	1.808
Nordslesvig	1068	100%	1.966.500	1.841

Table 8.7 Kilde: Hulegaard (1945) s. 30-31.

Realkreditkommissionen. Realkreditkommissionens opgave var at foretage en undersøgelse af realkreditforholdene i de fire sønderjyske amter og på grundlag heraf søge udveje for en bedre ordning af realkreditforholdene i Sønderjylland. Kommissionens formand blev amtmand i Aabenraa Amt, Kresten Refslund Thomsen. Flere af Lånekassens bestyrelsesmedlemmer fik sæde i kommissionen. Det gjaldt A.V. Karberg, J.H. Schmidt, J.P. Nielsen, H. Jepsen Christensen samt J.P. Bech fra Lånekassens ledelse i København. Man havde igen valgt at lade nordslevigerne selv være repræsenteret i stort tal og endog stå i spidsen for kommissionen. Lokalkendskabet blev igen retningsgivende kompetence for kommissionens sammensætning. Problemet med den pågældende sammensætning var til gengæld, at interessen i at påvise en fejlslagen behandling af den finansielle genopbygning ikke var overvældende.

Realkreditkommissionens betænkning udkom i marts 1926. I betænkningen kunne man læse: »*Med Hensyn til Kreditforeningsforholdene i de sønderjydske Landsdele maa Kommissionen efter det anførte indtage det Standpunkt, at den gældende Ordning byder de sønderjydske Laantagere saa gode Vilkår, som kan opnaas, og derfor ikke trænger til at reformeres.*»⁸⁹ Sønderjyllands Kreditforenings dominans i den nordslesvigske realkredit var dermed frikendt som værende et problem. Til gengæld var der behov for bedre muligheder for anden prioritetslån ved de nordslesvigske sparekasser. Kommissionen foreslog derfor, at der blev stillet 20 millioner kroner til rådighed som indskudskapital i de nordslesvigske sparekasser, som efterfølgende kunne anvendes til anden prioritetslån til det nordslesvigske erhvervsliv. Om kursen på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer havde Realkreditkommissionen følgende kommentar: »*Af de Oplysninger, som Sønderjyllands Kreditforenings Direktion, Foreningens Bankforbindelse og andre med Hensyn til Obligationshandel særlig Sagkyndige er fremkommen med overfor Kommissionen, fremgaar det, at den Svigten af Foreningens Kurser, som man har kunnet iagttage i de senere Aar, skyldes en vis Ængstelse hos det obligationskøbende Publikum i Anledning af Laaneomraadets Belligenhed, idet man i visse Kredse tillagde Stemninger, som gav sig Udtryk i Tyskland, en Betydning, som de ikke har.*»⁹⁰ Realkreditkommissionen bekræftede således kreditforeningens formodning om, at årsagen bag de lave obligationskurser var frygten for en tysk provokeret grænserevision. Statsgarantien på den 3. udlånsseries obligationer havde da også fået den ønskede effekt, og garantien holdt obligationskursen på et højere niveau end kreditforeningens obligationer fra den 2. udlånsserie, jf. Tabel 8.6. Det afkræfter dog ikke, at der snarere lå reelle økonomiske overvejelser bag den beskedne afsætning på de forrige obligationer end nationalpolitiske overvejelser. Statsgarantis spørgsmål udvikling afspejler den tvetydighed,

der lå til grund for genopbygningen af Nordslesvig. Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassen for Sønderjylland ønskede en kreditpolitisk særordning med begrundelse i en nationalpolitisk særstilling, som på den anden side ikke var reel, og som der heller ikke kunne tales åbent om. P.A. Callø og andre med ham har givetvis oprigtigt ment, at årsagen til de svigtende obligationskurser var en uberettiget frygt for en grænserevision. At Sønderjyllands Kreditforening med den begrundelse blev begunstiget i forhold til andre kreditforeninger med en statsgaranti på dets obligationer blev tillagt mindre vægt.

Der var blevet tilført Nordslesvig betydelig kapital gennem Udligningskassen, Lånekassen og kreditforeningerne, og der var blevet investeret massivt i den nordslesvigske infrastruktur siden genforeningen i 1920. Baggrunden herfor var en udbredt politisk vilje til at integrere Nordslesvig i det danske samfund, en vilje der stammede fra ønsket om at bekræfte den slesvigske grænsedragnings berettigelse og at afværge tyske krav om en grænserevision. Det var således en demarkationsproces, der med genopbygningen i Nordslesvig og med den danske grænsetrafikpolitik var blevet iværksat af de danske myndigheder og regionaløkonomiske institutioner oprettet til formålet. Lånekassens bestyrelse, der havde fået en central institutionel rolle i genopbygningen, havde ved flere lejligheder givet udtryk for genopbygningens nationalpolitiske dimensioner på de interne betyrelsesmøder. Men det havde vist sig vanskeligere end forventet at indlemme Nordslesvig i Danmark. Den nationale deflationspolitik blev, som den monetære stabilisering i Tyskland var blevet i Slesvig-Holsten et år tidligere, et vendepunkt for den regionale genopbygningspolitik i Nordslesvig. Lånekassens bestyrelse kom i løbet af 1923-24 til erkendelse af, at Nordslesvig havde behov for en fortsat særstilling under de nye politisk-økonomiske vinde i kongeriget. Det var samtidig en erkendelse af, at indlemmelsen og genopbygningen ikke var blevet afsluttet indenfor den korte tidsramme, man havde forestillet sig i 1920. Der var derfor stadig brug for en politisk-økonomisk institution, der kunne tale regionens sag i København, og det kunne Lånekassen. Nordslesvig var fortsat en særprovins i kongeriget Danmark, og skulle forblive det nogle år endnu.

Wirtschaftsanschluss? – grænsetrafik og handel 1925-33

Den monetære stabilisering og deflationspolitik, der i løbet af 1924 til 1925 var indtrådt på begge sider af grænsen, udgjorde et vendepunkt for den økonomiske genopbygning i Slesvigregionen, om end den monetære stabilisering kom omtrent et år tidligere i Tyskland. 1924 var i den henseende et overgangså, som man på tysk side brugte til at komme til hægterne efter hyperinflationen, og som man på dansk side brugte til at indstille sig på deflationspolitikens komme. Den tyske deflationspolitik, der blev en realitet med rentemarkens indførelse den 15. november 1923, fik mærkbare konsekvenser i grænselandet. De tyske eksportpriser var herefter ikke længere drivkraft for genopbygningen syd for grænsen. Nord for grænsen slap man til gengæld for den skarpe tyske konkurrence og eksportdumping. Som

Padborg grænse omkring 1930. Visumtvangens ophævelse den 26. maj 1926 lattede grænsetrafikken noget, men ændrede ikke på aftalerne om den lille grænsetrafik. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

det ses i tabelbilag B6 s. 416 lå kursen på Reichsmark, efter at noteringen var blevet genoptaget i november 1924, på omkring 133 kroner for 100 mark i starten af 1925. Den danske deflationspolitik, der blev en realitet med beslutningen om genindførelsen af guldindløseligheden den 20. december 1924, betød, at kronekursen steg i løbet af 1925. I slutningen af 1925 var kursen 96 kroner for 100 Reichsmark. Allerede i løbet af 1926 nåede kronen parikurs, og dermed var vekselskursforholdet mellem mark og krone tilbage på førkrigniveauet på 89 kroner for 100 mark. Det var kursen indtil 1931. Efter 1924 spillede det dansk-tyske valutakursforhold derfor ikke nær så stor en rolle for grænselandets økonomi, som det havde gjort i tiden indtil 1923. Men trods omslaget i den monetære politik på begge sider af grænsen, blev de ideologisk-strategiske målsætninger for den økonomiske genopbygning ikke ændret væsentligt. Til gengæld blev der taget nye politiske midler i brug. Det gjaldt også på grænsetrafikområdet, hvor nye tyske krav om lempelser af pasbestemmelserne var på vej.

Visumtvangens ophævelse?

Perioden 1924 til 1929 bliver ofte beskrevet som den mest stabile periode i Weimarrepublikkens historie. Det var en periode, der var præget af afspænding i Europa. Locarnopagtens vedtagelse i oktober 1925, hvor Tyskland, Frankrig og Belgien gensidigt anerkendte grænserne imellem de tre stater og Tysklands optagelse i Folkeforbundet i september 1926, var milepæle i den europæiske afspænding. Gustav Stresemann (DVP), der i november 1923 overlod kanslerposten til Wilhelm Marx (Zentrum), men forblev udenrigsminister til sin død i 1929, var den afgørende figur i den tyske afspændingspolitik. Stresemanns politiske mål var en genopretning af den tyske stormagtsposition og en revision af Versaillestraktaten og af de tyske østgrænser. Afspændingen i vest skulle give friere hænder i øst.¹ Tysklands inflationære fordel i udenrigshandelen var forsvundet og kunne ikke længere anvendes som udenrigspolitisk pressionsmiddel, men med lån fra USA på 800 milliarder guldmark i 1924, i forbindelse med Dawesplanen for de tyske krigsskadeserstatninger, fik den tyske industri og handel fornyet eksportstimulans.² Den 10. januar 1925 fik Tyskland desuden sin handelspolitiske suverænitet tilbage, da Versaillestraktatens artikel 264-267 om mestbegunstigelsesklausuler til 27 associerede og allierede traktater udløb og ikke blev forlænget. Handelspolitikken forblev derfor et centralt udenrigspolitisk instrument for Stresemann og den tyske regering.³ Det skulle også vise sig i forholdet til Danmark og i det dansk-tyske grænseland.

Grænsetrafikken var på flere måder nedadgående efter 1923, og det var ikke i tysk eller slesvig-holstensk interesse. Fremdenverkehrsverein i Flensborg skrev i maj 1925 til Auswärtiges Amt i Berlin, at grænsetrafikspørgsmålet måtte genoptages. Med lettelser i pasbestemmelserne kunne gamle handelsforbindelser hurtigt genopbygges. Hvis den gældende situation varede ved ville det blive vanskeligere eller umuligt at genoptage forbindelserne, og den nordslesvigske befolkning ville vænne sig til at hente sine forbrugsgoder i de danske byer.⁴ Flensborg havde efter inflationens bortfald svært ved at tiltrække de nordslevigske og danske kunder, hvad handelsstanden nord for grænsen utvivlsomt var glade for. Auswärtiges Amt svarede Fremdenverkehrsverein den 14. juli 1925, at tidspunktet ikke var velegnet til at henvende sig til Danmark om grænsetrafikken. Mere hensigtsmæssig var det at rejse spørgsmålet, når ministeriet i nær fremtid ville tale med den danske regering om en ophævelse af visumtvangen.⁵ Kort tid derefter, den 20. august 1925, foreslog den tyske regering via den tyske gesandt von Mutius i København, at visumtvangen mellem Danmark og Tyskland blev ophævet. Forslaget lå i forlængelse af den hidtidige tyske grænsepolitik, og hensigten var at styrke de politiske og økonomiske forbindelser til Nordslesvig såvel som til Danmark. Tyskland ville ud af efterkrigsisolationen.

Det var forventeligt ikke et forslag, der vakte begejstring hos de danske myndigheder. I Udenrigsministeriet mente man, at opretholdelsen af visumtvangen havde to formål:

- »1) ved at give et Middel til gennem Nægtelse af Udstedelse af Visum paa Kollektivpas i nogen Grad at modvirke en ikke ønskelig nationalpolitisk Agitation,
- 2) ved at sikre Muligheden for at forhindre en Tilstrømning af tysk Arbejds-kraft til de i national Henseende tvivlsomme Egne ved Nægtelse af Visum til Arbejdssøgende.«⁶

Skulle det tyske forslag besvares imødekommende, var det vigtigt, at der stadig blev krævet visum for arbejdssøgende. Denne holdning blev delt i Nordslesvig. En af Udenrigsministeriets embedsmænd foretog i oktober 1925 en rejse til Nordslesvig for at drøfte visumtvangens ophævelse med flere centrale personligheder herfra, heriblandt amtmand Kresten Refslund Thomsen. Refslund Thomsen var af den opfattelse, at det ville være uheldigt ikke at kunne regulere de »store tyske Agitationsinvasioner«, og han henviste til den netop afholdte Knivsbjergfest. Siden 1921 havde det tyske mindretal i Nordslesvig genoplivet en tradition for at afholde nationale sportsfester på Knivsbjerg udenfor Aabenraa i september måned. Til

sportsfesten, der hovedsageligt var en tysknational manifestation, blev der inviteret foreninger fra Slesvig-Holsten, der søgte det danske konsulat i Flensborg om kollektive pas og visum til lejligheden. De danske myndigheder var ikke synderligt begejstret ved tanken om tysknationale fester på dansk grund, hvorfor man valgte at udstede kollektive pas og visum efter selektive overvejelser. I 1925 blev der således afvist ansøgninger om kollektive pas med henblik på Knivbjergfesten til omkring 1.600 personer fra tysknationale foreninger som Schleswig-Holsteiner Bund, Jungnationaler Bund og Verein der heimatreue deutscher Nordschleswiger. Til gengæld fik skoleklasser og sportsforeninger bevilget kollektive pas og visum.⁷ Muligheden for at afvise de tysknationale foreningers indrejse i Danmark skulle Udenrigsministeriet nødtigt give fra sig, mente Kresten Refslund Thomsen. Sammen med folketingsmedlem for Det radikale Venstre, Nis Nissen, Vibøge, havde amtmanden desuden fremhævet; *»det betænkelige i under de vanskelige Erhvervsforhold, som begge ventede som Følge af Kronens Stigning at gaa til en Foranstaltning, som kunde lette Forbindelsen Syd paa og virke som en Opfordring til at søge Forretningsforbindelser Syd for Grænsen til Skade for de sønderjyske Købstæders og Flækkers Erhvervsliv.«* Når man nu endelig var sluppet af med den stærke tyske konkurrence var der ingen grund til at lukke Flensborg ind igen. Som Refslund Thomsen antydede, var kronens kursstigning også begyndt at gøre ondt på de mange debitorer i Nordslesvig, og kursstigningen gav igen de tyske priser en forbedret konkurrenceevne, der dog var væsentlig mindre end i 1920-23. Men Refslund Thomsen stillede også spørgsmålet, om en dansk afvisning af visumtvangens ophævelse kunne påvirke Tysklands handelspolitiske stilling overfor Danmark? Kunne Tyskland med andre ord finde på at bruge visumtvangens ophævelse som et krav i handelspolitiske forhandlinger med Danmark?⁸

Tyskland fik som sagt sin toldpolitiske suverænitet tilbage i januar 1925, og regeringen havde i august 1925 vedtaget en ny toldlov, der forhøjede tolden på importerede landbrugsvarer, herunder også import af levende kvæg. Toldforhøjelsen, der trådte i kraft den 1. oktober 1925, ramte også de danske og nordslesvigske slagtekvægsproducenters eksport til Tyskland.⁹ Toldforhøjelsen på landbrugsvarer blev gennemført, fordi det tyske landbrug og den tyske industri havde interesse i at beskytte det tyske landbrug og i at styrke den tyske industris hjemmemarked. Den protektionistiske landbrugspolitik havde også en tradition tilbage i kejsertiden, som omtalt i kapitel 3. Men Kresten Refslund Thomsens bekymring over en eventuel sammenhæng mellem toldforhøjelser og visumtvangens ophævelse var heller ikke uden realitet. Toldforhøjelserne i 1925 var også ment som et middel til at øge de tyske samhandelspartneres motivation

Knivbjergfesten i 1926. De danske myndigheder forsøgte at begrænse de tysk slesvig-holstenske foreningers deltagelse i Knivbjergfesterne via pas- og visumtvangen. Den mulighed forsvandt delvist med visumtvangens ophævelse. Foto: Deutsches Museum Nord-schleswig.

for at indgå bilaterale handelsaftaler med Tyskland. Toldtarifferne var et forhandlingsobjekt i den henseende.¹⁰ Et meget klart eksempel på den tyske politik og strategi viste sig i den »økonomiske krig« mellem Tyskland og Polen. Tyskland forsøgte helt bevidst at destabilisere den nye polske stat økonomisk ved importrestriktioner og toldforhøjelser på polsk import i perioden 1920-22 og igen fra 1925 til 1934. I 1925 svarede Polen igen med restriktioner på tysk import, og en regulær toldkrig udspillede sig mellem Tyskland og Polen frem til 1934. Gustav Stresemanns mål var en revision af de nye østgrænser. Således udtalte Udenrigsministeren i april 1926: *»Eine friedliche Lösung der polnischen Grenzfrage, die unseren Forderungen wirklich gerecht wird, wird nicht zu erreichen sein, ohne dass die wirtschaftliche und finanzielle Notlage Polens den äussersten Grad erreicht und den gesamten polnischen Staatskörper in einen Zustand der Ohnmacht gebracht hat.«*¹¹ Samme intense modvilje fandtes ikke i forholdet til Danmark, men handelspolitiske midler blev også taget i anvendelse i det tysk-danske grænsespørgsmål, som det er fremgået. At Tyskland stillede forslag om visumtvangens ophævelse umiddelbart efter toldforhøjelsen på landbrugsvarer var formentlig heller ikke tilfældigt. Så meget desto

mindre, da der netop i løbet af 1925 blev ført samtaler om en eventuel handelsaftale mellem de to lande.

Foreløbigt var den danske regering ikke indstillet på at ophæve visumtvangen, og fra Nordslesvig lød der også advarende røster mod dette. Håndværkerforeningerne i Sønderborg, Gråsten, Aabenraa og Tønder holdt møde i Tinglev i december 1925, og de rettede efterfølgende henvendelse til Justitsministeriet med bøn om at opretholde visumtvangen. I tiden efter rentemarkens indførelse i Tyskland havde varene været billigere i Danmark end i Tyskland, men nu var forholdet vendt igen, da arbejdslønnen i Tyskland var lavere end i Danmark. »Desuden øver Storbyen Flensborg stor Tiltrækningskraft paa de sønderjydske Beboere. Det eneste Middel, der hindrer noget, at Beboerne som i den tyske Inflationstid atter gør Indkøb i Tyskland i stor Omfang, er Pas- og Visumtvangen, der fordyrer Rejser. Falder denne Hindring bort, vil Inflationstidens Foreteelser gentage sig, og den sønderjydske Haandværkerstand for anden Gang være udsat for manglende Beskæftigelse, Arbejdsløshed og Tab«, skrev håndværkerforeningerne.¹² Øget konkurrence fra syd var ikke, hvad håndværket og de øvrige erhverv i Nordslesvig havde brug for i en i forvejen vanskelig tid.

Noget for noget: Overenskomsterne af 1926

Drøftelserne mellem den danske og tyske regering fortsatte, og i foråret og sommeren 1926 blev der indgået flere overenskomster mellem Danmark og Tyskland, der tyder på en indirekte sammenkædning af de forskellige emner. Den 20. marts 1926 blev der udvekslet noter mellem det danske gesandtskab i Berlin og det tyske udenrigsministerium om henholdsvis tyske handelsrejsendes behandling i Danmark og om toldlettelser for danske landbrugsvarer i Tyskland. Der var uden tvivl tale om en noget-for-noget aftale, selvom overenskomsterne ikke blev bekendtgjort i direkte sammenhæng. De tyske handelsrejsende fik med overenskomsten lempet bestemmelserne for anmeldelse og kontrol. De blev desuden fritaget for personligt fremmøde på kontrolstederne og skulle ikke anmelde deres virksomhed inden dennes påbegyndelse, men senest 24 timer efter. Den danske regering forpligtede sig til i løbet af 1926 at nedsætte gebyrerne for adgangsbviser og at udvide de handelsrejsendes virksomhedsområde til også at gælde dele af landdistrikterne.¹³ Udenlandske handelsrejsende måtte ellers kun drive virksomhed fra købstæderne og ikke rejse i landdistrikterne, en regel der stammede tilbage fra tiden før næringsfrihedens indførelse. Den danske regering udvidede dog kun de handelsrejsendes virksomhedsområde til enkelte småbyer, og det er uvist, om der her-

iblandt var nordslesvigske byer. Toldlettelserne for danske landbrugsvarer i Tyskland gjaldt for import af heste af den jyske og belgiske race, der ikke ville blive belagt med en toldsats på mere end 200 Reichsmark per styk for heste til en værdi på 1.000 Reichsmark, og 250 Reichsmark for heste til en værdi over 1.000 Reichsmark. Toldsatsen for hoveder og tæer af svin, samt tunger, lever, hjerte, nyre, mellemgulv, milt, lunger og luftrør af dyr undtagen fjerkræ, der var saltet, blev sat ned til satsen for fersk kød. Endelig blev der givet toldlettelser til dansk steppeost, taffelost, tilsiterost og backsteinost.¹⁴ I 1926 blev der i alt udført 2.575 heste fra Danmark til Tyskland til en værdi af 1.705.000 kroner. Der blev udført 4,6 millioner kilo hoveder og tæer af svin, 3,36 millioner kilo lever, hjerte og nyrer, 79.500 kilo tunger og 195.200 kilo slagteriaffald til en samlet værdi af 5,5 millioner kroner.¹⁵

Hvad angik de tyske handelsrejsendes behandling i Danmark havde den slesvig-holstenske og ikke mindst flensborgske handel en særlig interesse i lempelser. Men Industri- og Handelskammeret i Flensborg var ikke tilfreds med det opnåede resultat. Handelskammeret skrev til medlem af rigsrådet (Reichsrat) Anton Schifferer (DVP) i april 1926, at aftalen ikke var tilstrækkelig gunstig for Tyskland. Det var i Handelskammerets øjne utilfredsstillende, at de udenlandske handelsrejsende fortsat kun kunne drive handel i købstæderne. For Flensborghandelen var Broager, Toftlund og Gråsten lige så interessante markeder som de nordslesvigske købstæder. Den stærke offentlige kontrol med udenlandske handelsrejsende i Danmark havde kun til formål at beskytte dansk erhvervsliv. Desuden fandt Handelskammeret det urimeligt, at der selv med en gebyrnedsettelse skulle betales 100 kroner for et 45 dages ophold og 300 kroner for et årskort. 10 kroner for et månedskort var mere rimeligt. Da aftalen skulle ratificeres i den tyske rigsdag, stemte de slesvig-holstenske medlemmer imod, med den begrundelse at aftalen var ugunstig.¹⁶

Men yderligere danske indrømmelser var på vej. Det meddelte ministerialrat Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium regeringspræsident Adolf Johanssen i Slesvig den 13. april 1926. Auswärtiges Amt havde meddelt, at den danske regering havde indvilget i at påbegynde forhandlinger om en ophævelse af visumtvangen. Fra tysk side ville man i den forbindelse også bringe en nyregulering af den lille grænsetrafik på banen. Det var Auswärtiges Amts håb, at man kunne opnå en tilsvarende aftale, som den Tyskland og Holland havde indgået den 23. januar 1926.¹⁷ Forhandlingerne gik relativt let, for den 4. maj 1926 blev en overenskomst om visumtvangens ophævelse indgået mellem den danske og tyske regering. Ophævelsen trådte i kraft den 20. maj 1926. Dermed kunne danske og tyske statsborgere rejse over grænsen på de offentlige grænseovergangsteder, hvis blot de var i be-

siddelse af et nationalt pas. I aftalen blev det slået fast, at overenskomsten ikke ville berøre aftalerne om den lille grænsetrafik.¹⁸

Den danske regering havde ikke været villig til at lave en ny aftale om den lille grænsetrafik, men ophævelsen af visumtvangen havde været en væsentlig indrømmelse fra dansk side i betragtning af de betænkeligheder, der var blevet ytret i Udenrigsministeriet og i Nordslesvig. Ophævelsen af visumtvangen skal også på dansk side ses i et større udenrigspolitisk lys. Det var givetvis den danske regerings håb at kunne opnå en afklaring af grænespørgsmålet i en tid præget af afspænding. Statsminister Thorvald Stauning havde efter folketingsvalget i april 1924 udnævnt den danske gesandt i Berlin, Carl Moltke, til udenrigsminister. Det var Moltke, der i 1921 havde kritiseret den danske grænsetrafikpolitik, og Moltke var overbevist om, at en velvillig og imødekommende politisk indstilling til Tyskland ville være det bedste middel til at bilægge striden om grænsen. Udenrigsminister Moltke har utvivlsomt set ophævelsen af visumtvangen som et skridt i denne retning. Det var den liberale grænsetrafikpolitik, som Moltke havde efterlyst i 1921, der her blev realiseret. I efteråret 1924 indledte Udenrigsministeriet også drøftelser med Tyskland om en bilateral voldgiftstraktat. En voldgiftstraktat var en slags venskabstraktat, hvori to stater bekendtgjorde deres gensidige venskab og forpligtede sig til at løse mellemfolkelige tvistigheder på fredelig vis gennem en voldgiftsbehandling. I den forbindelse var grænespørgsmålet centralt, og i Udenrigsministeriet blev det overvejet, om traktaten kunne indeholde en fælles anerkendelse af grænsen. Det gjorde eksempelvis den tysk-schweiziske voldgiftstraktat. Udenrigsministeriets direktør grev Reventlow var for en inddragelse af grænespørgsmålet, men udenrigsminister Moltke var i tvivl. Faren ved at inddrage grænespørgsmålet var, at Tyskland ville stille betingelser om mindretallenes forhold og dermed indenrigspolitiske forhold. Den tyske regering ønskede da heller ikke at inddrage grænespørgsmålet i voldgiftstraktaten, men var villig til at indgå en bilateral særskilt aftale om grænsen, hvad Moltke veg diplomatisk udenom.¹⁹ Den 2. juni 1926 undertegnede den danske og tyske regering i stedet en voldgiftstraktat af ovennævnte karakter uden grænespørgsmålets inddragelse. Dermed var den væsentligste konflikt mellem de to lande ikke nævnt, hvorved traktaten mistede nogen betydning. For udenrigsminister Moltke var traktaten endnu et skridt i retning af en grænsepolitisk afspænding i forholdet mellem Danmark og Tyskland. De dansk-tyske overenskomster i 1926 var et eksempel på, hvorledes grænespørgsmålet blev angrebet af begge parter. Den tyske regering havde endnu engang spillet det handelspolitiske kort, mens den danske regering med overenskomsterne håbede at nærme sig en tysk anerkendelse af grænsen og en bilæggelse af det nationale grænespørgsmål.

Nye dansk-tyske grænsepasaftaler

Trods den politiske afspænding i Europa, der kulminerede i august 1928 med stormagternes, herunder Tysklands, underskrivelse af Kellogg-Briand-pagten, der slet og ret forbød krig, forblev det dansk-tyske grænse-spørgsmål et aktuelt politisk og økonomisk spørgsmål, til den danske regerings fortrydelse.²⁰ Den danske og tyske grænsepolitik forblev modsætningsfyldt. Og da den regionale økonomi både nord og syd for grænsen ikke var kommet på fode igen efter krigen og delingen af Slesvig, trods store kapitaltilførsler, forblev de økonomiske genopbygningsstrategier aktuelle, som det havde vist sig i spørgsmålet om visumtvangens ophævelse.

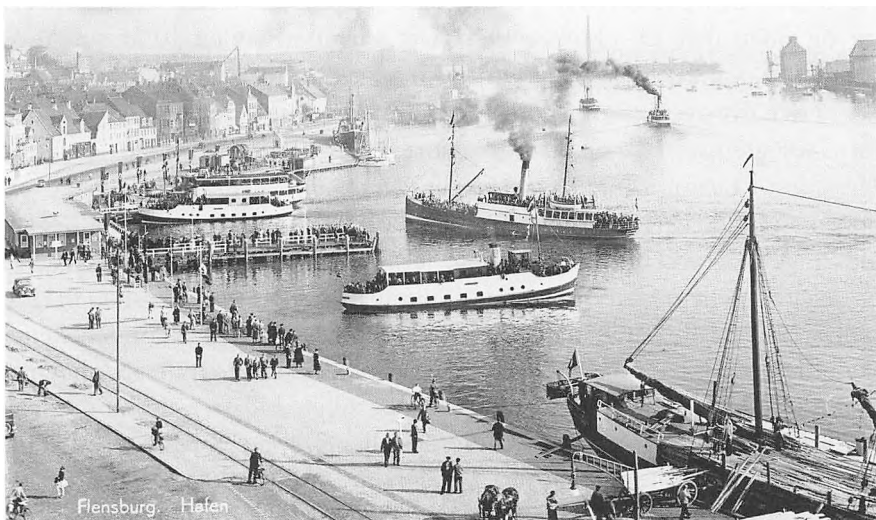
Mens der blev forhandlet om visumtvangens ophævelse, havde de nord-slesvigske amtmænd og sydslesvigske landråder forhandlet om en udvidelse af grænseovergangenes og toldekspeditionernes åbningstider. Her nåede man frem til en aftale den 10. maj 1926, og aftalen skulle træde i kraft på samme dag, som visumtvangen blev ophævet, den 20. maj 1926. Med aftalen blev grænseovergangen mellem Süder Lögum og Sæd døgnåben, hvad kun landevejsovergangen fra Flensborg til Aabenraa hidtil havde været. Toldekspeditionen fandt dog kun sted i dagtimerne. Landråd Skalweit fra Sydtønder Kreds skrev efterfølgende til regeringspræsident Johanssen, at forhandlingerne havde bekræftet danskernes uvilje til at imødekomme den nordslesvigske befolknings ønske om forøgede muligheder for grænsepassage.²¹

Ophævelsen af visumtvangen fik dog betydning for brugen af grænse-pas. Mens grænsepassene skulle fornyes hvert halve år for 3,5 Reichsmark, skulle almindelige nationale pas kun fornyes hvert andet år til en pris på 5 Reichsmark. Et nationalt pas var således billigere end et grænsepas, efter at visumtvangen var ophævet. Til gengæld kunne man kun passere grænsen på hovedovergangstederne med et nationalt pas, mens grænsepas også gav mulighed for at benytte de mindre sideveje.²² I 1928 lavede konsul Neergaard-Møller i Flensborg en opgørelse over grænsepasviseringerne i årene 1920 til 1927, udstedt til personer i de tre tyske grænsekredse med erhvervsmæssige eller familiemæssige interesser på den danske side af grænsen. Opgørelsen så ud som vist nedenstående.

Grænsepas viseret af det kongl. Danske konsulat i Flensborg 1920–27.							
År	1920-21	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Antal	23.299	24.139	27.470	21.011	19.172	5.688	699

Tabel 9.1 Kilde: UM Gr. 7. 7B-130æ.

Med ophævelsen af visumtvangen i 1926 reduceredes behovet for grænsepas betragteligt, men som Neergaard-Møller skrev, havde konsulatet også; »*bestrebt sig for at anlægge en saa snæver en Anvendelse af Bestemmelserne som muligt, og at der i Aarenes Løb er gennemført en stadig stigende Indskrænkning i disse Visas Antal.*« Neergaard-Møller kunne tilføje, at der i 1928 var 273 viserede grænsepas i brug, hvoraf de 180 var udstedt på slægtskabsinteresser og 93 på erhvervmæssige interesser. Opgørelsen var lavet på anmodning af amtmand Kresten Refslund Thomsen i november 1928. Anledningen var på ny arbejdsløsheden i Danmark. Et møde havde været afholdt mellem Indenrigsministeriet, nogle af amtets sogneråd og repræsentanter for arbejderorganisationerne, og her var det blevet fremhævet, »*at der i de langs grænsen liggende Sogne, hvor Arbejdsløsheden er særlig stor, beskæftiges et ret stort Antal i Tyskland bosatte Haandværkere, Arbejdere og lignende, der i Erhvervsøjemed rejser frem og tilbage over Grænsen paa Grænsepas.*«²³ Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark lå i 1928 på 18,5%, men den var dog faldet fra 22,5% i 1927.²⁴ Ifølge konsulen var der kun tale om 93 personer fra det tyske grænseområde, der daglig rejste over grænsen for at arbejde i Nordslesvig i 1928. Det er tvivlsomt om de 93 personer skulle have udgjort en beskæftigelsesmæssig trussel for nordslesvigske arbejdere. Så meget desto mere som 63 danske statsborgere, ifølge en tilsvarende opgørelse fra konsulatet i Flensborg, i november 1928 dagligt tog den modsatte vej over grænsen

Flensborg havn omkring 1935. Trods grænsedragningen var der stadig nogen passagersej-
lads at finde på Flensborg fjord i mellemkrigstiden. Øverst til højre ses frihavnen. Foto:
Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

for at arbejde i enten Flensborg, Niebüll, Aventoft eller andre sydslesvigske byer. Alligevel var man fra dansk side interesseret i at reducere antallet af tyske pendlere yderligere. Således kunne Neergaard-Møller den 30. maj 1929 oplyse, at ni ansatte ved Flensborg Kraftwerk, der havde arbejdet i Nordslesvig som en følge af kraftværkets elleverancer over grænsen, havde fået inddraget deres grænsevisum, da Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa havde overtaget elforsyningen i Padborg. Der var derfor kun 237 viserede grænsepas tilbage i maj 1929, hvor af 174 var udstedt på familierelationer og 63 på erhvervsmæssige relationer.²⁵ Ordvalget afspejlede tydeligt opfattelsen af, at det gik den rigtige vej.

Grænsepassene var blevet delvis overflødige. Den 3. juli 1930 afsluttede den danske og tyske regering derfor en ny overenskomst om lettelse i grænsetrafikken. Heri blev det bekendtgjort, at der til grænsetrafikken nu blot krævedes et almindeligt nationalt pas. Personer bosiddende i grænseområdet kunne dertil få en tillægsvedtegning, som berettigede dem til opholde sig i op til 3 uger i det andet lands grænseområde og til at udøve et erhverv, som de havde udøvet før den 23. oktober 1920. Passage over grænsen skulle foregå på de offentlige overgange til de fastsatte åbnings-tider. Landbrugere med ejendom på hver side af grænsen skulle stadig have udstedt et særligt gebyrfrit grænsekort, der også kunne benyttes udenfor de offentlige grænseovergange.²⁶ Der var ikke tale om store ændringer i retten til at passere grænsen i erhvervsmæssigt øjemed, blot skulle der ikke længere udstedes et særligt grænsepas hertil. Væsentligt var det, at den pågældende pendler stadig skulle have udøvet sit erhverv før og siden den 23. oktober 1920. Det var efterhånden 10 år siden, og antallet af pendlere var af den grund også reduceret kraftigt.

Før den nye overenskomst om grænsetrafikken blev indgået, var en anden form for grænsetrafik blevet muliggjort. I juni 1928 henvendte *Vereinigte Flensburg-Ekernsunder u. Sonderburger Dampschiffs-Gesellschaft* sig til overborgmester Todsén i Flensborg. Selskabet var en af de virksomheder, der var blevet hårdest ramt af Slesvigs deling. Selskabet havde i 1913 fragtet 316.344 passagerer mellem Flensborg og stationerne på fjordens nordkyst op til Gråsten. I 1927 havde antallet kun været 59.085. Selskabet havde nu fået kendskab til dampskibsselskabet Øresund S.S.Co., der sejlede fra København til Malmø og Helsingborg. Øresundsselskabet solgte billetter, der krævede et særligt paskort gældende for tre hverdage eller en søndag. Passagerne skulle således ikke vise almindeligt pas. En sådan ordning så Flensborgselskabet meget gerne indført ved sejlads på Flensborg fjord. Fremdenverkehrsverein i Flensborg sendte denne indstilling videre til Auswärtiges Amt i Berlin.²⁷ Det lykkedes via regeringspræsidenten i Slesvig og det preussiske indenrigsministerium at rejse spørgsmålet overfor den danske regering. Den 23.-25.

maj 1929 forhandlede repræsentanter for de to landes regeringer i Lübeck, og her nåede man frem til en aftale om særlige grænseudflugtskort, der trådte i kraft den 1. juli 1929. For 10 øre i Danmark og 10 pfennig i Tyskland kunne danske og tyske statsborgere købe et udflugtskort, der gav ret til tre dages ophold i i bestemte områder. Ved rejse over Gedser-Warnemünde ruten gav udflugtskortet ret til ophold i et område begrænset af en linie fra Travemünde til Lübeck, Ratzeburg. Ludwigslust, Neubrandenburg, Stettin og Swinemünde på tysk side. På dansk side gav udflugtskortet ret til ophold på Lolland, Falster, Møn og Sjælland. Ved landegrænsen gjaldt udflugtskortet ophold i de tre grænsekredse syd for grænsen og i de tre grænseamter nord for grænsen. Overenkomsten tillod desuden, at danske og tyske statsborgere kunne rejse over grænsen på kollektivt pas. Flensburg Avis interviewede i forbindelse med lanceringen af udflugtskortene direktøren for *Flensburg-Ekernsunder u. Sonderburger Dampschiffs-Gesellschaft*, H. Bruhn, der udtalte: »Det er ikke den bedste Løsning, der er fundet med disse Pasbilletter, men det maa altid betegnes som et Skridt i den rigtige Retning.«²⁸ Fremdenverkehrsverein i Flensburg kunne senere meddele ministerialrat Wolff i det preussiske indenrigsministerium, at udflugtskortene var meget populære. Udflugtstrafikken fra Flensburg til Nordslesvig var i juli 1929 fordoblet i forhold til juli 1928. 32.628 udflugtskort blev udstedt i Flensburg og omegn i perioden juli-september 1929, og 3.728 i perioden oktober til december 1929. På den danske side, i Kollund, Kruså og Padborg, var der udstedt 22.857 udflugtskort i perioden juli til september, og 8.595 kort i perioden oktober til december. Fra januar til oktober 1930 blev der udstedt 62.103 udflugtskort i Flensburg og omegn og i Kollund-Kruså-Padborg 70.436 udflugtskort.²⁹ Grænseudflugtskortene, eller 10-øres passene, som de blev kaldt, øgede grænsetrafikken betragteligt. Men det var en ny slags grænsetrafik, der gav økonomisk gevinst på begge sider af grænsen, og som ikke bundede i ældre økonomiske forbindelser. Udflugtskortenes popularitet understregede snarere, at der var tale om en udflugt til et andet land af kortere varighed.

Et tysk-dansk handelskammer?

Perioden 1924 til 1929 var også for den flensborgske industri og handel en relativ stabil periode, uden at der var tale om et opsving eller vækst i antallet af arbejdspladser og virksomheder. Den verdensomspændende økonomiske krise, der indtraf med børskrakket på Wall Street i New York den 24. oktober 1929, skulle imidlertid blive skæbnesvanger for Tyskland. Den tyske økonomi var langtfra klar til at imødegå denne krise. Krisen

ramte også Flensborg. Antallet af arbejdsløse i byen havde i 1920'erne ligget på omkring 2.000 organiserede arbejdere, men i vinteren 1929 fordobledes dette antal. Da skibsværftet i november 1930 måtte indstille virksomheden, steg antallet af arbejdsløse til 5.000 og i løbet af 1931-32 yderligere til 8.000. Nu fik også Flensborg de politiske radikale kræfter at føle i form af gadekampe mellem kommunister og nazister. I november 1930 havde Dr. Fritz von Hansemann afløst Hermann Todsen som overborgmester i Flensborg. Det var en svær tid at udøve borgmesterhvervet i. På grund af arbejdsløsheden voksede byens sociale udgifter voldsomt, og byens finanser var i en elendig forfatning. I 1932 kunne Hansemann fremvise et samlet underskud på 1,6 millioner Reichsmark. Overborgmesteren bad, med henvisning til byens manglende indkomst, den preussiske stat og rigsregeringen om at udfylde dette hul i regnskabet.³⁰ Overborgmesteren var dog ikke uden selvstændig økonomisk initiativ, og som traditionen bød, greb overborgmesteren til grænsehandelen som en løsning på byens økonomiske vanskeligheder.

I april 1932 foreslog overborgmesteren overfor Handelskammeret, at der blev oprettet et tysk-dansk handelskammer i Flensborg. Overborgmester Hansemann havde fundet inspiration i Schlesien. Myndigheder og erhvervsliv i den preussiske provins Niederschlesien havde siden 1925 forsøgt at gøre den preussiske regering og rigsregeringen i Berlin opmærksom på den skade, toldkrigen mellem Tyskland og Polen forvoldte den schlesiske økonomi. I marts 1930 blev organisationen *Deutsch-Polnische Handelskammer E.V. Breslau-Berlin* dannet på initiativ af Industri- og Handelskammer Breslau. Organisationen fik hovedsæde i provinshovedstaden Breslau og en afdeling i Berlin. Handelskammeret i Breslau havde i 1928 været vært for en større tysk-polsk økonomisk konference med deltagelse af tyske og polske erhvervsorganisationer og regionale myndigheder, hvor en række forslag til forbedrede kommercielle og kommunikative forbindelser over den tysk-polske grænse blev fremsat. Konferencen blev gentaget i Poznan et år senere. Konferencerne førte ikke meget konkret med sig, men afholdelsen viste en regional interesse i og vilje til at forbedre det økonomiske forhold mellem de to lande, en interesse der bundede i et reelt behov for økonomisk samkvem.³¹ Der var dog ikke tale om et binationalt handelskammer, hvad organisationens undertitel vidner om: »*Die deutsche Organisation zur Pflege und Förderung der Handelsbeziehungen zwischen Deutschland und Polen.*« Handelskammeret havde også kun tyske firmaer som medlemmer, men ville, når der en dag blev oprettet et tilsvarende handelskammer på den polske side af grænsen, arbejde tæt sammen med dette. Handelskammerets opgaver var hovedsagelig af rådgivende karakter vedrørende tyske forretninger i Polen. Det var overborg-

mester Hansemanns tanke, at et tysk-dansk handelskammer i Flensborg på samme måde skulle være et rådgivende center for den dansk-tyske samhandel, og at Flensborg på den måde skulle blive et centrum for den dansk-tyske samhandel.³²

Industri- og Handelskammeret i Flensborg var ikke voldsomt begejstret over Hansemanns initiativ og listede en række forbehold op for overborgmesteren. At forbedre handelsrelationerne mellem Danmark og Tyskland var prisværdigt, men et dansk-tysk handelskammer havde ikke nogen rettighed. Den dansk-tyske handel drejede sig om dansk landbrugsimport og tysk industrieksport. Det slesvig-holstenske landbrug ville ikke se med milde øjne på et dansk-tysk handelskammer i Flensborg, der arbejdede med import af danske landbrugsvarer. Blev kammeret omvendt placeret i Hamborg eller Berlin, ville den flensborgske handel lide skade derved. Handelskammeret i Flensborg kunne desuden ikke skaffe tilstrækkelige midler til at drive et sådan kammer, og de flensborgske firmaer kendte i forvejen det danske marked og havde ikke behov for et nyt Handelskammer. At arbejde for en øget tysk eksport til Danmark havde heller ikke gode udsigter, da England forblev Danmarks største handelspartner. I betragtning af de tyske autarkibestræbelser, det vil sige selvforsyningsbestræbelser, så det heller ikke ud til, at tiden var til øget tysk eksport til Danmark. Der fandtes desuden handelsattachéer og konsulater, der kunne besvare spørgsmål om det danske marked. Endelig ville et tysk-dansk handelskammers varetagelse af grænseområdets interesser være umulig af politiske årsager. Den danske regering ville uden tvivl være imod oprettelsen af et kammer af den karakter. Skrivelsen, der var underskrevet af Dr. Schirmeister fra Handelskammeret, Fritz Hähnsen fra Håndværkskammeret og redaktør Ernst Schröder fra Grenzmittelstelle, skød overborgmester Hansemanns forslag godt og grundigt ned.³³

Trods flere berettigede synspunkter kan det undre, at Handelskammeret så entydigt afviste forslaget. På mange måder lå forslaget i forlængelse af den politik og strategi, der siden juni 1920 havde været Handelskammerets mærkesag. Overborgmester Hansemann skrev efterfølgende til fabrikant C.C.Christiansen for at søge støtte til initiativet. Hansemann var ikke enig i Handelskammerets afvisning. Det slesvig-holstenske landbrug måtte tilgodeses på den ene eller anden måde, og en balance mellem de regionale og nationale interesser i samhandelen med Danmark findes. Det var vigtigt at initiativet kom fra Flensborg, ellers ville Hamborg tage initiativet. Driften af et tysk-dansk handelskammer burde ikke give store udgifter, man kunne jo begynde i det små. Slutmålet med handelskammeret skulle være en tysk-dansk toldunion, der ville være langt mindre farlig for landbruget end formodet. Hansemann foreslog dertil, at der blev etab-

leret et samarbejde med danske kredse i Nordslesvig og Jylland for at udbrede ideen nord for grænsen. Det var vigtigt at pointere, skrev Hansemann, at der ville blive tale om et fælles handelskammer med både tyske og danske medlemmer. At tidspunktet var uegnet, var Hansemann uenig i fordi: *»Die gegenwärtigen Autarkiebestrebungen werden eines schönen Tages ein Ende nehmen, und dass sie wirklich wahnsinnig sind, darüber sind wir uns wohl alle einig.«* Autarkibestræbelserne i Tyskland måtte tværtimod bekæmpes, før Danmark blev økonomisk fastbundet til England. At Danmark ville sætte sig imod et fælles tysk-dansk handelskammer, var Hansemann klar over, men det måtte gøres klart for danskerne, at der udelukkende var tale om en økonomisk foranstaltning og ikke en nationalpolitisk. Diplomatsk behændighed var påkrævet, ellers ville forsøget

Slesvigsk Partis »Wirtschaftsanschluss«-plakat fra Folketingsvalget i november 1932. (Landsarkivet for Sønderjylland)

mislykkes.³⁴ Hvor diplomatisk Hansemann end optrådte, kunne forslaget imidlertid ikke opfattes som andet end et tysk nationalpolitisk initiativ nord for grænsen. Hansemanns forslag var urealistisk, hvad Schirmeister også gjorde overborgmesteren opmærksom på. Det var til gengæld også regionens, Tysklands og tidens tragiske problem. Hansemanns forslag var på flere måder et initiativ, der gik i en anden retning, end den Tyskland var ved at spore sig ind på. Hansemanns bemærkning om de »vanvittige« tyske autarkibestræbelser er under alle omstændigheder tankevækkende. 1½ år senere blev økonomisk autarki den officielle statslige politik i Tyskland og bestemt ikke omtalt som vanvittig.

Der Wirtschaftsanschluss Nordschleswigs?

Helt uundgåeligt blev Hansemanns initiativ hvirvlet ind i de nationalpolitiske bestræbelser, han selv havde advaret mod. Op til folketingsvalget i Danmark den 16. november 1932 slog det tyske mindretals politiske parti, *Schlewigsche Partei*, på Nordslesvigs økonomiske »Anschluss« til Tyskland som en løsning på den økonomiske krise, der i 1930 havde ramt Nordslesvig meget hårdt. Partiets valgslogan lød: »*Der Wirtschaftsanschluss: Nordschleswigs Rettung. Der natürliche Weg unseres Handels zeigt nach dem Süden.*« Tanken var, at toldgrænsen skulle flyttes tilbage til Kongeåen, men Kongeåen blev af taktiske årsager ikke nævnt i kampagnen. »*Wirtschaftsanschluss*« – kampagnen slog Hansemanns tysk-danske handelskammer som politisk utopi, og *Schlewigsche Partei* opnåede da heller ikke større vælgertilslutning på kampagnen.³⁵ Nordslesvigs økonomiske »Anschluss« til Tyskland var det værst tænkelige scenarie set med danske øjne, og tankegangen kunne ikke bekæmpes stærkt nok. Det var præcist det scenarie den danske regering, rigsdag og forskellige nordslesvigske institutioner havde arbejdet på at forhindre siden genforeningen i 1920. Set fra dansk side var Hansemanns forslag om et tysk-dansk handelskammer og Nordslesvigs økonomiske »Anschluss« to sider af samme sag. Det tyske mindretals paroler var i Danmark en bekræftelse på, at der bag de tyske ønsker om øget grænsesamhandel og grænsetrafik lå nationalpolitiske motiver, og at man havde gjort ret i at forsøge at begrænse både grænsehandelen og grænsetrafikken siden 1920.

En brevveksling mellem det tyske mindretals politiske leder, pastor Johannes Schmidt, og præsidenten for Industri- og Handelskammeret i Flensborg Herman Schuldt i september-oktober 1932 giver interessante oplysninger om motivationen bag mindretallets kampagne og om Handelskammerets syn på sagen. Som Pastor Schmidt skrev til Schuldt, var

han klar over at Nordslesvigs »Anschluss« var et urealistisk forslag. Men det var, ifølge Schmidt, politikernes pligt at fremføre utopiske ideer, så disse kunne bundfælde sig i befolkningen og senere blive realiseret. Og, fortsatte Pastor Schmidt: *»Der deutsche Staatsmann, der die deutsch-nordischen Fragen einmal zu bereinigen sich entschliesst, wird zweifellos als einer seiner wichtigsten Hebelpunkte brauchen, dass Flensburg durch den Versaillesvertrag in eine unglückliche und auf dauer unhaltbare Lage gebracht sei.«* Derfor måtte Handelskammeret i Flensborg udtrykke sit ønske om Nordslesvigs »Wirtschaftsanschluss« lidenskabeligt, hvilket også ville være et virksomt middel i mindretallets kampagne.³⁶ Der kan ikke være tvivl om, hvilken tysk statsmand Schmidt henviste til. Den 23. april 1932 havde Adolf Hitler været på sit første, og skulle det vise sig eneste, besøg i Flensborg, og ved rigsdagsvalget i juli 1932 var Slesvig-Holsten den første og eneste provins, hvor det nazistiske NSDAP med 51% af stemmerne opnåede absolut flertal.³⁷ »Wirtschaftsanschluss«-kampagnen var med andre ord en forberedelse på den længe ventede ændring af de dansk-tyske grænseforhold, som med en ny tysk statsmand in spe syntes lige om hjørnet.

Hermann Schuldt svarede pastor Schmidt den 3. oktober 1932. Det havde, skrev Schuldt, længe været Handelskammerets vigtigste opgave at genoprette de gamle økonomiske forbindelser med Nordslesvig. På Handelskammerets næste forsamling agtede Schuldt at stille krav om, at regeringerne i Danmark og Tyskland måtte gøre alt for at de nord og syd for grænsen beliggende erhvervsområder blev bevæget mod sundere tilstande ved en genoprettelse af de gamle erhvervsmæssige forbindelser. Det var dog vigtigt, at kravet i første omgang blev stillet fra Nordslesvig.³⁸ Da mindretallets kampagne allerede var begyndt i september, var der ikke noget til hinder for, at Handelskammeret nu gav sin mening til kende. Den 21. oktober 1932 indrykkede kammeret derfor en erklæring i den nordslesvigske dagspresse, hvori kammeret tilkendegav mindretallet sin fulde støtte til kravet om Nordslesvigs økonomiske »Anschluss«. Det blev begrundet med ordene: *»Nordslesvigs trafikale-geografiske Beliggenhed og dets Økonomiske Egenart vil til Enhver Tid lade Tilslutning mod Syd og ikke mod Nord forekomme som det økonomisk givne og dermed ogsaa mere rentable. Paa den anden Side maa det ved Rejsningen af dette Problem ikke overses, at nøjagtig som Nordslesvig mod Syd, saaledes er store Dele af Kamrets omraade økonomisk orienteret mod Nord og kan ikke Undvære Afsætningen dertil, hvis de skal forblive livskraftige. Det viser netop, at den nye Grænsedragning har været til den allerstørste Fortræd paa denne saavel som hinsides Grænsen, og at der af begge Regeringer maa findes Midler og Veje til Trods for Grænsen atter at bringe en fornuftig Handelsforbindelse i Gang*

mellem de to Omraader.«³⁹ Det var i store træk Handelskammerets politiske program gennem 1920'erne, der her blev beskrevet, og erklæringen rummede på den måde ingen nyheder. Handelskammeret henvendte sig i erklæringen specifikt til de to regeringer, der netop i oktober 1932 indledte handelspolitiske forhandlinger, med ønske om at påtænke grænselandets forhold i en eventuel handelsaftale. At bede regeringerne om særforanstaltninger i grænsehandelen var heller ikke nogen ny ide. Det kontroversielle i erklæringen lå i støtten til mindretallets »Wirtschaftsanschluss«-kampagne, men hvad et »Wirtschaftsanschluss« præcist betød, var mindre klart. I tidens kontekst kunne Handelskammerets støtte til det tyske mindretals kampagne fra dansk side ikke ses som andet end nationalpolitisk agitation for en grænserevision. Avisen Hejmdal omtalte da også Handelskammerets erklæring som uantagelig, og i Flensborg Avis kunne man den 23. oktober 1932 læse artiklen, »Die Flensburger Handelskammer auf dem Irrwegs«, hvori avisen beklagede, at Handelskammeret var gået ind i det tyske mindretals kampagne.⁴⁰

De handelspolitiske forhandlinger, Handelskammeret havde henvist til i sin erklæring, begyndte den 27. oktober 1932 i København. Her skulle repræsentanter fra Danmark og Tyskland forhandle om kontingeringsplaner for dansk eksport af kvæg, slagteriaffald og ost til Tyskland. Lederen af den tyske delegation var ministerialrat Walther fra Ernæringsministeriet, mens den danske delegations leder var Otto Mohr fra Udenrigsministeriet. Landbrugsrådet var repræsenteret ved generalsekretær Høgsbro-Holm og landstingsmand Henrik Hauch, men også den nordslesvigske Fælleslandboforening var repræsenteret ved forpagter Linneth og landstingsmand H. Jepsen Christensen. At Fælleslandboforeningen var repræsenteret tyder på, at landbruget i Nordslesvig var interesseret i en form for særtaftale i handelsaftalen. Det blev der nu ikke noget af, da forhandlingerne få dage senere brød sammen.⁴¹

Den verdensomspændende økonomiske krise havde siden 1930 ramt Danmark i form af faldende landbrugspriser. I 1932 var landbrugspriserne halveret i forhold til prisniveauet i 1929. Dertil kom en omsiggribende protektionistisk politik i Europa. England havde i september 1931 opgivet guldmøntfoden, og få dage senere fulgte Danmark trop. I februar 1932 indførte England 10% importtold på landbrugsvarer, hvilket var et hårdt slag mod det danske landbrug. Tyskland var endnu hårdere ramt af krisen og stod på randen af et økonomisk sammenbrud. Allerede i maj 1929 havde Tyskland som en reaktion på landbrugskrisen forhøjet tolden på landbrugsvarer betragteligt og intensiverede derved den protektionisme, der var indledt i 1925. Sammen med den forværrede økonomiske krise fra 1929 betød toldforhøjelserne, at den danske eksport til Tyskland halve-

redes i perioden fra 1929 til 1932. Under forhandlingerne i oktober-november 1932 blev det fra dansk side fremført, at kreatureksporten til Tyskland i de sidste tre år var faldet fra 260.000 til 60.000 kvæg om året. Det ramte især det nordslesvigske landbrugs tradition for at levere levende kvæg til Tyskland, og det var formentlig en væsentlig grund til, at Fælleslandboforeningen var repræsenteret ved forhandlingerne i 1932. I januar 1932 havde Stauningregeringen oprettet Valutacentralen, hvor igennem al Danmarks udenrigshandel skulle foregå. Danske indkøb skulle foretages i lande, der modtog dansk eksport, og det var her kontingeringsforhandlingerne kom ind i billedet.⁴² Det var imidlertid ikke lykkedes at overbevise den tyske delegation om, at Tyskland burde tage imod et større kontingent danske landbrugsvarer. Og når der ikke kunne laves en overordnet national aftale, kunne der heller ikke laves en særlig grænseregional aftale. Indtil videre blev der ikke noget ud af hverken Nordslesvigs »Wirtschaftsanschluss«, et dansk-tysk handelskammer eller bare en udvidet grænsetrafikaftale. Mindretallets paroler var ikke blev fulgt op af krav fra Berlin. Snart skulle det tyske mindretals forventninger om en grænserevision dog stige til uanedede højder.

Handelsaftalen 1934 og den lille grænsetrafik

Med Hitlers magtovertagelse i januar 1933 blev grænsespørgsmålet voldsomt aktualiseret. I den såkaldte »Påskestorm« i marts og april 1933 blæste nationalsocialisterne i Slesvig-Holsten til angreb på grænsen. Påskestormen var det hidtil mest aggressive tyske angreb på den dansk-tyske grænse, og uvisheden om det nye tyske styres hensigter forøgede usikkerheden i Danmark. Udenrigsminister P. Munch udtalte den 31. marts 1933 i udenrigspolitisk nævn, at Danmark nu måtte gøre sig fortrolig med den tanke, at grænsen i den tyske bevidsthed ikke lå fast, og at grænsespørgsmålet derfor måtte behandles med yderste forsigtighed.⁴³ Et tysk militært angreb på grænsen og Danmark var nu et realistisk scenarie, der måtte tages forbehold overfor. Hitlers magtovertagelse i Tyskland ændrede igen vilkårene i det dansk-tyske grænseland, og 1933 udgør endnu et vendepunkt for den økonomiske genopbygning i Slesvigregionen. De nye magtforhold i Tyskland fik også betydning for grænsetrafikken og grænsehåndelen over den dansk-tyske grænse. Det var dog først i 1934, at grænsetrafikken blev taget op til revurdering af de nye magthavere i Tyskland.

Med det tysknationale parti (DNVP) som koalitionspartner og partiets leder Alfred Hugenberg som landbrugsminister, valgte de nye magthavere i Tyskland i første omgang den protektionistiske handelspolitik og forhø-

jede todsatserne på landbrugsimport.⁴⁴ Det forøgede Danmarks interesse i at få en handelsoverenskomst med Tyskland i stand. Ole Karup Pedersen har i sit værk om *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks internationale stilling* (1970) påvist, at P. Munch ikke kun opfattede Tyskland som en stormagt, der havde fælles grænse med Danmark, hvilket indebar en risiko for et modsætningsforhold, men også som et eksportmarked, som Danmark havde gavn af i form af en modvægt til den stærke danske afhængighed af det britiske marked.⁴⁵ Samtidig kunne forbedrede handelsforhold til Tyskland skabe ro omkring grænsespørgsmålet. Det var også hvad landstingsmedlem for Venstre H. Jepsen Christensen udtalte på et møde i udenrigspolitisk nævn den 7. december 1933 med ordene: »*Det bedste middel til at skaffe politisk ro ville være at opnå et heldigt resultat af de forestående handelspolitiske forhandlinger (med Tyskland).*«⁴⁶

I april 1933 indgik Danmark en treårig handelsoverenskomst med England, hvor Danmark forpligtede sig til at indføre mindst 80% af sit kulforbrug fra England samt at forøge importen af engelsk jern og stål. Til gengæld blev Danmark garanteret 62% af Englands baconimport fra ikke-britiske lande. Handelsoverenskomsten var en understregning af, at England var Danmarks ubestridt største samhandelspartner. I maj 1933 forsøgte den danske og tyske regering forgæves at indgå en handelsaftale. I forhandlingerne gav den tyske delegationsleder klart udtryk for, at Tyskland fandt den dansk-engelske handelsaftale diskriminerende overfor Tyskland. Den stærke britiske indflydelse i Danmark var en torn i øjet på den tyske regering. I juni 1933 blev Hugenberg erstattet af Richard Walter Darré, en af nazismens ideologiske førere, som landbrugsminister i Tyskland, og dermed slog den tyske regering ind på en ny handelspolitisk vej. Darré havde udformet en landbrugspolitik, der var baseret på garanterede faste priser til landmændene og statskontrol over landbrugsmarkedet. Det gav plads for landbrugsimportkvoter til fremmede stater, uden at det ville påvirke de indenlandske priser. Sammen med ønsket om at styrke den tyske indflydelse i Skandinavien betød det, at Tysklands interesse i bilaterale handelsaftaler med de nordiske lande forøgedes.⁴⁷ Den tyske gesandt i København, von Richthofen, føjede endnu en interesse til, da han i november 1933 rettede henvendelse til Auswärtiges Amt om den danske interesse i øget kvægekseport til Tyskland. Kvægekseporten til Tyskland havde, skrev von Richthofen, særlig stor betydning i Nordslesvig, hvor de tysksindede landmænd var økonomisk ilde stedd. En genoptagelse af kvægekseporten fra Danmark ville »*damit den deutsch-stämmigen Bauern ... eine wichtige wirtschaftliche Unterstützung leisten.*«⁴⁸ En dansk-tysk handelsaftale kunne således bruges til at forbedre det tyske mindretals vilkår.

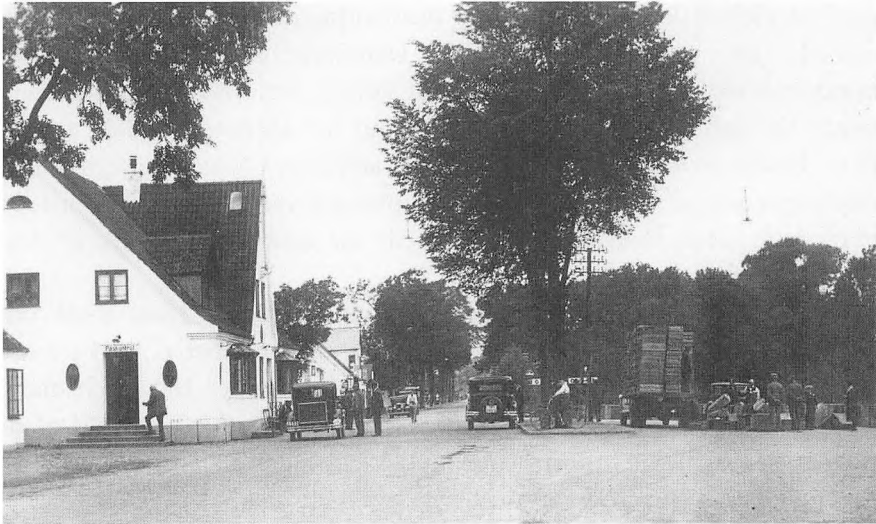
I januar 1934 påbegyndtes forhandlinger mellem de danske og tyske regeringsdelegationer i Berlin om en dansk-tysk handelsaftale. Den tyske delegation stillede i første omgang krav om, at den tyske eksport til Danmark skulle fastholdes på forholdet 2:1 i tysk favør, som det havde været de seneste år. Det lykkedes den danske delegation under ledelse af Otto Mohr at få Tyskland til at opgive dette krav, men til gengæld indvilgede Danmark i at stille valutaattester for mindst 29,3 millioner kroner til rådighed for import af tyske færdigvarer. Valutaattesterne var indført med Valutacentralens oprettelse i 1932, og de skulle udstedes af Valutacentralen til enhver import af udenlandske varer. På den måde kunne importen og forbruget af udenlandsk valuta kontrolleres næsten 100% af staten. Danmark fik til gengæld lov at eksportere 50.000 stykker kvæg til Tyskland, samt samme kvantum smør og æg som i 1933 og et lidt mindre kvantum ost. Dertil skulle et dansk-tysk embedsmandsudvalg nedsættes, der kunne kontrollere traktatens gennemførelse.⁴⁹

Men den tyske delegation tog også grænsehandelen op i forhandlingerne med et foreslag om, at grænsebefolkningen i Sønderborg, Aabenraa og Tønder amter blev fritaget for at skulle indhente valutaattester til indkøb af varer til eget forbrug i det tyske grænseområde. Både Viggo Sjøqvist og Bo Lidegaard skriver i deres værker om dansk udenrigspolitik, at forslaget var politisk uantageligt for den danske regering i lyset af den nazistiske grænsebevogtelsespropaganda i Nordslesvig, og at forslaget nær havde væltet forhandlingerne. Forslaget var imidlertid ikke meget anderledes end de forslag, flere tyske regeringer havde stillet om lettelse i grænsetrafikken siden 1920, og det kan ikke have været helt så stor en overraskelse for den danske delegation, som Lidegaard og Sjøqvist antager. Overenskomsten af 3. juli 1930 om lettelse i grænsetrafikken for personer i grænsekrederne og -amterne med erhverv på den anden side af grænsen var desuden fortsat i kraft. Det tyske forslag om udførselslettelse var ubehageligt set fra dansk side, men var mere et tegn på kontinuitet i den tyske grænsepolitik end et nybrud.⁵⁰ Den danske delegation formåede at ændre forslaget derhen, at grænseområdet defineredes som en 15 km bred zone nord og syd for grænsen. Ordningen, der indtil videre blev vedtaget ved en noteveksling den 23. marts 1934, betød, at grænseboerne i dette bælte måtte medføre små mængder levnedsmidler til eget brug over grænsen toldfrit uden valutaattester. I den tyske note blev der givet den tyske grænsebefolkning tilladelse til at medføre ¼ kg mejeriprodukter, æg, svinekød og svinefedt over grænsen fra Danmark dagligt. Aftalen skulle forblive i kraft ligeså længe som den dansk-tyske handelsaftale af 1. marts 1934, og den ændrede i øvrigt ikke ved overenskomsten om den lille grænsetrafik.⁵¹ Som Viggo Sjøqvist skriver, var man fra tysk side tilfreds

med handelsaftalen. Det tyske mål med forhandlingerne havde været at forbedre den anti-tyske stemning i Danmark, at forbedre det tyske mindretals økonomiske forhold samt at forhøje den tyske eksport til Danmark. De mål var blevet indfriet, og frem for alt betød aftalen at »*die erste Bresche in den von England um die nordischen Staaten gelegten Ring geschlagen sein.*«⁵² Den primære tyske interesse var at bryde den britiske indflydelse i Skandinavien, og i det billede var grænsetrafikaftalen af mindre betydning.

Fra tysk side kom man også snart på andre tanker, hvad angik udførselslettelserne. Valutakursen på Reichsmark steg i løbet af 1934 fra 166 kroner per 100 Reichsmark til omkring 180 kroner per 100 Reichsmark. Det betød, at de danske priser blev konkurrencedygtige i forhold til de tyske priser, og ifølge Industri- og Handelskammeret i Flensborg førte det til et storstilet misbrug af den nye grænsetrafikaftale, da grænsebefolkningen på tysk side af grænsen passerede denne flere gange dagligt med henblik på at gøre indkøb i Danmark. Det betød, at flere flensborgske butikker, særligt i den nordlige bydel, var kommet i økonomiske vanskeligheder. Det lød som noget, der var foregået 11-12 år tidligere med omvendt fortegn. Flensborgs nye overborgmester Wilhelm Sievers (NSDAP) havde følgende holdning til dette fænomen: »*Nicht nur dass diese Grenzgänger teilweise Vermittler marxistischen Propagandamaterials sind, sondern dass sie auch in erheblichen Umfange zu Überbringern falscher, tendenziöser Nachrichten aus dem Auslande werden. Die politischen Beunruhigung ist also viel grösser und weit gefährlicher als der Verlust eines geringes wirtschaftlichen Vorteils.*«⁵³ Sievers udtalelse afspejler tydeligt, at de nye magthaveres ønske om at kontrollere information og befolkning i Tyskland havde større vægt end ønsket om at lette grænsetrafikreglerne. Grænsetrafikaftalen af marts 1934 blev derfor opsagt fra tysk side fra og med den 31. december 1934, hvad den danske regering ikke havde nogen indvendinger imod.

I mellemtiden havde den danske gesandt i Berlin Herluf Zahle og von Bülow fra Auswärtiges Amt udarbejdet en ny dansk-tysk overenskomst om lettelser i grænsetrafikken den 29. oktober 1934. Aftalen blev ratificeret af de to stater i maj 1935 og trådte i kraft den 25. juni 1935. Overenskomsten gjaldt befolkningen i et 15 km bælte nord og syd for grænsen, der som landbrugere med jord på begge sider af grænsen eller som arbejdstagere på den anden side af grænsen måtte overføre redskaber, maskiner, afgrøder, gødningsstoffer, og hvad der ellers benyttedes til ejendommens drift eller erhvervets udførelse toldfrit. Det blev også tilladt at medtage *mundforråd* til én dags forbrug toldfrit. Man kunne med andre ord få sin madpakke med over grænsen uden at skulle betale told for

Kruså grænse omkring 1930. Til højre er toldkontrollen i arbejde. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

den. Vigtigst var det, at den nye grænsetrafikaftale ikke indeholdt nogen grænsehandelslempler for grænsebefolkningen. Til gengæld blev aftalen af 1930 om grænsebefolkningens ret at opholde sig i det andets lands grænseområde i 3 uger for at udøve en erhvervsvirksomhed ændret således, at erhvervet ikke skulle have eksisteret før den 23. oktober 1920, men kun siden 29. oktober 1934.⁵⁴ Det var med andre ord en udvidelse af muligheden for at pendle mellem de tre grænsekredse syd for grænsen og de tre grænseamter nord for grænsen. Intet tyder dog på, at denne ændring har medført en større forøgelse af grænsependlingen. Grænsetrafikaftalen blev ikke siden taget op til forhandling af det nazistiske styre.

Den »følte« slesvigske grænse

Grænsetrafikken og grænsehandelens historie i tiden 1925 til 1933 var en fortsættelse af den demarkationsproces, der var påbegyndt efter grænse-dragningen i 1920. Vilklårene havde ændret sig med deflationspolitikens indførelse på begge sider af grænsen, men strategierne nord og syd for grænsen forblev de samme. Nord for grænsen i Danmark var den »følte« grænse stadig målet for grænsetrafikpolitikken, mens der syd for grænsen fortsat blev arbejdet for en opretholdelse, eller genoprettelse, af forbindelserne til Nordslesvig. Efter at Tyskland ikke længere var handelspolitisk begunstiget af inflationen, og Tyskland fik sin toldpolitiske suverænitet

tilbage, overtog toldpolitikken inflationens rolle som tysk pressionsmiddel. Med toldpolitikken som redskab forsøgte den tyske regering at gennemtrumfe de tyske ønsker om friere passage over grænsen, hvilket lykkedes med ophævelsen af visumtvangen i 1926. Med visumtvangens ophævelse opnåede Tyskland et længe ønsket resultat, men visumtvangens ophævelse markerede også et skifte i Berlins grænsepolitiske fokus. Siden 1920 havde man fra tyske side fokuseret på de regionale forbindelser over grænsen, men med aftalerne i 1926 blev fokus rettet mod de generelle dansk-tyske forbindelser. Grænsetrafikken og grænsehandelen blev her efter et tillægsspørgsmål i det samlede dansk-tyske handelsforhold. Året efter, i 1927, talte den tyske gesandt i København 1926-1930, Ulrich von Hassel, således om, at Tyskland i stedet for at kræve et »Wirtschaftsanschluss« mellem Nordslesvig og Tyskland, skulle kræve et »Wirtschaftsanschluss« mellem hele Danmark og Tyskland, i form af tættere økonomisk samarbejde mellem de to lande. Samme Ulrich von Hassel skrev i juli 1928 et memorandum med titlen »Der Nordische Gedanke«, hvori han betegnede Danmark som broen til Skandinavien, og tysk-skandinavisk samarbejde og solidaritet, som en modvægt til den franske indflydelse i Danmark. Det var lignende ideer lederen af NSDAP's udenrigspolitiske kontor, Alfred Rosenberg, senere skulle fremsætte om det tysk-skandinaviske forhold.⁵⁵ Flensborgs overborgmester Fritz von Hansemann forsøgte i april 1932, med sit forslag om et dansk-tysk handelskammer i Flensborg, at placere Flensborg som centralsted for et udvidet dansk-tysk økonomisk samarbejde. Hansemanns initiativ var imidlertid forgæves, da Industri- og Handelskammeret i Flensborg ikke bakkede op om ideen. Handelskammeret sluttede i stedet op om det tyske mindretals »Wirtschaftsanschluss«-kampagne op til folketingsvalget i november 1932. »Wirtschaftsanschluss«-kampagnen fik imidlertid ingen støtte fra Berlin, der ikke tog forslaget op under de dansk-tyske forhandlinger om en handelsaftale i oktober-november 1932, forhandlinger der i øvrigt endte uden resultat.

Hitlers magtovertagelse spredte lige dele håb og frygt om en slesvigsk grænserevision, men grænserevisionen udeblev. Et nordslesvigsk »Wirtschaftsanschluss« blev der heller ikke noget af. Den dansk-tyske handelsaftale i 1934 skulle i stedet pege frem mod det dansk-tyske forhold i årene under nazismen og besættelsen. De tyske forhandlere stillede under forhandlingerne forslag om en særlig ordning for grænseamterne. Det afviste de danske forhandlere, uden at de tyske forhandlere for alvor tog kampen op. For de tyske forhandlere var det langt vigtigere at opnå en samlet dansk-tysk handelsaftale, der ville slå en bresche i den britiske dominans i Skandinavien. Med hensyn til den lille grænsetrafik forblev den danske politik således restriktiv, også efter 1933. Efter handelsaftalen i 1934 steg

den danske eksport til Tyskland mærkbart, og de løbende handelsaftaler med Tyskland skulle blive ganske lukrative for Danmark og ikke mindst for det danske landbrug, en udvikling der intensiveredes under besættelsen. På tysk side skulle importen fra Danmark med tiden få ganske stor betydning, ikke mindst under krigen.⁵⁶ Det betød, at Tysklands interesse i at opretholde status quo i forholdet til Danmark forblev større end interessen i en slesvigsk grænserevision. Det nazistiske styre i Tyskland styrede mod et endeligt opgør med den forhadte Versaillestraktat og de i tyske øjne uretfærdige grænsedragninger. Men Hitlers ambitioner var store, og Nordslesvig var for ubetydeligt et landområde til for alvor at vække førerens interesse. Hitlers nordlige interesse var i højere grad rettet mod Norge og muligheden for et tysk-skandinavisk *Nordosteuropabund*.⁵⁷ Truslen om en grænserevision tog Hitler dog aldrig af bordet, og grænserevisionstruslen var et afgørende element bag Danmarks accept af det tyske ultimatum om en »fredsbesættelse« den 9. april 1940. Pointen var, at Hitler havde større interesse i et samarbejdende Danmark end i en slesvigsk grænserevision.⁵⁸ Spørgsmålet om den lille grænsetrafik var under alle omstændigheder ikke længere politisk aktuel. Først efter krigen blev grænsetrafikken igen taget op til forhandling.⁵⁹ I mellemtiden var den lille grænsetrafik mellem Danmark og Tyskland blevet reduceret betydeligt, og grænsen var blevet en markant skillelinie i det slesvigske landskab. Grænsetrafik og grænsehandel handlede nu mest om passage og handel mellem Danmark og Tyskland, og ikke mellem Nord- og Sydslesvig. Det danske ønske om en »følt« slesvigsk grænse var dermed blevet opfyldt. Det betød imidlertid ikke at grænsens sikkerhed var øget, snarere tværtimod.

Genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig 1925-33

Deflationspolitikens indførelse nord og syd for grænsen blev som omtalt et vendepunkt for den økonomiske genopbygning i Slesvigregionen, da den gav den økonomiske politik nye forudsætninger. I Tyskland blev overgangen fra hyperinflation til deflationspolitik en brat opvågen, og Tyskland stod i 1924 overfor en ny økonomisk genopbygning, der ikke var begunstiget af konkurrencedygtige eksportpriser, men derimod var præget af kapitalmangel. I løbet af 1924 og 1925 kom den tyske økonomi alligevel ind i gunstig udvikling. Nationalindkomsten steg fra 57 milliarder Reichsmark i 1925 til 71 milliarder Reichsmark i 1928. Privatforbruget steg fra 5,19 milliarder Reichsmark i 1925 til 6,36 milliarder i 1928. Industriproduktionen forøgedes med 46% i perioden 1924 til 1928, og væksten i den tyske industri kom op på niveauet fra tiden 1890 til 1910. Væksten var imidlertid baseret på udenlandske, og særligt amerikanske, lån. Efter Dawesplanens vedtagelse var udlandet igen villig til at investere i Tyskland. Rigsbankens høje rentesatser og kreditrestriktionspolitik, der var en del af stabiliseringspolitikken, gjorde kapitalanbringelse i Tyskland attraktiv. Fra 1925 til 1929 blev der optaget amerikanske lån for 13,6 milliarder Reichsmark alene. Der var også indenlandske investorer på spil. 70 milliarder Reichsmark blev i tiden 1925 til 1929 investeret i genopbygningen af private tyske investorer.¹ De amerikanske lån og indenlandske investeringer gav, som omtalt i forrige kapitel, den tyske industri og handel fornyet eksportstimulans, og handels- og toldpolitikken blev en vigtig del af den anden tyske genopbygningsproces i 1920'erne. Men der var også behov for investeringer i Tysklands infrastruktur, der på grund af inflationen ikke havde været i gennem den efter krigen nødvendige genopbygning. Det gjaldt også i det nordlige slesvigske grænseland.

Kreditnød i Flensborg

I det nordlige grænseområde havde inflationen også medført kapitalmangel, og der var brug for investorer. I foråret 1925 søgte industriforbundet (Industrieverband) i Flensborg om et lån ved den preussiske handelsminister til den flensborgske industri og handel med det formål at styrke genoptagelsen af forretningsforbindelser i Nordslesvig. I slutningen af maj 1925 tildelte den preussiske statsbank på baggrund heraf det til formålet oprettede »*Flensburger Kreditgenossenschaft*« et lån på 1,2 millioner Reichsmark. Via Flensborg bys spare- og lånekasse blev lånet fordelt til 44 industri- og engrosfirmaer i Flensborg i hypotekgaranterede enkeltlån. I november 1925 skrev creditselskabet en beretning om lånets udbytte. Lånet havde forbedret forretningsforbindelserne til Nordslesvig for metalindustrien, grød- og mølleindustrien, tov-, gær- og sæbeindustrien samt den kemiske industri. De økonomiske vanskeligheder blev dog kun i mindre grad udbedret med lånet. Særlig handelsstanden var i fare for at skulle afskedige personale. For handelsstanden gav lånet kun mulighed for at fastholde medarbejderne, mens det for industriens vedkommende havde givet anledning til ansættelse af yderligere 200 arbejdere.² Nogen nytte havde lånet gjort.

I oktober 1925 bad Handelskammeret magistraten i Flensborg om at stille sikkerhed for et udenlandsk lån på 2-2½ millioner dollar til samme formål som lånet ved den preussiske statsbank. Handelskammeret havde un-

Flensborg Banegård, indviet den 1. december 1927. Med den nye banegård blev hovedjernbanetrafikken flyttet fra Flensborg Weiche og ind i Flensborg by. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

dersøgt 40 forskellige virksomheder i den flensborgske industri, detailhandel og engroshandel, og deres kapital- og kreditforhold i årene 1913 og 1924. Langt de fleste virksomheder havde en langt mindre driftskapital til rådighed, end de havde haft i 1913. Kronekreditter havde hidtil været et væsentligt kapitalgrundlag for det flensborgske erhvervsliv, men kronemøntens værdistigning i 1924-25 havde gjort kronelånene til en økonomisk belastning. En bankfagmand havde skønnet, at byens bankvæsen havde investeret omkring 6,28 millioner Reichsmark i flensborgske virksomheder i 1924 mod 30 millioner Reichsmark i 1913. Her var der altså 24 millioner Reichsmark til forskel. Rigsbanken havde ganske vist stillet 5 millioner Reichsmark til rådighed for de flensborgske banker og 2 millioner til byens erhverv, men det gav stadig et deficit på 16,8 millioner. Blev markens værdiforringelse medregnet manglede det flensborgske erhvervsliv omkring 20 millioner Reichsmark i driftskapital, set i forhold til 1913. De 1,2 millioner fra den preussiske statsbank var ikke til megen nytte i den sammenhæng. Med henblik på at genvinde kunderne nord for grænsen var det vigtigt at handelen og industrien i Flensborg kunne give langfristede kronekreditter, og det var de ikke i stand til i den nuværende situation, skrev Handelskammeret.³ Forbindelsen til det nordslesvigske kundemarked stod således stadig som den væsentligste målsætning for Handelskammeret i Flensborg. Skulle byen stille sikkerhed for lånet, var det imidlertid også byen, der skulle optage lånet. I oktober 1925 meddelte rigsbankdirektør Hjalmar Schacht i et interview i *Industrie- und Handelszeitung*, at de tyske kommuner og kredse ikke havde ret til at benytte udenlandske lån. Heller ikke regeringspræsident Johanssen mente, at Flensborg skulle hjemtage udenlandske lån, og derfor blev lånet aldrig en realitet. Til gengæld lånte den preussiske statsbank håndværket i Flensborg 300.000 Reichsmark i 1925 og detailhandelen i Flensborg 500.000 Reichsmark i 1926.⁴

Den flensborgske industri- og handel stod således med et uopfyldt kapitalbehov. Det var også budskabet i en skrivelse fra magistraten i Flensborg til den preussiske handelsminister i juli 1926, hvori magistraten anbefalede, at *Flensburger Dampfercompagnie* fik opfyldt sin ansøgning om et lån på 2,5 millioner Reichsmark. Lånet skulle sikre, at rederiet kunne bevare sine to dobbeltskrogede motorskibe *Rio Bravo* og *Rio Panco*. Magistraten henviste til tabet af Nordslesvig, der havde ramt industrien og handelen i byen, og til rederiets betydning for byen. En forringelse af Flensborgs økonomiske kraft ville svække tyskheden i det slevigske grænseland, vis tyskhed stod og faldt med tyskheden i Flensborg. Endelig fremhævede magistraten rederiets ejer Hermann Schuldt, der også var Handelskammerets præsident, og dennes idealistiske bevæggrunde til ikke at sælge sine dampere.⁵ Det var en efterhånden velkendt argumentation,

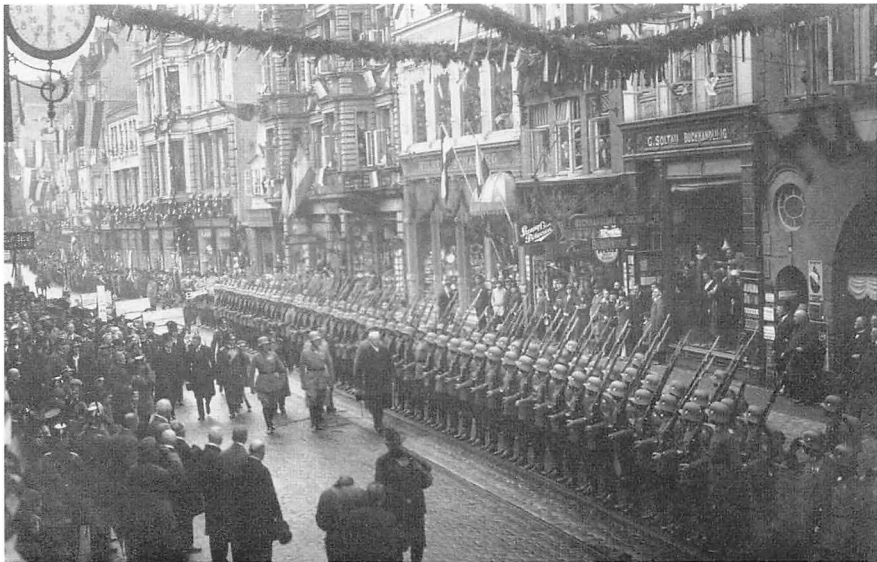
der blev taget i brug, men den havde ikke nogen effekt i denne omgang. *Dampfercompagnie* kan heller ikke have været helt uden ressourcer. I 1924 var Herman Schuldts rederi det første tyske rederi, der efter krigen sejlede fra Hamborg og over Atlanten til Cuba og Mexico. At rederierne havde stor betydning for byens økonomi, er der ingen tvivl om. I 1926 var den flensborgske handelsflåde Preussens næststørste med 81 dampskibe med 111.085 bruttoton lastkapacitet. Kun Stettin havde en større flåde med 103 dampskibe og 143.772 bruttoton lastkapacitet.⁶

Infrastrukturinvesteringer og Hindenburgdamm

Den monetære stabilisering betød også, at der blev taget fat på nogle af de infrastrukturinvesteringer, som der var blevet talt om under afstemningstiden. Flensborgs nye banegård blev indviet den 1. december 1927. Forinden var Møllestroømmen blevet kanaliseret og overdækket, og den dertil hørende Mølledam tørlagt. Banegårdens nye beliggenhed betød, at hovedtrafikken nu blev ledt ind over Flensborg, i stedet for som tidligere forbi byen ved Flensborg Weiche (Sporskifte). I 1925 påbegyndtes udbygningen af jernbanestrækningen Flensborg-Husum. Strækningen blev åbnet den 2. november 1926. Allerede i august 1925 var flyruten Hamborg-Kiel blevet forlænget til Flensborg, og militærets eksercerplads ved Schäferhaus blev benyttet som landingsbane. Herfra blev der også oprettet en flyrute til Westerland på Sild i sommermånederne.

Vejnettet i Slesvig var i en elendig forfatning efter krigen. I inflationsårene blev der heller ikke her gjort den store indsats, og med lastbiltrafikens vækst i 1920'erne og 1930'erne blev vejnettet et infrastrukturelt problem. I 1928 måtte samtlige veje i Slesvig spærres for lastbiler med en vægt over 5,5 ton, da lastbiltrafikken ikke var forsvarlig og ødelagde vejene yderligere. I september 1925 kunne en nybelagt vejstrækning fra Flensborg til Glücksburg dog indvies. Byggeaktiviteten i Flensborg var også stor i årene efter inflationen, og gader som Meisenstrasse, Eckenerstrasse, Schützenkuhle og Zur Exe blev bygget. Dertil kom opførelsen af det danske mindretals Duborgskole og den længe ventede Handelsskole.⁷

Endelig var der i 1922 taget hul på anlæggelsen af en dæmning og jernbanelinje til Sild. Det var som omtalt en del af aftalen mellem Danmark og Tyskland om trafikken til Sild, der endnu gik over Højer Sluse og altså via dansk jord. En voldsom stormflod i august 1923 ødelagde store dele af det indtil da udførte arbejde, og dæmningen stod i fare for at blive opgivet, da hyperinflationen samtidig var på sit højeste. Arbejdet blev dog videreført. Den 1. juni 1927 blev dæmningen indviet og jernbanestrækningen Niebüll-

I forbindelse med indvielsen af dæmningen til Sild, Hindenburgdamm, den 1. juni 1927, foretog Rigspræsident Paul von Hindenburg en rundrejse i provinsen Slesvig-Holsten. Som det ses på disse billeder fra Slesvig by og Flensborg var Hindenburgs rundrejse et veritabelt triumftog. Fotos: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Westerland kunne tages i brug.⁸ Dæmningen til Sild blev anset for en vigtig infrastrukturudbygning i provinsen Slesvig-Holsten, og indvielsen af »Hindenburgdamm« blev en fest over flere dage med den i 1925 valgte rigs-

præsident Hindenburg som hovedperson. Rigspræsidenten benyttede indvielsen til en rundrejse i provinsen startende i Hamborg og via Kiel, Slesvig og Flensborg til indvielsen af dæmningen og Niebüll-Westerland forbindelsen. Hindenburgs rejse blev et triumftog, der stod i stærk kontrast til det beskedne besøg, rigspræsident Ebert havde gjort i 1922. Overalt i provinsen blev Hindenburg modtaget af begejstrede folkemængder. Flensborgs overborgmester Todsén holdt tale for rigspræsidenten ved besøget i Flensborg, som Todsén benyttede til at slå et slag for byen. Afstemningen i 1920 havde vist, at Flensborg var tysk, sagde Todsén. Men danskheden var stadig i live, da man fra tysk side gav mindretallet lov til at pleje dets kulturelle forbindelser, og da det danske mindretal fik økonomisk støtte af den danske stat. Derfor havde provinsen Slesvig-Holsten og Flensborg også behov for rigets og Preussens støtte til den kulturelle og den erhvervsmæssige udvikling af byen. Dertil svarede rigspræsident Hindenburg: »*Preussen wie das Reich haben es stets gewürdigt, dass die entlegene geographische Lage und die neue einschneidende, dem völkischen Besitz ungenügend Rechnung tragende Grenzziehung die wirtschaftliche Möglichkeiten im Norden Schlesiens erschwert, und sie haben sich daher die kulturelle wie die wirtschaftliche Förderung dieses Gebietes besonders angelegen sein lassen. Seien sie überzeugt, dass die tatkräftige Hilfe von Reich und Staat Ihnen auch in der Zukunft nicht fehlen wird, sofern Ihre eigenen Kräfte nicht ausreichen.*«⁹ Hindenburg pustede dermed liv i de slesvig-holstenske forventninger om Berlins fornyede opmærksomhed på det nordlige grænseland. De slesvig-holstenske forventninger havde kort tid forinden lidt alvorlige skuffelser.

Sofortprogrammet 1926

To år før Rigspræsident Hindenburgs indvielse af Hindenburgdæmningen og lovende ord om rigets og Preussens fortsatte opmærksomhed på Slesvig-Holsten havde provinsen også haft fornemt besøg fra Berlin. Den 29. juni til 3. juli 1925 havde provinsen med overpræsident Kürbis og regeringspræsident Johanssen i spidsen arrangeret en informationsrejse gennem provinsen for repræsentanter for rigs- og statsministerierne. Turen gik over Altona, Kiel, Flensborg, Leck, Niebüll, Husum og Meldorf, og rejsen havde til formål at vise deltagerne de økonomiske og kulturpolitiske opgaver, der var at udføre på stedet, og som burde blive begunstiget med særbevillinger fra Berlin.¹⁰

Anledningen til arrangementet var, at der efter den sidste Schleswig-fondbevilling i januar 1924 på 12.050 guldmark ikke var blevet bevilget særmidler til de kulturpolitiske opgaver i provinsen, og efter provinsens

mening heller ikke tilstrækkelige midler til den infrastrukturelle genopbygning. Der blev fortsat afsat midler til de tyske grænseområder gennem *Reichsmitteln für Deutschumpflege* og den preussiske *Fonds zur Förderung deutsche Wirtschaft und Bildung*, der som fondsbevillingerne under inflationen gik til kulturelle formål i grænseprovinserne, som biblioteksvæsen, stipendier og ungdomsarbejde. Men der synes ikke at være bevilget Slesvig-Holsten midler herfra i årene 1925 og 1926, under alle omstændigheder ikke i større målestok. Det skulle informationsrejsen ændre på. Rejsen blev fulgt op af en ansøgning fra overpræsident Kürbis om nye bevillinger til provinsen. Samtidig udformede Dr. Anton Schifferer, preussisk landdagsmand for DVP, et program for *Wirtschafts- und Kulturfragen in Schleswig-Holstein*, som Schifferer blandt andet fremlagde på et møde i det socialdemokratiske »Arbeitsgemeinschaft« i Kiel, og som siden udkom i et særtryk af *Schleswig-Holsteinsiche Volkszeitung* i efteråret 1925. Anton Schifferer stammede fra gården Hohenwarte ved Højer, men var flyttet til Kiel efter at grænsedragningen i 1920 efterlod Hohenwarte på den danske side af grænsen. I december 1925 indkaldte rigsindenrigsminister Gessler (DDP), på baggrund af informationsrejsen og Schifferers program, samtlige rigs- og statsministre til møde om Slesvig-Holsten den 23. januar 1926. Mødet, der blev ledet af ministerialdirektør Damman fra rigsindenrigsministeriet, tog udgangspunkt i Schifferers program og omhandlede særlige slesvig-holstenske problemer og grænsepolitiske emner. Damman anbefalede, at der kun blev talt om erhvervsmæssige spørgsmål og ikke om kulturelle spørgsmål. Schifferers program omhandlede byerne Kiel og Flensborg samt spørgsmålet om jordudstykning i grænseområdet. For Kiels vedkommende var det støtte til skibsværftet Howaldtswerke, der blev drøftet. For Flensborgs vedkommende var det grænse- og togtrafikken, der blev drøftet. Der var enighed om, at den mest effektive måde at styrke Flensborgs erhvervsliv på var at udbygge byens forbindelser til oplandet samt at genoprette forbindelserne over grænsen. Her kunne Bassewitz fra Auswärtiges Amt berette, at visumtvangens ophævelse snart ville blive taget op til forhandling med den danske regering, ligesom Tyskland forhandlede om visumtvangens ophævelse med andre lande. Bassewitz var dog ikke synderlig optimistisk, da Danmark af nationalpolitiske grunde var meget tilbageholdende i visumforhandlingerne. Det danske ønske var at forhindre tyske arbejdere i at tage over grænsen samt at afskære Nordslesvigs tilknytning til Flensborg. Det var, som det fremgik af forrige kapitel, en korrekt analyse, men som bekendt lykkedes det alligevel at få gennemført visumtvangens ophævelse senere på året. Med hensyn til jordudstykningsen, *Grenzsiedlung*, blev det fremhævet, at husmandsudstykningsen burde fremmes i grænselandet. På geesten, i midtlandet, var

der mulighed for at skabe nye landbrug til 1.500-2.000 bønder, og i marsken var der yderligere 6.-7.000 ha ubenyttet jord at bearbejde. Det krævede grundforbedringer og landindvinding til en pris på 800 Reichsmark per ha. Dertil kom 30.000 ha i marsken, der skulle afvandes. Afvandingen kostede omkring 4.-5.000 Reichsmark per ha. Dette arbejde kunne Preussen ikke løfte alene, og rigsfinansministeriet måtte træde hjælpende til, hvis udstykningerne skulle gennemføres. Rigsindenrigsministerens initiativ og mødeindkaldelse viste, at Slesvig-Holsten stadig havde Berlins interesse. Nogen beslutninger kom der imidlertid ikke ud af mødet den 23. januar 1926, og bevillingerne udeblev.¹¹

I Tyskland var udstykningen af godsjorder blevet indledt med rigsudstykningsloven af 19. august 1919, der var en del af den demokratiske revolution. Godsejere med over 100 ha jord skulle slutte sig sammen i særlige jordafgiverforbund og stille 1/3 af deres jord til rådighed for udstykning. I Slesvig-Holsten skulle »Schleswig-Holsteinische Höfebank G.m.b.H«, der var oprettet i 1913, foretage udstykningerne. I Sydslesvig oprettede Höfebank i alt 620 nye landbrug i tiden fra 1913 til 1930, heraf 463 brug i Eckernförde kreds, i de gamle godsdistrikter Schwansen og Dänischwold. Dertil kom 715 brug udstykket af Landeskulturamt.¹² Selvom vicepræsident Thon på et møde i Höfebanks forretningsudvalg den 21. december 1920 udtalte, at: »Aufgabe der Höfebank bleibt es, das Deutschstum an der Nordgrenze durch Siedlung zu kräftigen«¹³, fik udstykningen i de sydslesvigske grænsekredse aldrig samme intensitet som i Nordslesvig. Der var ikke nogen godsdistrikter at udstykke af, som der var i Nordslesvig. Landvinding, afvanding og grundforbedringer havde til gengæld været taget op i Nordmarkfondsregi i både Sydtønder og Flensborg landkreds, med henblik på senere udstykning, og det var den del af processen, som Schifferer og andre i provinsen nu ønskede intensiveret. Foreløbig blev der dog ikke gjort mere ved udstykningen, da mødet i rigsindenrigsministeriet endte uden løfter og uden økonomisk opfølgning.

I september 1926 kom det provinsmyndighederne i Slesvig-Holsten for øre, at provinsen Østpreussen havde gennemført en informationsrejse i provinsen for rigs- og statsministerierne i Berlin i sommeren 1926, og at provinsen efterfølgende var blevet kontant belønnet med særmidler fra rigsindenrigsministeren og den preussiske stat. Som regeringspræsident Johanssen skrev til rigsindenrigsministeren den 14. september 1926, havde man i Slesvig-Holsten svært ved at forstå, at der ikke var kommet et lignende resultat ud af myndighedernes besøg i Slesvig-Holsten et år tidligere. Nyheder om at de østlige provinser modtog støtte fra Berlin, uden at Slesvig-Holsten blev tilgodeset, ville give den slesvig-holstenske befolk-

ning indtryk af at blive forsømt og tilsidesat, hvilket var politisk uheldigt, afsluttede Johansen sin skrivelse.¹⁴

Der blev ganske rigtigt blevet afsat særlige midler til de østlige grænseprovinser i efteråret 1926. Anledningen var den økonomiske og monetære stabilitet, der fulgte efter møntreformen og Dawesplanens vedtagelse i 1924. Den gunstige økonomiske udvikling gav, som omtalt, Tyskland fornyede ressourcer til at gennemføre den genopbygning, der var blevet forsømt i inflationsårene. Den økonomiske vækst var desuden ulige fordelt, og væksten gik i store træk udenom de østlige grænseprovinser, der samtidig var handelsmæssigt ramt af den tysk-polske toldkrig, som omtalt i forrige kapitel. I Rigsdagen såvel som i den preussiske landdag sås en stigende erkendelse af, at en særlig indsats var påkrævet i de østlige grænseprovinser. Rigsdagen nedsatte i marts 1926 et særligt østudvalg og gennem *Der Deutsche Ostbund*, en østtysk pedant til Schleswig-Holsteiner Bund, havde de østlige provinser et fælles talerør og en interesseorganisation, der aggressivt talte provinsernes sag i Berlin. Den 27. september 1926 vedtog rigsregeringen, på initiativ af den preussiske regering, at afsætte 32 millioner Reichsmark til det såkaldte »Sofortprogram« beregnet på de østlige grænseprovinser. Hjælpeprogrammets geografiske afgrænsning var imidlertid endnu ikke fastlagt, og det fik andre tyske grænseprovinser op af stolen.¹⁵

Den 16. oktober 1926 blev der afholdt et møde hos Industri- og Handelskammeret i Kiel mellem provinsens rigsdags- og landdagsmedlemmer fra de fire partier DNVP, DVP, SPD og DDP, samt provinsens rigsråds og statsrådsmedlemmer. Mødet blev ledet af Dr. Anton Schifferer, og anledningen til sammenkomsten var Sofortprogrammet, der skulle anvendes til infrastrukturelle og kulturelle opgaver samt til særkreditter for landbrug, industri og håndværk i grænseprovinserne. Det forlød desuden, at rigsregeringen i 1927 ville afsætte en betydelig højere sum på 70 millioner Reichsmark til programmet. Schifferer havde under den preussiske landdags forhandlinger om Sofortprogrammet uden held henvist til behovet i Slesvig-Holsten. Hensigten med mødet var derfor at bakke op om regeringspræsident Johanssens henvendelse til rigsindenrigsministeriet samt at udforme et detaljeret slesvig-holstensk grænseprogram. Grænseprogrammet skulle have de samme fire dimensioner som østprogrammet i form af kulturpolitiske tiltag, et jobprogram, kreditter til landbrug, industri og håndværk samt udstyknings- og landindvindingsprojekter. Regeringspræsidenten havde på forhånd udformet et kulturpolitisk program til i alt 9½ million Reichsmark og et jobprogram i størrelsen af 53 millioner Reichsmark. Schifferer ville rejse ansøgningen om 9½ million Reichsmark i rigsrådet, og han opfordrede rigsdags- og landdagsmedlemmerne til at påvirke deres partigrupper med hensyn til en positiv modtagelse af ansøgningen. Det skulle forsøges

at få en bevilling gennemført allerede i 1926-programmet, ellers måtte en bevilling i 1927 sikres. Under diskussionen fremhævede flere, at jobprogrammet på grund af arbejdsløsheden måtte være vigtigere end kulturprogrammet, men ellers fik Schifferers initiativ stor opbakning. Et udvalg blev nedsat med medlemmer fra hvert parti, der skulle arbejde videre med programmets gennemførelse overfor Rigsdagen, Rigsrådet og landdagen.¹⁶

Bestræbelserne var tæt på at bære frugt. Da Sofortprogrammet i starten af december 1926 kom til anden behandling i Rigsdagen blev der stillet forslag om at forhøje programmet til 48 millioner Reichsmark. Derved kunne der blive afsat 2 millioner Reichsmark til den slesvigske grænse såvel som til den østlige grænse i Bayern samt 3 millioner Reichsmark til grænseområderne i Sachsen. Den 10. december 1926 fandt et internt møde sted i det preussiske indenrigsministerium mellem repræsentanter for indenrigs-, folkevelfærds-, kultur-, og landbrugsministeriet under ledelse af ministerialrat Rathenau. Dagen i forvejen var provinsen Slesvig-Holsten blevet stillet de 2 millioner Reichsmark i udsigt under Rigsdagens forhandlinger om Sofortprogrammet, og et program for anvendelsen skulle sammensættes. De preussiske embedsmænd var enige om, at det af Flensborg foreslåede projekt »Deutsche Haus« ikke skulle være indeholdt i programmet. Det var det tyske »Volkshaus« som magistraten i Flensborg også havde haft på programmet i 1920 og 1922. Ansøgningen fra Flensborg på 3 millioner Reichsmark var for stor. Et program på 2,2 millioner Reichsmark blev sat sammen af de preussiske ministerier, men arbejdet var forgæves, da særbevillingen udeblev. Det var endnu en skuffelse for provinsen, der måtte overføre sine krav og håb til 1927.¹⁷ Sofortprogrammet på i alt 41 millioner Reichsmark blev på rigsfinansministerens anledning forbeholdt de østlige provinser, med Østpreussen som den største aftager. Fordelingen ses i nedenstående tabel. Sofortprogrammet indeholdt midler til erhvervsmæssige, sociale og kulturelle formål, mens kreditmidlerne skulle anvendes til landbrug, industri og håndværk.¹⁸

Sofortprogrammet 1926		
Område	Forvaltningsprogram	Kreditmidler
Østpreussen	8.445.000	8.650.000
Øvre Schlesien	7.750.000	1.200.000
Nedre Schlesien	7.205.000	1.200.000
Grenzmark Posen-Vestpreussen	3.350.000	600.000
Reg.distrikt Frankfurt a. O.	400.000	200.000
Reg.distrikt Köslin	850.000	150.000
Landbrug vest for Korridoren		1.000.000
I alt	28.000.000	13.000.000

Tabel 10.1 Kilde: Hertz-Eichenrode (1969) s. 192.

Reichgrenzhilfe og Deutsches Haus

Skuffelsen over ikke at blive tilgodeset af Sofortprogrammet fik regeringspræsident Johanssen til at skrive til den preussiske indenrigsminister, der siden den 6. oktober 1926 ikke længere hed Carl Severing, men Albert Grezesinski, SPD. Forbigåelsen af Slesvig-Holsten havde ført til pessimisme og utilfredshed i provinsen. Men forventninger om økonomisk støtte fra den preussiske stat var vakt, og ansøgninger om bidrag fra østmidlerne strømmede nu ind til regeringspræsidenten. Det var derfor nødvendigt, at få afklaret om der blev stillet midler til rådighed for provinsen i 1927. Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse i Nordslesvig i 1926 havde skabt en dansk national enhedsfront i grænsekampen, som måtte imødegås, skrev Johanssen. Kreditanstalten vender vi tilbage til i næste kapitel.

Forventningerne til et nyt Sofortprogram var store, ikke blot i Slesvig-Holsten, men i samtlige tyske grænseprovinser. Den preussiske regering havde alene bedt rigsregeringen om at afsætte 50 millioner Reichsmark til de preussiske grænseprovinser. Forventningerne blev betydeligt dæmpet da rigsregeringen i november 1926 gav Preussen lovning på 15 millioner Reichsmark. Derudover ville rigsregeringen stille i alt 10 millioner Reichsmark til rådighed for Bayern, Baden og Sachsen. Beløbet, der blev stillet til rådighed, var således væsentlig mindre end i 1926, og samtidig var det hensigten at udvide antallet af modtagerprovinser.¹⁹ Den 5. februar 1927 meddelte det preussiske indenrigsministerium overpræsident Kürbis, at et udvalg under rigsdagen ville beskæftige sig med »*einmalige Beihilfen für wirtschaftlich bedrängte Grenzgebiete*« i februar måned. Rigsregeringen havde givet lovning på 15 millioner Reichsmark til formålet, og Rigsrådet havde besluttet at bevilge yderligere 15 millioner Reichsmark. Slesvig-Holsten havde gode muligheder for at få tildelt en del af de til Preussens rådighed stillede midler, da provinsen var blevet forbigået i 1926.²⁰ Løftet blev bekræftet den 29. april 1927, da ministerialrat Rathenau meddelte overpræsident Kürbis, at rigsregeringen havde bevilget 15 millioner Reichsmark til »*wirtschaftlich oder kulturell besonders bedrängte preussische Grenzgebiete*«. Slesvig-Holsten ville få stillet 3,5 millioner Reichsmark til rådighed heraf. Fordelingen af Reichgrenzhilfebevillingen 1927 ses i tabel 10.3. I løbet af 1927 bevilgede rigsregeringen yderligere 5,36 millioner Reichsmark til Preussen, hvoraf Slesvig-Holsten modtog 300.000 Reichsmark.

Trods ekstrabevillingen, der hovedsagelig gik til Østpreussen, blev Reichgrenzhilfebevillingen i 1927 mødt med skuffelse af alle involverede grænseområder. Sofortprogrammet af 1926 havde vakt forhåbninger om en anderledes aktiv tysk økonomisk grænsepolitik. Provinsen Slesvig-Holsten kunne med tilfredshed se sig i toppen af fordelingslisten, men beløbet

Reichgrenzhilfe 1927		
Område	Reichsmark	Ekstrabevilling
Østpussen	3.250.000	5.000.000
Øvre Schlesien	2.500.000	
Nedre Schlesien	1.500.000	
Grenzmark Posen-Vestpreussen	2.250.000	
Reg.distrikt Frankfurt a.O	1.200.000	60.000
Reg.distrikt Köslin	800.000	
Slesvig-Holsten	3.500.000	300.000
Preussen i alt	15.000.000	
Bayern	4.000.000	
Baden	3.250.000	
Sachsen	2.750.000	
I alt	25.000.000	5.360.000

Tabel 10.3 Kilde: Hertz-Eichenrode (1969) s. 206.

på 3,5 millioner Reichsmark lå også her langt under det ansøgte beløb på 9½ million, som provinsen havde udarbejdet i efteråret 1926, for ikke at tale om de 53 millioner Reichsmark provinsen ønskede bevilget til et beskæftigelsesprogram.

Ministerialrat Rathenaus fordelingsplan for de 3,5 millioner Reichsmark til Slesvig-Holsten ses i tabel 10.4. Fordelingen blev godkendt af Kürbis, og midlerne blev udbetalt i løbet af året 1927 og første halvdel af 1928. De 25.000 Reichsmark til Bredstedt blev overført til Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein og brugt på landbrugsmæssige forhold, men det var også den eneste ændring af Rathenaus oplæg. Infrastrukturen blev tilgodeset med 1,62 millioner Reichsmark fordelt på kredsbaner, vejudbygning, vandforsyning og fiskerihavnen i Langballigau. Skolerne fik 855.000 Reichsmark, heraf var 500.000 til handelsskolen i Flensborg og 50.000 til folkehøjskolen i Rendsborg. Der var således væsentlige infrastrukturelle poster på bevillingen.

Den største enkeltpost på bevillingen var det tyske hus i Flensborg, der skulle rumme bibliotek, foredragsal med 1.400 siddepladser og ikke mindst *Grenzmittelstelle Nord*. At en million Reichsmark skulle bruges på et »Deutschumshaus« i Flensborg var symptomatisk for brugen af grænsefonde. Dermed var den tyske kultur igen et centralt element i den statsligt støttede regionale genopbygning. Bygningsarbejdet førte reelle investeringer med sig, men det var sekundært i forhold til husets kulturelle opgave. Udførelsen af projekt Deutsches Haus og de problemer, man stødte på i den forbindelse, var lige så symptomatisk for den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig. For det første var det finansielle grundlag usikkert. Magistraten havde oprindeligt regnet med en pris på 2,5 millioner Reichsmark for bygningen af huset. Men da det længe var

Reichgrenzhilfe 1927: Slesvig		
Nr.	Formål	Beløb i rm.
1	«Deutsches Haus» Flensburg	1.000.000
2	Handelsskole Harrisleefeld	150.000
3	Flensburg Kredsbaner	500.000
4	Vejudbygning Flensburg Land	400.000
5	Vejudbygning Sydtønder	250.000
6	Kredssygehus Niebüll	200.000
7	Vandforsyning Niebüll	150.000
8	Vandforsyning Wyk	80.000
9	Kvindeskolen »Marthahaus« Slesvig	75.000
10	Bredstedt (Landbrug)	25.000
11	Fiskerihavn Langballigau	40.000
12	Skolehjem Niebüll	80.000
13	Folkkehøjskolen Rendsborg	50.000
14	Handelsskole Flensburg	500.000
	I alt	3.500.000

Tabel 10.4 Kilde: LASH. Abt. 301. Nr. 5694. Reichgrenzhilfe.

tvivlsomt om riget eller Preussen ville støtte projektet, blev byggeplanerne ændret. Foredragsalen måtte nøjes med 1.400 siddepladser i stedet for 2.070 i den oprindelige plan. Det gav en samlet pris på 1.680.000 Reichsmark. Provinsiallanddagen bevilgede 200.000 Reichsmark til bygningen og Flensburg by selv 480.000 Reichsmark. Først i januar 1928 blev bevillingen på en million Reichsmark fra Reichgrenzhilfe udbetalt til Flensburg by. Da var de samlede omkostninger steget til 1,78 millioner Reichsmark, men renter fra de allerede bevilgede beløb kunne dække denne udgiftsstigning. Bygningen af det tyske hus blev heller ikke hilst med udelt begejstring i Flensburg. De danske aviser *Flensburg Avis* og *Neue Flensburger Zeitung* var naturligvis imod projektet, men også de tyske aviser var kritiske. Den statslige støtte kunne være anvendt til bedre formål, prisen på huset var for lavt sat, og driften af huset ville belaste byens økonomi, lød kritikken. Overborgmester Todsens kommenterede kritikken i en betænkning af august 1929. Det var ikke Flensburg by der afgjorde, hvad grænsfonden skulle anvendes til, skrev Todsens. Den daglige drift og rentebetaling af byens lån på 480.000 Reichsmark kunne finansieres ved en forpagtning af huset og ved betaling for brugen af huset, mente Todsens.²¹ Da bevillingen på 1 million blev frigivet i januar 1928, slog rigsindenrigsministeriet fast, at det ikke var hensigten at støtte bygningen af et Flensborghus, men derimod et; »*Haus der Nordmark als Dankezeichen für die Treue der Schleswiger im Abstimmungskampf zu errichten.*« Derfor var ministeren kun modvilligt gået med til, at Flensburg by selv stod som ejer af huset. I juli 1929 protesterede rigsindenrigsministeriet over, at Flensburg magistraten krævede husleje af Nordmarkbücherei og

Deutsches Haus i Flensburg, indviet den 27. september 1930. Flensburg modtog 1 million Reichsmark fra Reichgrenzhilfe i 1927 til opførelsen af huset, som en tak for Sydslesvigs tyske trofasthed ved afstemningen i 1920. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Grenzmittelstelle Nord for benyttelse af huset. Magistraten måtte derfor nedsætte huslejen for de to brugere.²² Bygningen og brugen af det tyske hus var således langt fra problemfrit, og huset var langt fra den folkelige nationale manifestation, huset var tænkt som. Det tyske hus blev indviet den 27. september 1930. Indvielsen var Hermann Todsens sidste officielle handling som overborgmester.

Da overpræsident Kürbis i december 1927 søgte om midler til provinsen fra Reichgrenzhilfe i 1928, takkede han det preussiske indenrigsministerium for de 3,5 millioner, der var blevet provinsen til del i 1927. Med henblik på en ny bevilling havde Kürbis udformet en prioritetsliste med ønsker for 3,5 millioner Reichsmark, samme beløb som var blevet bevilget i 1927. Den 9. maj 1928 meddelte det preussiske indenrigsministerium Kürbis, at der var blevet stillet 9,5 millioner Reichsmark til rådighed fra rigsregeringen til »bedrængte Grenzgebieten« i 1928. Preussens andel var 6,9 millioner og Slesvig-Holsten ville heraf få 800.000 Reichsmark stillet til rådighed. Det var igen et skuffende beløb set fra Slesvig-Holstens side. Som regeringspræsidenten, der siden april 1928 hed Waldemar Abegg (DDP), skrev til Kürbis, skulle midlerne anvendes til »Wirtschaftliche Zwecke«, da den økonomiske krise var alvorlig, selvom det var svært at udrette noget med 800.000 Reichsmark. Den 19. maj havde Kürbis udarbejdet en fordelingplan. Fordelingen mellem erhvervsmæssige og kul-

Reichgrenzhilfe 1928: Slesvig			
Nr.	Formål	Beløb i rm.	Samlet omkostning
1	Vejudbygning Flensburg Land	140.000	1.500.000
2	Vejudbygning Sydtønder	120.000	600.000
3	Flyveplads Flensburg	100.000	200.000
4	Landbrugsskole Flensburg Land	70.000	200.000
5	Tørlægning af Holsnis Noor	40.000	–
6	Videreuddannelseskurser ved Håndværksskammeret i Flensburg	20.000	60.000
7	Indretning af Arbejderhøjskole Harrisleefeld	30.000	30.000
8	Udbygning af Folkehøjskole Leck	6.000	–
9	Udbygning af Folkehøjskole Lunden	12.000	–
10	Udbygning af Folkehøjskole Mohrkirch-Osterholz	25.000	–
11	Forsk. Kulturelle opgaver	120.000	–
12	Bibliotek i Friedheim Flensburg	12.000	–
13	Sportshal Slesvig	85.000	165.000
14	Sportshal Husum	20.000	–
	I alt	800.000	

Table 10.5 Kilde: LASH. Abt. 301. Nr. 5696. Reichgrenzhilfe 1928.

turelle opgaver var 490.000 Reichsmark til erhvervsmæssige-infrastrukturelle opgaver og 310.000 Reichsmark til folkehøjskoler, bibliotek og sportshal. Fordelingen så ud som vist i ovenstående tabel.

I sin betænkning kom overpræsidenten ind på Flensburg bys andel af bevillingen. Magistraten i Flensburg havde ønsket 600.000 Reichsmark til en såkaldt »Hilfsfond« til byens erhvervsliv. Kürbis og regeringspræsident Abegg var enige om ikke at imødekomme dette ønske, da Flensburg havde fået en meget stor del af 1927 bevillingen. Retningslinjerne fra Sofortprogrammet i 1926, der var grundlaget for Reichgrenzhilfe, gav heller ikke mulighed for at oprette en erhvervsrettet »Hilfsfond«. Spørgsmålet var, skrev Kürbis, om det ikke var mere nyttigt at hjælpe erhvervslivet indirekte med bedre vejforbindelser og nye afsætningsområder gennem landindvinding og stimulering af byggeriet. At det flensborgske erhvervsliv ikke skulle være tilstrækkeligt begunstiget af riget eller Preussen kunne Kürbis ikke se begrundet. Flensburg-Husum jernbanelinien var et eksempel, der talte imod Flensborgs kritik. Også oprettelsen af 120 nye husmandsbrug gennem udstykning i det forgangne år og 80 i det indeværende gav arbejde til byggeindustrien i Flensburg, der ifølge Kürbis ikke havde grund til at klage.²³ Anderledes så man på det i Flensburg.

»Enquete«- udvalget

I november 1925 kom det magistraten i Flensburg for øre, at byen Beuthen i Østpreussen havde udarbejdet en betænkning om »Die Schädigung

der Stadt durch den Grenzziehung und ihre Bedeutung als deutscher Wirtschafts- und Kulturfaktor im Osten.« Magistraten i Flensborg skrev på foranledning heraf til magistraten i Beuthen og bad om at få betænkningen tilsendt. Tanken var naturligvis, at Flensborg kunne udarbejde en lignende betænkning. Handelskammeret blev, da betænkningen var blevet tilsendt, bedt om at vurdere muligheden for en tilsvarende betænkning om Flensborg. Dr. Schirmeister fra Handelskammeret kommenterede Beuthenbetænkningen overfor magistraten den 7. april 1926. Ideen om en betænkning var god, men problemet var, at det tab Flensborg havde været udsat for ved afståelsen af Nordslesvig, ikke var mulig at kortlægge, da der ikke fandtes pålidelig statistik for årene 1919 og 1920, skrev Schirmeister. En sammenligning af 1913 og 1924 var en mulighed, men det ville blive vanskeligt at adskille afståelsens effekter fra den almene økonomiske krise og inflationens effekter. En anden mulighed var at bruge erhvervstællingen fra 1907 for det afståede område til at måle det økonomiske tab.²⁴ Schirmeister var her inde i velkendte metodiske overvejelser omkring målingen af økonomiske konsekvenser. Statistikmaterialet vedrørende den økonomiske udvikling i Weimarrepublikken, særligt i inflationsårene, er da også spinkelt.²⁵

Det næste initiativ kom fra det danske mindretals fraktion i byrådet, Slesvigske Forening. På deres forslag havde byrådet besluttet at oprette en »Kommission zur Förderung des Wirtschaftslebens der Stadt Flensburg« bestående af folk fra magistraten og byrådet, Handelskammeret og Håndværkskammeret, samt fra forskellige forretninger og virksomheder i byen. Kommissionen skulle indsamle data og udarbejde en betænkning om Flensborgs økonomi og erhvervsliv. Kommissionen holdt sit første møde den 3. december 1926. Dr. Schirmeister foreslog på mødet, at kommissionen vedtog konkrete handlingspunkter med henblik på byens økonomiske udvikling, og at Handels- og Håndværkskammeret udarbejdede en betænkning om afståelsens økonomiske følger. En række initiativer blev efterfølgende foreslået som arbejdsområder for kommissionen. Forslagene var statskreditter til værftet og offentlige anlægsarbejder, forbedring af fragtforhold samt reducerede selskabsskatter for byens erhvervsliv. Forbedring af provinsens jernbanelinier og toldbegunstigelser for eksport-erhvervene med henblik på udførsel til Nordslesvig samt oprettelsen af en dampskibsroute Holland-Rusland-Finland-Sverige via Flensborg blev også nævnt som mulige initiativer.²⁶ Drøftelserne i kommissionen fortsatte på møder i januar og april 1927. I mellemtiden blev tanken om en betænkning om afståelsens økonomiske følger overhalet af et initiativ fra Rigsdagen i Berlin.

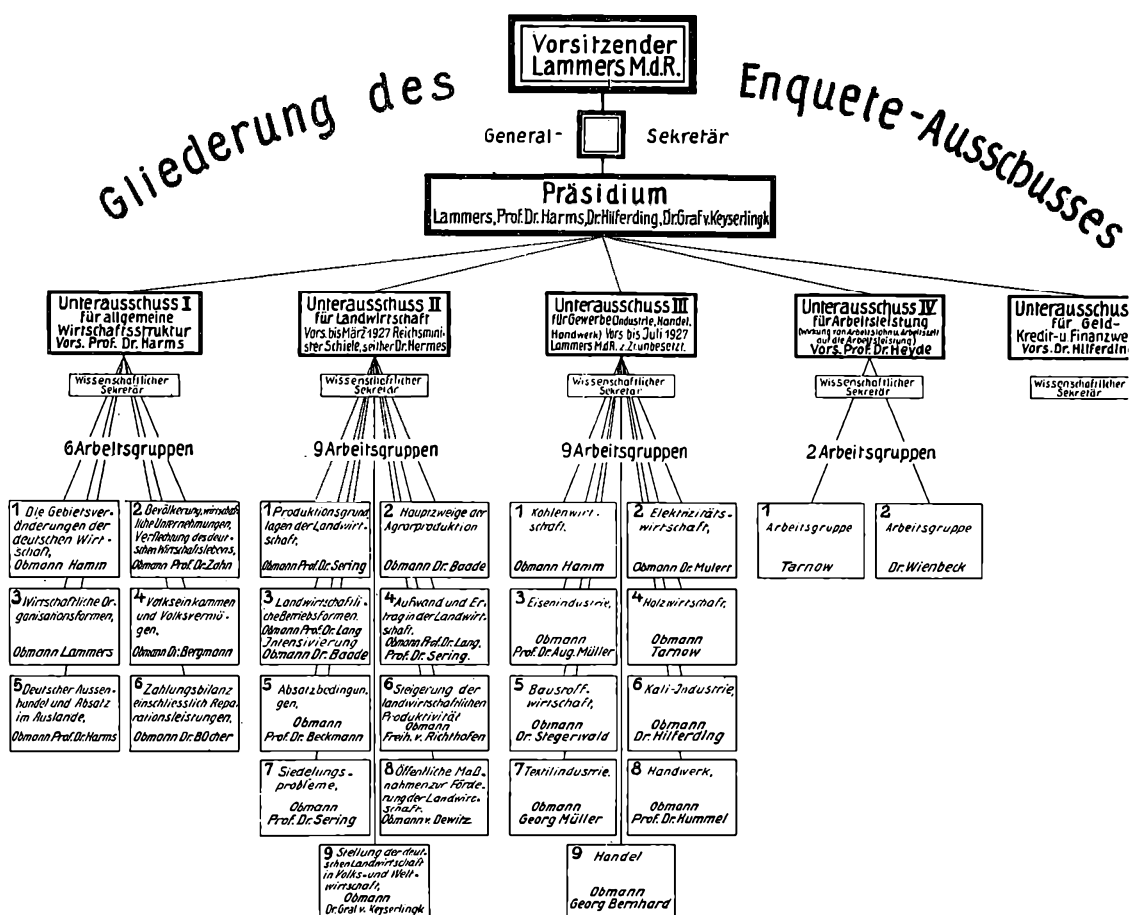
Da Rigsdagen i sommeren 1925 behandlede forslaget om nye toldtarif-

fer, der resulterede i de forhøjede toldsatser på importerede landbrugsvarer som omtalt i forrige kapitel, havde den i hast fået udført en undersøgelse af det tyske landbrugs økonomiske forhold. Undersøgelsen havde afsløret, at det tilgængelige statistiske og videnskabelige materiale om den tyske økonomi var utilstrækkeligt til at give et samlet billede af den tyske økonomis tilstand. En omfattende undersøgelse af alle aspekter i økonomien var eneste mulighed for at indhente den manglende viden til brug for regering og Rigsdag i den økonomiske politik. I efteråret 1925 foreslog *Verein für Sozialpolitik*, at der blev foretaget en undersøgelse af de tyske arbejdsmarkedsforhold. Baggrunden for forslaget var den evige strid om 8-timers arbejdsdagen mellem arbejdsgivere og arbejdere, der siden Stinnes-Legien aftalen i november 1918 havde præget det tyske arbejdsmarked. Der var således fra flere sider rejst forslag om en undersøgelse af den tyske økonomi. Den 5. marts 1926 stillede rigsregeringen derfor forslag om oprettelsen af »*einen Ausschus zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft*«. Forslaget blev vedtaget i Rigsdagen den 15. april 1926, og den 7. juni trådte »Enquete«-udvalget sammen for første gang for at tilrettelægge og fordele undersøgelsesarbejdet. Udvalget bestod af 35 medlemmer, hvor af 11 var valgt af Rigsdagen, 9 af rigsøkonomirådet (Reichswirtschaftsrat) og 9 af rigsregeringen. De 29 valgte medlemmer udnævnte selv de 6 sidste medlemmer. De 35 medlemmer var en blanding af politikere, økonomisk sagkyndige og folk med tilknytning til industri og landbrug. Clemens Lammers (1882-1957), rigsdagsmedlem for Zentrum, blev udnævnt til leder af udvalget. Udvalgets opgave var at udarbejde et samlet billede af den tyske økonomi, med særlig henblik på produktions- og afsætningsforholdene for de forskellige erhvervsbrancher. Det var de store strukturforandringer, den tyske økonomi havde været udsat for siden verdenskrigens begyndelse, der skulle klarlægges. Da udvalget trådte sammen den 7. juni 1926, blev man enig om, at den grundlæggende problemstilling, der skulle besvares, var, om den økonomiske krise i Tyskland var udbuds- eller efterspørgselsbetinget? Dernæst besluttede udvalget at dele opgaven op i fem sagområder med hver sit underudvalg. Sagområderne var den almene erhvervsstruktur, landbruget, handel, håndværk og industri, arbejdsmarkedsspørgsmål, samt penge-, kredit- og finansforhold. De fem underudvalg blev yderligere delt op i sagområder med hver sin arbejdsgruppe. Organisationsstrukturen ses i nedenstående illustration.

En arbejdsgruppe under det første underudvalg for den almene erhvervsstruktur fik til opgave at undersøge: »*Die Gebietsveränderungen der deutschen Wirtschaft*«, og deres indflydelse på den tyske økonomi. Formand for underudvalget til undersøgelse af den almene erhvervsstruktur

blev professor i økonomi Bernhard Harms, der i 1914 havde grundlagt *Institut für Seeverkehr und Weltwirtschaft*, det senere *Institut für Weltwirtschaft*, ved universitetet i Kiel. Formand for »Gebietsveränderungs«-arbejdsgrupper blev den forhenværende økonomiminister Eduard Hamm, DDP, der var forretningsfører for *Der Deutsche Industrie- und Handelskammertag*, en paraplyorganisation for samtlige tyske handelskamre.²⁷

Enqueteudvalget udgav i 1927 et hæfte om udvalgets sammensætning og arbejde. Hæftets beskrivelse vidner om en positivistisk indstilling til undersøgelsens resultater. Således skulle undersøgelsen give den økonomiske videnskab materiale til at løse de grundlæggende problemer i den

Enqueteudvalgets organisation og arbejdsområder. Fra pjecen »Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethode«. 1927.

tyske økonomi. Resultatet skulle tjene som rettesnor for den fremtidige økonomiske politik i Tyskland.²⁸ Formanden for arbejdsgruppen, Eduard Hamm, skrev den 10. februar 1927 til overpræsident Kürbis, at arbejdsgruppen havde indsamlet statistisk materiale om de afståede områder fra 1913, og at dette materiale skulle nu suppleres med oplysninger om udviklingen siden 1913. Dette supplement ville arbejdsgruppen indhente ved at indsamle beretninger om afståelsernes økonomiske betydning med hensyn til skadesfølger og tilpasningsbestrebelse. Hamm bad derfor Kürbis om at udarbejde en indledende beretning om de strukturforandringer grænseændringen i Slesvig havde medført. Det var særligt temaer som afsætningsvanskeligheder, kreditforhold og trafikforhold arbejdsgruppen var interesseret i. Arbejdsgruppen havde også interesse i statslige og private foranstaltninger, der var sat i værk for at udligne og tilpasse sig forholdene efter grænsedragningen. Også Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein, Industri- og Handelskammeret i Flensborg, samt Håndværkskammeret i Altona var blevet bedt om at indsende beretninger herom. Det sidste blev på provinsens opfordring siden ændret til Håndværkskammeret i Flensborg. Beretningerne skulle siden suppleres med mundtlige høringer.²⁹

Flensborgs handel, industri og håndværk

I Flensborg var Handels- og Håndværkskammerne allerede undervejs med en betænkning, og de var da heller ikke længe om at færdiggøre betænkningen »*Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1. Zone an Dänemark*«, som Enqueteudvalget modtog i marts 1927. Betænkningen skulle tiltrække Berlins opmærksomhed mod den nordlige grænseprovinser fortrædeligheder, men betænkningen var ikke uden saglighed, og Schirmeister påpegede i betænkningen reelle økonomiske problemstillinger for Slesvigregionen. Regionens primære problem var ifølge Schirmeister den afsides beliggenhed i forhold til det indre tyske marked. Beliggenheden var særlig problematisk i forlængelse af den koncentrationsproces, som den tyske industri var præget af i efterkrigstiden. Koncentrationsprocessen medførte, at industrivirksomheder med urentable omkostninger blev tvunget til at indstille driften. Høje transportomkostninger var en urentabel omkostning, som virksomhederne i det slesvigske grænseland led særligt under, skrev Schirmeister. Det største problem for erhvervslivet i det flensborgske Handelskammer distrikt var derfor *Deutsche Reichsbahngesellschaft's* uvillighed til at indføre særtariffer for godstranporten til og fra det nordlige grænseland. Udflyt-

ning af virksomheder til det centrale Tyskland og til Hamborg var den største trussel mod Slesvig-Holstens økonomiske eksistens. Senest havde rederiet H.C. Horn ladet elleve nye motorskibe indregistrere ved Hamborgs havn i stedet for i Flensborg. Det er bemærkelsesværdigt, at Schirmeister beskrev den industrielle strukturudvikling som et problem, før han gik over til grænsedragningens økonomiske følger. Med hensyn til afståelsen af Nordslesvig skrev Schirmeister, at: *»ein Seit Jahrhunderten zusammengehörender einheitlicher Wirtschaftskörper durch eine recht unglückliche Grenzziehung (hart vor den Toren der Stadt Flensburg) auseinander gerissen ist.«* Den uheldige grænsedragning betød, at områderne nord og syd for den nye grænse havde mistet afsætningsmarkeder, der måtte udlignes ved en omstilling af økonomien. Denne omstilling havde vist sig uhyre vanskelig på grund den generelle nedgang i konsum efter krigen. Nord for grænsen led landbruget over tabet af det tyske afsætningsmarked, og syd for grænsen var det Flensborgs industri og handel, der var hårdest ramt af grænsedragningen. Den flensborgske industri og handel havde haft sin hovedafsætning nord for grænsen og derfor var de økonomiske skader her særligt store, skrev Schirmeister. Det var en anden fortolkning end magistraten havde fremlagt i oktober 1919, hvori det sydlige opland blev beskrevet som Flensborgs vigtigste afsætningsmarked.

Som Enqueteudvalget havde ønsket, kom Schirmester også ind på de foranstaltninger, der var iværksat for at kompensere tabet af Nordslesvig. Schirmester nævnte flere af de foranstaltninger, der her har været omtalt. Jernbanelinjen Flensborg-Husum-Bredstedt var ifølge Schirmeister den vigtigste compensation, der gav Flensborg mulighed for at udvide afsætningsmarkedet mod syd. Hindenburgdæmningen, inddæmningen af Sönke-Nissen kogen og udstykningen omkring Flensborg var ifølge Schirmeister også vigtige tiltag. Frihavnen havde derimod været en fiasko, og det først og fremmest fordi Kiel havde fået en tilsvarende frihavn, og fordi mulighederne for at anlægge bearbejdende industri indenfor frihavnens mure var begrænset. Kapitalmangel var et andet hovedproblem for byen og de i 1925 givne 1,2 millioner Reichsmark i kreditter til Flensborgs handel og industri, samt de 500.000 Reichsmark til detailhandelen i 1926 var tiltrængte om end utilstrækkelige tilskud. Schirmeister sluttede sin betænkning med en ønskeliste til nye økonomiske tiltag. Udbygning af jernbanestrækningerne Flensborg-Lindholm til en hovedbane, hvorved der kunne indsættes gennemgående tog fra Flensborg til Westerland, var et højt ønske, ligesom en udbygning af strækningen Flensborg-Kiel og indsættelse af hurtigtog på strækningen Flensborg-Kiel-Lübeck-Berlin var et ønske. Udbygning af landevejene i provinsen til motorkøretøjer var ikke blot et ønske, men en nødvendighed skrev Schirmeister. Et tredje ønske

var, at der blev afsluttet en bedre handelstraktat mellem Tyskland og Danmark. Som omtalt i forrige kapitel var Handelskammeret ikke tilfreds med den af Tyskland og Danmark i 1926 indgåede traktat om tyske handelsrejsendes behandling i Danmark, der stadig ikke gav de tyske handelsrejsende mulighed for at rejse frit i de danske landdistrikter. Handelskammeret ønskede stadig at få indrettet et dansk-tysk toldkontor i Flensborg, hvilket var blevet afvist af den danske regering i flere omgange. Desuden var der behov for udførselslettelse for den flensborgske industri og handel. De udførselsbegrænsninger, som industrikartellerne havde gennemført, var til stor skade for den flensborgske industri. Som et minimum burde engroshandelen få fri udførselsret til det afståede område. Endelig måtte det tyske *Reichbahngesellschaft* give fragtteltelser til *der Nordmark*, på samme måde som Østpreussen havde fået. Og så burde selskabsskatterne i det nordlige grænseland sænkes, og byerne og kommunerne i stedet modtage en større andel af indkomstskatterne. Grænseområdernes integration i den tyske økonomi var ikke kun en økonomisk nødvendighed, sluttede Schirmeister betænkningen, men også det bedst egnede middel til at afværge udenlandsk støttede separatist- og løsrivelsesbestrebelse i de tyske grænseprovinser.³⁰

Håndværkskammeret havde dertil udarbejdet en tillægsberetning, der blev tilsendt Enqueteudvalget sammen med Handelskammerets betænkning. Ifølge Håndværkskammeret havde afståelsen af Nordslesvig frataget det flensborgske håndværk en væsentlig del af dets eksistensgrundlag. Men håndværket i Flensborg havde også lidt under den almene økonomiske tilbagegang for handelen og industrien i Flensborg. Den stigende arbejdsløshed havde medført et stigende antal selvstændige håndværkere i byen, da mange forsøgte at komme ud af arbejdsløsheden af denne vej. Antallet håndværkere var altså steget samtidig med at antallet af håndværksmæssige opgaver var reduceret, hvilket skærpede konkurrencen betydeligt. Håndværkskammeret sluttede også sin betænkning af med en ønskeliste. Frem for alt var der behov for langfristede kreditter til håndværket, for at det flensborgske håndværk kunne modstå konkurrencen fra industrien i Hamborg og Kiel. Preussen havde givet 300.000 Reichsmark i kreditter til det flensborgske håndværk i 1925, men det rakte ikke langt. Håndværkskammeret henviste også til det objektivt set frugtbare arbejde, der blev gjort på dansk side af grænsen i kreditmæssig henseende. Et andet ønske var en forbedring af de håndværksmæssige uddannelsesmuligheder i regionen. I Nordslesvig blev håndværkerne nu uddannet på det teknologiske institut i København, der udførte et intensivt dansk kulturarbejde. Det flensborgske håndværk risikerede at blive overgået i kvalitet, hvis ikke der blev sat ind på uddannelsessiden. Håndværkskammeret hav-

de selv grundlagt en organisation, der arrangerede rådgivning og kurser i bogføring, og bad om støtte hertil. Endelig nævnte Håndværksskammeret skattelettelser som en vej til at styrke håndværkets konkurrenceevne.³¹

Heller ikke Håndværksskammerets betænkning var uden saglige forslag og synspunkter. At styrke den uddannelsesmæssige side af erhvervet var et fagligt rationelt synspunkt at fremhæve. Den voksende konkurrence fra industriens masseproduktion var da også meget reel for håndværket i mellemkrigstidens Tyskland. Det var dog generelle betingelser for håndværket. For det flensborgske håndværk kom grænsedragningsproblematikken og tabet af det nordslesvigske kundemarked oveni i disse problemer. Betænkningerne skrevet af Handelskammeret og Håndværksskammeret skal imidlertid også ses i lyset af de forventninger om statslig støtte, som Sofortprogrammet af 1926 havde udløst. Forhandlinger om Reichgrenzhilfemidlerne af 1927 til »*wirtschaftlich oder kulturell besonders bedrängte preussische Grenzgebiete*« var endnu ikke afsluttet, da Enqueteudvalget henvendte sig til Kürbis i februar 1927. I den situation kunne provinsen Slesvig-Holsten dårligt opfatte henvendelsen som andet end et oplæg til en grænsepolitisk kompensation for afståelsen af Nordslesvig. Afståelsen af Nordslesvig havde da også haft reel økonomisk betydning for provinsen og ikke mindst for Flensborg. Som det er fremgået i de forrige kapitler, blev der fra dansk side gjort meget for at afskære den økonomiske indflydelse fra syd. Grænsen skulle »føles«, som det blev sagt i det danske udenrigsministerium, og i Flensborg blev grænsen følt, særligt efter hyperinflationens afslutning. Sofortprogrammet havde imidlertid vist, at der var mange grænseprovinser om budet på den økonomiske kompensation. Skulle Berlin overbevises om provinsens særlige behov for økonomisk hjælp, måtte der derfor tages særligt overbevisende argumenter i brug om provinsens økonomiske nødtilstand. Det var økonomisk incitamentspolitik med negative fortegn.

Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage

I Flensborg ville overborgmesteren og magistraten gerne uddybe de økonomiske konsekvenser af Nordslesvigs afståelse for Enqueteudvalget, og man arbejdede videre med ideen om en samlet Flensborgbetænkning. Den 20. april 1927 bad overborgmester Todsén forskellige institutioner i byen om at bidrage med beretninger om konsekvenserne af Nordslesvigs afståelse for deres arbejdsområder. I slutningen af april modtog overborgmesteren beretningerne og forfattede deraf en sammenfatning, som han via regeringspræsident Johansen sendte til Enqueteudvalgets arbejds-

gruppe i Berlin den 10. maj 1927. Hensigten var at påpege, at også de liberale erhverv og byens institutioner var ramt af Nordslesvigs afståelse, en ikke uvæsentlig oplysning.³²

De tre betænkninger udarbejdet til Enqueteudvalget i 1927 blev grundlag for en samlet trykt betænkning, som magistraten i Flensborg udgav i marts 1928. Titlen på betænkningen, der ikke efterlod tvivl om konklusionen, var »*Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage nach der Abtretung Nordschleswigs.*« Betænkningen indeholdt en beskrivelse af alle områder, hvor afståelsen af Nordslesvig mentes at have forårsaget økonomisk tilbagegang, og det var ikke så få områder. Landsretten i Flensborg havde mistet otte amtsretter i sit distrikt ved afståelsen af Nordslesvig, og det gav selvsagt advokaterne i Flensborg forringede forretningsmuligheder. Advokaterne i Flensborg havde i 1927 ingen opgaver i Nordslesvig, da retsforholdene nord og syd for grænsen var forskellige. Mange private lægepraksiser i Flensborg havde mistet patienter i det nære opland nord for byen, der nu betjentes af danske læger. For diakonisseanstalten gav den formindskede tilgang af nye »Probeschwestern« (sygeplejersker) problemer, da de nordslesvigske søstre ofte havde været meget velegnede og dygtige. St. Fransiskus hospitalet havde mistet 2/3 af sit patientgrundlag og havde haft store finansielle vanskeligheder siden. De flensborgske arkitekter havde traditionelt haft deres hovedmarked i Nordslesvig, mens området syd for Flensborg blev betjent af arkitekter fra Kiel og Rendsborg. Det var særligt Tønder, Sønderborg, Aabenraa, Gråsten, Als og nordsiden af Flensborg fjord, der havde været arkitekternes marked. Det statslige gymnasium i Flensborg havde haft 41 nordslesvigske elever af i alt 410 elever i 1914. I 1926 havde gymnasiet 3 nordslesvigske elever ud af 318. På pigegymnasiet, Lyzeum, var der under krigen i gennemsnit 20-25 elever fra Nordslesvig, mens der i 1927 blot var 2 nordslesvigske elever på skolen. En samlet opgørelse viste, at hvor der i 1919 var 135 nordslesvigske elever at finde på de flensborgske skoler var der i 1926 kun 25 nordslesvigske elever i Flensborg.³³

Magistratens skatteafdeling havde forsøgt at sammenligne det skattepligtige nettoudbytte fra byens virksomheder med et afkast på minimum 1.500 Reichsmark i 1913 og med minimum 2.000 Reichsmark i 1925. Skatteafdelingen indrømmede, at inflationen gjorde sammenligningen vanskelig, men man havde forsøgt at indeksberegne forskellen ved at nedskrive 1925 værdierne med 25%. Resultatet viste, at stort set alle erhverv havde en dårligere indtjening i 1925 end i 1913. Mens det samlede skattepligtige nettoudbytte i 1913 udgjorde 12,5 millioner Reichsmark, udgjorde det samlede, og omregnede, nettoudbytte i 1925 kun 6,8 millioner Reichsmark. Der var 5,7 millioner Reichsmark til forskel.³⁴ Sammenligningen

mellem udbyttetallene fra 1913 og 1925 er behæftet med stor usikkerhed og nedskrivningen af 1925-værdierne med 25% var foretaget efter et skøn, men til gengæld giver opgørelsen et reelt billede af erhvervsstrukturen i de to år. Det var også denne opgørelse Karl Weigand anvendte i sin analyse af Flensborgs erhvervsstruktur før 1914, som blev beskrevet i kapitel 3. Magistratens resultat er vist i nedenstående tabel.

Ser man på erhvervsstrukturen og antallet af virksomheder, fremgår det, at antallet af håndværks- og detailhandelsforretningerne var steget betydeligt i 1925. Til gengæld var antallet af industrivirksomheder og rederier blevet mindre. Denne nedgang havde sammenhæng med den generelle koncentrationsproces i det tyske erhvervsliv, men også med en nedgang i afsætningen til det øvrige Tyskland. Afståelsen af Nordslesvig har derimod betydet mindre for denne nedgang. Det var i højere grad detail- og engroshandelen, samt håndværket, der havde haft en betydelig afsætning i Nordslesvig før 1920. Som Håndværkskammeret havde gjort opmærksom på i sin betænkning til Enqueteudvalget, var antallet af virksomheder således øget, samtidig med at afsætningen og kundekredsen var blevet reduceret. Ændringerne i den flensborgske erhvervsstruktur tyder dog på, at det i højere grad var den generelle tyske strukturudvikling og industriens koncentrationsproces, der lå bag byens erhvervsmæssige problemer, end det var tabet af det nordslesvigske marked. Tabet af Nordslesvig som afsætningsmarked har til gengæld forøget det flensborgske erhvervslivs problemer. Det nære regionale opland at falde tilbage på i krisetider var blevet væsentligt formindsket. Det samme gjaldt de flensborgske arbejds-markedsforhold, der havde ændret sig væsentligt med grænsedragningen. Hvor tjenestefolk og arbejdere fra Flensborg før i tiden kunne finde arbejde i Nordslesvig ved landbruget, håndværket eller teglværkerne, var denne mulighed nu udelukket. Og med krisen i landbruget var der intet arbejde

»Reinertrag« – Skattepligtig nettoudbytte i Flensborg virksomheder 1913 og 1925.						
Branche	1913			1925		
	Antal virksomheder	Nettoudbytte GM	Pr. virksomhed	Antal virksomheder	Nettoudbytte RM	Pr. virksomhed
Håndværk	609	1.952.900	3.207	753	2.254.235	2.994
Detailhandel	684	4.039.350	5.905	731	2.777.747	3.800
Engroshandel og banker	81	1.440.700	17.786	89	763.775	8.582
Industri	43	1.090.400	25.358	36	414.162	11.504
Forskellige	99	787.200	7.952	96	430.707	4.487
Skibsfart	55	3.205.060	58.274	33	183.093	5.548
I alt	1571	12.515.610	7.967	1.738	6.823.719	3.926

Tabel 10.6 Kilde: Flensborgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 14.

at finde uden for Flensborg. Arbejdsløsheden i Flensborg havde været højere end både det preussiske og det tyske gennemsnit siden 1924. Ved årskiftet 1926-27 havde der været over 3.250 arbejdsløse eller 5 arbejdsløse per 100 indbyggere i Flensborg. Antallet var siden faldet og lå ved årskiftet 1927-28 på lidt over 2.000 eller 3 arbejdsløse per 100 indbyggere. Det var stadig over det tyske gennemsnit på 1,5 arbejdsløse per 100 indbyggere.

At byens skattegrundlag havde forandret sig væsentlig efter krigen fremgår af en opgørelse, magistraten havde lavet over byens skatteindtægter i 1913 og 1927, som vist i nedenstående tabel.

Igen er det ikke den beløbsmæssige sammenligning, der skal lægges vægt på, men skattestrukturens forandring. Opgørelsen er ganske interessant, da den viser den skatteomlægning, der var fulgt med systemskiftet i 1918. Hvor byen i 1913 kunne hente 54,1% af sin skatteindtægt ved indkomstskatter, var denne mulighed afskåret i 1926. I stedet fik byen overført en andel af indkomst- og selskabsskatterne på rigsniveau. Hertil kom andele af tinglysningsafgifter og omsætningsafgifter. Overførslerne udgjorde omtrent 39% af byens skatteindtægter. Det var et væsentligt tab af selvstændighed, som lå i denne omlægning. Dertil havde byen hævet sin indkomst af selskabsskatter fra 13,4% til 20,2%. Byen var blevet afhængig af overførsler fra centralmyndighederne og af byens egne selskabsskatter. Og som omtalt var virksomhedernes nettoudbytte, der var grundlaget for selskabsskatten, reduceret betydeligt siden 1913.

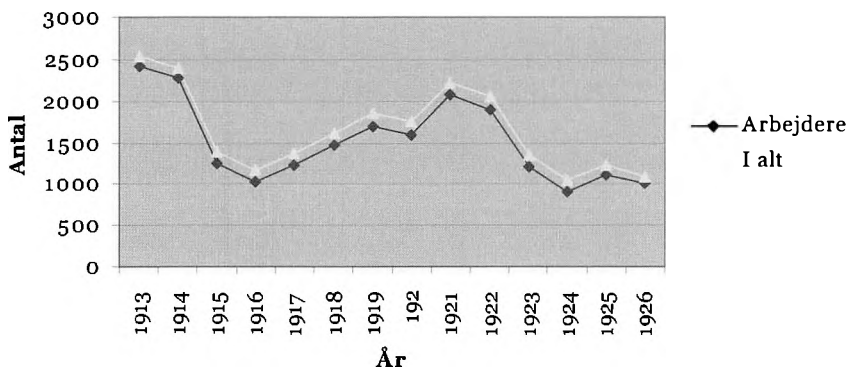
Fordeling af Flensborg bys skatteindtægter 1913 og 1927 (Brutto)				
Skat	1913		1927	
	RM	Procent	RM	Procent
Kommuneindkomstskat	1.492.00	54,1%		
Andel af Rigsindkomst- og selskabsskatter			1.300.000	29,88%
Kommunegrundskat	685.900	24,87%	900.000	20,69%
Huslejeafgift			500.00	11,49%
Andel af tinglysningsafgifter			150.000	3,45%
Ejendomsskatter	47.100	1,71%		
Selskabsskatter	369.100	13,38%	880.000	20,23%
Virksomhedskat (Betriebssteuer)	13.200	0,48%		
Andel af omsætningsafgift			240.000	5,52%
Forlystelsesafgift (Lustbarkeitssteuer)	64.300	2,33%	150.000	3,45%
Hundeskat	21.200	0,77%	40.000	0,92%
Værditilvækstskat	32.100	1,16%	100.000	2,3%
Spiritusbevillingsafgift	10.500	0,38%	12.000	0,27%
Øl- og spiritusafgift	20.200	0,73%	50.000	1,15%
Andre	2.400	0,09%	28.700	0,65%
I alt	2.758.000	100%	4.350.700	100%

Tabell 10.7 Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 36.

Skibsfartens tilbagegang var bemærkelsesværdig. Det vidner tilbagegang i indsejlingen af varer til Flensborg havn om. Indsejlingen af varer var i 1925 kun på 39,5% af mængden indsejlet i 1913. Indsejling af trævarer var på 38,7% af 1913 mængden og indsejlingen af kvæg 52,6%. Udsejlingen af varer lå i 1925 på 84,1% af 1913-niveauet og af trævarer på 34%. Flensborg-Stettiner Dampskibsselskabet kunne påvise en tilbagegang i fragttransporten til Flensborg fra 27.000 ton varer i 1913 til 13.400 ton varer i 1926, og i fragttransporten fra Flensborg fra 8.400 ton i 1913 til 2.800 i 1926.³⁵ Havnen i Flensborg beskæftigede kun 75 havnearbejdere mod 350 i 1913. Skibsværftets tilbagegang var den mest mærkbare i beskæftigelsesmæssig henseende, som vist i nedenstående figur. Fra at have haft 2.543 ansatte i 1913 havde værftet i 1926 kun 1.096 ansatte. De sidste krigsår og tiden indtil 1921 havde ellers været præget af fremgang, men herefter var det gået støt ned ad bakke. Da værftet var byens største arbejdsplads, havde den beskæftigelsesmæssige tilbagegang stor betydning for byen, uanset hvilke årsager der lå bag. Skibsværftets omsætning og udvikling kunne, ligesom havnens omsætning, kun i mindre grad, hvis overhovedet, have været afhængig af Nordslesvig som afsætningsmarked. Det var de store tyske rederier i Hamborg og Bremen, og fragten til og fra de øvrige tyske havne, der havde svigtet. Desuden havde skibsværftet forpasset visse chancer i forbindelse med handelsflådeopbygningen og krigsskadeserstatningerne, som omtalt i kapitel 7.

For at påvise et omsætningsmæssig tab ved afståelsen af Nordslesvig havde Magistraten gennemført en rundspørge blandt virksomheder i Flensborg om den nøjagtige omsætningsmæssige betydning af Nordslesvigs afståelse for de enkelte firmaer. 52 engroshandelsfirmaer var blevet

Beskæftigede ved Flensborg Skibsværft 1913-1926

Figur 10.1 Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. s. 16.

spurgt, og svaret så ud som i nedenstående tabel. Skal de 52 engrosvirksomheders opgivelser tages for gode varer, var disse virksomheders omsætning i Nordslesvig faldet med 88,5% i perioden 1913 til 1926. Opgivelserne skal imidlertid ikke tages for gode varer. For det første var det mere end sandsynligt, at virksomhederne overvurderede omsætningen i Nordslesvig i 1914. Det skulle syndikus for Håndværkskammeret, Dr. Hähnsen, ifølge Karl Weigand have udtalt var tilfældet.³⁶ Incitamentet til at angive en forstørret omsætning var chancen for kompensationer, der jo var betænkningens hovedformål. For det andet er prissammenligningen mellem guldmark i 1913 og Reichsmark i 1926 heller ikke meningsgivende. Købekraften havde ændret sig markant i den mellemliggende periode.

Magistraten havde på samme måde spurgt 55 industrivirksomheder om afståelsens omsætningsmæssige betydning, og her nåede man frem til en tilbagegang på 95%, fra 7,8 millioner guldmark i 1913 til 400.000 Reichsmark i 1926. At omsætningen i Nordslesvig var faldet drastisk siden grænsedragningen, eller rettere siden november 1923, er der ingen tvivl om. At den skulle være faldet med præcis 95% er til gengæld tvivlsomt.

Årsagen til den omsætningsmæssige tilbagegang i Nordslesvig var ifølge betænkningen den danske protektionisme, der ikke kun var toldmæssigt, men også teknisk baseret. Den danske engroshandel havde udnyttet det forhold, at udenlandske handelsrejsende ikke måtte rejse i landdistrikterne. At importvarer i Danmark blev mærket med betegnelsen »udenlandsk«, mens der samtidig blev ført en »køb-dansk« propaganda, var en anden side af pro-

Den flensborgske engroshandels omsætning i Nordslesvig 1913 og 1926					
Branche	Antal firmaer	Omsætning i Nordslesvig 1913 (GM)	Procent af samlet omsætning 1913	Omsætning i Nordslesvig 1926 (RM)	Omsætning i Nordslesvig i forhold til 1913 omsætning (1913=100)
Kolonialvarer	12	5.300.000	60%	300.000	5,6%
Farvehandel	6	475.000	60%	20.000	4,2%
Manufakturhandel	5	600.000	50%	300.000	50%
Sko	1	70.000	-	17.000	24,3%
Stangjern m.m.	3	400.000	50%	10.000	2,5%
Jernvarer, husholdningsartikler, glas og porcelæn	5	900.000	40%	200.000	22,2%
Bageriartikler	3	150.000	-	-	0
Korn og foderstof	3	1.300.000	25%	-	0
Byggematerialer	5	960.000	40%	120.000	12,5%
Træ	3	700.000	35%	40.000	5,4%
Heste	6	800.000	-	350.000	43,7%
I alt	52	11.655.000		1.357.000	11,5%

Tabell 10.8 Kilde: Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage. (1928) s. 19.

tektionismen, ligesom den danske stats køb-dansk politik ved offentlige byggerier var til Flensborgs ugunst. Disse betragtninger var ikke uden hold i virkeligheden, men at de danske foranstaltninger blandt andet var affødt af den voldsomme vareindstrømning fra Tyskland under inflationen, nævnte betænkningen ikke. Tabet af omsætning i Nordslesvig var under alle omstændigheder et tab af rentabilitet for de flensborgske virksomheder, som magistraten skrev. Den nordslesvigske omsætning havde været en udbytterig omsætning, og den havde været med til at finansiere forretningsudvidelser mod syd, øst og vest. Med koncentrationsprocessen i den tyske industri og handel var den flensborgske industri og handel sat under yderligere pres. Magistraten kunne på det grundlag konkludere: »*So ist als Ergebnis festzustellen, dass Flensburg sich in einer schweren Bedrängnis befindet, wie wohl kaum eine andere Stadt des Reiches.*« Der var derfor brug for ekstraordinære foranstaltninger fra rigets og den preussiske stats side, hvis der skulle rettes op på den tilbagegang byen havde oplevet siden 1913.³⁷ Betænkningen blev afsluttet med en liste over de foranstaltninger, byen gerne så gennemført, en liste der var identisk med de foranstaltninger, Handelskammeret havde beskrevet overfor Enqueteudvalget.³⁸

Det var svært at sætte præcise tal på tabet af Nordslesvig, men de oplysninger, overborgmesteren og magistraten havde beskrevet i betænkningen af marts 1928, viste trods alt, at de økonomiske og erhvervsmæssige strukturer i byen havde forandret sig markant siden 1913. Afståelsen af Nordslesvig var dog kun én af årsagerne til denne strukturforandring. Flensborg havde frem for alt mistet status som centerby for byens nordlige opland. Flensborg havde været regionens eneste landsdelscenter i kraft af de centerfunktioner, byen besad i forhold til oplandet. De liberale erhverv og institutioner som læger, sygehuse, apoteker og skoler er væsentlige centerfunktioner. Advokater og arkitekter var også eksempler på funktioner, der fortrinsvis skulle findes i de bymæssige centre. Sygehuse, skoler, advokater og apoteker er funktioner, der er afhængige af det omgivende samfunds politiske og administrative strukturer og lovgivning. Befolkningen i Nordslesvig valgte derfor at finde disse funktioner indenfor landets nye grænser i stedet for i Flensborg, hvor funktionerne stadig var at finde. Som påvist i forrige kapitel var bestræbelserne på dansk side i høj grad rettet mod at afskære Flensborgs centerposition og at vende befolkningens økonomiske og kulturelle orientering mod nord. Der var på den måde en virkelighed bag den flensborgske betænkning. Men det var i ligeså høj grad den generelle økonomiske tilbagegang og strukturforandringerne i Tyskland, der havde ramt Flensborgs økonomi og erhvervsliv. Det var vanskeligt for Flensborgs industri, handel og skibsfart at konkurrere med de centraltyske virksomheder, ikke mindst på grund af byens beliggenhed

og afstanden til de centraltyske markeder. Den koncentrations- og karteldannelsesproces, der fandt sted i det tyske erhvervsliv i 1920'erne, skabte samtidig ulige konkurrenceforhold, som de små Flensborgvirksomheder ikke havde mulighed for at spille med i. Tabet af Nordslesvig var på den måde faldet på et særligt uheldigt tidspunkt for Flensborg. Udviklingen i den tyske økonomi betød, at det nordlige opland var særligt savnet i mellemkrigstidens Flensborg.

Hensigten bag Flensborgbetænkningen var ikke til at tage fejl af. Betænkningen skulle udløse en storstilet finansiel støtte til byen fra de preussiske og rigscentrale myndigheder i Berlin. Byen havde netop fået bevilget 1 million Reichsmark til opførelsen af det tyske hus gennem Reichgrenzhilfe, og det gav grund til optimisme. Samtidig med betænkningens udgivelse i marts 1928 stillede magistraten i Flensborg forslag om, at midler fra Reichgrenzhilfe blev anvendt til en »Hilfsfond« for den flensborgske industri og handel. Men overpræsident Kürbis og regeringspræsident Abegg bakkede ikke op om dette ønske og fandt Flensborgs klagesang for overdrevet. Den foreslåede hjælpefond blev heller ikke realiseret. Forventningerne om nye bevillinger skulle endnu engang forblive uindfrie. Berlin havde med Reichgrenzhilfebevillingen i 1927 for sidste gang ladet Slesvig-Holsten være den største aktør i de økonomiske grænseprogrammer. Efter 1927 rettede Tyskland sin grænsepolitiske opmærksomhed mod øst.

Enqueteudvalgets beretning

Flensborgmagistraten henvendte sig med betænkningen af marts 1928 også til Enqueteudvalget, der fortsat arbejdede på en endelig beretning om de forskellige tyske territorieafståelsers betydning for den tyske økonomi. I Flensborg og provinsen som sådan håbede man, at Enqueteudvalgets beretning om de slesvigske forhold ville give det nordlige grænseland den opmærksomhed fra regeringer og Rigsdag i Berlin, som syntes så svær at opnå fra regionalt holdt. Beretningen fra Enqueteudvalget blev først udgivet i 1930, og den gav efter alt at dømme ikke den opmærksomhed, som provinsen havde håbet på. Beretningen blev skrevet af professor i økonomi ved universitetet i Kiel August Skalweit (1879-1960). Beretningen »*Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft. Bd. 1 Der deutsche Osten und Norden*«, indeholdt, som titlen antyder, beretninger om både de østlige og nordlige afståelser. I bind to fulgte beretninger om de vestlige territorieafståelsers betydning. Østområderne blev først beskrevet på 112 sider og herefter fulgte beretningen om det nordlige grænseland på 34 sider. Sideantallet mere end antyder, hvor hovedvægten lå. August Skalweits beret-

ning indledtes med en beskrivelse af det afståede Nordslesvigs demografiske og erhvervmæssige forhold. Hovedbudskabet var, at Nordslesvig var meget tyndt befolket, at landbruget for hovedpartens vedkommende var baseret på kvægopdræt, og at der så godt som ingen industri var at finde i de nordslesvigske byer. Skalweit konkluderede på den baggrund, at afståelsen ikke havde været et stort tab for den tyske økonomi, da den nordslesvigske produktion uden problemer kunne erstattes internt. *»Denn auf keinem Gebiete hatten es die abgetretenen dünn besiedelten Landkreise bis zu dem Zeitpunkte der Abtretung zu einer solchen Entwicklung ihrer Wirtschaft zu bringen vermocht, dass durch die Ablösung eine nachhaltige Störung der deutschen Gesamtwirtschaft hätte eintreten können.«* Anderledes var det, når man betænkte det afståede områdes potentielle udviklingsmuligheder, og når man så på det lokale slesvigske område. Her var der tale om en *»höchst empfindliche Amputation.«*³⁹

Herefter beskrev Skalweit de tab, der var tale om. Hvad landbrugsproduktionen angik, var den slesvig-holstenske kvægbestand fra 1913 genoprettet i 1927, og hestebestanden allerede i 1923. Landbrugets økonomiske problemer i Slesvig-Holsten kunne således ikke stamme fra afståelsen, men fra den generelle landbrugsøkonomiske udvikling. Det største tab ved Nordslesvigs afståelse var af afsætningsmæssig art, hvad Skalweit også benævnte *»Das Flensburger Problem«*. Flensborg var præget af små og mellemstore virksomheder, og byen havde kun få store virksomheder, med skibsværftet som absolut største arbejdsplads. Denne erhvervsstruktur betød, at den koncentrations- og rationaliseringsproces, som den tyske industri havde indledt efter krigen, havde skabt vanskeligheder for Flensborg. Flensborgs geografiske beliggenhed var et stort problem, da virksomhedernes transportomkostninger udgjorde en belastning for konkurrenceevnen. Tabet af det nordslesvigske marked kom oven i dette problem. Nordslesvig havde været et lokalt marked for den flensborgske industri og handel, hvor konkurrencen fra Kiel, Lübeck og Hamborg ikke voldte problemer. Afsætningen i Nordslesvig var efter 1920 blevet besværet af den danske regerings protektionistiske foranstaltninger, som herkomstmærkning og forbudet mod at gøre handelsrejser i landdistrikterne. Med hensyn til afsætningen i Nordslesvig gengav Skalweit tallene fra Flensborgbetænkningerne, der havde vist en tilbagegang på 95% af afsætningen for industrien og på 88,5% for engroshandelen. Skalweit bemærkede dog, at Handelskammerets tal indeholdt nogen usikkerhed.⁴⁰

Skalweit tog derefter fat på 100-millioner fonden, Nordmarkfond, og dens betydning for genopbygningen. Ideelt set var Nordmarkfondprogrammet *»et tysk-statsligt glansstykke«*, skrev Skalweit. At programmet i materiel henseende ikke kunne gennemføres var til gengæld tragisk. Men arbejdet

var ikke omsonst, og Nordmarkfondens retningslinier var stadig gældende for den økonomiske grænsepolitik. At Flensborg modtog omtrent halvdelen af de 100 millioner Reichsmark var berettiget, da Flensborgs kommercielle og industrielle eksistens var ramt af afståelsen. Frihavnen havde desværre vist sig ikke at kunne opfylde forventningerne, men det skyldtes ikke, som Handelskammeret fremførte, at der var anlagt en frihavn i Kiel. Flensborgs beliggenhed var også for frihavnsens vedkommende den afgørende ulempe, fjernt fra de store vandtrafikårer Kielerkanalen og Elben.⁴¹

Slutteligt kom professor Skalweit ind på eventuelle fremtidige fordringer i grænselandet. Efter Skalweits og Enqueteudvalgets opfattelse lå det væsentligste indsatsområde på »Landeskulturarbeiten« og i infrastrukturelle investeringer. Der lå omtrent 350.000 ha ubenyttet land i Slesvig-Holsten, som kunne udnyttes til udstykning og oprettelse af nye landbrug. Det ville være af stor gavn for det tyndt befolkede Slesvig, og det ville give det flensborgske håndværk og industri nye afsætningsmuligheder. Dertil skulle jernbaner og veje udbygges og forbinde Flensborg med de ny indviede landbrugsområder. Flensborg-Husum banen og Hindenburgdamm havde været væsentlige forbedringer i den retning. Skalweit sluttede med en diskussion af de trafikale problemer i Slesvig-Holsten, som ifølge Skalweit var blevet forsømt lige siden jernbanernes ungdom. Både den danske helstatsregering og siden den preussiske regering havde forsømt at udbygge den østlige jernbanelinie, således at denne var gået via de nordslesvigske byer Haderslev og Aabenraa, over Flensborg, Kiel og Lübeck til Berlin og Hamborg. I den forbindelse havde den protektionistiske preussisk-tyske handelspolitik siden 1879, og dertil den danske økonomis indstilling på landbrugseksport til England, betydet, at der ikke blev anlagt gennemgående trafikale forbindelser fra Slesvig-Holsten til Danmark. »Die Grenze an der Königsau wirkte wie eine unübersteigbare Mauer,« skrev Skalweit.⁴² Endelig var provinsen også blevet ramt af provinshovedstaden Kiels tilbagegang, efter at Tyskland måtte give afkald på krigsflåden. Skulle provinsen Slesvig-Holsten ud af sit dødvande, måtte også provinshovedstadens økonomiske kraft styrkes, med udgangspunkt i havnen og østersøhandelen. »Es wird jene grosse Aufgabe, die der Staat vor den Gebietsveränderungen nur unvollkommen zu lösen verstanden hatte, erfüllt werden, dass die Nordmark, wie es der Volkseinheit entspricht, fest und unlöslich mit dem reiche zu einer Einheit verbunden wird«, sluttede Skalweit.

Enqueteudvalgets beretning var langt fra den klagesang, der kunne være forventet. Skalweits beretning bærer præg af saglighed og delvis national neutralitet. Ganske vist viderebragte han Flensborgmagistratens usikre angivelser af afsætningstab i Nordslesvig, men Skalweit fik påvist, at de flensborgske og slesvig-holstenske strukturproblemer havde flere årsager

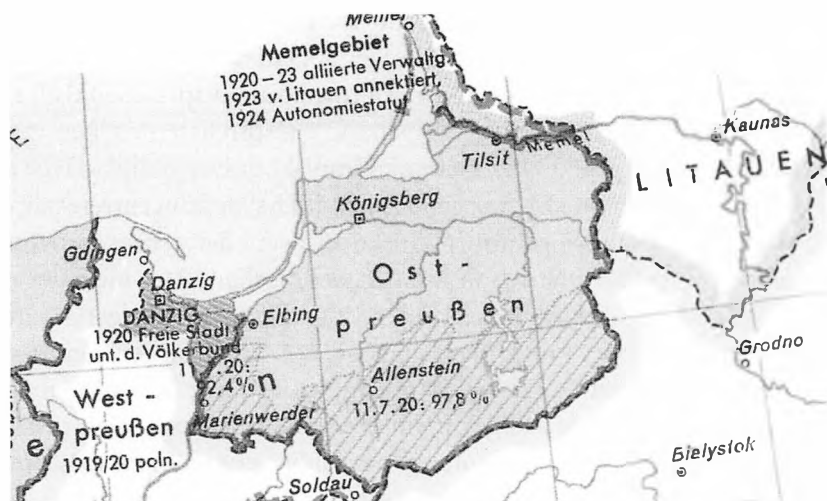
end den nye grænse. Således pegede Skallweit på koncentrations- og rationaliseringsprocessen i den tyske industri, som et størrere problem for den flensborgske industri end afståelsen. Endelig var det bestemt ikke kotume at henvise til de forudgående historiske betingelser for den slesvigske situation, og slet ikke at henvise til den preussiske forsømmelse af regionen i tiden 1867 til 1920. Det er også værd at bemærke, at Skallweit ikke pegede på en grænserrevision som løsning på Slesvig-Holstens økonomiske problemer og heller ikke pegede på grænselandets kulturelle behov, som det ellers var blevet traditionen i betænkninger om den slesvig-holstenske genopbygning. I stedet var det landindvindingen og jordudstyknings samt infrastrukturelle investeringer, der blev fremhævet som væsentligste indsatsområder. Skallweit, hvis hovedfagområde var landbrugs- og handelspolitik, levnede ikke det slesvig-holstenske landbrug megen plads i sin beretning, og det var heller ikke landbruget, der med landindvinding og jordudstykning skulle styrkes. Det var derimod Flensborgs håndværk, handel og industri, der, ifølge Skallweit, var de af afståelsen hårdest ramte erhverv.

Havde man som læser først læst beretningen om de østlige afståelsers betydning for den tyske økonomi, ville indtrykket af den nordlige afståelses økonomiske betydning falme yderligere. Beretningens første del, der var skrevet af professor Hesse fra Breslau, efterlod et helt andet indtryk af katastrofe. Således konkluderede professor Hesse: »*Das Bild, das sie ergeben, zeigt Verfall, Niedergang, Stockung auf fast allen Gebieten.*« Der var ikke nogen håb om forbedringer af situationen i de østlige grænseområder, og iagttageren kunne ikke fravige det indtryk, at den økonomiske politik ikke ville kunne opveje den perifere situation de østlige grænseområder var stillet i efter afståelserne i 1919-21, skrev professor Hesse.⁴³ De væsentligste hjælpeforanstaltninger, der burde sættes i værk, var forbedrede handelsaftaler, trafikforbindelser og forbedrede aftaler om den lille grænsetrafik med Polen og Litauen. Dertil kom tariffpolitiske lettelser ved Deutsche Reichsbahn og ikke mindst en lindring af den herskende kreditnød. Enqueteberetningen efterlod således ingen tvivl om, hvor en økonomisk og grænsepolitisk indsats var mest påtrængende. Det var i øst og ikke i nord. Den konklusion var allerede blevet konkretiseret to år før beretningens udgivelse.

Østpreussenhjælpen 1928-29

Trods væksten i den tyske nationalindkomst, industriproduktion og i privatforbruget i årene 1924 til 1928 var den tyske økonomi skrøbelig. Arbejdsløsheden blandt de erhvervsaktive forblev relativ høj i disse år med

600.000 og 8,7% i 1925, 2,1 million og 16,7% i 1926, 1,4 million og 7,3% i 1927, 1,4 million og 7,1% i 1928 og endelig 1,9 millioner og 7,9% i 1929.⁴⁴ Det havde kostet at opgive inflationen. Det tyske landbrug havde generelt store finansielle vanskeligheder i 1920'erne. Inflationen havde ganske vist hjulpet mange landmænd af med deres gæld, men til gengæld var der ikke blevet foretaget de nødvendige investeringer efter krigen. Da der efter inflationen skulle investeres, måtte de tyske landmænd optage mange og store lån. I 1928 var den samlede gæld i landbruget 8,9 milliarder Reichsmark. Faldende landbrugspriser fra midten af 1920'erne betød, at landbrugets indtjening aldrig kom op i det nødvendige leje. I 1927 førte amerikansk og russisk korneksport og overproduktion til en europæisk landbrugskrise, der ramte det tyske landbrug hårdt. Også i Slesvig-Holsten, hvor omkring 140.000 utilfredse landmænd samledes til demonstration den 28. januar 1928 i de slesvig-holstenske byer. Demonstranterne krævede bedre priser, skattelettelser, rentesænkning og gældssanering, samt en sammenslutning af landboforeningen »Schleswig-Holsteinischer Bauernverein« og husmandsforeningen »Kleinbauernbund.« Ud af demonstrationerne opstod protestbevægelsen »Landvolkbewegung«, der ikke kun var imod landbrugspolitikken, men imod republikken, landbrugsorganisationerne og systemet som sådan. Den højreradikale bevægelse blev i løbet af kort tid radikaliseret voldsomt og udførte i sommeren 1929 endog bombeattentater mod landråds- og skattekontorer i Niebüll og Slesvig.⁴⁵

Vest- og Østpreussen. Den storstilede økonomiske hjælp til Østpreussen i årene 1928–33 affødte en del misundelse i Slesvig-Holsten og andre tyske grænseprovinser. Udsnit af kortet »Die Weimarer Republik 1918 bis 1933«. Fra »Putzger Historischer Weltatlas«, s. 112. Cornelsen-Velhagen&Klasing. 100. udgave. Berlin 1979.

Landbrugets problemer stammede ikke fra afståelsen af Nordslesvig, som Skalweit skrev i enqueteberetningen, men økonomiske problemer var der. Det slesvig-holstenske landbrugs problemer synes imidlertid ikke at have gjort større indtryk i Berlin. Det havde derimod det østpreussiske landbrugs problemer.

Som omtalt fik provinsen Slesvig-Holsten tildelt 800.000 Reichsmark af Reichgrenzhilfe puljen på 9,5 millioner Reichsmark i maj 1928, hvilket var en skuffelse set i forhold til de 3,5 millioner Slesvig-Holsten havde modtaget i 1927. Skuffelsen blev så meget desto større, da Rigsdagen i februar 1928 havde accepteret et forslag til en særlig »Ostpreussenhilfe« på 75 millioner Reichsmark. Forslaget blev siden bragt til udførelse af den nye Hermann Müller (SPD) regering, der tiltrådte i juli 1928. Af de 75 millioner Reichsmark blev 60 millioner finansieret af rigsregeringen og 15 millioner af den preussiske stat. Formålet med hjælpen var først og fremmest at støtte det østpreussiske landbrug, der med landbrugskrisen havde fået store finansielle vanskeligheder. Det østpreussiske landbrug led udover af faldende landbrugspriser og store gældsbyrder også af at være fysisk afskåret fra det tyske marked. Tvangsauktioner var betydeligt hyppigere i Østpreussen end i andre tyske provinser. Størstedelen af Østpreussenhjælpen skulle derfor anvendes til kredithjælp til det østpreussiske landbrug. Der var også nedsættelser af husleje- og grundskatter samt af jernbanetariffer på programmet. Behovet for omprioriteringer af gælden var generelt stort i det tyske landbrug, og i maj 1928 hjemtog rigsregeringen et lån på 25 millioner dollar i USA til brug for såkaldte »Umschuldungskredit« til det tyske landbrug. Østpreussen fik heraf 7,25 millioner dollar eller 30,5 millioner Reichsmark stillet til rådighed for omprioriteringer. Dermed var Østpreussenhjælpen i 1928 nået op på 105,5 millioner Reichsmark.⁴⁶ Østpreussenhjælpen var på flere måder et vendepunkt i den tyske økonomiske grænsepolitik. Hvor den tysk-preussiske økonomiske grænsepolitik hidtil havde koncentreret sig om sociale, infrastrukturelle og kulturpolitiske opgaver i flere grænseprovinser, blev den økonomiske grænsepolitik nu hovedsageligt rettet mod det østpreussiske landbrug. Denne omlægning skyldtes blandt andet det tysknationale folkepartis (DNVP) regeringsdeltagelse 1927-28. Østpreussen og østtyskland som sådan var DNVP's højborg, og partiet havde behov for at påvise sin særlige interesse i de østlige provinser økonomiske og sociale tilstand. Dertil kom rigspræsident Hindenburgs personlige engagement i Østpreussenhjælpen. Da forhandlingerne om Østpreussenhjælpen i efteråret 1927 trak ud, bad Hindenburg regeringen om at sætte skub i sagen. Hindenburg var i øvrigt selv landejer i Østpreussen. Vedtagelsen af Østpreussenhjælpen var desuden en desauvering af den preussiske regering og ministerpræsident Otto Braun (SPD), der ikke bifaldt den statslige kreditstøtte.⁴⁷

Det amerikanske lån på 25 millioner dollar skulle også komme det slesvig-holstenske landbrug til gode. Den slesvig-holstenske provinsiallanddag havde i marts 1928 besluttet at deltage i den kreditaktion, der var undervejs fra rigsregeringen. Da lånet var kommet i hus i maj 1928, fik provinsen Slesvig-Holsten derfor stillet 8,4 millioner Reichsmark til rådighed til at aflaste gælden i landbruget. Kreditterne måtte ikke udgøre over 20% af ejendommens grundværdi. 7 millioner Reichsmark skulle anvendes til omprioriteringskreditter med pant i ejendommen og 1,4 millioner til private husmænd og forpagtningskreditter samt uforudsete tilfælde.⁴⁸

Der var dog langt til de 105,5 millioner, som Østpreussen var blevet stillet i udsigt. I august 1928 forsøgte provinsen derfor igen at gøre den preussiske indenrigsminister opmærksom på det slesvigske grænseområde med betænkninger fra de tre grænsekredse og regeringspræsidenten. I betænkningerne blev der henvist til de tyndt befolkede egne i provinsen og på behovet for udstykning og grundforbedringer samt skattelettelser. At man hentede inspiration i Østpreussenhjælpen, vidner landråd Hans Skalweits Sydtønderbetænkning om, hvori han skrev: »Die Amtsbezirke längs der neuen Grenze rechnen zu den am dünnsten besiedelten im Kreise überhaupt. Die Verhältnisse liegen hier in dieser Beziehung nicht anders wie in Ostpreussen.« Sydtønderkreds havde udført et stort grundforbedrings- og afvandingsarbejde for at kunne bebygge de tyndtbefolkede grænseegne, og i modsætning til Østpreussen havde kredsen tilstrækkeligt med hjemlige folkekræfter til rådighed. 300-500 nye landbrug kunne der opstå af dette arbejde. Kredsen havde dog problemer med at finansiere de vejforbindelser, der skulle forbinde de nye udstykningsgrunde med eksisterende veje. Sydtønder havde fået bevilliget 250.000 Reichsmark i 1927 og 150.000 Reichsmark i 1928 af Reichgrenzhilfebevillingen til vejudbygning, og kredsen håbede, at denne understøttelse ville blive videreført. Landråd Hans Skalweits understregning af landindvinding og udstykning som vigtigste investeringsområde havde nogen lighed med den senere enqueteberetning af professor August Skalweit. Om der var familiemæssige relationer mellem de to vides ikke. De slesvigske betænkninger i 1928 fik dog ingen effekt, da den preussiske handelsminister den 27. august 1928 meddelte regeringspræsident Abegg, at der ikke var flere midler til rådighed af Reichgrenzhilfe.⁴⁹

I foråret 1929 blev en ny Østpreussenhjælp sat på dagsordenen. Enqueteudvalgets underudvalg for landbrug havde i november 1928 offentliggjort en foreløbig betænkning om landbrugets krise i Østpreussen. Betænkningen slog fast, at det østpreussiske landbrug nærmede sig det totale sammenbrud. I december 1928 skrev regeringspræsidenten fra Königsberg til den preussiske indenrigsminister, at offentliggørelsen af enquetebetænkningen burde udløse nye investeringer i provinsen. Den 11. januar

1929 underskrev overpræsidenterne for provinserne Østpreussen, Øvre Schlesien, Nedre Schlesien, Pommern og Grenzmark Posen-Westpreussen en fælles betænkning om behovet for økonomisk hjælp, der sluttede med ordene: »An den Grenzen Polens wird der dauernde stille Entscheidungskampf um das Sein oder Nichtsein des Deutschtums in jenen Ostgebieten geführt.«⁵⁰ Trods tvivl om den første Østpreussenhjælps nytte fik lovforslaget om en ny Østpreussenhjælp næsten fuld tilslutning i Rigsdagen. Det var en kendt sag, at 70-80% af de 80 millioner Reichsmark, der var givet til kreditmægninger, var tilfaldet de østpreussiske godsejere. Derfor stemte kommunisterne KPD som det eneste parti imod lovforslaget. SPD stemte derimod for lovforslaget, da partiet ikke ville øge modsætningsforholdet til rigspræsident Hindenburg, der havde gjort en stor personlig indsats for lovforslagets vedtagelse. Den 18. maj 1929 trådte loven om den økonomiske hjælp til Østpreussen i kraft. Med loven blev der stillet 174 millioner Reichsmark til rådighed, der skulle fordeles med 95,5 millioner Reichsmark til kredithjælp, 34,4 millioner til skattelettelser og 44 millioner til statslig jordudstyknings. At udstykning fik en større rolle hang sammen med det forhold, at befolkningstætheden på den tyske side af grænsen var væsentlig mindre end på polsk side i forholdet 60 mod 120 indbyggere per km² på polsk side. Det blev anset for en national trussel, og udstykningen skulle være et led i grænseforsvaret.⁵¹ Det var præcis de samme synspunkter landråd Hans Skalweit havde gjort gældende med hensyn til udstykningen i Sydtønder kreds i betænkningen fra august 1928. Østpreussenhjælpen var imidlertid kun til Østpreussen.

»Die Nordmark könne als schon reichlich bedacht ausfallen«

I januar 1929 havde den preussiske regering også stillet 15 millioner Reichsmark til rådighed for en almen Grenzhilfefond, og spørgsmålet var, om Slesvig-Holsten ville blive tilgodeset af denne. Den 23. marts 1929 afsendte regeringspræsident Abegg en betænkning om provinsens ønsker for året 1929 til den preussiske indenrigsminister. Betænkningen indeholdt overvejelser om den hidtidige tyske grænsepolitik. Abegg skrev, at en af den nye republiks største fortjenester var, at man ikke havde betragtet grænseområdernes problem som et magtproblem eller et økonomisk problem, men som et spørgsmål om kulturel styrke, og at man ikke havde fraveget denne linie på noget tidspunkt. Der var, ifølge Abegg, ingen chancer for at Tyskland ville vende tilbage til magtpolitikken overfor mindretallene. Til gengæld anså Abegg det for en rigtig strategi, at man siden

1928 havde stillet de kulturelle opgaver i baggrunden til fordel for økonomiske og erhvervsmæssige opgaver. Men økonomisk hjælp til erhvervslivet krævede store summer og Abegg var af den mening, at: « *der Grenzkampf gegen das andringende Dänentum, nur mit denselben Waffen geführt werden kann, mit welchen diese selbst kämpfen, mit kultureller Waffen.* » Kulturelle foranstaltninger lod sig nemlig gennemføre med små midler. Lod man derimod stå til, ville det få store konsekvenser, da danskheden fortsat var i fremmarch. Abegg havde ud fra denne erkendelse og kredsens ansøgninger udarbejdet to ønskelister med henholdsvis »*dringliche*« opgaver for 2,5 millioner Reichsmark og »*vordringliche*« opgaver for 1,35 millioner Reichsmark.⁵²

Den 22. april 1929 svarede ministerialrat Rathenau, der siden 1927 havde været leder af det preussiske indenrigsministeriums *Referat für Minderheiten und Ausländer*, på henvendelsen fra Slesvig-Holsten. Med hensyn til de nationale mindretal var det også Rathenaus opfattelse, at Tyskland endegyldigt havde forladt den magtpolitiske tilgang. En tysk anerkendelse af mindretallenes tilstedeværelse ville give de nationale mindretal øget selvbevidsthed og forstærke nationalismen omkring Tyskland, skrev Rathenau, men Tyskland måtte erkende, at mindretallene kun udgjorde en fare, hvis de optrådte illoyalt overfor værtsnationen og drev politisk virksomhed. Hvis mindretallene derimod indskrænkede sig på det til dem alene tilkomne operationsområde, det kulturelle område, så ville den højere og stærkeste kultur sejre. »*Und dass dies die deutsche Kultur sein wird, daran zweifle ich allerdings keinen Augenblick. Wer daran zweifelt, soll aus der Deutschtumsarbeit ausscheiden! Solche Missmacher können wir hier noch weniger gebrauchen, als auf wirtschaftlichen Gebiet! Schon deshalb nicht, weil sich Kulturkämpfe über einen viel längeren Zeitraum erstrecken, als wechselvolle, vorher kaum übersehbare Wirtschaftskämpfe!*« Så var Abegg advaret mod at miste modet. Herefter kom Rathenau ind på forholdet mellem Slesvig-Holsten og de andre grænseprovinser. Slesvig-Holsten skulle ikke, skrev Rathenau, føle sig forbigået i forhold til andre provinser når disse modtog større støtte end Slesvig-Holsten. Det offentlige måtte desuden spare mere end nogensinde. Slesvig-Holsten var hidtil blevet strålende behandlet. Slesvig-Holsten var den første provins der modtog støtte i 1920, og provinsen havde som følge heraf opnået et kulturelt stadie, der var misundet af alle andre provinser, skrev Rathenau. Hvis der ikke blev bevilget Slesvig-Holsten midler i 1929, var det ikke fordi der var indtrådt en grænsepolitisk kursændring, men fordi midlerne ikke var forhånden eller ville blive anvendt til mere påtrængende opgaver. Med den hidtidige preussiske indsats for den tyske kultur i Slesvig-Holsten behøvede provinsen, ifølge Rathenau, heller ikke at være bekymret. Grænsekampen var en hjertesag og ikke en »*Geschäft*«. ⁵³ Hvad Rathenaus sidste

bemærkning angår, kunne man tilføje, at Rathenau selv havde spillet en afgørende rolle i grænsekampens »geschäftliggørelse«, forstået som kampen for at tiltrække finansiel støtte fra Berlin. Rathenaus skrivelse tydede alt i alt ikke på, at Slesvig-Holsten skulle regne med nye bevillinger til provinsen.

Det var også ministerialrat Rathenaus holdning på møder i rigsindenrigsministeriet i oktober og november 1929 om en fremtidig østhjælp. I oktober 1929 var det preussiske indenrigsministerium af den opfattelse, at en fremtidig østhjælp ikke skulle gælde »*Wiedergutmachung von Grenzzerschädigungen*« eller »*Abwehr der Polenengefahr*«, men derimod kun afhjælpning af den stigende nød i østområderne. I mødereferatet er der i parentes hertil anført (*einschliesslich Nordmark?*), hvilket indikerer at Slesvig-Holsten endnu ikke var afskrevet. På et møde den 1. november 1929 udtalte ministerialrat Rathenau, at han ikke mente, at Slesvig-Holsten skulle drages med ind i et nyt program, da »*die Nordmark könne als schon reichlich bedacht ausfallen*.« Det var ministerialdirektør Damman fra rigsindenrigsministeriet uenig i. Alle områder, der var ramt af nye grænser, burde tilgodeses. Dertil sagde Rathenau, at Preussen ikke ville rejse en ny »Grenzschädigungsfond«, men derimod en systematisk afhjælpning af den økonomiske nød i øst. Senere blev en hjælp til de slesvig-holstenske kredsbaner nævnt, og provinsen blev således ikke helt afskrevet som modtager af dele af en ny grænsefond, trods Rathenaus' synspunkt.⁵⁴ Det har dog været af afgørende betydning, at en af provinsens hidtil mest aktive og afgørende medspillere under genopbygningen, ministerialrat Dr. Fritz Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium, nu mente, at provinsen Slesvig-Holsten var blevet ofret rigeligt med finansiel opmærksomhed. Nordmarkfond, Schleswigfond og Reichgrenzhilfe havde ifølge Rathenau opfyldt deres primære formål, som var at binde det sydslesvigske grænseland til det tyske moderland og til tysk kultur. Kulturen havde i Rathenaus øjne stadig forrang over det økonomiske, men Slesvig-Holsten var nu en pålidelig del af den tyske kulturnation, og derfor kunne Preussen koncentrere sig om den økonomiske nød i øst.

Økonomisk krise og østhjælp

Oktober 1929 blev en skæbnsvanger måned for Tyskland. I foråret 1929 havde udenrigsminister Gustav Stresemann modvilligt accepteret, at en ny krigsskadeserstatningskommission blev nedsat for at udarbejde en ny erstatningsplan for Tyskland. Kommissionen, ledet af amerikaneren Owen Young, fremlagde en plan, der blev accepteret af Ententemagterne i august 1929. Frem til 1988 skulle Tyskland betale 37 milliarder Reichsmark, hvil-

ket var en væsentlig reduktion i forhold til de 132 milliarder Reichsmark, der var blevet forlangt i maj 1921. Desuden blev Ententens pant i de tyske jernbaner og i den tyske industri ophævet. Frem for alt accepterede Frankrig at trække sine tropper ud af Rhinlandet inden juni 1930. Dermed var besættelsen af Rhinlandet ophørt fem år før oprindeligt tilsigtet. Trods Rhinbesættelsens ophør blev Youngplanen udsat for massiv kritik af den tyske højrefløj. Den nye leder af det tysknationale folkeparti DNVP, Alfred Hugenberg, stillede sig spidsen for en kampagne mod Youngplanens gennemførelse. Han fik sammen med nationalsocialisterne og organisationen Stahlhelm gennemtruffet en folkeafstemning om Youngplanen den 22. december 1929. Kun 13,8% stemte for forslaget om Youngplanens ophævelse, og derfor kunne Youngplanen fortsættes. Youngplanen blev udenrigsminister Gustav Stresemanns sidste store politiske præstation, før han pludselig døde den 3. oktober 1929.⁵⁵ Stresemanns død var et slag mod stabiliteten i Tyskland. Den 24. oktober fulgte endnu et slag.

Den verdensøkonomiske krise, der indledtes med børskrakket i New York den 24-29. oktober 1929, slog benene væk under den 11-årige tyske republik, der allerede i 1927 var blevet ramt af en landbrugskrise og var finansielt stærkt belastet af udenlandske lån. Med børskrakket i New York faldt det amerikanske kreditsystem sammen, og i løbet af kort tid blev de amerikanske udlandskreditter opsagt. Tyskland sad på det tidspunkt inde med amerikanske lån for omtrent 16 milliarder Reichsmark. Talrige virksomheder måtte efterfølgende indstille driften, og arbejdsløsheden steg fra 1,5 millioner erhvervsaktive mennesker i september 1929 til 2,9 millioner i december 1929. I 1930 nåede arbejdsløshedstallet 3,7 millioner erhvervsaktive eller 15,7%, i 1931 5,1 millioner og 24% og i 1932 5,3 millioner og 30% af de erhvervsaktive mennesker i Tyskland.⁵⁶ I Slesvig-Holsten var der i juli 1929 6.819 arbejdsløse. I november 1931 var tallet steget til 42.164 og i december 1932 til 81.257 erhvervsaktive mennesker.⁵⁷ Den økonomiske krise ramte også landbrugets indenlandske afsætning og forværrede landbrugets økonomiske situation yderligere. Det fik rigsindenrigsministeren, der i Müllerregeringen fra juni 1928 til marts 1930 hed Carl Severing, SPD, til at bedyre, at ikke kun det østpreussiske landbrug havde behov for hjælp, men landbruget i hele det østlige Tyskland.⁵⁸ I marts 1930 trådte Müllerregeringen imidlertid tilbage. Rigspræsident Hindenburg udnævnte efterfølgende Zentrumspolitikerer Heinrich Brüning til rigskansler i en mindretalsregering, der måtte regere på rigspræsidentens nødretsbeføjelser. Den 26. juli 1930 bekendtgjorde rigspræsidenten en »*Notverordnung zur Behebung finanzieller, wirtschaftlicher und sozialer Notstände*,« hvorunder der også var en ny *Osthilfe* at finde. Østhjælpen var nu bredt ud til de preussiske provinser Østpreussen, Pommern, Nedre Schleisen og Øvre Schlesien. Udstykning, kre-

dithjælp og tvangsauktionsbeskyttelse var hovedpunkterne i Østhjælpen. En udstykningsbank (Siedlungsbank) med 50 millioner Reichsmark blev oprettet, og sammen med den preussiske stat stillede rigsregeringen 75 millioner Reichsmark til rådighed for kredithjælp. Kredithjælpen blev yderligere suppleret med 230 millioner Reichsmark fra industrien. Tvangsauktionsbeskyttelsen eller udsættelsen kunne tildeles med virkning indtil 31. december 1930.⁵⁹

Naturligvis håbede myndighederne i Slesvig-Holsten at blive tilgodeset af nødforordningen, og det så også ud til at blive tilfældet. Det meddelte den preussiske landbrugsminister i hvert fald overpræsident Kürbis i februar 1930. Det var dog ikke den store pakke, der ville blive åbnet for Slesvig-Holsten, men parallelle hjælpeprogrammer a lá Reichgrenzhilfe med langt mindre beløbstørrelser. Den 29. juli 1930 indbød den preussiske indenrigsminister overpræsident Kürbis til møde i Berlin, om »*Verwendung der aus der Reichsthilfe und dem preussischen Ostfonds zur Verfügung stehenden Mittel für Massnahmen auf wirtschaftlichen, gewerblichen, gesundheitlichen, sozialen und kulturellen Gebiet.*« Samtlige preussiske ministre, rigsindenrigsministeren og overpræsidenterne fra provinserne Østpreussen, Posen-Vestpreussen, Nedre Schlesien, Øvre Schlesien, Pommern, Charlottenburg-Berlin og Slesvig-Holsten var inviteret. Mødet skulle foregå i starten af august 1930. Overpræsident Kürbis fik strikket en ansøgning på 750.000 Reichsmark sammen den 5. august 1930. Den 21. august 1930 meddelte den preussiske indenrigsminister overpræsident Kürbis, at der ville tilfalde Slesvig-Holsten 625.000 Reichsmark, der skulle fordeles i mellem de tre grænsekredse Sydtønder, Flensborg land og Flensborg by. Et par dage senere fulgte en pressemeddelelse om denne *Osthilfe des Reichs und Preussens* for 1930, hvortil rigsregeringen bevilgede i alt 8,3 og Preussen 10 millioner Reichsmark. Bevillingen kunne kun anvendes til områder, der var ramt af nye grænsedragninger og deraf følgende tab af trafikforbindelser og afsætningsmarkeder. Det var netop de provinser, der havde været til møde ved den preussiske indenrigsminister i starten af august, som nævnt ovenfor. I november 1930 fik Slesvig-Holsten suppleret sin andel med yderligere 125.000 Reichsmark af fondens reserver. Dermed nåede provinsen op på de ønskede 750.000 Reichsmark. I december 1930 fulgte yderligere 80.000 Reichsmark. Fordelingen af de i alt 830.000 Reichsmark så ud som i tabellen på næste side.

Set i forholdet til det storstilede Osthilfe-kreditprogram, der i øvrigt viste sig ikke at gøre megen gavn under den stadig voksende krise og igen var udsat for misbrug og skæv fordeling til godsejernes gunst, var Ostfondmidlerne til Slesvig-Holsten ubetydelige. Formålet bag bevillingen var dog ikke uden økonomisk funderede overvejelser, og spørgsmålet er,

Ostfond – Grenzhilfe 1930			
1. fordeling August 1930			
Kreds	Nr.	Formål	Beløb i RM.
Flensborg Landkreds	1	Kredsbanebistand	290.000
	2	Arbejderfolkehøjskole Harrisleefeld	50.000
Sydtønder	1	Gældssanering Kredsbanen Niebüll-Dagebül	100.000
	2	Niebüll vandværk	35.000
	3	Kvægmarkedsplads i Leck	10.000
Flensborg by	1	Omladeplads i Frihavnen	100.000
	2	Forlægning af dansk toldkontor fra Kollund til Flensborg	40.000
I alt			625.000
2. fordeling November 1930			
Flensborg Landkreds	1	Forsamlingshuse i Harrisleefeld, Scheersberg, Langberg	30.000
Sydtønder	1	Afvanding af Gotteskoog	50.000
Flensborg by	1	Omladeplads i Frihavnen	20.000
Forskudsbevilling			25.000
I alt			125.000
3. fordeling December 1930			
Flensborg landkreds		Gældssanering Scheerberg forsamlingshus	10.000
		Gældssanering Arbejderfolkehøjskolen Harrisleefeld	5.000
Sydtønder		Gældssanering Niebüll Sygehus	15.000
Flensborg by		Gældssanering Tyske Hus	50.000
I alt			80.000
Samlet 1930			830.000

Tabel 10.6 Kilde: LASH. Abt. 301 Nr. 5700. Ostfond – Grenzhilfe.

om ikke Enqueteudvalgets beretning, der udkom i 1930, har været anvendt som rettesnor. Det blev igen forsøgt at puste liv i handelen ved at anlægge en ny omladeplads på frihavnen og ved at arbejde for en forlægning af det danske toldkontor til Flensborg. Hjælpen til kredsbanerne og afvandingen var også projekter, som August Skalweit havde talt for i enqueteberetningen. At 180.000 Reichsmark måtte anvendes til gældssanering viser dog, at krisen kradsede i Slesvig-Holsten. Som bekendt indvilgede Danmark ikke i at flytte toldkontoret til Flensborg, hvorfor Flensborg i sommeren 1932 blev bedt om at betale de 40.000 Reichsmark hertil tilbage. Alt i alt var østfondsbevillingens effekt i provinsen begrænset.

Osthilfe – Nordmarkhilfe

Den 31. marts 1931 blev en ny Østhjælpelov udstedt af Brüning som en reaktion på den økonomiske krises forværring. Denne gang blev der fastsat et beløb på 850 millioner Reichsmark til brug for gældssanering i det østtyske landbrug over årene 1931 til 1936 samt 250 millioner til statslige landbrugsudstyknings. Industrien skulle bidrage med 500 millioner

Frihavnen i Flensborg havde aldrig levet op byens forventninger i 1920'erne. I 1930 blev der bevilget 20.000 Reichsmark af Ostfond-Grenzhilfemidlerne til anlæggelsen af en ny omladeplads på frihavnen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Reichsmark af de samlede 1,1 milliard Reichsmark. Til forskel fra 1930-loven blev der nu talt om »*Entschuldung*«, gældsfrigørelse i stedet for »*Umschuldung*«, omprioriteringer og låneomlægninger. Med loven fik landbrugere øst for Elben halveret deres gæld og nedsat renten på den resterende gæld til 4,5%, uden at kreditorerne blev inddraget i beslutningen. Dertil kom en ny »*Vollstreckungsschutz*«, det vil sige en tvangsauktionsbeskyttelsesordning. Før den nye Osthilfelov var iværksat, var nye vanskeligheder for den tyske økonomi indtruffet, da udenlandske kreditorer i juli 1931 i stort tal trak deres investeringer ud af Tyskland og efterlod den tyske finansverden i dyb krise. *Darmstädter und Nationalbank*, Tysklands næststørste bank, krakkede den 11. juli 1931 og blev efterfulgt af talrige andre bankkrak.⁶⁰ Den finansielle krise forsinkede gældssaneringen under østhjælpen, men krisen betød også at tvangsauktionsbeskyttelsen blev gjort gældende for hele Tyskland i december 1931.⁶¹ »*Vollstreckungsschutz*«-loven kunne dermed også tages i anvendelse i Slesvig-Holsten.

Vollstreckungsschutz, der blot var en udsættelse af eventuelle tvangsauktioner på uvis tid, var imidlertid ikke voldsomt eftertragtet set fra de provinsiale myndigheders side. Det var derimod østhjælpeovens § 5, der gav mulighed for finansielle tilskud til almene økonomiske, sundhedsmæssige og sociale foranstaltninger i grænseområderne, hvortil der var afsat 20 millioner Reichsmark for hvert af årene 1932 til 1936. Så meget desto mere som at princippet for §5 var: »*Als Betreuungsraum gilt der bisher nach dem Osthilfegesetz vorgesehene Grenzraum. Ausnahmeweise*

können auch ausserhalb dieses Grenzraumes gelegene Vorhaben berücksichtigt werden.»⁶² Da principperne for paragraffens anvendelse samtidig slog fast, at kulturelle foranstaltninger måtte træde i baggrunden for hjælp til erhvervslivet, gik de tre erhvervsorganisationer, Industri- og Handelskammer Flensborg, Håndværkskammer Flensborg og Landwirtschaftskammer Schleswig-Holsten sammen om at udforme en ansøgning om en *Nordmarkhilfe* aktion. I en fælles betænkning af 27. april 1932 fremlagde de tre organisationer deres bud på nødvendige hjælpeforanstaltninger.⁶³

For det første ønskede provinsen en sænkning af de kommunale erhvervs- og ejendomsskatter via statslige tilskud til kommunerne. For det andet en sænkning af fragtomkostninger på 25% for alle provinsens vigtigste varegrupper inklusiv landbrugsvarer ved forsendelser på over 100 kilometer ved *Deutsche Reichbahn-Gesellschaft*. For det tredje var der behov for kreditter og rentesænkninger til dige-, mergel-, grundforbedrings- og vandlavene, der havde gennemført landindvindingsarbejdet i provinsen. Der var også et stort behov for kreditter til små og mellemstore industri-, handels-, og håndværksvirksomheder. I forbindelse med østhjælpeoven var en *Bank für deutsche Industrie-Obligationen* blevet oprettet, der siden havde bredt sin udlånsvirksomhed ud til hele Tyskland. Et lån på 2 millioner Reichsmark til de tre grænsekredse samt Husum og Slesvig kredse, var nødvendig. Udlånsrenten til virksomhederne i det nordlige grænseland måtte ikke overstige 5%. Desuden burde den preussiske statsbank være behjælpelig med at aftage de nødvendige industriobligationer. For det fjerde ønskede man virksomhederne i Handelskammerets distrikt fritaget for »*Aufbringungsumlage*«, en særlig skat på industrivirksomheder med en egenkapital på over 500.000 Reichsmark. »*Aufbringungsumlage*« stammede fra Dawesplanen i 1924, hvor industrien i Tyskland skulle bidrage til krigsskadeserstatningene gennem »*Aufbringungsumlage*«. Med vedtagelsen af Youngplanen bortfaldt denne, men på forslag af industrimagnaten Paul Silverberg blev »*Aufbringungsumlage*« med østhjælpeoven af 31. marts 1931 genindført med henblik på finansiering af østhjælpen.

Alle tre erhvervsorganisationer ønskede desuden økonomisk støtte til at vedligeholde deres forbindelser til Nordslesvig. Efter den finansielle krise i juli 1931 var en ny og strammere valutakontrol blevet indført i Tyskland, således at rigsbanken sikredes tilstrækkelig med udenlandsk valuta. Der skulle nu udstedes særlige valutahandelstilladelser til den udenlandske handel, på samme måde som valutaattesterne fungerede i Danmark. Handelskammeret blev involveret i denne »*Devisenhandel*« og udstedte attester til handelen med Nordslesvig. Handelskammeret mente sig derfor berettiget til økonomisk støtte. »*Entscheidend ist, dass Flensburg,*

einst blühende Metropole mit grosser Handels- und Reedereitradition, für das abgetretene Deutschum in Nordschleswig in der jetzigen Wirtschaftsform keinen Anziehungspunkt bildet; ferner ist das reichdänische Wirtschaftsleben bewusst mit starker Energie tätig, das abgetretene Gebiet immer wieder an den reichdänischen Wirtschaftskörper heranzuziehen, das in der natürlichen Entwicklung zu Flensburg als Aufland gehört. Dass die seelischen Werte im Nationalitätenkampf unter der Wirtschaftskatastrophe eminent leiden, liegt auf der Hand», sluttede betænkningen.⁶⁴

Betænkningen blev sammen med en officiel ansøgning fra de tre grænsekredse og overpræsidenten sendt til rigsindenrigsministeren i Berlin, men den gav ingen reaktion. I oktober-november 1932 blev en ny henvendelse til den preussiske indenrigsminister forsøgt, men forslaget gav heller ikke denne gang gevinst. Ganske vist modtog Slesvig-Holsten både i 1931 og i 1932 250.000 Reichsmark bevilget af *Ostfond* midler, men det var langt fra nogen opfyldelse af den *Nordmarkhilfe*, der blev beskrevet i betænkningen af april 1932. De 250.000 Reichsmark der blev bevilget i 1932 blev fordelt på en fornyelse af et sidespor på Flensborgs kredsbaner (79.000 Rm.), tilskud til et afvandingsværk i Gotteskoogen (70.000 Rm.), tilskud til Håndværkskammer Flensborgs drift (10.000 Rm.) og tilskud til andelsselskabet til tørlægning af Holnis Noor (11.000 Rm.). Endelig blev der bevilget 80.000 Reichsmark til udbygningen af Schiffsbrücke-Werftstrasse i Flensburg, der skulle forbedre de trafikale forhold på Flensburg havn og give arbejde til byens arbejdsløse.⁶⁵

Notstandsgebiet Nordmark

I foråret og sommeren 1932 indtraf afgørende politiske forandringer i Tyskland og Preussen. Østhjælpeovens bestemmelser om statslig udstykning var ikke populære blandt de østtyske godsejere, der risikerede at miste deres slægtsejendomme til formålet. Rigspræsident Hindenburg, der i april 1932 havde vundet en kneben valgsejr i rigspræsidentvalget over modkandidaten Hitler, var også modstander af udstykningspolitikken og krævede, at Brüning inddrog alle højrepartierne i en ny regering, hvilket ville bremse udstykningsreformerne i øst. Brüning valgte i stedet at træde tilbage den 31. maj 1932. Hindenburg udnævnte derefter Franz von Papen til ny rigskansler, der dannede et »*kabinett der nationalen Konzentration*«. Von Papen udskrev nyvalg og ophævede det af Brüning i 1931 indførte forbud mod Hitlers SA og SS. En bølge af uro og gadeoptøjer fulgte i sommeren 1932. Med henvisning til Weimarforfatningens paragraf 48, der gav rigspræsidenten ret til at overtage styret i et forbundsland for at

genoprette ro og orden, erklærede von Papen undtagelsestilstand i Preussen den 20. juli 1932, afsatte den preussiske regering og indsatte sig selv som rigskommissær over Preussen. Den preussiske indenrigsminister, der siden oktober 1930 igen hed Carl Severing, protesterede energisk imod dette »*Preussenschlag*«, men Braun-Severing regeringen kapitulerede i sidste ende uden kamp.⁶⁶ Preussenslaget fik betydning for provinsen Slesvig-Holsten, da von Papen få dage efter afskedigede overpræsident Kürbis og i stedet indsatte den hidtidige vicepræsident Dr. Thon som overpræsident. Senere, i oktober 1932, blev også regeringspræsident Abegg udskiftet med den hidtidige landråd i Flensborg landkreds Anton Wallroth.⁶⁷ Forsøget på at genrejse *Nordmarkhilfe* aktionen i efteråret 1932 handlede således om at gøre den nye preussiske regering opmærksom på ideen. Aktionen var dog forgæves, da heller ikke de nye magthavere lod sig overbevise om den slesvig-holstenske nød.

Ved rigsdagsvalget den 31. juli 1932 opnåede Hitlers NSDAP 37,2% af stemmerne på rigsbasis og blev rigsdagens største parti. Slesvig-Holsten var første og eneste valgkreds, der gav NSDAP absolut flertal med 51,1% af stemmerne. Da Hitler ikke støttede von Papens regering, måtte der påny udskrives valg. Ved rigsdagsvalget den 6. november 1932 gik NSDAP tilbage og opnåede kun 33% af stemmerne på rigsbasis. Også i Slesvig-Holsten gik NSDAP tilbage, men fik stadig 45,8% af stemmerne i provinsen. Den hidtidige hærchef von Schleicher overtog i december 1932 kanslerposten. I mellemtiden havde østhjælpen udviklet sig til en »*Osthilfeskandal*« med rygter om omfattende misbrug. Den 25. januar 1933 besluttede Rigsdagens budgetudvalg, at østhjælpen skulle udsættes for en større undersøgelse. De østelske godsejeres frygt for denne undersøgelse, samt kansler Schleichers genoptagelse af udstykningspolitikken, var medvirkende til at det tysknationale folkeparti DNVP førte en kampagne mod Schleichers »bolschevistiske« jordpolitik og for Schleichers afgang. Den 28. januar 1933 måtte kansler Schleicher træde tilbage som kansler. At rigspræsident Hindenburg også ønskede Schleichers afgang på grund af den truende undersøgelse af østhjælpen er ikke bevist, men sandsynligheden taler derfor.⁶⁸ Den 30. januar 1933 udnævnte rigspræsident Hindenburg Adolf Hitler til rigskansler, og den nazistiske magtovertagelse begyndte.

Den nazistiske magtovertagelse betød, at den af budgetudvalget lancerede østhjælpeundersøgelse blev annulleret. I stedet gennemførte den nye regering en mindre undersøgelse, hvis resultat blev offentliggjort den 6. april 1933. Undersøgelsen mente ikke at kunne påvise noget misbrug, og »*Osthilfeskandalen*« gik i sig selv. I marts 1933 blev overpræsident Thon erstattet af »Gauleiter« for NSDAP i Slesvig-Holsten, Hinrich Lohse. Loh-

se fik på et møde i rigsindenrigsministeriet den 8. april 1933 meddelt, at der ikke kunne blive tale om et *Nordmarkhilfe*-program for Slesvig-Holsten. Til gengæld ville der blive set velvilligt på enkelt andragender fra provinsen, som overpræsidenten kunne udvælge sammen med Handelskammeret i Flensborg.⁶⁹ Den 17. juli 1933 meddelte rigsindenrigsministeren regeringspræsident Wallroth, at der kun ville blive afsat 3 millioner Reichsmark til »*Osthilfzwecke*« i 1933. Det var derfor yderst tvivlsomt, skrev han, om Slesvig-Holsten kunne komme i betragtning. Først i maj 1934 blev det meddelt, at der ville tilfalde Slesvig-Holsten 140.000 Reichsmark af Reichsthilfemidlerne fra 1933. De blev anvendt på sygehuset i Niebüll, dræning af Gotteskoogen og udbygningen af Schiffsbrücke i Flensborg.⁷⁰

Magtovertagelsen fik ikke provinsmyndighederne i Slesvig-Holsten til at indstille deres jagt på finansielle tilskud fra Berlin. Industri- og Handelskammeret i Flensborg bød den 1. september 1933 nyvalgte overborgmester i Flensborg Wilhelm Sievers (NSDAP) velkommen på et møde den 14. oktober med ordene: »*Wir setzen nunmehr unsere ganze Hoffnung auf die Regierung unseres allseitig verehrten Volkskanzlers Adolf Hitler. Wir als Vertreter der Flensburger Industrie stellen uns positiv zur nationalsozialistischen Bewegung und zu dem Staat, der durch diese Bewegung geschaffen ist, ein. Wir glauben, dass gerade unsere Grenzstadt Flensburg die Hilfe Erlangen wird, die wir benötigen, um Flensburgs darniederliegende Wirtschaft wieder zum Aufbau bringen.*«⁷¹ Sievers, der som ny borgmester i det ny Tyskland skulle vise sit og nazismens lokale værd, henvendte sig snart efter til rigsindenrigsministeren for at beskrive Flensborgs vanskelige situation. Sievers konkluderede, at kun ved at udnævne Flensborg til *Notstandsgebiet* kunne byen, »*dieses Bollwerk des Deutschtums*«, komme over den svære krisetid og genoprette sine naturgivne økonomiske livsbetingelser, hvortil værftet og dets arbejdere var vigtigste element. Sievers bad derfor den nye regering om at tilgodese den flensborgske industri, herunder værftet, med offentlige kontrakter og om at betænke den flensborgske handelsstand i den kommende dansk-tyske handelstraktat.⁷² Den nazistiske regering havde oprettet en *Reichausgleichstelle für öffentliche Anträge* under økonomiministeriet, hvis opgave det var i samarbejde med andre statslige institutioner at fordele offentlige kontrakter til gavn for den samlede tyske økonomi samt at afhjælpe krisen i de særlig nødlidende områder, *Notstandsgebiete*, med attraktive statslige kontrakter. Det var denne institution, der nu var interessant set fra regionalt hold, og i takt med Hitlers genoprustning blev de offentlige kontrakter stadig mere attraktive. At være særlig nødlidende område krævede imidlertid en officiel udnævnelse, en næsten symbolsk kulmination på den økonomiske genopbygnings- og grænsepo-

Adolf Hitler på sit første og eneste besøg i Flensburg den 23. april 1932. Foto: Stadtarchiv Flensburg

litik, der var blevet udført i Tyskland siden våbenstilstanden i november 1918. Den nazistiske regionalpolitik var i den henseende en fortsættelse af Weimarrepublikkens regionaløkonomiske politik, og den regionale konkurrence om Berlins gunst fortsatte med fornyet kraft. Udnævnelsen af Flensburg til Notstandsgebiet lod dog vente på sig. I oktober 1935 var de officielt nødlidende områder den demilitariserede zone i Rhinlandet, Sachsen, Schlesien, Hamborg og Bremen. Stor var glæden i Flensburg og Sydtønder kredse så, da den nu fælles rigs- og preussiske indenrigsminister Hermann Göring den 15. maj 1937 kunne meddele, at grænsekredse Flensburg og Sydtønder nu var at regne for områder, der var særlig berettiget til offentlige kontrakter. De sydslesvigske grænsekredse var blevet officiel »Notstandsgebiet.«⁷³ Det var en titel det nordlige grænseområde havde ment sig berettiget til siden delingen af Slesvig i juni 1920.

Grænsen som økonomisk akilleshæl

Med den nationalsocialistiske magtovertagelse kulminerede de nationalistiske strømninger, der havde været latent tilstede i Weimartysklands omtumlede tilværelse. De var også kommet til udtryk i den økonomiske genopbygningspolitik, der var blevet udført efter den Første Verdenskrig. Grænserne og modsætningsforholdet til de nationale kulturer, der grænsede op til Tyskland, blev et altovervejende orienteringsobjekt i den økonomiske grænsepolitik i Tyskland i tiden 1918 til 1933. Ideerne af 1914,

om den tyske kulturs overlegenhed, spillede længe en stor rolle i den økonomiske grænsepolitik, med afsæt i inflationstidens frygt for Tysklands opløsning. Da det samtidig var den økonomiske politiks hovedmål at udligne og kompensere de økonomiske konsekvenser af grænse-dragningen, blev grænse-dragningerne og de nationale modsætninger i grænseområderne dyrket og fremmet i forsøget på at tiltrække sig statslige bevillinger. Grænserne blev politisk instrumentaliseret som grænseprovinsernes økonomiske og nationale akilleshæl, der forhindrede en naturlig økonomisk og kulturel udvikling. Grænsen blev på den måde et symbol på grænseprovinsernes perifere økonomiske, politiske og kulturelle position, og blev den afgørende begrundelse for behovet for finansiel og kulturel støtte fra Berlin. Det blev attraktivt at være *Notstandsgebiet* i både økonomisk og nationalkulturel forstand. Derved druknede de reelle økonomiske konsekvenser af grænse-dragningerne i national retorik og regionaløkonomiske strategier. Denne regionale instrumentalisering af grænserne var en afspejling af den generelle tyske instrumentalisering af Versailles-traktaten som roden til alt ondt.

Den tyske og preussiske grænsepolitik var ikke kun et spørgsmål om Slesvig-Holsten, men om alle de tyske og preussiske grænseprovinser. Grænsefondspolitikken, der blev genoptaget med Sofortprogrammet i 1926, var en puljepolitik, hvor de tyske grænseprovinser skulle dele de bevilgede midler, med 500-millioner-fonden fra 1920 som forbillede. Dermed videreførtes den regionale konkurrence om at være mest berettiget til tilskud fra Berlin, der var blevet indledt i inflationstiden. Weimarrepublikkens regionaløkonomiske politik var økonomisk incitamentspolitik med negative fortegn. Kunne provinserne påvise tilstrækkelig økonomisk og kulturel krise blev de belønnet. Østpreussen løb i den henseende af med sejren. Her var krisen og følgerne af grænseændringerne ulig større. De østlige grænseændringer var desuden de mest ubærlige set fra tysk side, og en revision af de tyske østgrænser var et mål for samtlige tyske regeringer i Weimarrepublikkens tid. Østpreussens økonomiske og kulturelle situation var i den henseende af afgørende betydning.⁷⁴ Med vedtagelsen af den første Østpreussenhjælp i 1928 blev den infrastrukturelt, socialt og kulturelt rettede grænsepolitik nedprioriteret til fordel for kredithjælp til det nødstedte landbrug i Østpreussen. Enqueteudvalgets beretninger, der udkom i 1929 og 1930, bekræftede denne prioritering. Den økonomiske krise, der indtraf i 1929, satte en endelig stopper for kulturens forrang i den tyske og preussiske økonomiske grænsepolitik. Nu handlede grænsepolitikken om at afhjælpe den økonomiske nød i det østlige Tyskland. Fordi Berlins grænsepolitiske opmærksomhed i perioden fra 1925 til 1933 i stigende grad vendte sig mod østprovinserne, forstærkedes

det slesvig-holstenske »isolationskompleks« og følelsen af at blive forsømt af de berlinske myndigheder.⁷⁵ Modsat tiden fra 1918 til 1923, hvor Slesvig-Holsten havde fået megen grænsepolitisk opmærksomhed i forhold til andre preussiske grænseprovinser, dets geografiske størrelse taget i betragtning, blev Slesvig-Holsten sat i skyggen af de østlige grænseprovinser. Baggrunden for dette grænsepolitiske skifte var, som ministerialrat Rathenau udtalte i oktober 1929, at Slesvig-Holstens tysk-kulturelle tilhørsforhold var sikret. Det havde grænsefundsbevillingerne, ifølge ministerialrat Rathenau, en stor del af æren for. Dette synspunkt havde den nordlige grænseprovins ikke megen forståelse for. Der var ikke meget ved at være en pålidelig del af den tyske kulturnation, når bevillingerne blev reduceret som et resultat deraf.

Det er bemærkelsesværdigt, at det slesvig-holstenske landbrug aldrig formåede at sætte sig i centrum i den økonomiske grænsepolitik. Landbruget var hovederhvervet i de slesvigske landkredse, men det var den flensborgske industri, handel og håndværk, der blev anset for de af Nord-slesvigs afståelse hårdest ramte erhverv. Heller ikke den storstilede hjælp til de østlige grænseprovinser landbrug i Østhjælpeprogrammerne kom det slesvig-holstenske landbrug til gavn. Landindvinding og jordforbedring havde været centrale emner i grænsepolitikken, men ikke som en støtte til landbrugererhvervet som sådan. Landindvindingen skulle med efterfølgende udstykning i stedet sikre de tyndtbefolkede grænseegnes tyske tilhørsforhold og give det flensborgske erhvervsliv beskæftigelse. Udstykningen i de sydslesvigske grænsekredse nåede dog aldrig op på noget stort omfang, og hovedparten af udstykningerne lå i Eckernförde kreds. Det slesvig-holstenske landbrug var heller ikke økonomisk ramt af Nord-slesvigs afståelse, snarere tværtimod, da provinsens landbrug kunne overtage det nordslesvigske landbrugs afsætning på det tyske marked. Det slesvig-holstenske landbrug var desuden præget af små og mellemstore brug og havde ikke, som Østpreussen, en magtfuld godsejerstand, der kunne påvirke Berlin.

Det regionaløkonomiske resultat af genopbygningen og den økonomiske grænsepolitik i Sydslesvig 1918 til 1933 var ikke imponerende. Genopbygningen var, også grundet ydre omstændigheder, i store træk slået fejl. Det slesvigske grænseland var ganske vist forblevet tysk, men den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten var gået i stå. Den økonomiske grænsepolitik havde ikke kunne afhjælpe provinsens perifere beliggenhed, der snarere var blevet mere udtalt med årene, på grund af koncentrations- og rationaliseringsprocessen i det tyske erhvervsliv. Den økonomiske grænsepolitik havde endog forstærket den slesvig-holstenske periferi i de provinsiale myndigheder og erhvervsorganisationers selvopfattelse, det

slesvig-holstenske isolationskompleks med Rudolf Rietzlers ord. Den økonomiske genopbygning og grænsepolitik havde yderligere været præget af kompetencestridigheder mellem rigsmyndighederne og den preussiske stat, og mellem provinsen Slesvig-Holsten og de centrale myndigheder i Berlin. Der var mange instanser involveret i politikken, og de var sjældent enige om prioriteringerne, der derfor aldrig fik nogen konstruktiv eller strategisk økonomisk retning. De økonomiske prioriteringer blev et spørgsmål om at vælge provinser og enkeltprojekter til og fra under bevillingsprocessen. Først med Østpreussenhjælpen i 1928 blev der foretaget en egentlig prioritering. Kredithjælpen til det østpreussiske landbrug fik imidlertid heller aldrig den ønskede effekt, hverken kreditmæssigt eller politisk.⁷⁶ Det var dog en ringe trøst for provinsen Slesvig-Holsten.

Ønsket om at opretholde de økonomiske og handelsmæssige forbindelser til Nordslesvig var aldrig taget af bordet som strategi for den økonomiske udvikling i Slesvig-Holsten. Forventninger om et slesvigsk »Wirtschaftsanschluss« blev dog aldrig indfriet, heller ikke efter magtovertagelsen i januar 1933. I stedet var grænsen mellem Danmark og Tyskland blevet en markant skillelinje i det slesvigske landskab. Det tyske og slesvig-holstenske fokus på kulturelle modsætninger og grænsen som provinsens største problem havde været et væsentligt bidrag til denne udvikling. Trods det tyske ønske om en grænserevision, havde man på tysk og slesvig-holstensk side bidraget væsentligt til grænsens demarkation, til den følte grænse, og til Slesvigs økonomiske deling.

Genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig 1925-33

Som flere gange omtalt, var deflationspolitikens indførelse i 1924-25 et vendepunkt for den økonomiske genopbygning i Nordslesvig. Kreditindskrænkningen i 1924 og kronens kursstigning i 1925 gav problemer i Nordslesvig, som blev forsøgt kompenseret med Lånkassens anden udlånsserie og statsgarantien på Sønderjyllands Kreditforenings obligationer af tredje serie i 1925. Kronens kursstigning fortsatte og nåede allerede i februar 1926 97% af guldværdien. Dermed var kronen reelt gået i pari. Den 1. januar 1927 blev guldindløseligheden genindført i Danmark. Det øgede den udenlandske konkurrence på hjemmemarkedet og for eksporterhvervene, og det gav sig udslag i et stort underskud på betalingsbalancens løbende poster i tiden 1926 til 1928 på 60-80 millioner kroner. Arbejdsløsheden steg fra 11% i 1924 til 21% i 1926 og 22% i 1927. Men fra 1928 gik det igen den anden vej, da betalingsbalancens løbende poster nu viste et overskud på 54 millioner kroner. Arbejdsløsheden faldt til 18% i 1928 og til 14% i 1930. Industriproduktionen rettede sig også op fra 1928, mens landbrugsproduktionen allerede i 1927 var inde i en gunstig udvikling. Den generelle vurdering af krone-stigningens konsekvenser for den danske økonomi er derfor, at Danmark slap relativt let igennem deflationsårene. Det gjorde Danmark, fordi landets største samhandelspartner, England, også genindførte guldindløseligheden i 1925, og pundet derfor også var højt vurderet. Den danske landbrugeksport til England oplevede derfor ingen større nedgang som følge af krone-stigningen, og eksporten var fra 1928 igen stigende. Det danske landbrug nød desuden godt af den animalske produktion, der betød, at faldet i kornpriserne i 1927 ikke ramte det danske landbrug på samme måde som syd for grænsen. Endelig var årene 1926-31 gode landbrugsår med godt vejr og store høstudbytter, hvilket mindskede behovet for import af foderstoffer og muliggjorde en øget animalsk eksport. Den øgede landbrugsproduktion og eksport smittede også af på industriens produktion og afsætning. Den gunstige udvikling i den danske økonomi fortsatte frem til 1930, da verdenskrisen ramte Danmark.¹

Cornelius Petersen, der her ses på en spadseretur, startede i januar 1926 protestbevægelsen Bondens Selvstyre. Bondens Selvstyre var en reaktion på den gældskrise, der opstod i det nordslesvigske landbrug med kronekursstigningen i 1925-26. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

Men ét er statistikker og relative vurderinger, noget andet er samtidens oplevelse af kronestigningens konsekvenser. Trods et fald i arbejdsløsheden fra 1928 var der stadig 14% arbejdsløse i 1930. Deflationspolitikken betød også, at den bankkrise, der blev indledt med prislefaldet i 1920, gik ind i en ny og mere intensiv fase med flere bankkrak til følge. I Nordslesvig måtte både Folkebanken for Als og Sundeved og Tønder Landsmandsbank rekonstrueres for at undgå krak.² Og for de nordslesvigske landmænd, der for en stor dels vedkommende sad inde med store gældsposter fra tiden umiddelbart efter 1920, var kronekursstigningen i 1925-27 også ganske alvorlig.

Gældskrise og bondeprotest

For de nordslesvigske landmænd kom indtægtsnedgangen i 1925-27 særdeles ubejleligt, og da den tyske toldforhøjelse på landbrugsvarer i 1925 havde yderligere negativ effekt på det nordslesvigske landbrugs afsætning, var der ikke meget at glæde sig over i Nordslesvig i denne periode.

Den sønderjydske Realkreditkommission havde i sin betænkning anbefalet, at der blev tilført de sønderjyske sparekasser kapital til brug for udlån af anden prioritet i nordslesvigske landejendomme. Kommissionen

havde foreslået 20 millioner kroner, men der blev kun stillet 8,7 millioner kroner til rådighed af tre store danske sparekasser samt to statslige institutioner. Sparekasselånene, eller realkreditlånene som disse lån blev benævnt, kunne først gives efter at det størst mulige første prioritetslån var hjemtaget, og lånet måtte ikke overstige 25% af første prioritetslånets størrelse. Udlånsrenten måtte ikke overstige 1% af den rente, sparekasserne selv måtte yde for lånene. Desuden var lånene afdragsfri i 4 år og skulle derefter afdrages indenfor 16 år. Samtlige låneansøgninger skulle behandles af Lånekassen for Sønderjylland, der skulle kontrollere, at de fornævnte lånebetingelser var til stede. Derved lettedes sparekasserne for en del arbejde. På Lånekassens bestyrelsesmøde i København den 13. juli 1926 nedsatte bestyrelsen et udvalg bestående af Marten Refslund Poulsen, P.A. Callø, H. Jefsen Christensen, J.P. Bech og Axel Hulegaard, der skulle stå for behandlingen af realkreditlåneansøgningerne. Desuden skulle realkreditlånenes fader, amtmand Kresten Refslund Thomsen, sidde med i udvalget. Bestyrelsen var enige om, at spørgsmålet om den fornødne sikkerhed bag lånene måtte overlades til sparekasserne selv. Udvalgets opgave var at foretage en *»nogenlunde hurtig Gennemgang af Sagerne«* uden en alt for streng overholdelse af de fastsatte regler. Senere blev Lånekassens opgave udvidet, da fem sparekasser i 1930'erne trådte i likvidation. Lånekassen overtog disse sparekassers realkreditlån. Lånekassens ansvar for realkreditlånene blev understreget, da formand P.O.A. Andersen på bestyrelsens næste møde den 29. juli 1926 meddelte, at finansminister Bramsnæs havde udnævnt Kresten Refslund Thomsen til medlem af Lånekassens bestyrelse.³ Det gjorde ikke Lånekassebestyrelsens politiske indflydelse mindre.

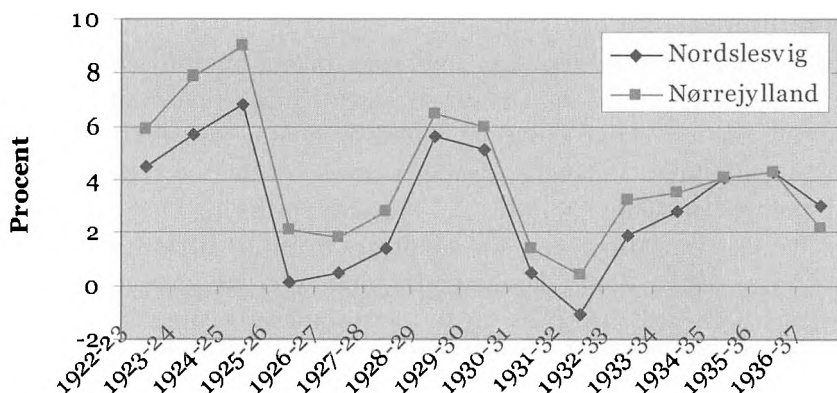
I løbet af efteråret 1926 behandlede udvalget de indkomne låneansøgninger, og de nordslesvigske sparekasser gennemførte efterfølgende udlånene. Realkreditlånene bragte imidlertid ikke nogen afgørende likviditetsforbedringer for det nordslesvigske landbrug. Ifølge P. A. Calløs beregninger faldt det nordslesvigske landbrugs forrentningsprocent fra 6,8% i 1924-25 til 0,1% i 1925-26. Det var en væsentlig ringere forrentningsprocent end det nørrejske landbrug kunne fremvise, som det fremgår af nedenstående figur. Indtægtsnedgangen gav uro i det i forvejen økonomisk trængte landbrug i Nordslesvig. Kronens pariføring i begyndelsen af 1926 betød, at gældsbyrden, der var stiftet indenfor perioden 1920-23, reelt blev fordoblet. Som i det øvrige Danmark blev landbrugets situation betydeligt forbedret fra 1928, hvor forrentningsprocenten kom op på 5,6%, for så igen at falde kraftigt i 1930-31. I 1931-32 var forentningsprocenten endda negativ. I 1926 kom 100 nordslesvigske landbrugsejendomme til tvangsauktion, i 1927 178, i 1928 169, i 1929 102 og i 1930

68. Så slog krisen for alvor i gennem, og i 1931 blev 286 nordslesvigske landbrugsejendomme sat på tvangsauktion, i 1932 484, i 1933 322 og i 1934 379, for så at aftage til 181 i 1935, 87 i 1936 og 84 i 1937.⁴ Et ikke ubetydeligt antal af disse tvangsauktioner blev gennemført på Sønderjyllands Kreditforenings anmodning. Det øgede på ingen måde kreditforeningens popularitet.

I foråret og sommeren 1925 var Sønderjyllands Kreditforening igen udsat for massiv kritik i den nordslesvigske presse, særligt af folketingsmedlem C.O.Pedersen, der igen fokuserede på kreditforeningens monopol. Den 3. juli 1925 blev de statsgaranterede obligationer af Sønderjyllands Kreditforenings tredje serie for første gang noteret til en kurs på 80,75, hvilket svarede til kurserne på de øvrige jyske kreditforeningers obligationer, jf. Tabelbilag B5 s. 416. I de følgende år steg kurserne på obligationerne svagt til 91,85 i 1930, og ifølge kreditforeningens ledelse havde statsgarantien dermed tjent sit formål.⁵ Men den forbedrede obligationskurs formildede ikke gemytterne i Nordslesvig.

I januar 1926 udgav gårdejer Cornelius Petersen fra Vester Anflod ved Møgeltønder for første gang bladet *Bondens Selvstyre*, og i løbet af foråret 1926 udviklede Bondens Selvstyre sig til en protestbevægelse, der kunne samle flere hundrede bønder til sine møder, hvor de retoriske udfald mod statsapparatet ikke var milde. På et møde i Tinglev i marts 1926 vedtog bevægelsen en resolution, hvori der blev rejst krav om en nedskrivning af det nordslesvigske landbrugs gæld til det halve samt et fuldstændigt

Forrentningsprocent i nordslesvigske og nørrejysk landbrug 1922-1937

Figur 11.1 Kilde: Callø (1938) s. 425.

moratorium for afdrag og renter. Bondens Selvstyre er blevet indgående behandlet af historikeren Hans Schultz Hansen, der betegner bevægelsens ideologi som »højreanarkistisk«, idet bevægelsens krav handlede om at reducere statens rolle til et minimum. Bevægelsen oprettede i sommeren 1926 et »bondeværn«, der skulle forhindre gennemførelsen af tvangsauktioner. Bevægelsen var udpræget antimodernistisk indstillet, og Cornelius Petersen talte ivrigt om at genindføre et middelalderligt bondeselvstyre efter Ejderstedsk forbillede. Selvstyrebevægelsen vakte et vældigt postyr, og Cornelius Petersen forstod at tiltrække sig opmærksomhed. Berømmelsen nåede herostratiske højder, da Cornelius Petersen i efteråret 1926 kaldte statsminister Stauning for en »røverhøvding, der skulle dø«. Cornelius Petersen modtog en straf på tre måneders fængsel for dette udfald. Samme efterår blev der, med inspiration i Mussolinis fascistbevægelse i Italien, talt om et selvstyrebondeoptog til København.⁶

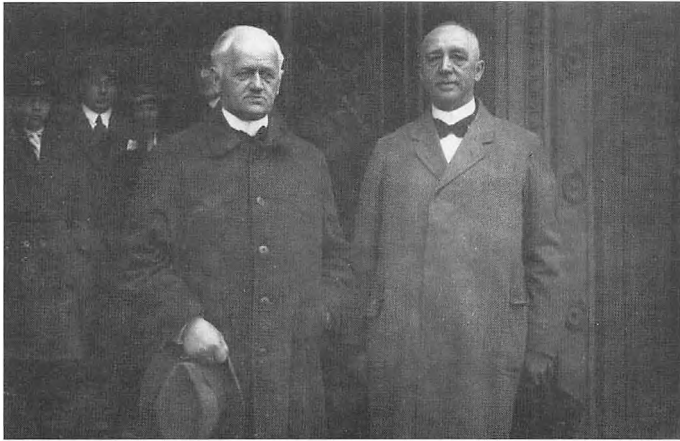
Cornelius Petersen og selvstyrebevægelsen blev den megen virak til trods aldrig for alvor taget seriøst af hverken regering eller Rigsdag, og heller ikke Lånekassens bestyrelse brugte megen tid på bevægelsen. Regeringen havde interesse i at fremstille bevægelsen og Cornelius Petersen som fantasier. Ikke mindst Cornelius Petersens tanker om hertugdømmet Slesvigs genindførelse under Christian d. 10's styre, der gik stik imod den grænsepolitiske strategi om Nordslesvigs fuldstændige integration i Danmark, måtte gerne fremstå som utopiske tanker fremsat af en fantast. Da Cornelius Petersen samtidig havde haft tætte forbindelser til Dannevirkebevægelsen og dets aktiviteter i Sydslesvig i årene forinden, kunne der ikke tages afstand nok fra bevægelsen.⁷ Selvstyrebevægelsens aktiviteter blev, set fra regeringens side, først bekymrende, hvis bevægelsen fik tag i det tyske mindretal eller, hvis bevægelsens ideer blev taget op af det tyske mindretals organisationer. Det sidste var da også præcist, hvad der skete. I det tyske mindretal blev der udtrykt frygt for, at selvstyrebevægelsen kunne tiltrække tysksindede stemmer ved et kommende folketingsvalg. I oktober 1926 fremlagde mindretallets leder Johannes Schmidt derfor et nyt program, som han fremsatte dele af i Folketinget den 22. oktober 1926. Schmidt lagde sig i programmet tæt op af selvstyrebevægelsens tanker om Nordslesvigs selvforvaltning og krævede desuden storstilet økonomisk hjælp til Nordslesvig samt offentlige besparelser og nedskæringer. Internt arbejdede mindretallet også med ideer om Danmarks økonomiske »Anschluss« til Tyskland.⁸ Nogen tid før Schmidts tale i Folketinget havde mindretallet imidlertid taget et andet initiativ, der set fra kredsen omkring Lånekassen var mindst ligeså alvorligt. Dette initiativ kom under alle omstændigheder til at overskygge selvstyrebevægelsens aktiviteter.

Kreditanstalt Vogelgesang

Den 8. januar 1926 havde Johannes Schmidt skrevet en betænkning om »jordkampen« i Nordslesvig, som han sendte til Auswärtiges Amt og det preussiske indenrigsministerium i Berlin. I betænkningen slog Schmidt til lyd for, at den tyske stat ydede en kredit på mindst 5-8 millioner Reichsmark til de tysksindede landmænd nord for grænsen. Begrundelsen herfor var det store tab af jord, som det tyske mindretal havde lidt siden grænse-dragningen i 1920 som følge af den danske udstykningspolitik. Domæne-gårdenes overtagelse og udstykning, udstykningsforeningernes virksomhed og de danske opkøb af godserne på Als blev nævnt som eksempler på disse tab. Den forestående afvanding af Tøndermarsken ville desuden være endnu et dansk angreb i jordkampen. »*Das ist das erschreckende Trümmerfeld, das geschaffen ist, nachdem Deutschland nicht nur seine Staatshoheit, sondern auch seine Wirtschaftskraft von uns zurückgezogen hat, denn alle unsere Bemühungen um deutsche Kredite waren bisher völlig negativ*«, skrev Johannes Schmidt. Den danske fremgang i Nordslesvig ville desuden styrke den danske kamp for Ejdergrænsen og bekræfte Skandinavien i, at den dansk-tyske grænse-dragning havde været rigtig og retfærdig. Dermed ville udviklingen også styrke den danske »ententekurs«. ⁹ Johannes Schmidt fulgte sin betænkning op i februar 1926 med en betænkning om kreditaktionens praktiske gennemførelse. Og i marts 1926 indkaldte Auswärtiges Amt og Rigsindenrigsministeriet det preussiske indenrigsministerium til møde om Johannes Schmidts henvendelse. ¹⁰

Netop i foråret 1926 tog den tyske udenrigsminister Gustav Stresemann initiativ til en økonomisk støtteaktion for de tyske mindretalsbefolkninger i Europa. Ligesom den første østhjælp i 1926, »Sofortprogrammet«, omhandlede Stresemanns initiativ primært de østlige grænseområder og dermed det tyske mindretal i Polen. Som omtalt i kapitel 9 blev den tysk-polske toldkrig genoptaget i 1925, og udenrigsminister Stresemanns udtrykkelige hensigt var at kvæle Polen økonomisk i denne kamp. Det stillede imidlertid det tyske mindretal i Polen i en noget vanskelig situation. Det har formentlig været en væsentlig grund til, at rigsregeringen den 31. marts 1926 stillede 30 millioner Reichsmark til rådighed for de tyske mindretal. Erich Krahmer-Möllenberg, lederen af *Deutsche Stiftung*, havde også fået Schmidts betænkninger tilsendt, og han sørgede for, at der af de 30 millioner Reichsmark blev stillet 5 millioner Reichsmark til rådighed for mindretallet i Nordslesvig. Samme Krahmer-Möllenberg blev også leder af det til kreditaktionen oprettede *Ossa Vermittlungs- und Handelsgesellschaft m.b.H.*, der skulle formidle bevillingen fra Rigsbanken.

For at kreditterne kunne formidles videre til tysksindede landmænd i

Pastor Johannes Schmidt, Vodder, det tyske mindretals politiske leder 1920–39, i selskab med bankdirektør Jørgen Erichsen i Kiel, formand for »Verband heimattreuer deutscher Nordschleswiger.« Det var Johannes Schmidt, der tog initiativ til Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse i 1926. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

Nordslesvig, måtte der dannes et selskab på dansk grund. Den 18. september 1926 stiftedes kommanditaktieselskabet *Kreditanstalt G. Vogelgesang* i Haderslev med en aktiekapital på 500.000 kroner. Når der blev tale om et kommanditaktieselskab, var det fordi man derved undgik statstilsynet. Det betød også, at et af grundlæggernes navne skulle indgå i selskabets navn. Det blev landsretssagfører Georg Vogelgesang fra Haderslev, der lagde navn til institutionen, der i daglig tale blev omtalt *Kreditanstalt Vogelgesang*. Aktiekapitalen blev for hovedpartens vedkommende tegnet af *Westholsteinische Bank*, *Schleswig-Holsteinische Landesbank*, og bankier Wilhelm Ahlmann i Kiel, der i 1929 hver ejede 150 aktier. Dertil kom et antal aktionærer fra Nordslesvig. Midlerne fra Rigsbanken og *Ossa* blev overført via de tre tyske banker til Kreditanstalt Vogelgesang. I 1930 overtog et selskab i Schweiz, *Société anonyme de participations et crédits continentoux*, en del af aktiekapitalen. Selskabet optrådte derefter også som kreditor for Vogelgesang. I september 1926 blev Kreditanstaltens eksistens offentliggjort, og låneansøgninger strømmede ind. I januar 1927 var 730 ansøgninger sendt ind, hvoraf 211 var imødekommet. De 211 ansøgere modtog lån på samlet 2,4 millioner kroner. Kreditanstaltens regnskaber skal ifølge Callø være noget uigennemskulige, fordi Vogelgesang i 1929 oprettede et *Höferverwaltungsgesellschaft*, der skulle bestyre de af Vogelgesang ved tvangssalg overtagne ejendomme. Dermed kunne der overføres midler fra det ene selskab til det andet. Med midlerne fra *Ossa* og selskabets egen aktiekapital, mener Callø, at Kreditanstalt Vogelgesang samlet

havde omkring 7,2 millioner kroner til rådighed for udlån i selskabets levetid. Efter maj 1945 blev Kreditanstalt Vogelgesang og Höferverwaltungsgesellschaft likvideret, og deres værdier og ejendomme blev konfiskeret af den danske stat. Det drejede sig om cirka 100 gårde og 3.500 ha jord. 530 låntagere fik opsagt deres lån og måtte indløse deres Vogelgesang lån med andre lån. Her kom Lånekassen for Sønderjylland igen ind i billedet. Denne likvidation indbragte staten et provenu på 3,5 millioner kroner. Likvidationen og salget af Höferverwaltungsgesellschafts gårde indbragte siden staten 8 millioner kroner.¹¹

Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse blev i samtidens Nordslesvig anset for det hidtil alvorligste tyske angreb på grænsen af 1920. Den dansk-nordslesvigske presse reagerede med angreb på Kreditanstaltens udlånspolitik, der var nationalt betinget. Der gik rygter om, at låntagerne skulle tage deres flagstang ned og sende deres børn i tysk skole for at få bevilget et lån. Vogelgesang dementerede flagstangsbetingelsen, men ikke skolebetingelsen. Også Kreditanstaltens forkøbsretsbetingung blev kritiseret, ligesom udlånenes koncentration i »den truede firkant« i Tønder og det sydlige Aabenraa Amt, hvor der også var flest tysksindede landmænd.¹²

Oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang blev opfattet som et frontalangreb på grænsen, fordi institutionen var et angreb på den grænsepolitiske strategi, der siden genforeningen havde været udbredt enighed om at følge i det danske politiske system. Ved at tilbyde det tyske mindretal en ligestillet politisk og økonomisk sikkerhed i Danmark skulle mindretallets loyalitet mod den danske stat vindes. Det havde imidlertid vist sig vanskeligt at tilbyde økonomisk sikkerhed for de nordslesvigske landmænd, og de efterhånden mange forsøg på at hjælpe det nordslesvigske landbrug igennem en omstrukturering til danske forhold syntes ikke at give den forventede effekt. Der havde siden efteråret 1924 fra forskellige grupperinger og bevægelser i landsdelen været stillet krav om at gøre noget særligt for Nordslesvig under de herskende forhold. Kreditanstalt Vogelgesang var et initiativ i den retning. Set fra dansk-nordslesvigsk side betød det, som man kan læse i P.A. Calløvs artikel i *Sønderjyske Årbøger 1949*, at: »Nu var det sønderjydske Kreditproblem ikke alene et økonomisk Anliggende. Det var tillige en politisk Nødvendighed, at dansksindede Landbrugere i Grænselandet med hensyn til Kreditmuligheder ikke var ringere stillet end de tysksindede.«¹³

Folketingsvalget i 1926

Det tyske mindretal var ikke alene om at tage initiativ til nye kriseforanstaltninger. Den til Selvstyrebevægelsen nært knyttede Theodor Mathiesen

Kylling fra Frørup havde i 1925 foreslået en nordslesvigsk hypotekbank oprettet, der skulle søge finansiering i USA. I sommeren 1925 havde Kylling samlet omkring 500 landmænd som interessenter, og i august 1925 blev der holdt stiftende generalforsamling for hypotekbanken, men mødet endte i tumult og opløsning. I efteråret 1926 blev ideen genoptaget, og den 30. september 1926 stiftedes *Jydske Landmænds Hypotekkasse* på et møde i Tinglev med P.K. Petersen fra Hoptrup som bestyrelsesformand. Da P.K. Petersen var medlem af Sønderjyllands Kreditforenings repræsentantskab, og der samtidig sad flere tysksindede landmænd i bestyrelsen for den nye hypotekkasse, var det ikke en organisation, der blev hilst velkommen af direktionen i Sønderjyllands Kreditforening. Et udvalg under hypotekkassens bestyrelse tog til København for at forhandle med interesserede pengeinstitutter om en finansiering.

Repræsentanter for Sønderborg Amt skilte sig imidlertid snart ud og oprettede i stedet *Sønderborg Amts Laaneforening*. Årsagen dertil var, at mændene bag Sønderborg Amts Laaneforening anså Sønderjyllands Kreditforenings deltagelse i en ny kreditaktion for nødvendig. Derfor henvendte låneforeningen sig til kreditforeningens formand J.H. Schmidt den 26. oktober 1926 med et forslag til en kreditaktion.¹⁴ Låneforeningen ville i samarbejde med underdirektør Rye fra Privatbanken foranstalte en lukket udlånsserie i Sønderjyllands Kreditforening i udenlandsk mønt. Alle seriens obligationer skulle således med statsgaranti placeres i udlandet til en rente på minimum 5% og en kurs på minimum 95. Ideen var, at kurstabet på de forrige kreditforeningslån ville genindvindes, når disse lån blev konverteret til den nye series obligationer til kurs 95 eller pari. Den 6. november 1926 var låneforeningens ordførere, heriblandt redaktør Andreas Grau Sønderborg, til møde med Kreditforeningens forretningsudvalg. Forretningsudvalget mente ikke, at forslaget var gennemførligt, da kurserne på de nye obligationer ville stige kraftigt, når den lukkede obligationsserie blev udbudt over en kort årrække. Gevinsten ved lånekonverteringerne ville derved forsvinde. Kreditforeningens forretningsudvalg meddelte til gengæld de sønderborgske ordførere, at Kreditforeningens direktion var opmærksom på de økonomiske vanskeligheder i det nordslesvigske landbrug, og at foreningen havde nye krisetiltag under planlægning, som man endnu ikke kunne give konkrete udsagn om.

Kreditforeningens afvisning fik dog ikke låneforeningen til at opgive ævred. Så meget desto mindre da statsminister Stauning samme dag, den 6. november 1926, bad kongen om at udskrive nyvalg. Folketingsvalget skulle afholdes den 2. december 1926, og forholdene i Nordslesvig skulle komme til at spille en central rolle for valgkampens forløb. Redaktør Andreas Grau fik samlet folkene bag hypotekkassen og den sønderborgske

låneforening i *Fællesudvalget for Sydjydske Landmænds Hypotekasse og Sønderborg Amts Laaneforening*. Han gennemførte en underskriftsindsamling til regeringen og rigsdagen med krav om statsgaranterede parilån mod sikkerhed af første prioritet i nordslesvigske landejendomme. Fællesudvalget formåede at samle omkring 7.000 underskrifter. Den 20. november stillede Andreas Grau og Fællesudvalget de nordslesvigske folketingskandidater direkte overfor kravet om parilån i den af Grau redigerede avis Dybbølposten. Dagen før valget, den 1. december 1926, meddelte Fællesudvalget i de nordslesvigske aviser, at kandidaterne C.O. Pedersen og Chr. Ernst Christensen, Venstre, Holger Andersen, Johan Nissen, P.K. Petersen og E. Finnemann-Bruun, de Konservative, samt H.C. Lei, H.B. Jepsen, N. Skau og pastor Johannes Schmidt fra Slesvigsk Parti havde lovet støtte til initiativet.¹⁵ Det vakte stor forargelse, at Andreas Grau dermed indirekte støttede Slesvigsk Partis valgkampagne, ikke mindst da Slesvigsk Parti fik 15,6% af stemmerne i Nordslesvig mod 13,3% ved forrige valg. Formand for Sønderjyllands Kreditforening J.H. Schmidt indrykkede et åbent brev til Grau i Sønderjysk Dagblad, hvori han protesterede mod Graus metode og mod den gevinst, som Slesvigsk Parti og særlig H.C. Lei havde opnået deraf. Slesvigsk Parti fik 55 stemmer i Augustenborg valgkreds, hvor Lei var opstillet, mod 2 i 1924. Det vakte i det hele taget bekymring i Nordslesvig, at Slesvigsk Parti havde opnået denne fremgang ved valget.¹⁶ Det program, som Johannes Schmidt havde præsenteret i oktober, og som havde lagt sig tæt op af Selvstyrebevægelsens paroler, havde båret frugt. Programmet var i valgkampen blevet fremlagt som 10 bud, hvoraf de første lød; »1. Vi vil en ny Grænseafgørelse, væk med Versailles, 2. Vi vil, uafhængig deraf, økonomisk Tilslutning til Tyskland, 3. Vi vil som tysk Folkedel føre vort eget nationale Liv og fordrer national Selvforvaltning.« Selvstyretanken blev yderligere båret frem med kravene: »7. Social Forsorg maa opbygges på Selvhjælp og Selvstyre, 8. Hele Statens Opbygning maa i vides muligt Grad hvile paa Selvstyre.«¹⁷ Inspirationen var ikke til at tage fejl af. Selvstyrebevægelsen og Cornelius Petersen stillede også op til valget, men trods omkring 4.000 deltagere til et selvstyremøde i Aabenraa på valgdagen, opnåede Selvstyrebevægelsen kun 2.117 stemmer i hele Nordslesvig. Resultatet var en kæmpe skuffelse for Cornelius Petersen. Valgets udgang i Nordslesvig blev siden beskrevet med ordene: »Cornelius Petersen spillede ud, Lei lagde trumf og pastor Schmidt tog stikket hjem!«¹⁸ Slesvigsk Parti havde formået at udnytte Selvstyrebevægelsens aktiviteter til egen fordel, og partiet havde på den måde ageret taktisk klogt. Men beskrivelsen stemmer ikke overens med det samlede valgresultat i Nordslesvig. Det var ikke pastor Johannes Schmidt, der tog stikket hjem, men derimod Thomas Madsen-Mygdal, Venstre.

Was wir wollen:

1. Wir wollen eine neue Grenzentscheidung. Weg mit Versailles!
2. Wir wollen, unabhängig davon, wirtschaftlichen Anschluß an Deutschland.
3. Wir wollen als deutscher Volksteil unser eigenes nationales Leben führen und fordern dafür kulturelle Selbstverwaltung.
4. Die Sonderkosten der national-kulturellen Ordnungen muß der Staat tragen helfen.
5. Wir wollen, daß das nationale Ringen ohne Herabsetzung des anderen Volkes geführt wird.
6. Nordschleswig ist als Selbstverwaltungskörper einzurichten. Wir wollen von eigenen Landeskindern verwaltet, gerichtet und unterrichtet werden.
7. Soziale Fürsorge muß sich aufbauen auf Selbsthilfe und Selbstverwaltung.
8. Der ganze Aufbau des Staates hat sich in weitem Maße der Selbstverwaltung zu bedienen.
9. Die durch die Einverleibung Nordschleswigs entstandene Mehrbelastung dieses Landesteils ist ihm abzunehmen durch Zinsermäßigung, Moratorien oder andere dazu geeignete Maßnahmen.
10. Mit dem „Ben“-System und dem Verwaltungsschlendrian ist gehörig aufzuräumen. Die Zahl der Beamten ist aufs stärkste einzuschränken bei ausreichendem Gehalt für die, welche nötig sind.

Schleswigsche Partei

Slesvigske Partis valgplakat fra Folketingsvalget december 1926. 10 bud på Nordslesvigs økonomiske og politiske fremtid. (Landsarkivet for Sønderjylland)

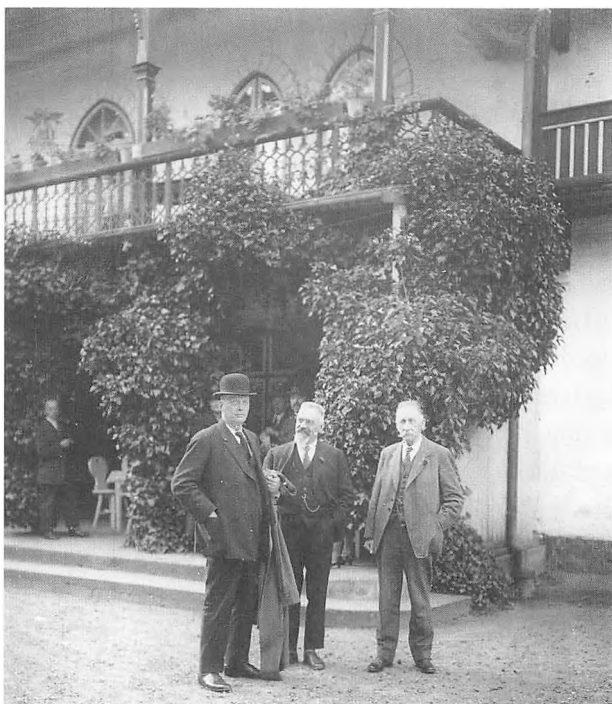
Statsminister Thomas Madsen-Mygdal

H.P.Hanssen havde indvilget i at stille op til det forrige folketingsvalg for Venstre i april 1924 og var blevet valgt ind med 4.854 stemmer. H.P. Hanssen fandt sig imidlertid aldrig til rette i Folketinget og valgte at trække sig tilbage ved valget i 1926. Derfor skulle der findes en ny sønderjysk kandidat for Venstre og helst en med en pondus svarende til H.P.Hanssens. Modsætningen mellem H.P.Hanssen og den sønderjyske folketingskandidat for Venstre, C.O.Pedersen, Flensborgmand og Sønderjyllands Kreditforenings ihærdige kritiker, fik negativ indflydelse på Venstres valg i 1924. Det ville være en fordel at finde en udenbys kandidat, der kunne samle partiet i Nordslesvig. Det siges at være folketingsmedlem for Venstre Mads Gram, Københoved, der fandt på at kontakte forhenværende landbrugsminister Thomas Madsen-Mygdal med henblik på hans opstilling i Nordslesvig. Madsen-Mygdal havde ellers trukket sig fra det partipolitiske liv og var nu formand for Landbrugsrådet. Den 10. november 1926 afholdt partiledelsen i Venstre et stort møde i Rigsdagens fællessal for rigsdagsmænd og kandidater for at udforme en valgresolution. Mødet udviklede sig i stedet til en kåring af Thomas Madsen-Mygdal som partiets nye kandidat i Nordslesvig. Da Madsen-Mygdals mulige kandidatur blev nævnt, udtalte landstingsmand H.D.Kloppenborg-Skrumsager som den første sin uforbeholdne støtte og tro på, at Madsen-Mygdal kunne forene grænsefløjene i det nordslesvigske Venstre. Mads Gram tog herefter ordet og sagde blandt andet: *»Det kan maaske lyde lidt selvbevidst, men jeg mener alligevel, det er en Hædersbevisning, vi viser den Mand, vi bejler til, naar vi opfordrer ham til at blive vor gamle Førers Eftermand. Det er vanskeligt at finde et Navn heroppe fra som vi kender fuldt ud hos os. Men en Mand kender vi, nemlig Madsen-Mygdal, der kan tale til os, saa baade Borger og Bonde forstaar det.«* Mads Gram endte talen med at række Madsen-Mygdal hånden i en symbolsk forespørgsel om dennes tilsagn, og: *»Der blev et Øjeblik forventningsfuld Stilhed i Salen. Alle Øjne var rettede mod Madsen-Mygdal, der bevæget rejste sig fra sin Plads og gav Gram Haandslag. Hele Forsamlingen rejste sig og brød ud i voldsomme Ovationer.«*¹⁹ Således beskriver et referat udsendt af Venstres pressebureau i hvert fald hændelsen. Ifølge Svend Thorsen skulle Venstres formand Niels Neergaard have været uvidende om denne kåring, der ifølge Thorsen reelt var en kåring af Madsen-Mygdal til partiets statsministerkandidat.²⁰ Madsen-Mygdal stod da også for en anden og mere traditionel liberal landbrugsorienteret linie i Venstre end Neergaard.

Officielt blev Madsen-Mygdal, der stillede op i både Haderslev, Tønder, Løgumkloster og Rødding valgkredse og opnåede et kanonvalg med 9.300

personlige stemmer, ikke statsministerkandidat før efter valget. Neergaard ledede efter valget Venstres forhandlinger om en regeringsdannelse og forsøgte at danne en samlingsregering med Socialdemokratiet og siden med Det radikale Venstre uden held. Først herefter, den 10. december, bekendtgjorde Neergaard, at Madsen-Mygdal ville stå i spidsen for den nye Venstreregering, støttet af de konservative. Den 14. december 1926 var Venstreregeringen under Madsen-Mygdals ledelse en realitet.²¹ Formentlig har Madsen-Mygdals overbevisende valgsejr samt de mislykkede forhandlinger om en flerpartiregering været den udløsende faktor for Neergaards tilbagetrækning til fordel for partiets nye mand. Madsen-Mygdal blev statsminister med grundlag i den nordslesvigske befolknings store opbakning, men Madsen-Mygdals valgsejr i Nordslesvig var på sin vis paradoks, da hans væsentligste valgbudskab var, at parikronen og kronens guldindløselighed skulle respekteres. Med valget af Madsen-Mygdal havde en stor del af den nordslesvigske befolkning dermed bifaldet kronestigningen og »den ærlige krone«, der ellers havde voldt landsdelen store økonomiske kvaler, og som havde høstet megen kritik i Nordslesvig. Madsen-Mygdals andet centrale valgbudskab var, at offentlige nedskæringer var nødvendige. Sociallovgivningen måtte indskrænkes, og antallet af tjenstemænd reduceres. *»Det er med Urette, at der hernede har lydt Smædeord mod Tjenestemændene. Det er ikke disses Skyld, men det er Systemet, der er galt! Der maa og skal foretages en Simplificering af det store Antal Tjenestemænd, der i Dag er næsten dobbelt saa stort som i 1914«*, sagde Madsen-Mygdal på et valgmode i Rødding den 16. november.²² Opstillingen af Madsen-Mygdal i Nordslesvig var en politisk og taktisk succes for partiet Venstre. Madsen-Mygdal kunne med sin karakteriske og stærke personlighed matche både Selvstyrebevægelsen, Slesvigsk Parti og Socialdemokratiets populære mand i Nordslesvig, J.P. Nielsen. Samtidig kunne nordslesvigerne nikke genkendende til Madsen-Mygdals angreb på »systemet«, som den væsentligste årsag til den økonomiske krise. Det havde Selvstyrebevægelsen og siden Slesvigsk Parti talt en del om i det forgangne år. Den stort opsatte kåring af Madsen-Mygdal på Venstres møde den 10. november tyder på, at opstillingen ikke var helt så impulsiv, som referatet skulle give indtryk af. Man kan tvivle på, at Mads Gram alene skulle være ophavsmand til Madsen-Mygdals triumf. Under alle omstændigheder var det Madsen-Mygdal, der tog stikket hjem i Nordslesvig ved folketingsvalget den 2. december 1926.

For Thomas Madsen-Mygdal var kandidaturen i Nordslesvig et springbræt til posten som landets statsminister, men hans projekt rakte langt ud over Nordslesvig. Thomas Madsen-Mygdals projekt var et opgør med det socialdemokratisk-radikale system, mod fagbevægelsernes voksende indflydelse, mod otte-timers arbejdsdagen og overenskomstforhandlinger, og

Thomas Madsen-Mygdal, Venstre, blev med baggrund i 9.300 personlige stemmer i Nordslesvig ved Folketingsvalget den 2. december 1926 landets nye statsminister. Her ses Madsen-Mygdal i selskab med H.P. Hanssen og Aabenraas borgmester Holger Fink ved Folkehjem i 1926. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

for en tilbagevenden til tilstandene fra før 1914. Det projekt høstede stor tilslutning i Nordslesvig, hvor vælgerne tilsyneladende ikke satte Madsen-Mygdals budskab om offentlige nedskæringer i forbindelse med det faktum, at landsdelen selv havde været og stadig var afhængig af offentlige særordninger. Madsen-Mygdal havde ikke forholdt sig til de særlige økonomiske problemer i Nordslesvig under valgkampen, men kun til den generelle økonomiske krise. Krisen var i Madsen-Mygdals øjne var affødt af et voluminøst statsligt system, der besværliggjorde erhvervslivets og befolkningens tilværelse med unødige indgreb i økonomien. Madsen-Mygdal havde, klogeligt, ikke svaret på Andreas Graus forespørgsel om nordslesvigske parilån i Dybbølposten.²³ Ifølge Madsen-Mygdal skulle den økonomiske krise løses ved fastholdelse af parikronen og offentlige nedskæringer. Spørgsmålet var, om der ville blive plads til nordslesvigske særordninger i denne politik? Hvis der var konsekvens i Madsen-Mygdals argumentation, måtte man forvente, at politiske særordninger og indgreb i økonomien, nationalt såvel som regionalt, ikke var den nye regerings livret.

»Noget maa der gøres«

Thomas Madsen-Mygdals valgsejr og indtagelse af statsministerposten ændrede imidlertid ikke ved, at der stadig var økonomisk krise og gældsproblemer i Nordslesvig. Regeringen skulle snart få lejlighed til at forholde sig til problematikken. Få dage efter valget, den 8. december 1926, fremlagde Sønderjyllands Kreditforenings tredje direktør og medlem af Lånekassens bestyrelse, Orla Buhl, en betænkning, hvori han foreslog en sønderjysk hypotekforening oprettet. Hypotekforeningen skulle yde lån i landejendomme mod pant i anden prioritet i en kort årrække af 2-4 år. Lånene skulle udbetales i 5% statsgaranterede kasseobligationer med en afdragstid på 30 år. For at sikre obligationerne en god kurs skulle staten desuden foretage støtteopkøb og have mulighed for at belåne obligationerne på samme måde, som Sønderjyllands Kreditforenings første udlånsserie, havde været arrangeret. Der skulle dog udstedes regler for obligationssalget, således at man ikke igen oplevede, at usolgte obligationer hobe sig op med forventning om forbedrede kurser. Desuden skulle der gives hypotekforeningen gebyr- og stempelfrihed.²⁴

Repræsentantskabet og direktionen for Sønderjyllands Kreditforening drøftede Buhls oplæg på et møde den 16. december. Her blev man enige om at søge Indenrigsministeriets godkendelse til at åbne en ny udlånsserie i 5%’s obligationer under forudsætning af at staten, ligesom ved den 3. udlånsserie, stillede rentegaranti for obligationerne. Med hensyn til Buhls forslag havde P.A. Callø tilføjet enkelte ændringer, blandt andet at hypotekforeningens låntagere skulle hæfte solidarisk overfor kreditorerne. Risikoen ved den solidariske hæftelse skulle dog reduceres ved tilvejebringelsen af en solid reservefond med statens hjælp. Kreditforeningen ville desuden foreslå, at der blev oprettet kreditrådgivningscentre, såkaldte »akkordudvalg«, i Nordslesvig, og at Lånekassen for Sønderjylland var den rette institution til at løfte denne opgave.²⁵ I sin tiltrædelsestale i Folketingssalen den 19. december 1926 udtalte statsminister Madsen-Mygdal, at regeringen ville rette sin opmærksomhed mod de overordentligt store økonomiske vanskeligheder i de sønderjyske landsdele. Noget konkret løfte gav han dog ikke. Dagen efter var Kreditforeningens direktion i København for at drøfte sine forslag med Madsen-Mygdal og nyudnævnte finansminister Niels Neergaard. Allerede den 18. december havde repræsentanter for Fællesudvalget for Hypotekbanken og Låneforeningen for Sønderborg Amt været i audiens ved de samme ministre med forslag om statsgaranterede parilån. Der var derfor flere forslag for regeringen at tage stilling til.²⁶

Samme dag som Kreditforeningens direktion var til møde med mini-

strene, afholdt Lånekassens bestyrelse møde for at drøfte Kreditforeningens forslag. Finansministeren havde, som formand P.O.A. Andersen refererede, opfordret til mødets afholdelse *»for at han derigennem kan gøres bekendt med Udtalelser fra kompetent sønderjysk Side.«* Formanden overbragte en hilsen fra Neergaard og udtalte, at Lånekassen altid havde *»haft Følelsen af at have Finansminister Neergaards Sympathi for sit Arbejde. Efter Formandens Mening havde Laanekassen været af største Betydning ikke alene i Sønderjylland som egentlig Laanekasse, men dens Bestyrelse tillige som et sagkyndigt organ i sønderjyske Spørgsmaal overfor Regering og Rigsdag, idet Bestyrelsens Udtalelser altid kun havde været sagligt underbyggede, endskønt dens Sammensætning var politisk forskellig.«*²⁷ Det var en udlægning af Lånekassens betydning, som bestyrelsens formand havde stor interesse i at udbrede, men analysen afspejlede også et reelt forhold. Lånekassen kunne ikke komme igennem med hvad som helst, men det var Lånekassens bestyrelse, der blev lyttet til på Christiansborg, når Nordslesvigs økonomiske situation var på programmet. Hvad angik de forskellige forslag til kriseløsninger fra Nordslesvig havde Neergaard overfor formanden *»udtalt sig for det ønskelige i en samlet Plan for Arbejdet i Sønderjylland, et Ønske, som ogsaa næredes af det ikke tilstedeværende Medlem af Bestyrelsen, Domæneforvalter Refshauge.«* Neergaards hilsen og efterlysning af en samlet plan udarbejdet af Lånekassens bestyrelse vidner også om bestyrelsens centrale regionalpolitiske position.

Efter formandens indledning kommenterede de enkelte bestyrelsesmedlemmer de mange kriseforslag, der var blevet rejst fra forskellige sider. Der var bred enighed om, at forslagene om en hypotekkasse og parilån var meget uheldige. Ligeledes var der ikke megen opbakning til et forslag fra Fælleslandboforeningen for Nordslesvig om oprettelsen af driftslåneforeninger for landmænd. Til gengæld nød Kreditforeningens forslag stor opbakning. Hvorvidt endnu en udlånsserie i Kreditforeningen ville have nogen positiv effekt blev fra enkelte sider betvivlet, til gengæld fik Orla Buhls hypotekforening stor tilslutning. De fleste af bestyrelsens medlemmer fandt de mange kriseforslag fra alle mulige sider for uheldige og skadelige, og der manglede, med amtmand Refslund Thomsens ord; *»Er-faring og Opdragelse i Kreditspørgsmaal dernede.«* Derfor var oprettelsen af rådgivende akkordudvalg en glimrende ide.

Det, som der blev set med størst bekymring på fra samtlige medlemmers side, var dog Kreditanstalt Vogelgesangs virksomhed. Problemet var, at Vogelgesang ikke opererede med et udlånsloft eller nogen form for sikkerhed, og det var vanskeligt at konkurrere mod en sådan udlånspolitik. Dertil kunne det indvendes, at hvis bestyrelsen anså denne udlånspolitik for risikobetonet, ville Vogelgesang vel før eller siden komme i finan-

sielle vanskeligheder. Det var imidlertid ikke så meget den økonomiske konkurrence fra det tyske institut, der blev anset for bekymrende, som det var instituttets nationalpolitiske betydning. Som Refslund Thomsen sagde: »Hvis Aktionen kun betød, at Tyskerne ønskede at hjælpe deres egne over Vanskelighederne, var der ikke Grund til at tage Bevægelsen for højtideligt, idet man maatte se paa den Fordel, den bragte ved at aflaste Sparekasser og bringe Penge til Bankerne. Men hvis Bevægelsen gik dybere, og Planen var at skaffe de sydlige Grundejere i tysk Magt, før Spørgsmaalet om en Grænseregulering rejstes, da var Aktionen af en meget alvorlig Beskaffenhed.« Refslund Thomsen kunne dertil påvise 38 udlån fra Vogelgesang og oplyse, at 33 flere var under forberedelse. P.A. Callø sluttede sig til Refslund Thomsens synspunkter og berettede, at også Kreditforeningen kunne mærke den Vogelgesangske virksomhed ved et stigende antal anmodninger om henstand. Callø fortsatte: »Det er karakteristisk, at Vogelgesang ingen rigtige Interesser har Nord paa. Men langs Grænsen og særlig i de vanskelige Distrikter ved Graasten florerer Bevægelsen. Den er af største Alvor, thi det er Kampen om Jorden, der er begyndt. Til en saadan Kamp bør man i Tide ruste sig.« Callø sluttede sit indlæg med ordene: »Noget *maa* der gøres. I Øjeblikket har Folk, der kommer i Vanskeligheder kun Vogelgesang at ty til.« J.P. Nielsen anså også Vogelgesang for en nationalpolitisk trussel. J.P. Nielsen fremhævede desuden, at han ville bede sit parti om at foranstalte en samlet undersøgelse af den økonomiske situation i Sønderjylland af et dertil nedsat sagligt udvalg. J.P. Nielsen tilsluttede sig også Kreditforeningens forslag og bemærkede ironisk, at her var der jo i virkeligheden tale om et statstilskud til hypotekforeningen. Formand for Sønderjyllands Kreditforening, J.H. Schmidt, udtrykte tilfredshed med modtagelsen af Kreditforeningens forslag i bestyrelsen. Schmidt havde særligt store forventninger til akkordudvalgene og forventede, »at Udvalgene vil henstille til Pengeinstitutterne ikke at laane til dem, der vil købe Danskerne ud.« Bestyrelsen diskuterede til sidst, om der skulle udarbejdes en resolution, men enedes i stedet om at tilsende finansministeren mødereferatet, der viste klar opbakning til det af Kreditforeningen foreslåede sæt af kriseforanstaltninger.²⁸

Lånekassebestyrelsens møde den 20. december 1926 skulle blive et afgørende møde, da flere af de kommende års økonomiske tiltag i Nordslesvig her blev taget op. Dermed blev Lånekassebestyrelsens centrale regionalpolitiske position påny manifesteret. Til gengæld viste udtalelserne på mødet også, at der var en meget klar nationalpolitisk dimension i Lånekassebestyrelsens arbejde. Som John Skonberg påviser i sin artikel om den sønderjyske støttelovgivning 1925-29, var der således ikke tale om den helt neutrale udlånsvirksomhed, som Lånekassen og Sønderjyllands Kreditfor-

ening ellers brystede sig af. Udlånene var ganske vist tilgængelige for tysksindede borgere, men som Callø var inde på, handlede det for Lånekassen og Kreditforeningen om at skabe et dansk-nordslesvigsk kreditmarked med så megen økonomisk tryghed, at der ikke ville være behov for et tysk kreditinstitut som Vogelgesang. Og så skulle udlånsvirksomheden sikre, at dansksindede land- og husmænd blev placeret i de ellers tysksindede egne. Set på baggrund af udtalelserne på mødet den 20. december, er det svært at forestille sig, at der ikke er blevet skelet til den nationale stilling i de enkelte egne, når Lånekassen og Kreditforeningen med deres net af lokale tillidsfolk, fordelte deres udlån. Det sæt af kriseforanstaltninger, som Kreditforeningens direktion havde skitseret og som Lånekassens bestyrelse sanktionerede på mødet den 20. december, var således delvist ment som kriseforanstaltning, men i ligeså høj grad som foranstaltninger, der kunne overbyde Vogelgesangs virksomhed. Frem for alt skulle de danske kreditinstitutioner vise, at de ikke havde i sinde at lade nordslesvigerne i stikken, overladt til Vogelgesangs tilbud. I 1923 havde bestyrelsen afvist at gå ind i en direkte jordkamp af den gamle slags. Den nationalpolitiske dimension havde bestyrelsen dog hele tiden haft for øje, hvad Hammerichs betænkning om jordfordelingen i 1923 var et klart eksempel på. Med Vogelgesangs oprettelse og den efterfølgende stemmefremgang for det tyske mindretals parti ved folketingsvalget den 2. december 1926 blev den nationalpolitiske dimension i Lånekassebestyrelsens arbejde intensiveret betydeligt. Det var fortsat hensigten at fremme den økonomiske omstilling til danske forhold og strukturer i Nordslesvig, men frem for alt vigtigt at tilbageerobre det kreditpolitiske initiativ. Fællesudvalget for Hypotekbanken og Sønderborg Amts Låneforening var desuden stadig i spil, og den 28. december 1926 blev der afholdt et fællesmøde i Tinglev, hvor repræsentanter fra Lånekassen og Fællesudvalget skulle forsøge at finde sammen. Det førte dog ikke til noget resultat, men skærpede snarere uenigheden imellem de to parter. Tilbage var at overbevise regeringen om de af Lånekassen anbefalede hjælpeforanstaltningers nødvendighed. Med Madsen-Mygdals valgprogram i erindring ville det ikke nødvendigvis blive let.

Foreningen Landeværnet

På Kreditforeningsdirektionens møde med statsministeren og finansministeren den 20. december 1926 lovede Neergaard, at regeringen snarest ville tage stilling til de nordslesvigske spørgsmål. En beslutning ville dog først følge på den anden side af julen.²⁹ I mellemtiden udgik der nye

initiativer fra Nordslesvig. Som formand for den sønderjydske Sprogforening ville også H.P. Hanssen tage del i inddæmningen af Vogelgesang. På Sprogforeningens bestyrelsesmøde den 18. december lovede han at indkalde til et møde om en nordslesvigsk aktion mod Vogelgesang. Hans Jepsen Christensen, der også havde deltaget i Lånekassens bestyrelsesmøde den 20. december, havde som formand for Sønderjyds Skoleforening en lignende tanke. I julen 1926 fik H.P. Hanssen og Jepsen Christensen derfor arrangeret et møde, der skulle foregå på Schackenborg hos amtmand Grev Schack den 7. januar 1927. Mødedeltagerne var repræsentanter for de to nævnte foreninger samt flere nordslesvigske landmænd. Fra Lånekassens bestyrelse deltog desuden Martin Hammerich og Marten Refslund Poulsen. H.P. Hanssen indledte mødet med at fastlå: *»Det Vogelgesangske angreb er meget alvorligt«,* og at angrebet var *»en målbevidst Kamp for generobringen af Tiedjelinien.«* Der blev ytret flere pessimistiske vurderinger af den nationale situation i den såkaldte *»truede firkant.«* Hans Jepsen Christensen konkretiserede mødets formål: *»Vi havde ikke fra dansk side ønsket en fortsættelse af Jordkampen... Nu lå Forholdene imidlertid saaledes, at Jordkampen var blevet os paatvunget fra tysk Side, og vi savnede et Organ, som kunne lede denne Kamp. Han havde talt med Statsministeren og Finansministeren om sagen i tilslutning til forhandlingerne om Kreditforholdenes Ordning, og de havde begge ment, at et saadan Organ var nødvendigt, og at der maatte gøres en Indsats af den Art fra sønderjysk Side, før man kunne træde hjælpende til med Statsmidler.«*³⁰ Derfor foreslog Jepsen Christensen, at man fra nordslesvigsk side oprettede en forening, der kunne tage jordkampen op. Tanken var at skabe et privat låneselskab finansieret af frivillige kapitalindskud. Jepsen Christensen ville selv skyde 1.000 kroner i foreningen. Hans Jepsen Christensen havde allerede i 1923 foreslået Lånekassen at gå ind i jordkampen, men bestyrelsen ønskede ikke at drage den statslige institution ind i en national jordkamp og havde i stedet anbefalet et privat initiativ til formålet. Det var præcist det initiativ, Jepsen Christensen nu rejste. Med et privat finansieret låneinstituts engagement i jordkampen kunne staten undgå at blive draget til ansvar i udenrigspolitisk henseende. Men som Jepsen Christensen nævnte, var der også et andet formål ved det private initiativ. Det skulle danne politisk grundlag for Venstregeringens iværksættelse af de kriseforanstaltninger, som Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassens bestyrelse havde fremlagt. Oprettelsen af det private låneinstitut ville på en gang påvise situationens alvor for det øvrige land og samtidig betyde, at et privat initiativ var gået forud for statens involvering. Det måtte være i Madsen-Mygdals ånd og medvirke til regeringens accept af de pågældende særordninger.

På mødet den 7. januar 1927 blev oprettelsen af den nye institution

enstemmigt vedtaget, og et udvalg med blandt andre Martin Hammerich og Marten Refslund Poulsen som medlemmer blev nedsat til at forberede en stiftende generalforsamling. Den stiftende generalforsamling blev afholdt på Folkehjem i Aabenraa den 24. januar 1927. Her blev det besluttet, at foreningen skulle have navnet *Landeværnet*, samme navn som en nordslesvigsk forening oprettet i 1913 havde haft, med samme formål som blev beskrevet i det nye Landeværns vedtægter §2: »Foreningens Formaal er at styrke sønderjyske erhvervsdrivendes økonomiske Stilling, derunder navnlig at hjælpe danske Landmænd til at bevare eller erhverve egen ejendom.«³¹ Hans Schultz Hansen har beskrevet foreningens virksomhed grundigt i bogen »*Dansk jord på danske hænder*« (2002), og den skal derfor ikke behandles dybtgående her. Blot skal det nævnes, at foreningen fik gårdejer Hans Andersen fra Kongsbjerg ved Abild som formand, en stilling han indtog indtil 1963. Den frivillige kapitalindsamling i 1927 var vellykket og indbragte 2,2 millioner kroner. De største bidragsydere var Handelsbanken og ØK med hver 25.000 kroner. Carlsberg og Tuborg bidrog med hver 20.000, mens Politiken og Berlingske Tidende hver gav 10.000 kroner. Fra Nordslesvig bidrog Haderslev Bank med 10.000 kroner, mens møder i blandt andet Studenterforeningen, Odd Fellow Palæet i København og på Vallekilde Højskole også indbragte betydelige beløb. Omkring 10.000 forskellige institutioner og mennesker havde tegnet sig for indskud i 1927. Landeværnsinitiativet blev således mødt med stor national begejstring. I 1927 ydede Landeværnet i alt 495 lån på i alt 2 millioner kroner, hvoraf de fleste faldt i Tønder og Aabenraa amter. Heraf var 105 lån ydet til ejendomsoverdragelser, hvoraf 32 var sket fra en tysk ejer til en dansk. Som Hans Schultz Hansen skriver, måtte det være et tilfredsstillende resultat set med bidragsydernes øjne. I Landeværnets første år var långivningen ganske bred for at tilfredstille de forventninger, der var opstået med Landeværnets oprettelse, og indskudskapitalen var snart opbrugt. Den storstilede långivning blev, som Schultz Hansen skriver, i løbet af 1927 overflødig, da statens øvrige kriseforanstaltninger trådte i kraft. På Landeværnets bestyrelsesmøde i september 1927 besluttede bestyrelsen derfor at målrette långivningen til nationalt truede ejendomme.³²

Troels Fink skriver i *Sønderjylland siden genforeningen* (1955) om Landeværnet: »*Det raadede dog kun over beskedne midler i forhold til dem, Vogelgesang havde, men de blev udnyttet særdeles effektivt.*«³³ Det har været en gængs opfattelse af jordkampen i Nordslesvig 1927-45, at Landeværnets kamp mod Vogelgesang var Davids kamp mod Goliath. Landeværnet havde over tid mindre kapital til rådighed end Kreditanstalt Vogelgesang, men det var ikke Landeværnets egenkapital, der var foreningens største

fortjeneste. Det var derimod den bølge af national begejstring, der fulgte foreningens oprettelse og kapitalrejsning, og som var overordentlig vanskelig for den nye regering med en statsminister valgt i Nordslesvig at sidde overhørig.

Sønderjysk Hypoteklånefond

Den 27. januar 1927 blev der afholdt et møde mellem statsminister Madsen-Mygdal, de fire partiformænd, de ni sønderjyske rigsdagsmænd og de fire nordslesvigske amtmænd med kriseforanstaltningerne som emne. Regeringen gav ingen tilsagn på mødet, men ville arbejde videre med sagen.³⁴ Tre dage senere havde Berlingske Tidende arrangeret et folkemøde på Rådhuspladsen i København til støtte for Landeværnet, hvor flere tusinde mødte op, sang nationale sange og hørte taler af Hans Jepsen Christensen, Peter Grau, H.P. Hanssen og Hans Andersen. At de sønderjyske talere kunne tale til folkemængden på Rådhuspladsen via telefon fra Sønderjylland, gav mødet yderligere nyhedsværdi.³⁵ Den 2. februar blev en sønderjysk fest med taler af H.P. Hanssen og Hans Andersen arrangeret

Altid arbejdsomme Martin Hammerich blev direktør for Sønderjysk Hypoteklånefond i februar 1927. Hypoteklånefonden var en nordslesvigske kriseforanstaltning, men også et dansk svar på Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

af Politiken i Odd Fellowpalæet transmitteret i radion.³⁶ Landeværnets etablering udløste således en bølge af national stemning til støtte for den sønderjyske sag, der gjorde det vanskeligt for de politiske partier at stille sig afvisende overfor de nordslesvigske ønsker. Samtidig svækkede opbakningen til Landeværnet kravene fra Fællesudvalget for Hypotekbanken og Låneforeningen, da Landeværnet var tæt knyttet til Lånekassens bestyrelse og de forslag, der forelå herfra. Således udtalte Stauning på det socialdemokratiske gruppemøde den 28. januar 1927 om hypoteklånefonden og Lånekassen: »Nogen egentlig forbindelse mellem disse Love og den ny Organisation Landeværnet skal ikke bestaa, men en anbefaling fra Landeværnet vil være et Fortrin.«³⁷ Som John Skonberg bemærker i sin artikel, affødte den bemærkning ingen protester fra J.P. Nielsen. Udtalelsen vidner også om, at Stauning anså Hypoteklånefondens og Lånekassens arbejde for et nationalt arbejde på linje med Landeværnets.

Landstingsmand for Venstre Hans Jepsen Christensen har givetvis haft indflydelse på regeringens stilling. Regeringen fremlagde ihvertfald forslaget om en hypoteklånefond i Folketinget, og efter en relativ let gang gennem tinget blev loven om oprettelse af *Sønderjydsk Hypoteklånefond* vedtaget den 28. februar 1927. Fonden skulle yde lån i landejendomme i de sønderjyske landsdele mod solidarisk ansvar for låntagerne og mod sekundær pant efter lån af kreditforeninger, sparekasser, stiftelser og lignende. De ydede lån måtte ikke overstige 25% af et normalt kreditforeningslån i ejendommen og blev udbetalt kontant til parikurs imod en årlig rente på 5½%. Lånene skulle afdrages over 30 år i halvårslige terminer, med første termin i juni 1930. Fonden kunne anvende indtil 20 millioner kroner, som fonden optog som parilån i Danmarks Hypotekbank mod en rente på 5½%. Desuden skulle fonden optage endnu et lån ved Hypotekbanken svarende til 10% af fondens udlån, der skulle henlægges i stats- og kreditforeningsobligationer som en risikoudligningsfond. Formanden for Danmarks Hypotekbank var i øvrigt statsgældsdirektør og formand for Lånekassens bestyrelse P.O.A. Andersen. Hypotekfondens udlånsvirksomhed skulle ophøre ved udgangen af maj måned 1930 og ledes af en betyrelse bestående af en direktør og fire medlemmer udnævnt af indenrigsministeren.³⁸ Martin Hammerich fik posten som Hypoteklånefondens direktør, mens bestyrelsesmedlemmerne blev gårdejer Jens Østergaard, Københoved, husmand Jørgen Pedersen, Halk, forpagter Hans Linnet, Jejsing, og gårdejer Nikolaj Christensen, Dybbøl. Bestyrelsen trådte sammen første gang den 17. marts 1927. I første omgang fik Hypotekfonden hovedsæde på Damager i Haderslev. Senere blev Hypotekfondens hovedsæde flyttet til Tønder.

Vurderingsformand Hans Andersen fra Aabenraa blev tilknyttet fonden

som rejseinspektør. Han skulle vurdere de enkelte ejendomme for Hypoteklånefonden. Hans Andersen var i øvrigt medlem af Landeværnets bestyrelse. Efter ejendommens besigtelse og vurdering blev sagen fremlagt på et bestyrelsesmøde af det bestyrelsesmedlem, der boede nærmest låneansøgeren, og en beslutning blev truffet. På Hypotekfondens bestyrelsesmøde den 23. april 1927 blev de første 10 lån bevilget på tilsammen 116.000 kroner. Ifølge forhandlingsprotokollen blev de sidste lån bevilget i oktober 1930, men herefter var Hypotekfonden stadig involveret i en del ejerskiftesager og naturligvis restancesager. I alt ydede Hypoteklånefonden 3.025 lån til et samlet beløb på 18.640.400 kroner. Det gav et gennemsnitslig lånebeløb på 6.162 kroner.³⁹

Lånekassens tredje udlånsserie

Den 2. marts 1927, få dage efter at loven om Hypoteklånefondens oprettelse var blevet vedtaget af Rigsdagen, blev en lov om oprettelse af en Lånekasse i Sønderjylland ligeledes vedtaget af Rigsdagen. Loven samlede de tidligere lovbestemmelser om Lånekassens tre forrige udlånsserier samt invalide- og jordfordelingslånene og tilføjede dertil en ny udlånsserie. Lånekassens fik samlet 15 millioner kroner stillet til rådighed, men herfra skulle de 7 millioner, Lånekassen havde i restgæld fra de forrige serier, trækkes fra. Således var der 8 millioner kroner til rådighed for nye udlån. Lånene skulle ydes »til handlende, Haandværkere og andre næringsdrivende samt Landbrugere og Fiskere i de sønderjydske Landsdele, der ikke raader over eller ad anden Vej kan skaffe sig tilstrækkelig Driftskapital til Grundlæggelse eller Opretholdelse af selvstændig økonomisk Virksomhed, herunder ogsaa Erhvervelse af fast Ejendom. Laanene ydes til alle ovenfor nævnte Erhverv, i særlig Grad til handlende, Haandværkere og Fiskere.«⁴⁰ Der kunne ydes lån på op til 10.000 kroner, som skulle forrentes med 5% årlig og afdrages over 20 år. I særlige tilfælde kunne der ydes lån til private og offentlige arbejder.

Både Hypoteklånefonden og Lånekassens udlån var, som traditionen bød, principielt åbne overfor alle danske statsborgere i Nordslesvig. Særlig Martin Hammerich skal have været meget bevidst om, at også tysksindede landbrugere fik lån og rådgivning fra Hypoteklånefonden.⁴¹ Om udlånene fra Hypoteklånefonden og Lånekassen var nationalt neutrale, lader sig, som før omtalt, vanskeligt bevise. For det første blev det nationale sindelag ikke officielt registreret og er i sig selv en vanskelig størrelse at opgøre. For det andet vil det ikke fremgå af de enkelte lånesager, om der var tale om en dansk- eller tysksindet borger, og selvom der gjorde, skulle et meget stort antal lånesager gennemgås for at give et dækkende billede af

fordelingen. Som det fremgik af bestyrelsesmødet den 20. december 1926 er der dog ingen tvivl om, at de ansvarlige for udlånene havde øje for den nationalpolitiske dimension i kriseforanstaltningerne. For Lånekasseudlånenes vedkommende findes visse indicier på, at lånenes fordeling ikke var fuldstændig national neutralt. Således skrev Hans Jepsen Christensen til finansminister Neergaard under lovforslagenes behandling: *»Maa jeg. meget indtrængende bede om, at de Penge, der stilles til raadighed for Laanekassen for Sønderjylland, bliver til saa fri disposition som vel muligt for Kassens Bestyrelse...Jo mere frit stillet Laanekassen kan være i sine Dispositioner, med en stiltiende Bemyndigelse til at støtte særligt i de nationalt vanskelige Egne, des bedre vil det utvivlsomt være.»*⁴² Dermed ville de tysksindede landmænd ikke være udelukket fra lånene, men det var tydeligvis hensigten at fremme danskheden i de sydlige egne af Nordslesvig. Da Lånekassens bestyrelse den 4. marts 1927 drøftede de nye udlånsorganisation, blev sognerådernes rolle diskuteret. Axel Hulegaard rejste spørgsmålet, om sognerådene igen skulle være et oplysende mellemlid. Der var bred enighed om, at sognerådernes oplysninger ikke havde været voldsomt værdifulde i de forrige tilfælde, men også om at sognerådene fortsat skulle give Lånekassen oplysninger.⁴³ Det er ikke usandsynligt at sognerådene, sammen med Lånekassens tillidsmænd på egnen, kunne give oplysninger om lånsøgnernes nationale sindelag og om egnens nationale stilling. På bestyrelsens næste møde, den 5. april 1927, hvor udlånspraksis igen blev drøftet, advarede H. Jepsen Christensen *»mod at fastsætte almindeligt bindende regler for Laanesagernes Behandling. Han kunde i øvrigt slutte sig til en væsentlig Del af det, der tidligere var udtalt, og gjorde opmærksom paa, at Landeværnets Midler jo dels var begrænsede og dels ikke maatte betragtes som almindelig Financierings Kapital.»*⁴⁴ Ifølge Jepsen Christensen skulle Landeværnets udlån altså ikke betragtes som en »anden vej« til at skaffe sig driftskapital, og da Landeværnets midler var begrænsede, måtte Lånekassen meget gerne supplere de af Landeværnet ydede lån. Landeværnets udlån var bestemt ikke nationalt neutralt. Det udelukker ikke, at tysksindede nordslevigere kunne modtage lån ved Lånekassen, men understreger atter at Lånekassens bestyrelse, og især Hans Jepsen Christensen, var meget opmærksom på den nationalpolitiske dimension i krisehjælpen.

Lånekassens 3. udlånsserie forløb ikke problemfrit. Der kom på grund af krisen betydeligt flere låneansøgninger til serien end forventet. Desuden var de efterspurgte beløb oftest højere, end Lånekassen kunne efterkomme. Ud af omtrent 8.000 ansøgninger blev der bevilget 2.826 lån. Det gav en afvisningsprocent på omkring 65. De mange afvisninger gav grund til skuffelser og dermed til utilfredshed og kritik af Lånekassens virksomhed. Cornelius Petersen var særlig kritisk overfor Lånekassen, hvis be-

styrelse han identificerede med H.P.Hanssens Aabenraa-Venstre og ironisk kaldte for »De rette Mænd.« Cornelius Petersen er formentlig ikke blevet Lånekassen venligere stemt, efter at bestyrelsen i maj 1927 afviste et låneandragende fra Vester Anflod.⁴⁵ Da Marten Refslund Poulsen i juni 1927 på Lånekassens vegne medvirkede i købet af en tvangsauktioneret gård i Mølby ved Sommersted af en tysksindet landmand og efterfølgende solgte gården til en dansksindet, blev Lånekassen kritiseret for tysk fjendtlig virksomhed i tyske aviser som *Sonderburger Zeitung* og *Apenrader Tageblatt*. Sagen var bevis på, at den danske stat udøvede fordrivelsespolitik, skrev *Sonderburger Zeitung*.⁴⁶ På betyrelsesmødet den 7. juli 1927 drøftede bestyrelsen, om der skulle tages til genmæle mod kritikken. Der var enighed om, at kritikken mod Lånekassen generelt var grundløs, og at der igen var tale om en misforståelse af Lånekassen som velgørenhedsinstitution. Bestyrelsen indrykkede derfor følgende udtalelse i pressen: »*Det maa heroverfor paa det bestemteste understreges, at Laanekassen ikke er nogen Understøttelseskasse, men en Laaneinstitution, der vel ikke skal stille strenge Krav til den Sikkerhed, der kan bydes for Laanet, men som dog paa den anden Side efter Lovens Mening kun bør yde Laan, hvor der ved den stillede Sikkerhed, Laantagerens personlige og erhvervsmæssige Forhold, hver for sig eller begge i Forening, bydes god Mulighed for Laanets Tilbagebetaling.*«⁴⁷ Det var ikke en ny problemstilling for bestyrelsen at forholde sig til, og med gældskrisen var balancen mellem velgørenhed og forretning ikke blevet nemmere at håndtere. Fordelingen af den 3. udlånsserie så ud som i nedenstående tabel.

Loven af 2. marts 1927 om Lånekassen lagde op til en favorisering af

Lånekassen for Sønderjyllands 3. udlånsserie. 1927-28					
Erhverv	Antal lån	Antal lån%	Beløb	Gennemsnitlig lånebeløb	
Handlende	364	13%	966.360	2.655	
Håndværkere	774	27%	1.435.600	1.855	
Landmænd	1.307	46%	4.671.250	3.574	
Arbejdere	79	3%	99.050	1.254	
Fiskere	82	3%	114.250	1.393	
Andre	220	8%	533.150	2.423	
Amt					
Aabenraa	615	22%	1.749.800	2.845	
Haderslev	1.079	38%	3.019.910	2.799	
Sønderborg	560	20%	1.354.300	2.418	
Tønder	572	20%	1.695.650	2.964	
Nordslesvig	2826	100%	7.819.660	2.767	

Tabell 11.1 Kilde: Hulegaard (1945) s. 39-40.

handlende og håndværkere. Det blev ikke fulgt op i praksis, da landmændene modtog 46% af lånene og samtidig modtog de gennemsnitligt største lånebeløb. Landbruget var stadig det største erhverv i Nordslesvig og var desuden i krise, hvorfor fordelingen ikke var nogen overraskelse. Der er ikke noget, som tyder på en favorisering af »de truede egne« i Tønder og Aabenraa amter, der ikke modtog flere lån end befolkningsfordelingen skulle retfærdiggøre. Derimod fik Haderslev Amt igen en stor andel af udlåne fra Lånekassen. Som H. Jepsen Christensen havde ønsket, var det de amtsvis nedsatte underudvalg af bestyrelsen der afgjorde lånesagerne, uden at denne ordning var formaliseret. Denne forretningsgang var der imidlertid ikke enighed om i bestyrelsen. På bestyrelsesmødet den 26. oktober 1927 kritiserede J.P. Nielsen, at der over sommeren var blevet bevilget en del udlån, uden at den samlede bestyrelse havde taget stilling dertil. J.P. Nielsen mente samtidig, »at der ved de Laan der til trods herfor var bevilgede i Sommerens Løb var sket en meget væsentlig Begunstigelse af Haderslev Amt.« J.P. Nielsen blev bakket op i dette synspunkt af både formanden og Kresten Refslund Thomsen. J.H. Schmidt og P.A. Callø, der udgjorde amtsudvalget for Haderslev, afviste, at der med de i øvrigt berettigede udlån skulle være sket en favorisering af Haderslev.⁴⁸ Lånekassens opdeling i amtsudvalg skulle give mest mulig frihed i långivningen, men havde også skabt en amtlig rivalisering i Lånekassens bestyrelse.

»Sønderjylland regeres af to Mand«

Da Lånekassens bestyrelse mødtes igen den 16. december 1927, fremlagde formanden et forslag om, at Lånekassen anvendte tilbagevendende renter og afdrag i perioden 1927-30 for et beløb af 300.000 kroner årligt. Låne skulle »bevilges af den samlede Bestyrelse efter forud foregaaet sædvanlig Undersøgelse og Indstilling.« Amtmand Refslund Thomsen foreslog hertil, at man slettede linjen om forudgående undersøgelse, og at indstillingen i stedet blev givet af et dertil nedsat fællesudvalg for hele Sønderjylland. Formandens forslag blev med Refslund Thomsens ændring enstemmigt vedtaget og en indstilling givet til finansminister Neergaard.⁴⁹ Senere på måneden godkendte Finansministeren og Rigsdagens finansudvalg indstillingen, og dermed var Lånekassens fjerde udlånsserie trådt i kraft. Det var, set i lyset af diskussionen i oktober, ikke tilfældigt, at lånebevillingerne udtrykkeligt skulle gives af et fællesudvalg for hele Nordslesvig. På samme møde stillede bestyrelsesmedlem og nu amtmand for Ringkøbing Amt, A.V. Karberg, forslag om en nyordning af Lånekassens administration.

Forslaget gik blandt andet på, at Lånekassen skulle ansætte en administrerende direktør samt en forretningskyndig direktør og tre fuldmægtige, der samlet skulle udgøre Lånekassens administration i København. Lånekassen fungerede stadig som en midlertidig institution og havde derfor ikke ansat fast personale, men honorarlønnet personale, der varetog Lånekassens arbejde ved siden af et andet arbejde. Bestyrelsen havde i marts 1927 foreslået Finansministeren, at Lånekassen blev organiseret i fastere rammer, og den havde samtidig nedsat et internt arbejdsudvalg bestående af Karberg, Axel Hulegaard og J.P. Bech samt Oluf Bech. Det var dette udvalgs forslag, Karberg nu fremlagde. Forslaget vakte ikke udelt begejstring i forsamlingen. Den foreslåede administration ville stække bestyrelsens indflydelse og trække ledelsen væk fra Nordslesvig. Derfor vedtog bestyrelsen, at det måtte være bestyrelsen, der skulle beskikke en eventuel direktør og de fuldmægtige, og at der blev skabt et forretningsudvalg bestående af nordslesvigiske medlemmer ved direktørens side. Der var enighed om, at direktørposten skulle gå til J.P. Bech fra Finansministeriet, der hidtil havde været leder af Lånekassens afdeling i København.⁵⁰

Administrationsændringen handlede også om de nordslesvigiske amters repræsentation i bestyrelsen. P.A. Callø skrev til sin kollega fra kreditforeningen Orla Buhl den 30. november 1927, at han og Karberg havde diskuteret ændringer i administration og bestyrelsessammensætning. Karberg mente, at bestyrelsen efterhånden var blevet for stor, og at en del af de gamle medlemmer måtte træde ud. *»Selv var han villig til at gaa i Spidsen, og da han slog paa, at Haderslev Amt er uforholdsmæssigt stærkt repræsenteret, navnlig efter at Hammerich er flyttet til Haderslev, og tillige berørte den Kritik, som har været fremme mod Laanekassens Forbindelse med Kreditforeningen, skal der ikke megen Kombinationsevne til at gætte, hvem han kunde tænke sig som et yderligere Offer for Nedskæringen.«* Der skulle tyndes ud i bestyrelsen, og Callø var derfor inde på frivilligt at træde ud af Lånekassens bestyrelse. Til gengæld ville Callø med sin udtræden forsøge at give plads til Nis Nissen, Vibøge, der havde været folketingsmedlem for Det radikale Venstre 1924 til 1926. Nis Nissen skulle være repræsentant for Sønderborg amt sammen med J.P. Nielsen. Callø var ikke sikker på, at det ville lykkes: *»Som Forholdene ligger nu, er det umuligt at faa ham ind; men hvis de konservative eller Flensborg-Venstre fik en repræsentant i Tønder Amt ved Siden af H. Jepsen Christensen og den noget senile Rossen, saa gik det maaske.«*⁵¹ Der var ikke blot amtslig rivalisering i bestyrelsen, men også en partipolitisk og grænsepolitisk fordeling at tage hensyn til.

Callø blev imidlertid i bestyrelsen og fik på bestyrelsesmødet den 7. februar 1928 medhold i, at Orla Buhl og Axel Hulegaard skulle træde

ind i den nye direktion for Lånekassen ved siden af J.P.Bech, trods flere medlemmers betænkeligheder ved en udvidelse af administrationsudgifterne. Til gengæld måtte Buhl og Hulegaard træde ud af bestyrelsen. Samtidig vedtog bestyrelsen at nedsætte et for direktionen rådgivende forretningsudvalg bestående af Callø, Refslund Poulsen, J.P.Nielsen, Jepsen Christensen og Kresten Refslund Thomsen.⁵² P.J.Refsauge og Holger Fink havde begge ytret betænkelighed ved de foreslåede ændringer, og på det følgende bestyrelsesmøde havde de hver især tilsendt formanden en skrivelse med ønske om at træde ud af bestyrelsen. Ønsket var ikke motiveret, men Callø mente at vide, at årsagen blandt andet var den del af administrationen som han selv, Orla Buhl, J.H. Schmidt og Refslund Poulsen udøvede for Lånekassen med hensyn til incassosager, ejendomsvurdering og udstedelsen af skadesløsbreve. Refsauge mente ikke, at bestyrelsen blev tilstrækkeligt informeret om dette arbejde. Jepsen Christensen hævdede, at misfornøjelsen også havde grund i den ved forrige bestyrelsesmøde vedtagne administrationsændring, der havde været ukendt af flere bestyrelsesmedlemmer før mødets start. Både Jepsen Christensen og J.P.Nielsen udtalte, at også de fandt informationen fra administration til bestyrelse for utilstrækkelig. Alle var dog enige om, at man skulle bede Refsauge og Fink om at blive i bestyrelsen.⁵³

Der er ikke tvivl om, at Refshauges og Holger Finks ønske om at træde ud af Lånekassens bestyrelse havde baggrund i en følelse af at være overflødig og holdt uden for indflydelse. Kredsen fra Sønderjyllands Kreditforening, P.A.Callø, Orla Buhl, J.H. Schmidt og Marten Refslund Poulsen, havde i kraft af deres sagkundskab og indsigt i realkreditforhold stor indflydelse på Lånekassens arbejde. Det blev senest bevist med Lånekassebestyrelsens opbakning til Kreditforeningens økonomiske krisepakke. De fire havde via deres arbejde haft tætte forbindelser med Hulegaard og Bech i København. Når kredsen fra Sønderjyllands Kreditforening havde haft så stor indflydelse, var det også fordi Lånekassen var organiseret som en midlertidig institution med en administration, der blev varetaget som bierhverv. Lånekassen havde derfor været afhængig af de sagkyndiges arbejde, og det gav kredsen stor indflydelse på udviklingen. Med Orla Buhl og Axel Hulegaard i den nye direktion og Callø og Refslund Poulsen i forretningsudvalget synes kredsen at befæste sin position, men ikke uden at medføre nogen uro i bestyrelsen, hvor flere følte sig sat uden for indflydelse.

Uroen og kritikken gik P.A.Callø på. Callø skrev til Orla Buhl den 11. marts 1928, at han havde været sammen med Martin Hammerich og dommer Stegmann fra Tønder aftenen før, og at Stegmann havde udtalt følgende: »*Han sagde nemlig, at Sønderjylland for Tiden regeres af to Mand,*

Hans Jepsen Christensen, formand for Sønderjysk Skoleforening 1920-56, lands-tingsmedlem for Venstre 1920-47 og medlem af Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse siden 1924. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

J.P. Nielsen blev sendt til Nordslesvig af Thorvald Stauning i juli 1920, for at reorganisere det socialdemokratiske parti i landsdelen. Han var socialdemokratisk folketingsmedlem 1920-43 og medlem af Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse siden 1924. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

af H. Jepsen Christensen og J.P. Nielsen. Det kan der være noget om, og det har jeg ikke noget at indvende mod. Men det er mit Indtryk – og det er jeg ikke saa glad for, at det samme er Tilfældet i Laanekassen. Naar en af de Herrer kommer op paa Laanekassens Kontor, saa er Hr. Bech lutter Øre, og det er mit bestemteste Indtryk, at jeg som Bestyrelsesmedlem rangerer betydeligt lavere i Hr. Bechs Øjne end de to nævnte Lovgivere.» Callø var derfor efterhånden træt af arbejdet i Lånekassen. J.P. Bech var efter sin udnævnelse til direktør faret voldsomt frem ifølge Callø. Bech havde frataget P. Schultz hans arbejde for Lånekassen efter en mangeårig og stor indsats af Schultz, der til daglig var kontorchef i Sønderjyllands Kreditforening og hidtil havde arbejdet frivilligt for Lånekassen. »Jeg er ved Forholdenes hele Udvikling kommen saa nær til Grænsen for min Lyst til at fortsætte, at der ikke skal saa farligt meget til at give mig det sidste Stød, som bringer mig ud over denne Grænse.«, sluttede Callø.⁵⁴

Der sad flere stærke personligheder i Lånekassens bestyrelse, og spillet

om Lånekassens administration i 1927-28 viser, at bestyrelsen ikke var fri for interne magtkampe. Personer som H. Jepsen Christensen, J.P. Nielsen, P.J. Refshauge og Kresten Refslund Thomsen ville ikke uden videre acceptere ikke at have indflydelse på sagerne gang i Lånekassen. Dommer Stegmanns betragtning over Jepsen Christensen og J.P. Nielsen som Sønderjyllands ukronede konger var heller ikke uden sandhed. De havde begge relativ stor indflydelse i deres respektive partier, og de var yderligere engageret i mange dele af de nordslesvigske samfundsforhold, som for eksempel i Lånekassens bestyrelse. Men med hensyn til Lånekassen havde Callø og Buhl, trods Calløs bekymringer, stadig en betydelig indflydelse, og her blev Sønderjylland ikke udelukkende regeret af de to rigsdagsmænd. P.A. Callø var lovlig beskeden i forhold til sin egen indflydelse.

På Lånekassens bestyrelsesmøde den 16. maj 1928 indvilgede Refshauge og Fink i at forblive i bestyrelsen. Samtidig besluttede bestyrelsen at rekonstruere amtsudvalgene og at supplere bestyrelsen med fem delegerede medlemmer, der kunne yde sagkyndigt bistand i de nye amtsudvalg. Der blev oprettet fem amtsudvalg med hver tre medlemmer for Haderslev Østeramt, Haderslev Vesteramt, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter. Amtsudvalgene skulle igen give indstilling i de enkelte lånesager til det fællesudvalg, der bestod af alle de nordslesvigske bestyrelsesmedlemmer. Som Refslund Poulsen skriver i sine erindringer, fungerede dette fællesudvalg ikke særlig godt: »Saa godt som alle arbejdede paa, at deres Amt ikke blev forfordelt – naar det skal siges i en mild Form. Vi havde ondt ved at se paa Helheden.«⁵⁵ Derfor foreslog J.P. Nielsen på det følgende bestyrelsesmøde, at fællesudvalget blev nedlagt, og at amtsudvalgenes indstillinger gik direkte til direktionens afgørelse. Forslaget blev enstemmigt vedtaget. På samme møde blev bagermester Thorvald Petersen fra Tønder valgt ind i bestyrelsen som erstatning for den nyligt afdøde bankdirektør R.P. Rossen.⁵⁶ P.A. Callø gjorde aldrig alvor af sin udtræden og forblev i bestyrelsen.

Statsgaranti og akkordudvalg

Med Lånekassens rekonstruktion af administrationen tog den interne uro af. Som omtalt indledningsvis i dette kapitel tog også den af guldindløseligheden udløste økonomiske krise af i løbet af 1928-29, og landbruget oplevede gode høstår. Tilslutningen til selvstyrebevægelsen var i løbet af 1927 svundet kraftigt ind, trods Cornelius Petersens audiens hos kong Christian d. 10 i august 1927 og bevægelsens udstedelse af egne S.O.S pengesedler i juni 1927. En vis ro lagde sig over Nordslesvig i efteråret

1927, og det havde den nye Lånekasselov og Hypoteklånefondens oprettelse også en andel i. Under alle omstændigheder var det økonomiske initiativ tilbage på Lånekassens hænder, efter at Kreditanstalt Vogelgesang i en kort periode havde lyst op. Og der var endnu et par punkter tilbage på Kreditforeningens og Lånekassens krisepakkeforslag.

Den 31. marts 1928 blev åbningen af en statsgaranteret fjerde udlånsserie af 5% obligationer ved Sønderjyllands Kreditforening vedtaget ved lov. Udlånsserien blev begrænset til kun at gælde landbrugere, og de nye lån måtte kun undtagelsesvis benyttes til at indfri gamle kreditforeningslån. Staten garanterede den halvårlige rente med et beløb på indtil 15 millioner kroner. Som Callø skriver i bogen om Sønderjyllands Kreditforening: »I det karrigt tilmaalte Beløb har man en Gradmaaler for Regeringens Interesse for dette Spørgsmaal.«⁵⁷ Det var ganske rigtigt ikke med begejstring, at regeringen havde accepteret statsgarantien, men når regeringen alligevel fremlagde lovforslaget, var det med indenrigsminister Oluf Krags ord fordi: »De grunde, som i sin Tid medførte, at Rigsdagen gik med til at garantere 3. serie i Sønderjyllands Kreditforening, er jo vedvarende til stede.«⁵⁸ Det var igen beliggenheden ved den usikre grænse, der var motiv for statsgarantien. Som John Skonberg har fremført, var der nu tale om en præventiv foranstaltning, da der ikke var tegn på nogen direkte fare for grænsen i 1927-28, og ikke mindst fordi statgarantibeløbet var meget beskedent. Statsgarantien på Kreditforeningens fjerde udlånsserie handlede med andre ord om ikke at sætte røre i andedammen ved ikke at give garantien.

To andre kreditpolitiske forslag blev til lov den 31. marts 1928, hvor af det ene havde sin oprindelse i Kreditforeningens forslag fra december 1926. Allerede i april 1927 blev der ved lov oprettet akkordudvalg i hver retskreds i hele Danmark med retskredsens dommer som formand. Akkordudvalgene skulle rådgive ejere af landbrugsejendomme i forbindelse med indgåelse af tvangsakkorder eller frivillige akkorder, et forlig mellem kreditor og debitor om at nedskrive gælden i forsøget på at undgå tvangsauktion.⁵⁹ Akkordudvalgene havde oprindelse i Kreditforeningens forslag om rådgivende kreditudvalg i december 1926. Ifølge Callø var akkordudvalgene en kopi af det i Haderslev Amt fungerende amtsudvalg under Lånekassen. Her havde man gjort brug af gårdejer Christian Iversen, Sønderballe, der ifølge Callø havde en fortrinlig evne til at søge udveje for gældsplagede landmænd ved låneomlægninger og forligsindgåelse. Iversen havde en tid udøvet selvstændig konsulentvirksomhed i den henseende, og han var siden blevet knyttet til amtsudvalget i Haderslev. Med loven af 12. april 1927 blev denne form for rådgivningsvirksomhed formaliseret for hele landet i akkordudvalg udpeget af de lokale landboforeninger.

Trods personsammenfald var Lånekassens amtsudvalg og akkordudvalgene i Nordslesvig ikke identiske. Ifølge Callø var det også amtsudvalgets arbejde i Haderslev, der var inspiration til loven af 31. marts 1928, hvori landbrugsministeren bemyndigedes til at udlåne indtil 10 millioner kroner fra erhvervenes lånefond til banker og sparekasser, der igen skulle give udlån til til ejere af landbrugsejendomme til støtte for opnåelse af tvangsakkord udenfor konkurs. Loven skulle vel at mærke dække hele landet, og de 10 millioner fordeles efter akkordudvalgenes anbefalinger. De 10 millioner blev imidlertid aldrig brugt. For det første fordi likviditeten i landbruget fra 1928 var i bedring, og for det andet fordi pengeinstitutterne var tilbageholdne med udlånene, da staten kun dækkede 25% af eventuelle tab. Risikoen for eventuelle tab var i sagens natur stor, da der var tale om akkordlån.⁶⁰ Akkordudvalgene var et eksempel på, at erfaringerne fra Nordslesvig kom hele landet til gode, men akkordudvalgene fik i denne omgang ikke nogen større betydning. Akkordudvalgene i Nordslesvig synes heller aldrig at være trådt ud af Lånekassens skygge.

Samlingsbevægelsen

Trods kriseforanstaltningerne rejste en ny bevægelse sig i Nordslesvig. Denne gang var det tyske mindretals leder Johannes Schmidt direkte involveret. Mindretallets parti havde opnået en fremgang ved folketingsvalget i 1926, og det gav grund til optimisme. I februar 1928 mødtes Johannes Schmidt med H.C. Lei fra Snogbæk, der som nævnt havde opnået et flot valg i Augustenborg kreds, med henblik på at starte en ny bevægelse, der kunne træde i Selvstyrebevægelsens fodspor. Johannes Schmidt skrev efterfølgende til Ernst Schröder fra Grenzmittelstelle i Flensburg, at der var gode udsigter for at kunne starte en stor bevægelse. I april 1928 trådte *Samlingsbevægelsen* med H.C. Lei i spidsen så frem med krav om dannelsen af et særligt sønderjysk råd på 15 medlemmer, der skulle overtage landsdelens forvaltning fra København samt forvaltningen af Hypoteklånefondens og Lånekassens udlånsmidler. Desuden stillede bevægelsen krav om en nedskrivning af al gæld og iværksættelse af store offentlige arbejder til bekæmpelse af arbejdsløsheden. Der skulle dog ikke ændres ved Nordslesvigs statspolitiske tilknytning til Danmark. Med 4.000 plakater og 15.000 flyveskrifter blev kravene annonceret, og der blev startet en underskriftindsamling og ivrig mødeaktivitet til støtte for disse krav.⁶¹ Initiativet blev fulgt med interesse syd for grænsen, efter at Johannes Schmidt havde stillet en bevægelse af større dimensioner i udsigt. Allerede på et møde i mindretallets ledelse den 4. juli 1928 var

H.C.Lei dog på resignationskurs. Lei havde indsamlet 22.000 underskrifter, men i de nordslesvigske købstæder havde det vist sig vanskeligt at få opbakning. Opgaven var større end forventet, sagde Lei, da den danske presse, regering og Rigsdag samlet var gået imod bevægelsen. Lei kritiserede også landsretssagfører Vogelgesang for at have indført en øvre belåningsgrænse for Kreditanstaltens udlån. Det havde skuffet mange tysksindede landmænd og skabt uvilje mod mindretallets ledelse. Til bevægelsens irritation kaldte den danske presse, og især avisen Hejmdal, konsekvent bevægelsen for »Leibevægelsen« i stedet for Samlingsbevægelsen, hvad der skulle gøre læserne opmærksomme på bevægelsens tysksindede oprindelse.⁶²

Da statsministerpartiet Venstre holdt landsmøde i Gram den 23. maj 1928, benyttede partiet og statsministeren anledningen til et opgør med Samlingsbevægelsen. Et offentligt møde blev arrangeret i Gramgårds have, hvor statsminister Madsen-Mygdal holdt tale. Ifølge Hejmdal var 6.-7.000 tilhørere mødt frem, heriblandt flere hundrede Lei- og selvstyremænd. Statsministeren indledte sin tale med at redegøre for regeringens politik og understregede det fortsatte behov for offentlige nedskæringer. Som et sidste punkt i talen berørte statsministeren de sønderjyske forhold, herunder protestbevægelsernes aktiviteter, hvorom statsministeren sagde: »Trods alle dem, hvis Bestilling det er at rejse rundt og raabe Ak og Ve, saa er det Land, vi her i Dag ser ud over, det er i et og alt et andet og bedre og skønnere end det, vi forenedes med for 10 Aar siden. (Stærke Hør.) At der fremdeles kan være Opgaver af særlig Art, der skal løses, det tør jeg ikke benægte, men i dette Forhold vil Regeringen fortsætte den Linje, at hvor der forekommer særlige Vanskeligheder, som ikke er fælles for hele Landet, der bør ogsaa særlige Foranstaltninger kunne iværksættes. Omvendt bør den Regel følges, at hvor forbigaaende økonomiske Vanskeligheder er almindelige og fælles for hele Landet, der bør eventuelle Foranstaltninger komme hele Landet tilgode.«⁶³ Madsen-Mygdal skildrede her den tvetydighed, som genopbygningsens ideologisk-strategiske mål havde været præget af siden genforeningen i juni 1920. Man ønskede ikke at fastholde Nordslesvig i en særstatus, men ville omvendt også hjælpe Nordslesvig ud af den økonomiske særstatus med særlige regionale foranstaltninger. Statsministeren havde haft dette nordslesvigske dilemma inde på livet siden sin opstilling i landsdelen ved Folketingsvalget i 1926, og regeringen havde, trods uviljen mod statslig indblanding i økonomien, iværksat fornyede økonomiske hjælpeprogrammer. Den udløsende faktor havde været Kreditanstalt Vogelgesangs virksomhed og den nationale begejstring, der fulgte med Landeværnets oprettelse. Med akkordloven havde regeringen til gengæld fulgt princippet om en ligestilling med det øvrige Danmark. Både H.C.Lei, Cornelius

Petersen og Thomas Kylling kom til orde på mødet i Gram, og alle kritiserede de regeringens politik. Lei kom endog med antydninger om det valg, der få dage i forvejen havde givet NSDAP 4% af stemmerne i provinsen Slesvig-Holsten, hvad der ikke øgede sympatien for Samlingsbevægelsen blandt tilhørerne. En samlet dansk presse fortolkede mødet i Gram som en sejr for Danmark og som bevægelsernes nederlag, og sandt var det, at de tilstedeværende bevægelser ikke vandt nogen tilslutning for deres udtalelser i Gram.

Det sønderjyske Erhvervsudvalg

På Grammødet nævnte Madsen-Mygdal, at regeringen havde nedsat et erhvervsudvalg, »som paa fuldkommen sagligt Grundlag vil Bidrage til at Klargøre Tilstanden som den virkelig er, og til at vejlede m.h.t de Opgaver som eventuelt maatte foreligge.«⁶⁴ Det sønderjyske Erhvervsudvalg var blevet nedsat på J.P.Nielsens initiativ. Han havde på mødet i Lånekassens bestyrelse den 20. december 1926 foreslået et sådan udvalg nedsat, og han gik siden via sit parti videre med ideen. Som John Skonberg har påvist, var dette socialdemokratiske forslag på ingen måde statsministerens kop te, og regeringen modarbejdede længe det lovforslag om et erhvervsudvalg, som J.P.Nielsen fremlagde i Folketinget den 14. oktober 1927. J.P. Nielsen foreslog, at der blev nedsat et udvalg, der kunne fremsætte forslag om en styrkelse af erhvervslivet og beskæftigelsen i Nordslesvig på baggrund af en tilbundsgående undersøgelse. J.P.Nielsens primære sigte var arbejderens vilkår og en afhjælpning af arbejdsløsheden ved igangsættelse af offentlige arbejder som afvanding og vejudbygninger. Endelig ville J.P. Nielsen også fremme udstykningen til husmandsbrug. I Lånekassens bestyrelse havde J.P.Nielsen flere gange påtalt håndværkets og arbejderens forfordeling med hensyn til Lånekassens udlån, og han håbede med erhvervsudvalgets undersøgelse at få ligestillet byerhvervene med landbruget i de statslige støtteprogrammer til Nordslesvig. Men der var også et bredere socialpolitisk aspekt i J.P. Nielsens forslag. Under Madsen-Mygdals regering var der, som lovet under valgkampen, blevet skåret ned på de offentlige udgifter, og det var blandt andet arbejdsløshedsunderstøttelsen og arbejdsanvisningskontorerne, der måtte holde for. Nedskæringerne var, sammen med forsøget på at svække fagforeningernes organisationstvang, stærkt medvirkende til at give Madsen-Mygdal et anstrengt forhold til arbejderbevægelsen og et ry som brutal liberalist.⁶⁵ Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere i Danmark faldt ganske vist fra 22,5% i 1927 til 18,5% i 1928 og yderligere til 15,5% i 1929, men den lå stadig

på et ganske højt niveau og omfattede omkring 270.000 arbejdere i 1928.⁶⁶ J.P.Nielsens initiativ blev understøttet af arbejdernes fællesorganisationer i Sønderjylland, der den 9. januar 1927 havde afholdt delegeretmøde i Tinglev og udformet en resolution til regeringen og Rigsdagen. I resolutionen krævede arbejderne støtte til det sønderjyske erhverv samt udvidet arbejdsløshedsunderstøttelse til de 3.500 arbejdsløse sønderjyder.⁶⁷

Da J.P.Nielsens forslag kom til første behandling i Folketinget i marts 1928, var det sammen med et af regeringen stillet forslag om udstykning til husmandsbrug i de tyndt befolkede egne af landet, der lå tæt op af det af J.P.Nielsen fremsatte forslag. Forslaget var foranlediget af en henvendelse fra Fælleslandboforeningen, og det kunne, set fra statsministerens side, tage luften ud af J.P.Nielsens forslag. Forslaget havde også en nationalpolitisk dimension. Madsen-Mygdal udtalte på et møde om lovforslaget den 24. oktober 1927: *»Angaaende det nationale bemærkes: Fra tysk Side gøres der nu Angreb, og derfor kan vi roligt befæste Sydgrænsen; men hertil kommer et nationaløkonomisk Hensyn, at det er rigtigt særligt at udstykke – som i det øvrige Land – de tyndt befolkede Dele af Landet.»*⁶⁸ Efter Madsen-Mygdals mening ville en undersøgelse af erhvervsforholdene derimod kun forøge uroen i Nordslesvig. Ved lovforslagenes anden behandling i Folketinget den 30. marts 1928 udtalte Madsen-Mygdal: *»Jeg vil gerne her indskyde den Bemærkning, at naar man taler om Uroen i Sønderjylland og de mange forskellige Bevægelser i Sønderjylland er det noget der mere findes i Pressen og i Offentlig Tale end i Virkeligheden.»* Med hensyn til erhvervsudvalgets nedsættelse havde statsministeren to betænkeligheder. For det første: *»at et Udvalgs eller en Kommissions Behandling af en Sag betyder langt fra Handling i det paagældende Spørgsmaal; i Almindelighed betyder det det Modsatte.»* Og for det andet: *»at der ikke i dette Udvalgs Nedsættelse maa lægges noget, der kan betyde nye Forventninger om særlige Foranstaltninger, der kun kommer Sønderjylland, men ikke det øvrige Land til gode.»*⁶⁹

Enden på affæren blev alligevel, at udvalget blev nedsat af statsministeren. Samtidig blev en ændring af loven om oprettelse af husmandsbrug vedtaget, således at der af de i 1927 bevilgede 8 millioner kroner skulle anvendes 2 millioner kroner i hvert af finansårene 1928-29 og 1929-30 til oprettelse af mindre gårdbrug i tyndt befolkede egne af landet. Lovændringen gjaldt for hele landet, men det var givetvis ikke Ringkøbing amt, der var lovens hovedmål. Den 3. maj 1928 nedsatte statsministeren så Det sønderjyske Erhvervsudvalg bestående af 14 medlemmer udpeget af Rigsdagens partier og de sønderjyske erhvervsorganisationer indenfor landbrug, fiskeri, håndværk, handel og industri. For ikke at skabe et enty-

digt sønderjysk udvalg kunne partierne ikke vælge de sønderjyske rigsdagsmedlemmer til udvalget. Formand for erhvervsudvalget blev stiftamtmand i Ribe amt Peder Herschend, der fik amtsfuldmægtig i Ribe amt P.J. Lerche-Thomsen som sekretær. Erhvervsudvalgets formelle opgave var, at foretage en: *»Undersøgelse af Erhvervsforholdene og Arbejdsløsheden i de sønderjyske Landsdele, særlig i Grænseegnene, og Sammenligning af disse Forhold dels med tilsvarende Forhold syd for Grænsen, dels med Forholdene i de til de sønderjyske Landsdele grænsende nørrejyske Amter.»*⁷⁰ Udvalget indsamlede dertil en stor mængde statistisk materiale og indkaldte repræsentanter for det sønderjyske erhvervsliv og offentlige institutioner. Udvalget afholdt 14 møder fra den 15. maj 1928 til den 12. januar 1929, hvor erhvervsudvalgets beretning blev fremlagt.

Det sønderjyske Erhvervsudvalgs beretning

Statsminister Madsen-Mygdals skepsis overfor erhvervsudvalget udmøntede sig i en stærk kontrol af udvalgets arbejde. Via Venstres medlem af udvalget, Folketingsmand J.C.C. Kyed, der også var udvalgets næstformand, blev udvalgets arbejde rettet mod at påvise ligheder og afvise forskelle mellem Sønderjylland og de nørrejyske amters økonomiske situation. Derfor indeholdt Erhvervsudvalgets beretning også en summarisk gennemgang af de hidtil iværksatte hjælpeforanstaltninger og dertil en sammenligning af kredit-, penge, og skatteforhold nord og syd for Kongeåen. Her konkluderede udvalget: *»Som det fremgaar af foranstaaende, frembyder Forholdene Syd og Nord for Kongeaaen i Henseende til Erhvervslivets almindelige Adgang til Kredit, Kreditbetingelser, Gældsbyrde, Skatteforhold og Prisniveau vel visse Forskelligheder, men disse Forskelligheder – der snart giver Udtryk for en noget gunstigere, snart en noget ugunstigere Stilling – er næppe større, end man ved en Sammenligning af Forholdene indenfor andre Omraader af Landet vilde kunne møde dem. At tale om en Væsensforskel vilde efter Udvalgets mening under alle Omstændigheder savne Grundlag.»*⁷¹ Hvis det var tilfældet, kan man jo undre sig over, at der i 1927 var blevet iværksat så betydelige hjælpeprogrammer som Hypoteklånefonden og Lånekassens tredje serie. Den sønderjyske realkreditordning og de særlige vilkår for Sønderjyllands Kreditforening blev således godkendt: *»Kredit- og Hypotekforeningslaan har for den aldeles overvejende Dels vedkommende kunnet optages paa lige saa gunstige Vilkaar som andetsteds i Jylland, sekundære Prioriteter gennem Hypoteklaanefonden og Laanekassen endog paa gunstigere Vilkaar.»*⁷² Erhvervsudvalgets vurdering af kreditforholdene i Nordslesvig var mere positiv end Realkreditkommissio-

Gråsten Teglværk med personale i 1925. Teglværksindustrien i Nordslesvig blev hårdt ramt af Slesvigs deling. Alligevel blev teglværksindustrien og industrien som sådan blev ikke levnet mange ord eller overvejelser i Det sønderjyske Erhvervsudvalgs beretning af 1928. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

nens vurdering i 1926, der havde peget på et nordslesvigsk behov for anden prioritetslån. Med andre ord havde de siden 1926 iværksatte kreditforanstaltninger afhjulpet de særlige kreditmæssige problemer i Nordslesvig. Det var denne konklusion, der blev tildelt mest opmærksomhed, da Erhvervsudvalgets beretning blev offentliggjort i starten af februar 1929.⁷³

Med hensyn til erhvervslivets og produktionens forhold i Nordslesvig var beretningen også optimistisk. Om handelslivet skrev udvalget: »Grænseforandringen har, saa vidt man skønner, i det store og hele været til Fordel for de sønderjyske Købstæder alene med Undtagelse af Tønder, der utvivlsomt har mistet en del af sit tidligere Afsætningsomraade.....den sønderjyske Handelsstand taget som Helhed maa have haft en vis Fordel deraf, at den tidligere betydende Handelsstad Flensborg ved Grænsedragningen er blevet skilt fra de sønderjyske Købstæders Afsætningsomraade.«⁷⁴ Hvad angik det sønderjyske håndværk, skrev udvalget: »Naar bortses fra de Forhold, som har Hensyn til Markformuens Bortsvinden, maa det imidlertid antages, at det over det sønderjyske Haandværk hvilende Tryk i det store og hele er af samme Karakter som i det øvrige Land.«⁷⁵ Med hensyn til industrien kunne man ikke komme

uden om, at en del brancher havde haft vanskeligheder efter at have mistet det tyske afsætningsmarked. Alligevel slog udvalget fast, at industrien i Nordslesvig generelt syntes at virke under samme vilkår som i det øvrige land. Den nordslesvigske industri var i første omgang ikke tiltænkt nogen større rolle i erhvervsudvalgets undersøgelse. Det vidner en skrivelse fra Industrirådet til statsminister Madsen-Mygdal af 23. april 1928 om, hvori Industrirådet bad statsministeren om lov til at udpege et medlem af erhvervsudvalget. Industrien var således ikke på forhånd tiltænkt en plads i udvalget. Madsen-Mygdal besvarede to dage senere forespørgslen positivt, og Industrirådet udpegede efterfølgende teglværksejer Christian Hollesen, Iller, til rådets repræsentant i erhvervsudvalget. Industrirådets anbefaling til Hollesen var, at industrien i Nordslesvig ikke skulle søge om offentlig hjælp via tilskud, men i stedet ved foranstaltninger, der tog sigte på at mindske den udenlandske import samt på at lette de byrder, der fra offentlig side var lagt på industrien. Industrirådet så således en mulighed for, via det sønderjyske erhvervsudvalg, at tale for øget toldbeskyttelse af den danske industri. Det havde det konservative parti forsøgt at gennemføre i foråret 1927, men de var blevet skarpt afvist af statsministeren, der ikke ville fravige den liberale linje i handelspolitikken. Det havde sat nogle skår i samarbejdet mellem regeringen og dets støtteparti. I det af Madsen-Mygdal kontrollerede erhvervsudvalg var chancen for at komme igennem med budskabet ikke stor, og erhvervsudvalgets beretning indeholdt da heller ikke forslag om øget toldbeskyttelse.⁷⁶

En væsentlig del af beretningens resultat var sammenligningen mellem Nordslesvig og Slesvig-Holsten. Udvalget havde gennem det danske konsulat i Flensborg modtaget oplysninger om den økonomiske situation syd for grænsen og kunne på baggrund heraf slå fast: *»Oplysningerne giver et bestemt Indtryk af, at Forholdene ligger Vanskeligt for alle Erhverv og paa praktisk taget alle Omraader vanskeligere end i de sønderjydske Landsdele. Det er ikke blot i Sønderjylland, at en Genopbygning af Erhvervslivet og en Omlægning af dette under Hensyn til til de forandrede Vilkaar har maattet finde Sted. Erhvervslivet i Slesvig-Holsten har efter Krigen og Markens sammenbrud staaet over den samme Nødvendighed, men den økonomiske Hjælp, Erhvervslivet i Sønderjylland hertil har modtaget fra Statens Side, – en Hjælp, der indtil 1. Januar 1928 ifølge Skrivelse af 9. Januar 1929 fra Statsministeriet er opgjort til ca. 108 Mill. Kr., foruden rente- og Hovedstolsgarantier for Kreditforenings-, Hypoteklaanefonds- og saakaldte Realkreditlaan til et Beløb af indtil 76 Mill. Kr. – er uden Sidestykke i Tyskland.»⁷⁷* Genopbygningen nord for grænsen havde været væsentlig mere intensiv end syd for grænsen, konkluderede udvalget. Sagt med andre ord havde Nordslesvigs indlemmelse i Danmark økonomisk set været til landsdelens

fordel. Statsministeriets opgørelse over den økonomiske hjælp, der var blevet tilført Nordslesvig, er vist i nedenstående tabel.

Af uvisse grunde blev tilskudene til valutaregulering og infrastruktur i beretningens tekst opgjort til 62 millioner, men i statsministeriets opgørelse til 72 millioner. Om man valgte at se bort fra de 10 millioner, der var givet til valutareguleringens årlige rente- og indtægtstilskud, eller hvad der lå bag, vides ikke. Hvad angik den økonomiske genopbygning i Slesvig-Holsten indeholdt udvalgets redegørelse ikke en opgørelse over tilsvarende hjælp fra rigstysk side, trods bemærkningen om, at den økonomiske hjælp til Nordslesvig var uden sidestykke i Tyskland. Det var rigtigt, at de offentlige tilskud til og investeringer i landsdelen var flere og større nord for grænsen end syd for. Det hang også sammen med, at Nordslesvig skulle indlemmes i Danmark, mens Slesvig-Holsten forblev en tysk provins. I erhvervsudvalgets beretning fik konklusionen under alle omstændigheder karakter af udokumenteret påstand. At der var tilført Nordslesvig betydelig kapital, var dog en kendsgerning, der ikke kunne afvises.

Erhvervsudvalget og Lånekassen

John Skonberg har på overbevisende vis påvist statsminister Madsen-Mygdals interesse i et tandløst erhvervsudvalg og i en beretning, der understregede Nordslesvigs økonomiske ligestilling med det øvrige land. Som Skonberg skriver, levede udvalget op til statsministerens forventninger i den henseende.⁷⁸ Men det var ikke kun statsministeren, der havde interesse i et ikke alt for aggressivt erhvervsudvalg. Der blev under erhvervsudvalgets arbejde

Bevilgede tilskud til fremme af Erhvervslivet i de sønderjyske Landsdele 1920-28.			
	Formål	Beløb i kr.	Samlet
Valutareguleringen	Kapitalerstatning	45.141.540	
	Årlig Rente og indtægtstilskud	9.592.234	
	Årlig tilskud til Legater og Stiftelser	1.089.476	
	Tilskud til sønderjyske lønarbejdere v. kronemøntens indførelse	987.210	56.810.460
Infrastruktur	Tilskud til Havne- og vejanlæg, Elektrificering o.lign.	15.254.965	
	Tilskud til Afvanding	636.835	15.891.800
Udlån	Lånekassen for Sønderjylland	22.053.247	
	Andre udlån	23.563.717	45.616.964
Garantier	Garanti for Sønderjyllands kreditforening	45.000.000	
	Garanti for Sønderjysk Hypoteklånepond	22.000.000	
	Garanti for realkreditlån	9.000.000	76.000.000
Samlet			194.319.224

Tabel 11.2 Kilde: Betænkning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) Bilag 1. s. 43.

i flere omgange stillet spørgsmålstejn ved Lånekassen for Sønderjyllands udlånsfordeling og lånevilkår. Særligt fra det nordslesvigske håndværks side var der kritik af Lånekassen. Den 13. juni 1928 var repræsentanter for det nordslesvigske håndværk til møde med erhvervsudvalget, og malermester Jacobsen fra Sønderborg fremførte her kritikpunkterne. Lånekassens midler var for størstedelens vedkommende gået til landbruget, selvom håndværket havde været nævnt i loven som den primære lånaftager. Desuden var håndværket ikke repræsenteret i Lånekassens bestyrelse, hvilket var årsag til fordelingen. Lånekassens bestyrelse var repræsenteret i erhvervsudvalget ved borgmester Holger Fink Aabenraa, men Fink var valgt ind af de sønderjyske handelsforeninger og repræsenterede ikke som sådan Lånekassen. Lånekassens bestyrelse fik lejlighed til at forsvare sig, da bestyrelsen blev indkaldt til møde med erhvervsudvalget den 7. juli og den 23. august 1928. Lånekassens noget defensive indstilling til erhvervsudvalgets undersøgelse fremgik af H. Jepsen Christensens udtalelse på mødet den 7. juli: *»Det kan ikke være det nedsatte Udvalgs Opgave at kritisere Laanekassens Virksomhed. Vi har kun ansvar overfor Regering og Rigsdag.... Vi har repræsentanter med for alle Slags Erhverv, og jeg synes Sammensætningen er uangribelig.«* Med hensyn til Lånekassens udlånspolitik begrundede P.A. Callø landbrugets dominans med erhvervets store kapitalbehov. Lånekassens virksomhed i 1920 og i 1927 var desuden forskellig, sagde Callø: *»Den første Virksomhed havde nærmest været en social eller filantropisk Foranstaltning, nu var det en egentlig Financiering og Konsolidering og en Beroligelse, som har haft den allerstørste Betydning. Vi maa nu for Fremtiden finde en naturlig Begrænsning af den Opgave vi skal løse.«* Callø mente desuden, at Lånekassen ville kunne afhjælpe *»følgerne af de særlige forhold«*, hvis der blev stillet yderligere 1 million kroner til rådighed for gennemførelse af akkorder. Hertil spurgte stiftamtmand Herschend, hvordan Callø ville begrunde, at de vanskelige forhold var særlige for Nordslesvig? Callø svarede, at det samme burde gøres i det øvrige land. Det var lidt af en selvmodsigelse, som Marten Refslund Poulsen forsøgte at udbedre ved at henvise til det større antal tvangsauktioner i Nordslesvig.⁷⁹

På mødet den 23. august blev muligheden for at forlænge afdragstiden på Lånekassens lån til det i loven maksimalt mulige på 20 år, samt muligheden for i fremtiden at gennemføre afbetalinger efter annuitetsprincippet, diskuteret. Bestyrelsen var ikke voldsomt begejstret for nogen af disse forslag, da det ville kræve både en lovændring og omlægning af administrationen. Bestyrelsen ville dog gerne drøfte forslagene og give et skriftligt svar på disse. Betænkningstiden ændrede dog ikke ved, at Lånekassens bestyrelse anså de forslåede omlægninger for ugunstige. Omlægningen ville kræve forøget personale, og der ville efter bestyrelsens mening ikke være betydelige

fordele for lånsøgerne i at betale efter annuitetsprincippet. Det var frem for alt vigtigt, skrev bestyrelsen, at Lånekassen fortsat kunne behandle hver låneansøgning individuelt, og at der var en vis grad af frihed i långivningen. Lånekassens svar overbeviste tilsyneladende erhvervsudvalget, da der ikke blev stillet krav om ændringer af Lånekassens forhold i udvalgets beretning.⁸⁰ På et af erhvervsudvalgets sidste møder, den 6. december 1928, blev det drøftet om udvalget skulle anbefale yderligere tildeling af midler til Lånekassen. Udvalget var tildels villige til at anbefale dette, men da der ikke var kommet en officiel anmodning herom fra Lånekassens betyrelse, mente udvalget ikke at kunne stille forslag derom. Drøftelsen om Lånekassen sluttede med følgende bemærkning fra Det radikale Venstres medlem af erhvervsudvalget, J.K.J. Holdgaard: »Jeg tror, det er klogest at henvise til, at Lånekassen har fungeret godt.«⁸¹ Og derved blev det.

Erhvervsudvalgets behandling af Lånekassen for Sønderjylland viser, at udvalget ikke mente sig rustet til at kritisere eller foreslå væsentlige ændringer i den regionaløkonomiske politik, med mindre de pågældende institutioner selv fremførte ønsker derom. Det gav ikke rum for vidtrækkende forslag til omlægning af den regionale politik. Forslagene fra erhvervsudvalget var da heller ikke på nogen måde revolutionerende. Med hensyn til landbrugs vilkår foreslog erhvervsudvalget, at udstykningen af jord i Nordslesvig blev fremmet, og at der forsøgsvis blev opført bygninger på nogle udstykkede arealer til brug for statshusmandsbrug. Desuden blev det anbefalet, at der blev ydet særlig støtte til afvanding og mergling af jordene, samt at afviklingen af realkreditlåne fra 1926 blev overført til Sønderjysk Hypoteklånepond. For fiskeriets vedkommende anbefalede udvalget, at der blev stillet et mindre beløb til rådighed for rentefrie lån til anskaffelse af mindre både og redskaber. Hvad angik handelen og industrien burde de bidrag, som de nordslesvigske arbejdsgivere betalte til afviklingen af den tidligere tyske ulykkesforsikring ophøre og de indbetalte beløb tilbagebetales.⁸² Af mest vidtrækkende karakter var forslaget om fremme af udstykningen. Forslaget blev begrundet med, at udvalget i udstykningen »ser et af de Midler der mest virksomt vilde kunne afhjælpe de uheldige Forhold, som nu mange Steder er til Hinder for en lige saa rationel Udnyttelse af Jorden i Sønderjylland som andet Steds i Landet.« En ændring af loven om udstykning var derfor påkrævet med henblik på at give ikke alene sønderjyderne, men også kvalificerede ansøgere fra det øvrige land mulighed for at erhverve udstykningsjord i Nordslesvig. Dette forslag tog »udelukkende Sigte paa Forhold, som skyldes Ulighed i Vilkaarene for sønderjydsk og andet dansk Landbrug, og som for det sønderjydske Landbrugs Vedkommende bunder i Tilstande, der hidrører fra Tiden før Genforeningen.«⁸³ Udstykningsfremmen var med andre ord en fortsættelse af det nordslesvigske landbrugs strukturtilpasning til danske forhold.

Formålet med det sønderjyske erhvervsudvalgs beretning var først og fremmest at slå fast, at Nordslesvig ikke længere udgjorde en særprovins i kongeriget Danmark, og at landsdelen i øvrigt var meget bedre stillet end landsdelen syd for grænsen. Beretningen var dermed en bekræftelse og blåstempling af den indlemmelses- og genopbygningstrategi, der siden 1920 havde været bred politisk enighed om i Danmark og blandt de kredse i Nordslesvig, der var involveret i indlemmelsen, herunder Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse. Betænkningen var derfor også en del af den demarkationsproces, der lå bag den økonomiske genopbygning i Nordslesvig.

Erhvervsudvalgets beretning havde heller ikke givet anledning til byerhvervenes opprioritering i Lånekassens arbejde, således som J.P. Nielsen havde håbet. Da Lånekassens bestyrelse afholdt møde den 30. januar 1929, lagde J.P. Nielsen derfor ud med at omtale de nordslesvigske håndværkere, der trods bedring i de økonomiske forhold stadig var hårdt ramt af arbejdsløshed. J.P. Nielsen mente, at Lånekassen burde søge om tilladelse til at anvende ½ million kroner af indgående renter og afdrag til nye udlån til denne erhvervsgruppe. J.P. Niensens forslag fik bred støtte af den øvrige bestyrelse. P.A. Callø sagde dertil, at han anså *»Laanekassen for en enestaaende Institution, der havde haft en overordentlig stor Betydning for Sønderjylland; hele den økonomiske Omlægning i Sønderjylland var ikke fuldendt endnu, navnlig ikke i Landbruget, og selvom det var rigtigt, at Krisen maaske var ved at lette, vilde det være taabeligt at holde op med at hjælpe, fordi Kurven maaske begyndte at gaa opefter. Vi nærmede os vistnok sunde Forhold, men de sidste Haandsrækninger maa ikke forsømmes. Det drejede sig ikke om Millionbeløb m.H.t. Formaalet og ikke absolut om Akkorder, men om en Række særlige Tilfælde.»*⁸⁴ J.P. Niensens forslag blev realiseret da Finansministeren den 4. juni 1929 meddelte Lånekassens bestyrelse, at Lånekassen var bemyndiget til at udlåne indtil ½ million kroner udover de tilladte 300.000 kroner til udlån i finansåret 1929-30.

Da var regeringen Madsen-Mygdal fortid. Ved folketingsvalget den 24. april 1929, der var udløst med baggrund i Venstre og de Konservatives strid om forsvarssagen, løb Socialdemokratiets leder Thorvald Stauning af med sejren og dannede efterfølgende regering med Det radikale Venstre. Staunings socialdemokratisk-radikale regering skulle sidde ved roret i de næste 11 år.

At befæste grænsen

Erhvervsudvalgets forslag om udstykningsfremmen fik en relativ let gang gennem Rigsdagen, og den 1. juni 1929 blev lov om foranstaltninger til

P.A. Callø, direktør for Sønderjyllands Kreditforening 1920-60 og medlem af Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse siden 1922. Callø var om nogen en hovedperson i Nordslesvigs økonomiske genopbygning efter 1920. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune/Nykredit

fremme af udstykningen i de sønderjyske landsdele vedtaget. Landbrugsministeren fik med loven stillet 10 millioner kroner til rådighed i finansåret 1929-30. Midlerne skulle anvendes til indkøb af jordarealer egnet til udstykning, oprettelse af nye landbrug, til grundforbedringer og til anlægning af veje på disse arealer.⁸⁵ Den nye udstykningslov for Nordslesvig fulgte op på det arbejde, som Martin Hammerichs jordfordelingskommission, udstykningsforeningerne og domæneforvaltningen havde udført og stadig var i gang med. Der var siden 1920 blevet oprettet 668 nye husmandsbrug i Nordslesvig, heraf 131 jordfordelingsgårde. Den nye udstykningslov af juni 1929 skulle forvaltes af Statens Jordlovsudvalg, der var blevet nedsat under den radikale regering i 1919, og som var ledet af Niels Frederiksen, der selv var husmand og sad i Folketinget for Det radikale Venstre. Statens Jordlovsudvalg administrerede den jordlovsfond, hvoraf de 10 millioner kroner til udstykning i Nordslesvig var stillet til rådighed. Et sønderjysk jordlovsudvalg blev nedsat i sammenhæng med den nye udstykningslov, der på Statens Jordlovsudvalgs vegne skulle administrere udstykningen i Nordslesvig. Det sønderjyske Jordlovsudvalg blev ledet af civilingeniør Claudi Westh og fik hovedsæde i Tønder.

Organisationen blev ikke modtaget med begejstring af Lånekassens bestyrelse, der følte sig forbigået af regeringen. Som P.A. Callø skrev til Orla Buhl den 9. december 1929: »Vi har beskæftiget os saa meget med Jordspørgsmaalet i Sønderjylland og har et saa indgaaende Kendskab til de særlige

Forhold hervede, at vi mener at have Ret til at tale med om denne Sag, selv om vi forsaavidt gør det nødigt, som vi ikke blander os i partipolitiske Stridsspørgsmaal.»⁸⁶ Spørgsmålet var, om de nye udstykningsbrug skulle oprettes efter loven af 4. oktober 1919 om statslån til husmandsbrug, hvor staten i stedet for en rente af jordens salgssum krævede rente af jordens offentlige vurdering. Herved ville afbetalingerne til en vis grad følge konjunkturudviklingen. Alternativt kunne der ydes lån efter den gamle jordlov uden statslig støtte. Fra Statens Jordlovsudvalgs side, og dermed også fra regeringens side, var der lagt op til udnyttelse af 4. oktober-loven. Set fra flere af Lånkassens bestyrelsesmedlemmers side var statshusmandsbrugene imidlertid problematiske. For det første ville 4. oktober-loven forhindre, at dele af den nye udstykning kunne anvendes af jordfordelingskommissionen, hvis fremtid var usikker. Den 12. december 1929 henvendte Callø sig til Buhl, der var knyttet til Det radikale Venstre og havde gode forbindelser til indenrigsminister Bertel Dahlgaard og justitsminister C. Th. Zahle. Callø bad Buhl om at virke for et kompromis om jordudstykningsen, således at der blev skabt mulighed for andre etableringsformer end statshusmandsbruget. Callø skrev: *»Fra vor Side lægger vi den største Vægt paa, at Jordfordelingskommissionens Virksomhed kan fortsættes usvækket, ja helst styrket, da den med Hensyn til Virkemidler staar langt tilbage for Jordlovsudvalget.*»⁸⁷ Men der var en anden og mere vægtig grund til Calløs synspunkt. Den 16. december 1929 skrev Callø igen til Buhl og uddybede sin modstand mod statshusmandsbrugene. Callø skrev: *»Jeg har endnu ikke sagt, hvorfor jeg er Modstander af en ensidig radikal Jordpolitik i Sønderjylland. Det er af nationale Grunde, dog ikke i den Forstand, at jeg er bange for, at Tyskerne skal faa for meget af Lammestegen. Det er en af Schmidts betæneligheder. Han ser desuden saaledes paa det, at vi – som hidtil – nationalt set er bedst tjent med en selvejende Bondestand, fordi en saadan i højere Grad vil føle Ansvar et overfor Jorden end Statsfæstere.*« Dette synspunkt kunne Callø ikke frakende en berettigelse, men det kunne han sætte sig ud over. En anden betænelighed ved statshusmandsbrugene var, at det var farligt at skabe store kolonier af statshusmandsbrug, der havde fælles interesser i at få deres forpligtelser overfor staten nedsat. Det kunne blive en kilde til demoralisering, men det var ikke kun et nordslesvigsk problem, skrev Callø. Calløs primære bekymring var derimod grænsespørgsmålet: *»Der siges – og med Rette – fra dansk Side, at Grænsen ligger fast. Det gør den, fordi den hviler paa Retten, den nationale Selvbestemmelsesret, og ikke paa Magten. Jeg tror ogsaa, at Grænsen vil holde; men vide kan vi jo ikke.*« Man skulle ikke være bange for tyskerne, og man skulle slet ikke lade sig styre af en eventuel tysk revanche. Men man var også nød til at træffe sine dispositioner således, at de

kunne stå deres prøve, hvis det utænkelige alligevel skulle ske, skrev Callø og fortsatte: »Naar vi af alle Kræfter arbejder paa at virkeliggøre Genforeningen, at gøre Nordslesvig til et virkeligt Stykke Danmark, saa er det for at befæste Grænsen, gøre det vanskeligt for Tyskerne at ta' os, men ogsaa vanskeligt at ha' os, hvis de skulde falde for Fristelsen. Dette Synspunkt kan jeg ikke helt lade ude af Betragtning ved Bedømmelsen af den sønderjydske Jordpolitik. Det maa ikke være saaledes, at Tyskerne i givet Tilfælde kan lægge Haanden paa Tusinder af Statsfæste-Ejendomme.«⁸⁸ Et fortilfælde var den danske stats overtagelse af den preussiske stats rentegårde og domæneejendomme i 1920, kunne det tilføjes.⁸⁹ Det P.A. Callø her fremførte, var ikke blot et argument for private husmandsbrug, men en præcis beskrivelse af drivkraften og strategien bag den økonomiske genopbygning, der var blevet udført i Nordslesvig siden 1920. Genopbygningen og indlemmelsen handlede om at gøre Nordslesvig dansk uden præg af særprovincs og med entydig økonomisk orientering mod nord. Når dette mål var nået, ville risikoen for en genindlemmelse i Tyskland være reduceret og en sådan genindlemmelse under alle omstændigheder besværliggjort. Genopbygningen af Nordslesvig var med andre ord en grænsebefæstning og demarkationsproces.

Diskussionen om statshusmandsbrugene afspejlede også det dilemma, som Callø og Lånekassen gang på gang havde befundet sig i under genopbygningsarbejdet. Nordslesvig skulle ikke være en særprovinc, men når den strukturelle udvikling i Danmark gik i en for Nordslesvig, eller Lånekassen, uheldig retning, måtte man alligevel se på Nordslesvig som et særtilfælde. Spørgsmålet var, hvad det var for et virkeligt stykke Danmark, Callø tænkte på. Også det danske samfund var under strukturel forandring og bevægede sig netop fra 1920'erne i øget tempo fra det traditionelle landbrugssamfund til et moderne industrisamfund, en forandringsproces, der skulle strække sig over de næste fem årtier. Der er ikke tvivl om, at Callø og flertallet i Lånekassens bestyrelse havde det landbrugsprægede Danmark i tankerne, når de arbejdede med Nordslesvigs indlemmelse i Danmark. Det havde de, fordi landbruget var det dominerende erhverv i Nordslesvig, og fordi det var i det nordslesvigiske landbrug, at de største strukturtilpasninger var påkrævet. Endelig var den nationale styrkeprøve mellem dansk og tysk traditionelt foregået på landet, og kredsen omkring Lånekassen havde stort set alle rod i den dansksindede bevægelse i Nordslesvig, hvis udgangspunkt og styrke lå i det nordslesvigiske landbrugssamfund. Men landbruget var under pres og forandring i mellemkrigstiden, og det gjorde omstillingsprocessen for landbruget så meget desto vanskeligere.

Callø's brev til Buhl er også et bevis for, at den økonomiske indlemmelse og genopbygning i Nordslesvig i høj grad havde et nationalpolitisk ind-

hold. Det var grunden til, at Lånecassen altid havde ønsket mest mulig frihed i långivningen, og det var også grunden til, at J.H. Schmidt og Callø fandt Statens Jordlovsudvalgs involvering i den nordslesvigske jordpolitik for uheldig. Som Callø slutteligt skrev til Buhl, kunne det nationale indhold i jordpolitikken og ængstelsen for en grænseflytning »ikke siges offentligt«, hvilket var en svaghed, da politikerne var tilbøjelige til kun at tage hensyn til det, der blev sagt højt og tydeligt. Særlig uheldig ville det være, hvis Callø selv udtrykte sin ængstelse offentligt, da Sønderjyllands Kreditforening igen var undervejs med et krav om statsgaranti for dets obligationer; »som et Værn mod en – altsaa eksisterende – Ængstelse for en Grænseflytning. Den kan vi selvfølgelig ikke være med til at nære.«⁹⁰ Det ville også nærme sig det betænkelige i institutionel forstand, kunne det tilføjes, hvis Callø offentligt udtrykte ængstelse for en grænseflytning og efterfølgende bad om statsgaranti for kreditforeningens obligationer med grund i denne ængstelse. Som Karen Gram Skjoldager senest har påvist, var denne form for »tabuisering« af grænsespørgsmålet en del af den danske Tysklandspolitik og forsvaret af grænsen i mellemkrigstiden. Den danske grænsepolitik var passiv i udenrigspolitisk henseende og aktiv i indenrigspolitisk henseende, med den økonomiske genopbygning og strukturtilpasning, som et væsentligt redskab.⁹¹ Det redskab ville Callø og Lånecassen nødtigt fragive sig sin indflydelse på.

Angående de nye jordudstykningskninger blev der åbnet mulighed for at erhverve jordlodderne af Jordlovsudvalget på den ældre udstykningslovs vilkår og dermed uden statslån. Det var der dog ikke mange, der benyttede sig af, da statslånet var langt mere økonomisk fordelagtigt. I alt blev der oprettet 680 husmandsbrug efter 1929-loven, som det sås i tabel 8.3. Det mest iøjnefaldende projekt Jordlovsudvalget gennemførte, var i landsbyen Bjerndrup ved Løgumkloster. Landsbyen blev stort set bygget op fra grunden med 24 husmandsbrug og gårdbrug, sportsplads og skole.⁹²

Landbrugskrise, LS og Nordslesvigsk Manifest

P.A. Calløs brev til Buhl kan stå som en konklusion på genopbygningen og den økonomiske grænsepolitik i Nordslesvig fra 1918 til 1933, men de vanskelige tider var, ligesom Nordslesvigs genopbygning, langt fra et overstået kapitel. Den økonomiske verdenskrise, der fulgte børskrakket i New York den 24. oktober 1929, ramte Danmark i sommeren 1930. Priserne på smør faldt med 35% og flæskepriser med 50%, og det kunne mærkes med en eksport bestående af 60% flæsk, svin og smør. Landbrugets forrentningsprocent styrtdykkede i Nordslesvig såvel som resten af

Danmark, jvf. figur 11.1. Tvangsauktionernes antal steg igen, og i 1931 blev i alt 1.214 landbrugsejendomme i Danmark, heraf 286 i Nordslesvig, sat på tvangsauktion. I 1932 kom i alt 2.043 landejendomme på tvangsauktion, heraf 484, næsten en fjerdedel, i Nordslesvig. Den indtrufne krise var ikke et nordslesvigsk fænomen alene, men den traf Nordslesvig særlig hårdt. Det viste sig også ved, at den protestbevægelse, der nu sprang frem, havde sit udgangspunkt på Randerseggen, hvorfra den spredte sig til det øvrige land. *Landbrugernes Sammenslutning*, i daglig tale kaldet LS, fik særlig stor tilslutning i Nordslesvig, hvor bevægelsen i løbet af 1931 nåede op på 10.000 medlemmer. Det svarede til omtrent 70% af de nordslesvigske landbrug. Samtidig fik LS-bevægelsen i Nordslesvig en særlig radikal drejning, der i flere tilfælde udmøntede sig i tumultagtige demonstrationer og uroligheder. En særlig skydeskive for LS-bevægelsen var Sønderjyllands Kreditforening og direktør P.A. Callø, der af gode grunde var involveret i et større antal tvangsauktioner i Nordslesvig. Den 21. marts 1932 demonstrerede omkring 2.000 LS-landmænd i Haderslev. De samledes foran kreditforeningens hovedkontor og Calløs private hjem på Aastrupvej for at kræve Callø til regnskab. Demonstrationen, der siden blev kaldt »stormen på kreditforeningen«, blev dog opløst af politiet, der var mødt talstærkt frem. 14 dage senere, den 5. april 1932, kom det til sammenstød mellem LS-demonstranter og politiet ved Jørgen Nissens gård i Stenderup på Sundeved. Jørgen Nissens gård var kommet på tvangsauktion, og LS-demonstrationen skulle afværge den nye ejers overtagelse af gården. »Stenderupslaget«, som episoden siden blev kaldt, var den største konfrontation mellem politi og demonstrerende bønder i det kriseramte Danmark i 1930'erne.⁹³

De voldsomme episoder i Nordslesvig var foruroligende set fra et dansk nationalt synspunkt. Frygten var, at LS-bevægelsen skulle gå i ledtog med det tyske mindretal, der også fiskede i rørte vande under krisen. Det var ved folketingsvalget i november 1932, at Slesvigsk Parti lancerede sin »Wirtschaftsanschuss«-kampagne, der også sigtede på at udnytte landbrugskrisen i Nordslesvig. Frygten blev til virkelighed, da LS og tre andre protestbevægelser, Foreningen til Erhvervelse af tabte hjem i Nordslesvig, Markhypotekforeningen og Foreningen af sønderjydske Marksparere, udgav den af Dr. Lorenz Christensen skrevne pjece *Nordslesvigsk Manifest* i april 1933. Lorenz Christensen var bosiddende i Sønderborg og tilhørte det tyske mindretal. Han havde læst økonomi i Kiel og København, og han havde længe interesseret sig for Nordslesvigs økonomiske tilstand. Hovedbudskabet i *Nordslesvigsk Manifest* var, som Christensen skrev: »Vi nordslesvigske Mænd og Kvinder mener, at Staten, efter alt at dømme, i første Række maa gøres ansvarlig for den Katastrofe, som har ramt os, og at

Sønderjyllands Kreditforenings ejendom og kontor på Aastrupvej i Haderslev. Her mødte omkring 2.000 nordslesvigske LS-landmænd op den 21. marts 1932, for at stille direktør P.A. Callø til regnskab for de mange tvangsauktioner. Foto: Historisk Arkiv for Haderslev Kommune

Danmark maa sætte alt ind paa at raade Bod paa det her herskende økonomiske Misforhold.»⁹⁴ Hovedanklagen mod den danske stat var, at den danske stat ikke havde ydet nordslesvigerne tilstrækkelig med økonomisk hjælp siden genforeningen. Særligt kritisabel var den danske stats håndtering af valutaomvekslingen i maj 1920. Lorenz Christensen mente at kunne gøre nordslesvigernes samlede kapitaltab siden genforeningen op til 300 millioner kroner. De 300 millioner kroner forlangte Christensen og LS, at staten stillede nordslesvigerne til rådighed igen. Nordslesvigsk Manifest var underskrevet af en række nordslesvigske landmænd, danske såvel som tyske.

Den 10.april 1933 blev der afholdt et velbesøgt protestmøde på Apollo i Haderslev, med Nordslesvigsk Manifest som tema. P.A. Callø deltog på Sønderjyllands Kreditforenings vegne. Callø gjorde forsamlingen opmærksom på, at det nordslesvigske landbrugs forsømmelse under krigen og i overgangstiden ikke var den danske stats ansvar. Det samme kunne siges om den tyske markkurs fald i tiden før valutaomvekslingen i maj 1920. Den økonomiske krise var heller ikke kun et nordslesvigsk fænomen, og den danske

Stenderupslaget den 5. april 1932. LS-bevægelsens forsøg på at forhindre tvangsauktionen af Jørgen Nissens gård i Stenderup på Sundeved udviklede sig til den største konfrontation mellem politiet og demonstrerende bønder i det kriseramte Danmark. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

stat havde iværksat ganske mange særforanstaltninger for Nordslesvig siden 1920, argumenterede Callø. Det fik dog ikke forsamlingen til at ændre opfattelse, og mødet sluttede med vedtagelsen af en resolution, der krævede »sanering til bunds« i Nordslesvig. Resolutionen blev sammen med Nordslesvigsk Manifest tilsendt regeringen i København.⁹⁵

Udgivelsen af Nordslesvigsk Manifest faldt sammen med den såkaldte »Påkestorm« i april 1933, hvor ledende nazister i Slesvig-Holsten, heriblandt den senere overborgmester i Flensborg Wilhelm Sievers, krævede en grænserevision. Baggrunden for Påkestormen var Hitlers magtovertagelse i januar 1933, der gav grænserevisionisterne nord og syd for grænsen håb om nye tider. Det skulle vise sig, at de håb aldrig blev indfriet. Sammenfaldet med Påkestormen gav imidlertid også LS-bevægelsen problemer. H.P.Hanssen kritiserede således LS for at samarbejde med Lorenz Christensen, som Hanssen mente havde forbindelser til det nationalsocialistiske parti syd for grænsen. Formand for LS i Nordslesvig siden oktober 1932, Peter Nielsen fra Refsø, imødegik kritikken på mødet i Haderslev med ordene: »Han anerkender Grænsen, som den nu ligger, og jeg synes godt vi kan have en Hjemmetysker, der ikke holder med de andre, til Tals-

mand.«⁹⁶ Hvorvidt Lorenz Christensen havde forbindelse med nazisterne i april 1933 er uvist, men forbindelsen blev under alle omstændigheder senere en realitet. I august 1933 dannede Christensen, sammen med Wilhelm Deichgräber, partiet *Nordslesvigsk Front*, der var udpræget nazistisk inspireret. Derefter afbrød LS samarbejdet med Christensen. Lorenz Christensen blev siden overbevist nazist, med en, efter danske forhold, særlig rabiatis antisemitisme som følgesvend. I 1935 udgav Lorenz Christensen bogen »*Nordslesvig Venter – Grænselandets økonomiske Trængsler under det danske Finansstyre*«, hvori den »dansk-jødiske kapitalmagt« måtte stå for skud. Christensen skrev blandt andet: »*Det er et Livsspørgsmaal for Nordslesvig, som det er et Livsspørgsmaal for hele Danmark, at Bonden frigøres for det marxistisk-liberalistiske Styre, for Kapitalismens Overtag, for Jødevældets forbandelse.*«⁹⁷ Lorenz Christensens bog vakte ikke samme opsigt som *Nordslesvigsk Manifest*, dertil var den for rabiatis. Hvor andre afviste at debattere med den rabiatis Christensen, gik P.A. Callø til modværge gennem flere taler og avisindlæg. Trods samarbejdet med Lorenz Christensen omkring *Nordslesvigsk Manifest* i april 1933, havde LS-bevægelsen dog stadig stor tilslutning i Nordslesvig. Og kravet om, at regeringen iværksatte særlige foranstaltninger i Nordslesvig, nød bred opbakning i landsdelen, også udenfor LS' rækker.

Akkordlov, Kanslergadeforlig og rentelepelse

Lånekassen for Sønderjylland og Sønderjyllands Kreditforening havde naturligvis også arbejdet for særforanstaltninger til Nordslesvig efter landbrugskrisens ankomst i 1930. Men landbrugskrisen var som sagt et alment dansk problem, hvad finansminister C.V. Bramsnæs også gav udtryk for på Lånekassens bestyrelsesmøde den 25. februar 1931: »*At der var Vanskeligheder i Øjeblikket for Landbruget, erkendte Ministeren, men man maatte erindre, at dette var et almindeligt Fænomen og ikke noget særlig sønderjydsk.*« Hvad angik nye udlån fra Lånekassen udtalte Bramsnæs, at han »*ønskede at præcisere, at Laanekassen ikke var i Stand til at løse Krisen, og hvis Mening var, at nye Laan skulde ydes til de Debitorer, der ikke kan betale deres Renter, maatte han bestemt gaa imod en saadan Tanke.*«⁹⁸ Da Rigsdagen i april 1931 vedtog en akkordlov gjaldt denne da også hele landet. Der blev med loven stillet 10 millioner kroner til rådighed fra erhvervenes lånefond til brug for udlån til landbrugsejendomme til opnåelse af frivillig eller tvangsakkord. Det var en kopi af loven fra marts 1928, der på det tidspunkt stort set ikke var blevet benyttet. Det blev loven denne gang, og nu fik Lånekassens amtsudvalg det formelle ansvar i de nordslesvigske akkordsager. Da akkordlånene ikke skul-

le over et pengeinstitut, var hele lånets administration overladt til akkordudvalgene og for Nordslesvigs vedkommende til Lånekassens amtsudvalg. Loven var landsdækkende, men Nordslesvig løb af med hovedparten af lovens midler, i alt 5,8 millioner af de 10 millioner kroner. Det understregede, at Nordslesvig var hårdt ramt af krisen, men også at Lånekassen for Sønderjylland havde en vis erfaring i at administrere en sådan långivning. Akkordlånenes fordeling er vist i nedenstående tabel. Haderslev amt modtog igen størstedelen af udlånene, mens Sønderborg amt modtog en forholdsmæssig lille del. Akkordloven blev forlænget i flere omgange i de følgende år og kulminerede med Gældssaneringsloven af 9. april 1936, der stillede op til 100 millioner kroner til rådighed for akkordlån i hele landet. Også denne lovgivnings praktiske gennemførelse blev i Nordslesvig lagt ud til Lånekassens amtsudvalg.

At Rigsdagen ikke var villig til at iværksætte kriseforanstaltninger til Nordslesvig alene viste sig igen i oktober 1931. I 1926 havde Sønderjyllands Kreditforenings direktion været en hovedkilde til de kriseforanstaltninger, der blev iværksat som reaktion på Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse. Nu forsøgte kreditforeningens repræsentantskab sig så igen, ved at fremlægge et nyt krisepakkeforslag, der pegede på nye udlån i Lånekassen og Hypoteklånefonden som en vej til at begrænse tvangsauktionerne i Nordslesvig.⁹⁹ Men i modsætning til Kreditforeningens kriseforslag i 1926 blev forslaget denne gang ikke realiseret. Når landbrugskrisen var landsdækkende måtte også Rigsdagens kriseforanstaltninger være landsdækkende. I samme måned, oktober 1931 indgik regeringen forlig med Det konservative Folkeparti om yderligere 30 millioner kroner til akkordlånene, mens de arbejdsløse fik 11 millioner kroner i ekstraordinær arbejdsløshedsunderstøttelse. Den 29. januar 1932 kom loven om foranstaltninger til værn for den danske valuta, der betød at al importhandel skulle over Valutacentralen, som omtalt i kapitel 9, efter et forlig mellem regeringen og Venstre.

Akkordlånenes fordeling i Nordslesvig. Akkordloven af 1931		
Amt	Beløb	Procentfordeling
Aabenraa	1.436.163,16	25%
Haderslev Vesteramt	1.161.422,00	20%
Haderslev Østeramt	1.338.350,00	23%
Sønderborg	772.984,60	13%
Tønder	1.120.367,00	19%
Gennem Direktionen	1.600,00	0%
I alt	5.829.286,76	100%

Tabel 11.3 Kilde: Hulegaard (1945) s. 48.

I januar 1933 fulgte Kanslergadeforliget. Den økonomiske krise havde, som omtalt, nået sit lavpunkt i 1932. Arbejdsløsheden blandt de organiserede arbejdere var eksploderet fra 13,7% i 1930 til 17,9% i 1931 og nåede 31,7% i 1932. England var gået fra guldet i september 1931, hvilket fik negativ betydning for den danske konkurrenceevne i Storbritannien og dermed landbrugseksporten. I 1932 gik 2.043 danske landbrug på tvangsauktion. I januar 1933 trak det desuden op til storkonflikt på arbejdsmarkedet. Arbejdsgiverne krævede, at arbejderne gik 20% ned i løn som følge af industriens afsætningsvanskeligheder. Det kunne fagforeningerne ikke acceptere, hvorfor arbejdsgiverne havde varslet storlockout, der skulle træde i kraft ved overenskomsternes udløb den 1. februar 1933. Under de herskende forhold var en storkonflikt særdeles uvelkommen, og et regeringsindgreb syntes uundgåelig. Et regeringsindgreb krævede imidlertid et forlig med mindst et af oppositionspartierne, Venstre eller Det konservative Folkeparti. Den 29. januar 1933 indledte Stauning forhandlinger med Venstre i sit hjem på Kanslergade i København. Forhandlingerne stod på i 20 timer uden at der blev opnået et resultat. Venstrepolitikerne, med Oluf Krag i spidsen, rejste sig for at gå hjem kl. 3 om natten den 30. januar. »Vi kan vel tage et glas til afsked« foreslog Stauning, hvilket Oluf Krag ikke afslog. Få timer senere nåede partierne så alligevel frem til et forlig, Kanslergadeforliget. Partierne var nået frem til at devaluere kronen fra 20 kroner pr. 100 pund til 22,50 kroner pr. 100 pund. Det skulle genvinde noget af den danske konkurrenceevne i Storbritannien og øge landbrugseksporten igen. Forliget indeholdt derudover et bredt spektrum af politiske indgreb, herunder en socialreform, offentlige arbejder til 75 millioner kroner, statstøtte til boligbyggeri, støtte til vanskeligt stillede kommuner og en forlængelse af de gældende overenskomster ved lov. Forlængelsen af overenskomsterne afværgede den storkonflikt, der havde været faretruende opræk til. Endelig indeholdt forliget aftaler om en konvertering af landbrugets kreditforeningslån til lån med lavere rentefod, forlængelse af akkordloven og øget jordudstykning. De forskellige indgreb blev ikke gennemført på en gang, men i løbet af året 1933.¹⁰⁰

Kanslergadeforliget fik stor betydning for Danmark. For det første fordi det afværgede storkonflikten, og senere øgede landbrugets indtjening noget. Men Kanslergadeforliget fik også stor symbolsk betydning. På samme dag som Kanslergadeforliget blev indgået, den 30. januar 1933, blev Adolf Hitler udnævnt til kansler i Tyskland. Kontrasten mellem de to historiske begivenheder, mellem det autoritære nationalsocialistiske styres magtovertagelse i Tyskland og et parlamentarisk-demokratisk baseret forlig i Danmark, er påfaldende

Men Kanslergadeforliget gav ikke umiddelbart grund til tilfredshed i

det kriseramte Danmark, og slet ikke i Nordslesvig, hvor LS og Lorenz Christensen to måneder senere udsendte Nordslesvigsk Manifest. Den 23. juli 1933 fulgte en nordslesvigsk mejeristrejke arrangeret af LS. Mejeristrejken skulle være en forsmag på en landsdækkende mejeristrejke, der ville blive sat i værk den 20. august, hvis ikke LS' krav om stop for tvangsauktionerne og en yderligere devaluering af kronen var opfyldt forinden. 119 nordslesvigske mejerier stod stille på dagen, mens 25 mejerier valgte at ignorere strejken. LS-ledelsen havde opfordret mejerier i hele landet til at bakke op, men det var der kun 4 mejerier der gjorde. Det var ikke nogen stor succes, og da den 20. august oprandt, fandt der ingen mejeristrejker sted.¹⁰¹ Mejeristrejken den 23. juli havde dog igen sat Nordslesvig på den politiske dagsorden.

Kanslergadeforliget satte heller ikke en stopper for nordslesvigske krav om særordninger. Peter Nielsen fik arrangeret et fællesmøde mellem LS i Nordslesvig, Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og de nordslesvigske husmandsforeninger den 9. oktober 1933 på Folkehjem i Aabenraa. Mødet mundede ud i en fælles udtalelse til statsministeren med krav om en rentesækning og en gældssanering i Nordslesvig.¹⁰² Det konservative Folkepartis nordslesvigske folketingsmedlem, redaktør Adolph Svensson, foreslog i november 1933, at der blev nedsat et særligt udvalg af Rigsdagen, der skulle undersøge de økonomiske forhold i Nordslesvig og komme med forslag til kriseforanstaltninger. Forslaget om endnu et sønderjysk erhvervsudvalg fik dog ingen opbakning, heller ikke fra Venstre. Da Svenssons forslag kom til debat i Folketinget den 24. november 1933 udtalte Stauning sig på følgende måde, med tydelig henvisning til Nordslesvigsk Manifest: »Vi afviser ikke Hjælpeforanstaltninger, men vi afviser uberettigede og uansvarlige Krav om Erstatninger til 300 Millioner Kroner.«¹⁰³ Stauning foretog i samme måned, november 1933, en rejse til Nordslesvig, og talte i den anledning med amtmand Kresten Refslund Thomsen, der, ved siden af J.P. Nielsen, var Staunings foretrukne rådgiver i nordslesvigske spørgsmål. Refslund Thomsen foreslog statsministeren, at der blev iværksat en nordslesvigsk rentelepelseslov, som skulle gælde en række af de særlige nordslesvigske lån, der var bevilget siden 1920. Forslaget var udarbejdet af Refslund Thomsen og P.A. Callø i fællesskab, og det blev tilstillet regeringen skriftligt den 18. november 1933.¹⁰⁴

Da regeringen og Venstre indgik endnu et kriseforlig den 8. december 1933, blev et løfte om særlige kriseforanstaltninger i Nordslesvig inkluderet i den officielle aftale. Løftet blev indfriet, da rentelepelsesloven blev vedtaget af Rigsdagen den 16. maj 1934. Rentelepelsesloven gav mulighed for lempelser af renter og afdrag for en række nordslesvigske udlån, heriblandt realkreditlånene og Lånecassen for Sønderjyllands lån. Da Lå-

nekassens lån var indbefattet i loven og kassen derved mistede renteindtægter, kunne Lånekassen ikke administrere denne lov, der i stedet blev forvaltet af et renteल्पelsesudvalg.¹⁰⁵ Men det var endnu engang Lånekassens bestyrelsesmedlemmer, Callø og Refslund Thomsen, der stod bag den vedtagne nordslesvigske kriseforanstaltning. P.A. Callø vurderede i 1945 renteल्पelsesloven på følgende måde: »Den sønderjyske Renteल्पelse var ikke blot en økonomisk men ogsaa en politisk Nødvendighed. Hvis det var kommen til det store Skred vilde det have haft uoverskuelige Følger baade i almenpolitisk og i nationalpolitisk Henseende. Det er et Spørgsmaal om det danske Styre i Sønderjylland havde kunne taale en saadan Belastning.«¹⁰⁶ Renteल्पelsesloven var, ifølge Callø, endnu en afgørende sten i den grænsebefæstelse, som var kernen i den nordslesvigske genopbygningsstrategi. Det var en lovlig stor betydning at tillægge loven, men renteल्पelsesloven gav økonomisk luft til mange trængte landmænd i Nordslesvig. Og så var renteल्पelsesloven et svar på de talrige krav om særforanstaltninger i Nordslesvig, der var blevet stillet i 1933, med Nordslesvigsk Manifest som det mest opsigtsvækkende eksempel. Renteल्पelsesloven var dog ikke alene om at lette presset på det nordslesvigske landbrug. Med forliget mellem regeringen og Venstre den 8. december 1933, blev konverteringsloven, som aftalt i Kanslergadeforliget, også gennemført. Aftalen om konvertering af landbrugets gæld betød for Sønderjyllands Kreditforenings vedkommende, at 4.666 lån til et samlet beløb på 100 millioner kroner blev konverteret fra 4½% obligationslån til 4% obligationslån. Det svarede til 57% af det samlede udlån, og var det største beløb, der blev konverteret i en enkelt kreditforening.¹⁰⁷ Et sidste tegn på Nordslesvigs kreditmæssige og økonomiske særstilling i tiden 1920-33.

Et virkeligt stykke Danmark?

Krisen i 1930'erne viste med al tydelighed, at Nordslesvig ikke var kommet økonomisk på fode efter genforeningen, og at Nordslesvig var en økonomisk sårbar region. Genopbygningen og den økonomiske integration af Nordslesvig havde alt i alt vist sig væsentlig vanskeligere, end man havde forestillet sig i både Nordslesvig og Danmark ved genforeningen i 1920.

Det var allerede i 1922 kommet bag på både regering og Rigsdag samt Lånekassens bestyrelse, at den økonomiske genopbygning af Nordslesvig skulle vare længere end et par år. Med deflationspolitikens genoptagelse i 1924-25, der ramte de gældstyngede nordslesvigere hårdt, blev det Lånekassens bestyrelse klart, at den nordslesvigske særstilling måtte forlænges

yderligere. Men det var oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang i 1926, der for alvor gav troen på den kortvarige overgang og genopbygning et stød. Vogelgesang blev af Lånekassens bestyrelse anset for et direkte angreb på den strategi, der var retningsgivende for genopbygningsarbejdet i Nordslesvig, og som Callø beskrev så præcist i december 1929 med ordene: »Naar vi af alle Kræfter arbejder paa at virkeliggøre Genforeningen, at gøre Nordslesvig til et virkeligt Stykke Danmark, saa er det for at befæste Grænsen, gøre det vanskeligt for Tyskerne at ta' os, men ogsaa vanskeligt at ha' os, hvis de skulde falde for Fristelsen.«¹⁰⁸ Vogelgesangs arbejde ville derimod gøre det let for tyskerne at tage Nordslesvig, og derfor blev angrebet taget meget alvorligt. Forløbet frem mod oprettelsen af Sønderjydsk Hypoteklånepolitik og Lånekassens tredje udlånsserie viste, hvor megen indflydelse kredsen omkring Lånekassen havde på den økonomiske grænsepolitik i Nordslesvig. Ved oprettelsen af Foreningen Landeværnet opstod en national bevægelse, som den i Nordslesvig valgte statsminister Madsen-Mygdal ikke kunne sidde overhørig. Dermed var vejen banet for de af Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassen for Sønderjylland foreslåede kreditpolitiske særordninger, der i kreditmæssige midler overtrumfede Vogelgesang totalt.

Landbrugets dominans i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig var udtalt og står i stærk kontrast til genopbygningen syd for grænsen, hvor landbruget aldrig formåede at tiltage sig nogen større rolle. Landbrugets stærke position i Nordslesvig viste sig også ved Folketingsvalget den 2. december 1926, hvor Thomas Madsen-Mygdal tiltrak 9.300 personlige stemmer i Nordslesvig. Valget af Madsen-Mygdal var et nordslesvigsk bidrag til den styrkeprøve mellem land og by i Danmark, som Madsen-Mygdal regeringen var udtryk for. Madsen-Mygdals triumf i Nordslesvig viste, hvilket Danmark flertallet af nordslesvigerne helst så sig indlemmet i. Det paradoksale ved valget af Madsen-Mygdal var, at han gik til valg på fastholdelsen af den ærlige krone, der havde gjort så ondt i landsdelen, og på nedskæringer af offentlige udgifter, som landsdelen selv var storftager af. Med Madsen-Mygdal regeringen kulminerede den tvetydighed eller det dilemma, der prægede Nordslesvigs økonomiske indlemmelse i Danmark. For mens regeringen på den ene side stædigt fastholdt, at Nordslesvig ikke var en særprovins, vedtog den på den anden side en massiv blok af kreditpolitiske særordninger for Nordslesvig. Det var ikke mindst Vogelgesangs og Lånekassen for Sønderjyllands fortjeneste. Landbrugets meget stærke dominans i den nordslesvigske genopbygning betød imidlertid også, at den nordslesvigske økonomi forblev en struktursvag agrarøkonomi, der var meget sårbar overfor de konjunktursvingninger, som mellemkrigstiden var så rig på. Hvorvidt en mere

industriel og håndværksmæssig orienteret genopbygning kunne have ændret dette er uvist, men genopbygningen af Nordslesvig handlede, særligt efter Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse, mere om grænsbefæstelse og jordkamp end om økonomisk udvikling. Også her var der tale om den »føjte« grænse.

På sin vis var genopbygningen af Nordslesvig dog ganske moderne. Genopbygningen af Nordslesvig var en geografisk målrettet »regionalpolitik«, før begrebet overhovedet havde vundet indpas i Danmark, om end det var en regionalpolitik, man fra centralpolitisk hold gerne så afviklet over så kort en årrække som muligt. Genopbygningen var desuden lagt ud til decentrale institutioner, med Lånekassen for Sønderjylland som ledende organ. Lånekassen for Sønderjyllands indflydelse havde først og fremmest baggrund i bestyrelsens økonomiske sagkundskab. Der var ingen andre institutioner, der besad en viden om økonomiske forhold i Nordslesvig som Lånekassens bestyrelse. Derudover var bestyrelsens medlemmer i sig selv meget indflydelsesrige mænd, som regering og Rigsdag havde tillid til. At der var interne magtkampe i bestyrelsen var en kendsgerning, men Lånekassens styrke var også den brede politiske sammensætning af bestyrelsen, der betød, at Lånekassens bestyrelse ofte kunne finde politisk flertal for sine forslag. Det var frem for alt vigtigt, at Lånekassen i J.P.Nielsen havde et socialdemokratisk medlem, der havde nære relationer til partiets leder Thorvald Stauning. J.P.Nielsen kritiserede fra tid til anden landbrugets dominans i den økonomiske grænsepolitik og i Lånekassens udlån, og han forsøgte at give håndværket en mere fremtrædende plads i den økonomiske politik. Det lykkedes kun i mindre grad. Det fik dog ikke J.P.Nielsen til at bakke ud af Lånekassens arbejde, og det overordnede mål i institutionens arbejde, at gøre Nordslesvig til et virkeligt stykke Danmark, bakkede han 100% op om. I den proces var udstykningsbevægelsen og oprettelsen af husmandsbrug et af den økonomiske grænsepolitikens væsentligste elementer, som der kunne skabes bred politisk enighed om i Nordslesvig såvel som på landsplan. Ligesom udstykningen af jord var et afgørende element i den økonomiske genopbygning af Nordslesvig, var udstykningen et afgørende element i flere af tidens afgørende landspolitiske forlig, herunder Kanslergadeforliget i januar 1933. Da Det sønderjyske Erhvervsudvalg i 1928 udgav sin beretning om erhvervsforholdene i Sønderjylland, var udvalgets mest vidtrækkende anbefaling da også at intensivere udstykningen af jord i landsdelen. Det kunne selv Madsen-Mygdal give sit samtykke til. Udstykningspolitikken var på den måde mellemkrigstidens væsentligste regionalpolitiske redskab, der skulle stimulere befolkningsvæksten i de tyndt befolkede dele af landet.

Den økonomiske krise, der ramte Danmark i 1930, gav igen grund til

uro i Nordslesvig, men også i det øvrige land, som også blev hårdt ramt af krisen, og det i alle erhvervsbrancher. Med krisen i 1930'erne var Nordslesvig på sin vis blevet økonomisk ligestillet med det øvrige Danmark, men det var ikke den økonomiske ligestilling, som man fra nordslesvigsk side havde håbet på ville indtræffe. Derfor udløste krisen ikke den grad af regionale særforanstaltninger, som Lånecassen og Kreditforeningen satte næsen op efter, men i stedet flere generelle kriseforanstaltninger gældende for hele landet. Kravene om nordslesvigske særforanstaltninger tog til i krisåret 1933, med Nordslesvigsk Manifest som det mest opsigtsvækkende eksempel. Den sidste større kreditpolitiske særforanstaltning, der blev Nordslesvig til del, var Rentelempelsesloven af 16. maj 1934. Trods redueringen af økonomiske særforanstaltninger forblev Nordslesvig dog en region under særlig regionalpolitisk bevågenhed i 1930'erne. Det skyldtes frem for alt det nazistiske pres fra syd. Men det skyldtes også den regionalpolitiske erfaring, som kredsen omkring Lånecassen for Sønderjylland havde oparbejdet siden 1920, og som kredsen forstod at udnytte under 1930'ernes krise og krisepolitik.

Grænespørgsmålet blev voldsomt aktualiseret af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i januar 1933. Den nazistiske trussel følte særlig nærværende i Nordslesvig, men truslen var ikke kun en regional slesvigsk grænsetrussel, men en national trussel mod hele småstaten Danmark. Grænsen var på den måde ikke blot en skarp skillelinje i Slesvig, men en skarp skillelinje mellem dansk og tysk økonomi, politik og samfundsstrukturer. Nordslesvig var i den henseende blevet et virkeligt stykke Danmark, men det var et Danmark, der var under økonomisk såvel som politisk pres. Den følte grænse var blevet en realitet for hele landet.

Den følte grænse – konklusion

Historien om den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen 1918 til 1933 er historien om en grænsekonstruktionsproces og historien om den følte grænse. Grænsen *blev følt* i økonomisk henseende og det på flere måder. Grænsetrafikken og grænsependlingen blev løbende reduceret og det slesvigske arbejdsmarked blev delt. Flensborg mistede sit nordlige opland og var ikke længere centerby for hele Slesvig, Tønder mistede sit sydlige opland og sin position som center for den nordslesvigske kvæghandel og det nordslesvigske erhvervsliv mistede sit tyske hjemmemarked. Det er også historien om den følte grænse, fordi genopbygningen i høj grad drejede sig om at befæste grænsen, og om at kompensere regionen økonomisk for de strukturforandringer delingen af Slesvig medførte. Genopbygningen af Slesvig handlede mere om grænsen og om nationale modsætninger og adskillelse end om økonomisk udvikling. I 1933 var grænsen mellem Danmark og Tyskland derfor blevet en markant skillelinje af økonomisk, politisk og kulturel art i det slesvigske landskab. Den følte grænse var blevet en realitet.

Den økonomiske genopbygnings ideologi

Den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen var præget af forskellige ideologiske og strategiske overvejelser på begge sider af grænsen. På tysk side af grænsen var overvejelserne præget af frustrationen over Versaillestraktatens bestemmelser. Derfor var det overordnede mål for den tyske genopbygning at revidere disse bestemmelser. Genopbygningen drejede sig om at arbejde sig fri af de økonomiske og politiske begrænsninger, der var blevet lagt på Tyskland efter krigen. Udenrigshandel og handelspolitik blev de væsentligste redskaber for den økonomiske genopbygning, og med markkursens fald kunne den tyske genopbygning gennemføres med eksporten som drivkraft. Sideløbende blev en infrastrukturel genopbygning påbegyndt, men med hyperinflationens udvikling i 1922-23 blev denne del af genopbygningen ledt over i en kulturel

retning. Inflationen fordyrede genopbygningen af infrastrukturen, og samtidig frygtede myndighederne et tysk sammenbrud med efterfølgende territoriale afståelser til nabostaterne. Derfor skulle den tyske kultur i grænseprovinserne styrkes, og grænseprovinsernes tyske tilhørsforhold sikres. Her i lå der stærke paralleller til krigsretorikken og »ideerne af 1914«, om den tyske kulturs overlegenhed og forrang over politikken og økonomien, i en situation, hvor Tyskland var under massivt pres fra en materiel overlegen fjende.

På den danske side af grænsen handlede den økonomiske genopbygning og grænsetrafik om at integrere Nordslesvig i det danske samfund. Målet var en dansk homogenisering af Nordslesvig på kortest mulig tid. Baggrunden for denne strategi var for det første at afværge et tysk krav om en grænserevision samt at afværge tysk indflydelse i regionen. For det andet var der politisk tradition for national homogenitet i det danske politiske og økonomiske landskab. Det betød at Nordslesvig ikke måtte vokse ind i en særstilling, som det efterfølgende ønskede at bevare.

Med andre ord var ideologierne bag den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvigregionen i høj grad nationalpolitisk betingede og handlede om en »germanisering« og en »danisering« af grænselandet. Denne modsætning var med til at styrke og fastholde de valgte strategier på begge sider af grænsen. De økonomiske strategier havde i den henseende stor lighed i deres fokus på de nationale modsætninger og på adskillelsen af »dem og os«. Genopbygningen og grænsepolitikken var gensidige demarkations- og grænsekonstruktionsstrategier.

Grænsetrafik og handel

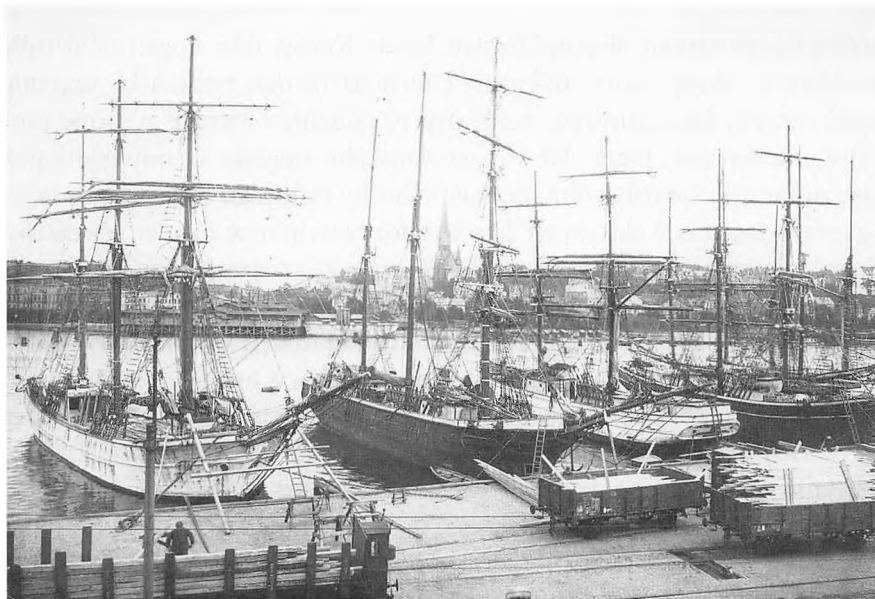
Med hensyn til grænsens fysiske, fiskale og tekniske hindringer var opfattelsen forskellig nord og syd for grænsen. Mens det danske udenrigsministerium talte om, at grænsen skulle »føles«, ønskede både de centrale og regionale myndigheder i Tyskland en levende grænsetrafik. I inflations-tiden stod disse opfattelser i stærk modsætning til hinanden. Mens den danske regering stod fast på en meget snæver fortolkning af begrebet »den lille grænsetrafik«, og kun ville lade landmænd, hvis jord var blevet direkte overskåret af grænsen, få gebyrfrie grænsepas, ønskede man fra tysk side at tildele hele grænsebefolkningen i første og anden afstemningszone særlige grænsepas. Befolkningen i grænsedistrikterne fik ret til et grænsepas, men kun hvis de kunne påvise særlige slægtsmæssige eller bestående erhvervsmæssige interesser på den anden side af grænsen. Trods et massivt tysk pres for at udvide grænspasbestemmelserne fra overenskomsten af

23. oktober 1920, ændrede den danske regering ikke opfattelse. Heller ikke den danske gesandt i Berlin, Carl Moltke, kunne ændre på den danske politik, trods hans advarsel mod den »følte« grænses politik i juli 1921. Den danske afvisning af fælles dansk-tyske toldstationer og af flensborgernes adgang til Kollund Skov samt opstramningen af indrejse- og opholdstilladelser for tyske tjenestefolk i 1922-23 var andre eksempler på den markante danske grænsetrafikpolitik, der havde nær sammenhæng med ønsket om Nordslesvigs danske homogenisering.

Den markante danske politik forstærkedes af den tyske revisionspolitiske strategi med inflationen som redskab. For med inflationen og særlettelserne for den flensborgske industri og handels vareudførsel til Nordslesvig blev det tyske og flensborgske ønske om at bevare Nordslesvig som afsætningsmarked realiseret for en tid. Trods grænsekontrol, told, og pas- og visumplicht tog nordslesvigerene og andre danskere i stort tal til Flensborg for at købe billige tyske varer. Samtidig kunne de flensborgske virksomheder tilbyde varer i Nordslesvig til priser langt under dansk niveau. Det gav problemer for den nordslesvigske handel og for håndværket. Den tyske politik gik stik imod den danske grænsetrafikpolitik, og det skærpede den danske regerings holdning til spørgsmålet under de dansk-tyske forhandlinger i 1921-22. At det danske udenrigsministeriums politik, som Karen Gram-Skjoldager konkluderer i sin bog om grænsespørgsmålet, »*var grundlæggende en passiv og reaktiv politik, der tog form efter de udfordringer, mindretallet stillede myndighederne over for, og blev til i samspil med fagministerierne og de danske sønderjyder,*«¹ er at undervurdere den danske grænsetrafikpolitik. Her var Udenrigsministeriets politik snarere pro-aktiv, for at anvende et moderne udtryk, fordi der lige præcis på dette område af grænsepolitikken lå en mulighed for at markere det danske standpunkt i grænsespørgsmålet. Grænsetrafikken var et af det danske udenrigsministeriums stærkeste kort at spille i grænsespørgsmålet overfor Tyskland.

Med deflationspolitikken genoptagelse nord og syd for grænsen i 1923-24 ændredes vilkårene for grænsetrafikken væsentligt, men de overordnede opfattelser af grænsens fysiske karakter forblev i kraft. Handelspolitikken spillede fortsat en rolle for den tyske grænsepolitik, og med ophævelsen af Versaillestraktatens toldpolitiske bestemmelser i januar 1925 overtog toldpolitikken inflationens rolle som udenrigspolitisk pressionsmiddel. Med toldforhøjelserne på landbrugsimporten i august 1925 havde Tyskland fået et redskab i hænde, der vakte større respekt i det landbrugseksport afhængige Danmark, end inflationen havde gjort. Den generelle afspændingstendens i Europa gav desuden grund til en dansk-tysk tilnærmelse, og med de dansk-tyske overenskomster i 1926 indgik de to lande en politisk handel. Danmark fik toldlettelser på udvalgte landbrugsvarer, og tyske handelsrej-

sende fik undtagelser i forhold til de stramme regler for udenlandske handelsrejsendes ophold i Danmark. Undtagelserne var dog utilstrækkelige set med flensborgske øjne. Den 4. maj 1926 fulgte visumtvangens ophævelse og i juni en dansk-tysk voldgiftstraktat. Fra da af var grænsehandelen og grænsetrafikken underordnet det generelle dansk-tyske handelsforhold, og samtidig blev den lille grænsetrafik reduceret betragteligt. For de tyske myndigheder spillede det handelspolitiske forhold til Danmark nu en større rolle end den regionale grænsetrafik og grænsehandel. Da den økonomiske krise i 1929-30 forstærkede den statslige kontrol over valutahandelen på begge sider af grænsen, blev den regionale slesvigske dimension i grænsehandelen reduceret yderligere. De nye magthavere i Tyskland forsøgte i 1934 at relancere den lille grænsetrafik i handelsforhandlingerne med Danmark, men kom med markens kursstigning på andre tanker. Det primære politiske mål for de nye magthavere i Tyskland var at styrke deres indflydelse i Skandinavien på bekostning af England. Handelstraktaten med Danmark blev anset for et skridt i denne retning, et forhold der havde langt større betydning end de regionaløkonomiske forbindelser til Nordslesvig. Det nazistiske styre havde desuden behov for at kontrollere informationsgangen over grænsen og havde derfor ikke interesse i en åben grænse. Grænsen var dermed blevet tillagt betydelige fysiske, fiskale og tekniske hindringer fra begge sider, og

Flensborg havn. Flensborg stod i centrum af den sydslesvigske genopbygning efter 1920. Genopbygningen kunne dog ikke ændre på, at Flensborg mistede sin position som Nordslesvigs centralsted efter 1920. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

det regionaløkonomiske samkvem på tværs af grænsen var der ikke meget tilbage af.

Økonomisk genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig

I store træk prægedes den økonomiske politik i Slesvig af tre perioder, en inflationsperiode 1920-24, en deflationsperiode 1924-1929 og en kriseperiode 1929-33. Overgangen mellem de enkelte perioder udmøntede sig ofte i fornyede overvejelser om den økonomiske politik og justeringer af denne. På begge sider af grænsen var der også et center-periferi forhold indbygget i genopbygningen, men forholdet var forskelligt nord og syd for grænsen.

På tysk side af grænsen blev genopbygningen præget af Weimarrepublikkens politiske forvaltningsinddeling. Det betød, at mange forskellige instanser var involveret, og at kompetencestridigheder ofte prægede genopbygningens udførelse. Den preussiske regering og de preussiske ministerier, med indenrigsministeriet som ledende organ, var genopbygningens øverste instans. Af finansielle grunde var det dog også nødvendigt at involvere rigsregeringen, der derfor også kunne gøre sine krav gældende. Overpræsident Heinrich Kurbis, der repræsenterede den preussiske stat i provinsen, men også var talsmand for provinsen, var provinsens øverste led i genopbygningsprocessen. Som mellemlid mellem den preussiske regering og provinsen Slesvig-Holsten havde Kurbis ikke nogen nem rolle at udspille. Noget stort spillerum i forhold til den preussiske regering havde Kurbis ikke. Samtidig skulle overpræsidenten forsøge at samle provinsens interesser. Også det var en vanskelig opgave. Genopbygningen blev udført via fondsbevillinger, med Nordmarkfonden som det retnings- og erfaringsgivende eksempel, ikke blot for Slesvig men for den preussisk-tyske grænsepolitik som sådan. Provinsial- og kredsmyndighederne, erhvervsorganisationerne og de nationale foreninger blev på forhånd involveret i processen ved at skulle give udtryk for deres finansielle behov. Denne høringsrunde gav anledning til store forventninger samt intern rivalisering i provinsen. For det første en rivalisering mellem Flensborg by og den øvrige provins. Flensborg by modtog på grund af sin befolkningsmæssige størrelse over halvdelen af Nordmarkfondbevillingen og tiltrak sig også stor opmærksomhed ved de øvrige fondsbevillinger, hvad der vakte nogen irritation hos de øvrige bevillingsberettigede institutioner.

For det andet opstod der en skillelinje mellem en gruppe i provinsen, der mente, at genopbygningen skulle sættes ind på det erhvervs-mæssige og infrastrukturelle område og en gruppe, der ville prioritere det kulturelle område. Den første gruppe bestod af de sydslesvigske landråder samt

Landwirtschaftskammer Schleswig-Holstein. Den sidste gruppe bestod af de nationale foreninger, med Nordausschuss som paraplyorganisation, samt overpræsident Kürbis, der som en af de første talte for et overordnet slesvig-holstensk kulturprogram som masterplan for genopbygningen. Skillelinjen var også at finde imellem det preussiske kulturministerium og de preussiske handels- og landbrugsministerier. Nordmarkfonden blev hovedsagelig anvendt på erhvervsmæssige formål, som frihavnen i Flensborg, elektrificering, boligbyggeri, grundforbedringer og afvanding, trods overpræsident Kürbis' forsøg på at dreje fonden i kulturel retning. Kun 14,5 millioner Reichsmark blev sat af til kulturelle formål, og det var under fordelingen af disse, at den omtalte skillelinje for alvor trådte frem, udtrykt ved spørgsmålet om fag- contra højskolernes begunstigelse.

Samtidig, i vinteren 1921, var inflationen intensiveret, og i løbet af 1922 opstod hyperinflationen. Det betød, at de infrastrukturelle investeringer fordyredes voldsomt, og samtidig fik det danske mindretal i Sydslesvig vind i sejlene. Med denne udvikling for øje rejste ministerialrat Dr. Fritz Rathenau fra det preussiske indenrigsministerium og overpræsident Kürbis igen spørgsmålet om den tyske kulturs styrke i provinsen. Med betænkningen »*Die Dänische Gefahr und ihrer Abwehr*« fra maj 1922 og den deraf følgende Schleswigfond, blev genopbygningen drejet helt over i en kulturel retning. *Deutschumpflege* blev genopbygningens centrale element under indtryk af de kaotiske forhold og frygten for et økonomisk og politisk sammenbrud under hyperinflationen. Det tyske sammenbrud var ikke et urealistisk scenarie i 1923.

I årene efter 1923 kom der gang i infrastrukturinvesteringerne, med jernbanelinien Flensborg-Husum og Hindenburgdamm som de væsentligste resultater. Flensborg blev samtidig begunstiget med en ny banegård, der også førte hovedjernbanelinien ind i byen. Disse infrastrukturforbedringer var den sydslesvigske genopbygnings væsentlige projekter som sådan. Med Sofortprogrammet af 1926 til de østlige preussiske grænseprovinser blev grænsefondspolitikken genoptaget. Det var set fra slesvig-holstensk side en stor skuffelse ikke at blive tilgodeset af programmet. Til gengæld modtog provinsen 3,5 millioner Reichsmark af Reichgrenzhilfebevillingen i 1927. Det væsentligste resultat af bevillingen var opførelsen af Deutsches Haus i Flensborg, som modtog 1 million Reichsmark af den slesvig-holstenske bevilling. Reichgrenzhilfe var imidlertid et vendepunkt i den tysk-preussiske grænsepolitik. Med vedtagelsen af den første Østpreussenhjælp i 1928 blev den infrastrukturelt, socialt og kulturelt orienterede genopbygning nedprioriteret til fordel for storstilet kredithjælp til det østpreussiske landbrug. Prioriteringen blev bekræftet af Enqueteudvalgets beretninger, der udkom i 1928-30. Den økonomiske krise, der traf

Tyskland i løbet af 1927-29, satte en stopper for kulturens forrang i den økonomiske politik, og i årene 1928 til 1933 var Berlins grænsepolitiske fokus hovedsageligt rettet mod det østpreussiske landbrug. Det slesvig-holstenske landbrug formåede derimod aldrig at sætte sig i centrum af genopbygningen, hvilket er bemærkelsesværdig, da det var provinsens hovederhverv. Landvinding og grundforbedringer blev iværksat med Nordmarkfonden, men syntes aldrig for alvor at være blevet fulgt op med udstykninger, trods udstykningens (Grenzsiedlung) ellers ofte omtalte grænsepolitiske værdi. Det var Flensborgs industri og handel, der tiltrak sig størst opmærksomhed i den erhvervsmæssige genopbygning.

Grænsefundsprogrammerne rejste ofte store forventninger i provinsen, der som regel ikke blev indfriet. Det forstærkedes betydeligt af inflationen, da de bevilgede beløb i tiden 1920 til 1923 altid var mindre værd ved deres realisering, end da de i første omgang blev stillet i udsigt. Det gav grundlag for en stadig mere udbredt følelse i provinsen af at blive overset og ulige behandlet af centralmyndighederne i Berlin. Det slesvig-holstenske »isolationskompleks«, som Rudolf Rietzler har beskrevet i sit værk om nazismens opkomst i Slesvig-Holsten, voksede under genopbygningen fra 1920 til 1923, selvom provinsen i den tid fik stor opmærksomhed i den preussiske grænsepolitik. Da grænsefondspolitikken blev genoptaget i 1926-27, og østprovinserne efterhånden tiltrak sig hovedparten af den berlinske opmærksomhed med deraf følgende bevillinger i østhjælpen, blev det slesvig-holstenske isolationskompleks yderligere forstærket. Det hjalp ikke meget på humøret, at ministerialrat Rathenau begrundede nedprioriteringen af Slesvig-Holsten med provinsens fasttømrede position i den tyske kulturnation.

Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 ændrede igen vilkårene for den økonomiske grænsepolitik. Der blev af beskæftigelses- og propagandahensyn iværksat store inddigningsprojekter på vestkysten, men af større grænsepolitisk betydning var det at få fingrene i de offentlige kontrakter forbundet med genoprustningen. Som en kulmination på den økonomiske grænsepolitik i Sydslesvig i mellemkrigstiden blev de tre sydslesvigske grænsekredse i maj 1937 udnævnt til officiel »Notstandsgebiet«. Kredsene var dermed berettiget til at blive tilgodeset med offentlige kontrakter. At være »Notstandsgebiet« var blevet en eftertragtet titel for de tyske grænseprovinser.

Den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig var således stærkt forbundet med regionens fjernhed fra nationalstatens hovedstad i både geografisk, politisk, økonomisk-ressourcemæssig og kulturel henseende. Som en konsekvens af genopbygnings karakter betragtede de regionale og lokale myndigheder i stadig højere grad deres provins som

perifer og særegen i forhold til det øvrige land.² Grænselandets perifere beliggenhed og nærhed til den fjendtlige danske kultur blev bevidst udnyttet af provinsens myndigheder, erhvervsorganisationer og nationale foreninger til at retfærdiggøre yderligere bevillinger fra Berlin. Nordmarkmyten, om Slesvig-Holstens særlige rolle som den tyske kulturnations forkæmper i nord, blev mobiliseret, og grænsen politisk instrumentaliseret som provinsens økonomiske akilleshæl i den økonomiske politik. Men det blev provins- og kredsmyndighederne også opfordret til af de preussiske myndigheder, der havde stor andel i denne grænseinstrumentaliseringspolitik. At fondsbevillingerne skulle fordeles i konkurrence mellem flere grænseprovinser, var stærkt medvirkende til dette. Samlet set var resultaterne af den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig små. Genopbygningen havde ikke opvejet provinsens og grænselandets perifere beliggenhed, der med koncentrations- og rationaliseringsprocessen i den tyske økonomi var blevet yderligere forstærket i årene efter 1920. Den nye »følte« grænse var blevet et symbol på den slesvig-holstenske periferi i økonomisk, politisk og kulturel henseende.

Økonomisk genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig

På dansk side af grænsen blev en række institutioner oprettet i de første år efter genforeningen i forbindelse med Nordslesvigs genopbygning. Lånekassen for Sønderjylland blev den centrale institution i den nordslesvigske genopbygningsproces. Lånekassens bestyrelse havde, med statsgældsdirektør P.O.A. Andersen som formand, en nær forbindelse til regeringen og finansministeren. Det gav sig udslag i en stor loyalitet mod centralmyndighederne, og Lånekassens bestyrelse var i første omgang også indstillet på, at deres virksomhed og den nordslesvigske særstilling var af midlertidig art. Med valutareguleringen, Lånekassens første udlånsserie, og ikke mindst kreditforeningernes virksomhed blev der tilført Nordslesvig en betydelig mængde kapital i tiden 1920 til 1923. Dertil kom investeringer i elektrificeringen, herunder Sønderjyllands Højspændingsværk, vejnettet, havneudvidelser og telenettet. Udstykningen af landbrugsjord var også en væsentlig del af den økonomiske genopbygning i Nordslesvig, med udstykningen af de preussiske domænegårde som det største projekt. Det var dog først med Martin Hammerichs initiativ til jordfordelingskommissionens nedsættelse, at jordudstyknings og jordfordeling for alvor blev et af genopbygningens kerneområder.

Allerede i 1922 stod det Lånekassens bestyrelse klart, at den korte overgangstid ikke blev helt så kort, som forventet. Da Rigsdagen og National-

banken ændrede økonomisk politik til fordel for en deflationspolitik i 1924, med kreditindskrænkning og siden kronens guldindløselighed som de væsentligste punkter, argumenterede Lånekassens bestyrelse for, at Nordslesvig havde krav på en fortsat særstilling. Regeringen lod sig kun nødtvunget overtale, og Lånekassen fik et beløb på 2 millioner kroner stillet til rådighed. Samtidig opnåede Sønderjyllands Kreditforening at få statsgaranti på obligationsrenten af tredje udlånsserie. Kreditforeningen overbeviste regeringen og Rigsdagen om, at årsagen til det svigtende obligationsalg og de lave obligationskurser var investorenes frygt for en grænserevision og landsdelens indlemmelse i Tyskland. Der lå derfor snarere en nationalpolitisk årsag bag kompensationen end en økonomisk.

I 1926 slog kronens kursstigning igennem i det gældstyngede nordslesvigske landbrug, og 100 landbrugsejendomme gik på tvangsauktion. Samtidig vakte Cornelius Petersens Selvstyrebevægelse stort påstyr. Det var dog Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse i september 1926, der blev anset for det mest alvorlige angreb på den nationale homogeniseringsstrategi, der lå til grund for Nordslesvigs økonomiske genopbygning. Det var primært med Vogelgesang i tankerne, at Lånekassens bestyrelse var enig om, at noget måtte gøres. Med oprettelsen af foreningen Landeværnet og den efterfølgende indsamlingskampagne, der udløste en national stemningsbølge i Danmark, havde den nye Madsen-Mygdal regering svært ved at afvise de af Sønderjyllands Kreditforening og Lånekassen for Sønderjylland stillede forslag til kreditpolitiske foranstaltninger mod krisen og mod Vogelgesang. Med Sønderjydsk Hypoteklånepand og Lånekassens tredje udlånsserie blev Kreditanstalt Vogelgesang grundigt overtruffet i kreditpolitisk henseende. Vogelgesang var snarere David end Goliath. Forløbet omkring Hypoteklånepandens oprettelse og Lånekassens tredje udlånsserie var Lånekassebestyrelsens politiske svendestykke.

Lånekassebestyrelsens reaktion på kreditindskrænkningen, guldindløseligheden og ikke mindst Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse var således at instrumentalisere grænsen politisk for at fastholde Nordslesvigs økonomiske særstilling. Der var vel at mærke også krise i det nordslesvigske landbrug, og krisen havde givet grund til politisk uro. Frygten for, at den økonomiske indlemmelse i Danmark kunne fejle, var reel, og hvis denne del af indlemmelsen fejlede, ville genforeningen i værste fald sættes over styr. Kreditanstalt Vogelgesangs oprettelse var med til at flytte fokus fra indlemmelsens og kronestigningens økonomiske problemer til den nationale fare. Nu kunne de dansksindede nordslesvigere, sammen med det øvrige Danmark, samles om denne helt konkrete trussel. Grænsen blev herved en integrerende faktor og et fælles objekt at forsvare for det danske og dansk-nordslesvigske samfund i en tid præget af splittelse.

Med valget af Madsen-Mygdal ved folketingsvalget i december 1926 viste flertallet af nordslesvigerne, at det var det landbrugsdominerede Danmark, de helst så sig indlemmet i. Madsen-Mygdal regeringens politik var et udtryk for opgøret mellem land og by i Danmark, i en tid hvor industrien og byerhvervene vandt indflydelse på samfundsudviklingen. Den økonomiske struktur i Danmark var under forandring, og det var en væsentlig grund til, at indlemmelsen af Nordslesvig blev vanskeligere end forventet. Valget af Madsen-Mygdal og dennes politiske håndtering af det nordslesvigske spørgsmål var også en kulmination på den tvetydighed, genopbygningen og den økonomiske grænsepolitik var præget af. For mens regeringen på den ene side vedtog en massiv blok af kreditpolitiske særordninger, fastholdt den samtidig stædigt i forbindelse med Det sønderjyske Erhvervsudvalg, at Nordslesvig ikke var en særprovins, men et ligestillet stykke Danmark.

Med den verdensøkonomiske krises ankomst til Danmark i 1930 var de nordslesvigske særordningers tid også delvist forbi. Nordslesvig var nu økonomisk ligestillet med det øvrige land, men med negative fortegn. Krisepolitikken blev national, og det reducerede den regionaløkonomiske dimension i den danske grænsepolitik væsentligt. Lånkassens bestyrelse kunne dog fastholde sin position ved at forvalte de nationale kriseforanstaltninger i Nordslesvig.

Der var således både ligheder og forskelle i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig. Den primære forskel var det tyske ønske om at opretholde de økonomiske og kulturelle forbindelser til Nordslesvig, der stod i stærk modsætning til det danske ønske om at integrere Nordslesvig fuldkomment i det danske samfund. Men lighederne var flere. Den økonomiske genopbygning og grænsepolitik havde på begge sider af grænsen det formål at skabe en national enhedsstat og at integrere grænseområdet i denne enhedsstat. Dermed fik genopbygningen også til hensigt at mindske modpartens økonomiske, politiske og kulturelle indflydelse i regionen. Grænsen og »den anden kultur« blev i begge tilfælde instrumentaliseret politisk for at fremme genopbygningen og den statslige støtte til landsdelene. På begge sider af grænsen vendte de regionale myndigheder og institutioner sig mod det nationale centrum for her at hente politisk, økonomisk og kulturel støtte. Det center-periferi forhold, der herved blev skabt, var økonomisk set reel, da regionen havde behov for kapitaltilførsel og investeringer. Genopbygningen og den økonomiske grænsepolitik var i den henseende også en nødvendig moderniseringsproces. Samtidig fik de valutariske forhold og den monetære politik stor betydning for den regionale økonomi, hvilket også øgede landsdelens afhængighed af centralmyndighederne. Men center-periferi forholdet fik

med genopbygningsforløbet også en stærk mental og identitetsmæssig karakter. Grænsen blev i sig selv det overordnede orienteringspunkt i genopbygningen og dermed også i den regionale identifikation. Grænsen symboliserede og identificerede regionen som perifer i forhold til de nationale centre og hovedstæder og som økonomisk og nationalkulturel udkantsområde. Grænsen var en identifikationsmarkør i forhold til den nationale identitet, men blev i lige så høj grad en regional identifikationsmarkør, der hovedsagelig forbandt grænsen med regionens perifere position. Den følte grænse var ikke blot et begreb skabt af det danske udenrigsministerium, men også en økonomisk, politisk og mental-identifikationsmæssig realitet i Slesvigregionen. Med Malcolm Andersons ord: »*What frontiers represent is constantly reconstituted by those human beings who are regulated, influenced, and limited by them*«³

Økonomiske konsekvenser af Slesvigs deling

At grænsen blev det altovervejende orienteringspunkt i den økonomiske genopbygning, og dermed også blev en identitetsmarkør for regionen, var i sig selv en væsentlig konsekvens af grænsedragningen. Det var også en økonomisk konsekvens af delingen, fordi grænsen blev et symbol på grænselandets udkantsposition, og fordi grænsen ofte blev politisk instrumentaliseret som begrundelse for yderligere bevillinger i genopbygningen.

Grænsedragningens økonomiske konsekvenser målt som tab og gevinst er, som omtalt i introduktionen, en meget vanskelig størrelse at gøre op. Den gensidighed i genopbygningen, der i flere omgange er blevet omtalt, gør sig også gældende i relation til forsøget på at gøre grænsedragningens konsekvenser op i samtiden. Det sønderjydske Erhvervsudvalgs beretning 1928-29 og det tyske Enqueteudvalgs beretning om »*Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft*« fra 1930 var to parallelle forsøg på at gøre regnskabet for grænsedragningen op efter de første 10 år. De to beretninger afspejler i høj grad de forskellige nationalideologiske perspektiver på grænsedragningens konsekvenser. Mens det Sønderjydske Erhvervsudvalg beskrev Nordslesvigs indlemmelse i Danmark som værende så godt som gennemført og som en stor økonomisk fordel for landsdelen, var Enqueteudvalgets perspektiv grænsedragningernes skadelige eftervirkninger for de tyske grænseprovinser og for den tyske økonomi som sådan. Her var August Skalweits beretning om den slesvigske grænsedragningens økonomiske konsekvenser en tand mere saglig og nuanceret end det Sønderjydske Erhvervsudvalgs. Skalweits vurdering af skaderne var således væsentlig mere afdæmpet end de fra Industri- og Handelskammer Flens-

Aabenraa Andelslagteri omkring 1930. I tiden fra 1922 til 1926 blev der oprettet 9 slagterier i Nordslesvig, heraf 7 andelslagterier. At en del af den nordslesvigske kvæg- og svinebestand ikke længere blev eksporteret levende, men slagtet på slagterier i landsdelen, var en væsentlig erhvervsøkonomisk konsekvens af Slesvigs deling. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

borg og Håndværksskammeret tilsendte betænkninger, og Skalweit tillagde den almene strukturudvikling både før og efter grænsedragningen lige så stor betydning for den sydslesvigske tilstand som afståelsen af Nordslesvig. Her var Det sønderjydske Erhvervsudvalgs beretning mere ensidig i dets konklusion, der i store træk slog fast, at den økonomiske indlemmelse af Nordslesvig var en succes, og at Nordslesvig nu var så godt som økonomisk ligestillet med det øvrige Danmark. Det var en konklusion, som ikke blot statsminister Madsen-Mygdal gerne så bragt frem, men som også Lånekassens bestyrelse havde en vis interesse i at få ført til torvs som en blåstempling af genopbygningspolitikken. For både Nord- og Sydslesvigs vedkommende var beretningerne således medvirkende til, at de økonomiske særbevillinger og særordninger i de følgende år reduceredes betragteligt. De to beretninger afspejler også den væsentlige forskel, at hvor den slesvigske grænsedragning kun var en ud af flere grænsedragninger at betænke på tysk side, var det på dansk side den eneste grænsedragningsproblematik at forholde sig til. Det betød, at Nordslesvigs afståelse og de deraf følgende økonomiske konsekvenser i tysk optik blev set i sammenhæng med de samlede territoriale afståelser og med de samlede konsekvenser af Versaillestraktatens bestemmelser. Set fra et rigstysk perspektiv var konsekvenserne af den slesvigske grænsedragning i det perspektiv relativt beskedne, som August Skalweit også antydede i sin beretning.

Men hvad var så de egentlige økonomiske konsekvenser af grænsedragningen? Der var utvivlsomt et tab af afsætning for virksomheder både

nord og syd for grænsen, men dette tab lader sig vanskeligt opgøre og vil i sagens natur blive hypotetisk. Grænsedragningen førte desuden til forskellige reaktioner i erhvervslivet, der skulle opveje tabet af afsætning. I nogle tilfælde fik grænsedragningen meget synlige konsekvenser. Det fik den for den slesvigske teglværksindustri omkring Flensborg fjord, der i 1920 stadig var den største industri i landsdelen. For det første skiltes den sundevedske teglværksindustri fra industrien på sydsiden af Flensborg fjord, og i november 1921 blev »*Vereinigte Ziegeleinen von Flensburg und dem Sundewitt G.m.b.H.*« omdannet til »*A/S De forenede Teglværker, Egersund*«. Teglværksindustrien var allerede før 1914 i en nedgangstid, som krigen intensiverede. I løbet af krigen indstillede 10 teglværker således produktionen. Den tyske inflation betød dernæst, at teglværkerne hverken kunne eksportere sten til sit gamle marked eller konkurrere med de tyske eksportpriser i Danmark, der i forvejen var præget af overkapacitet på teglværksområdet. Teglværkerne i Sundevad bad derfor den danske regering om hjælp, og de fik i nogle år 30% tilskud til skibs- og jernbanefragterne. Desuden blev der udstedt forbud mod anvendelsen af udenlandske sten til statsbygninger og bygninger med statstilskud. Men 1920'erne forblev svære år for teglværksindustrien, der også blev ramt af kronekursstigningen i 1925-26 og af en generel byggekrise i Danmark. Samtidig forblev den tyske teglværksindustri en stærk konkurrent for Sundevad industrien. I løbet af 1920'erne blev 9 nordslesvigske teglværker ud af 29 nedlagt.⁴ Men der var mange andre forhold bag denne udvikling end blot grænsedragningen.

Et eksempel på, at grænsedragningen kunne medføre en reaktion, der siden fik stor betydning for virksomheden, er tilfældet Brødrene Gram i Vojens. Direktør Aage Gram skrev i december 1920 til Industrirådet, at virksomheden efter at have mistet sit afsætningsmarked i Tyskland havde reduceret arbejdsstyrken betydeligt. Eneste mulighed for at videreføre virksomheden var at indføre tyske fabrikater og sælge disse videre. Derfor var Industrirådets »køb dansk« kampagne faldet noget ubelejligt.⁵ I januar 1921 skrev Aage Gram til P.A. Callø om den sønderjyske industris forhold. Brødrene Gram havde siden genforeningen ikke solgt en eneste mejerivægt til Tyskland. Der kom forespørgsler fra Tyskland, men virksomhedens priser var for høje i det inflationsprægede Tyskland. Samme situation stod mange andre sønderjyske virksomheder i. De valutariske forhold var således en væsentlig årsag til, at grænsedragningen fik øjeblikkelige afsætningsmæssige konsekvenser for den nordslesvigske industri og handel. Ifølge Aage Gram var den eneste mulighed for at tjene penge, at de nordslesvigske virksomheder udnyttede kendskabet til Tyskland og importerede tyske industriprodukter.⁶ Der blev som nævnt også importeret tyske varer i stor stil i denne tid, men det var der mange, der ikke brød sig

om, og slet ikke den øvrige danske industri. Brødrene Gram stod således i store vanskeligheder efter grænsedragningen, men med tiden forstod virksomheden alligevel at omstille sig og søge nye afsætningsmarkeder. I 1930 blev virksomheden omdannet til et aktieselskab. Af bestyrelsens forhandlingsprotokol fremgår det, at virksomheden kort forinden var begyndt at omstille sin produktion fra mejeriudstyr til kølemaskiner. Fremstillingen af pasteuriseringsapparater blev i 1930 afhændet til De Danske Mejeriers Maskinfabrik i Kolding. Og som direktør Aage Gram kunne berette på generalforsamlingen i marts 1932: »I Aarets løb er Optaget Fabrikation af smaa Husholdningskølemaskiner, som der syntes at være et Marked for.«⁷ Det var en klog beslutning, og med kølemaskinerne som grundlag voksede beskæftigelsen for industriarbejdere i virksomheden fra 47 i 1932 til 128 i 1939. Efter den Anden Verdenskrig skulle Brødrene Grams vækst for alvor tage fart. På sin vis var denne udvikling også en konsekvens af grænsedragningen.

I perioden 1918 til 1933 var der imidlertid ikke megen industriel udvikling at finde i Slesvigregionen. Generelt betød delingen af Slesvig, at regionens erhverv havde et mindre lokalt afsætnings- og arbejdsmarked til rådighed. Delingen af Slesvig krævede derfor en markedsmessig omstilling. Syd for grænsen måtte Flensborgs industri og handel og det slesvigske landbrug udvide deres markeder mod syd, og nord for grænsen måtte det nordslesvigske erhvervsliv arbejde sig ind på det danske marked. Det var imidlertid vanskeligt at udvide markederne både nord og syd for grænsen på grund af den almene økonomiske strukturudvikling. Syd for grænsen gav koncentrations- og rationaliseringsprocessen i den tyske industri den Flensborgske industri og handel svære problemer, og det sydslesvigske landbrug rammes hårdt af de økonomiske kriser i slutningen af 1920'erne. Nord for grænsen var den danske industri hjemmemarkedsorienteret og producerede hovedsageligt til danske kunder. Industrien i Danmark var desuden præget af en »husmandsstruktur«, det vil sige af et utal af små og mellemstore fabrikker, der producerede færdigprodukter på grundlag af importerede halvfabrikata fra udlandet. Denne struktur gjorde det vanskeligt for de nordslesvigske virksomheder at erobre markedsandele på det danske hjemmemarked. Landbruget, landsdelens hovederhverv, havde dertil meget store omstillings- og likviditetsvanskeligheder og bidrog derfor heller ikke til industriens og håndværkets vækst. Dertil kom, at den monetære og valutariske udvikling i årene 1919 til 1927 havde særlig uheldige følgevirkninger i grænselandet. Som grænseland var Slesvig særlig påvirket af den valutariske udvikling mellem Reichsmarken og kronen, og både nord og syd for grænsen var Slesvig på grund af den monetære udvikling kapitalfattigt land. Og landsdelen havde

frem for alt brug for kapital til genopbygningen og omstillingen efter delingen. Delingen af Slesvig havde således store økonomiske konsekvenser for landsdelens erhvervsliv. Men hvilke konsekvenser havde delingen for regionen Slesvig?

Fra region til grænseregion

Den mest synlige og varige økonomiske konsekvens af grænsedragningen var ændringen i den regionale sammenhængskraft, forstået som det strukturerende hierarki af centralbebyggelser. Som det blev konkluderet ovenfor, blev grænsen markeret med betydelige fysiske, fiskale og tekniske hindringer, og regionaløkonomisk samkvem på tværs af grænsen var der ikke meget tilbage af i 1933. Dermed havde det strukturerende hierarki af centralbebyggelser i Slesvigregionen også ændret karakter. Som det ses i nedenstående tabel, ændrede bystrukturen sig noget i størrelsesmæssig henseende i den her behandlede periode. Ved slutningen af perioden i 1933-35 var der tre oplandsbyer: Bredstedt, Niebüll og Tønning, syv regionale centre: Eckernförde, Husum, Slesvig og de fire nordslesvigske byer, og stadig kun et landsdelscenter: Flensborg.

Som det ses, betød den Første Verdenskrig, at alle byer stagnerede eller endog mistede indbyggere i forhold til 1910. Endnu i 1925 var den befolkningsmæssige vækst set i forhold til 1910 beskednen. Dog havde de to grænsenære byer Niebüll og Tønder oplevet nogen vækst, hvilket havde direkte relation til grænsedragningen. Niebüll var blevet kreds hovedstad i Sydtønder kreds, og kredsforvaltningens forflytning til byen har været

De Slesvigske byers indbyggertal 1910–1935 (+ indekseret vækst)								
By/År	1910		1919/21		1925		1933/1935 ²	
Bredstedt	2.740	100	2.524	91	2.705	99	3.068	111
Eckernförde	6.802	100	6.680	98	7.328	107	7.774	113
Flensborg	60.922	100	60.941	100	63.139	104	66.580	108
Husum	9.435	100	9.391	100	9.998	106	10.864	113
Niebüll	2.038	100	2.060	101	2.695	124	3.138	135
Slesvig	19.908	100	16.923	82	18.451	92	20.693	104
Tønning	3.216	100	3.411	106	3.566	110	3.189	99
Aabenraa	7.769	100	7.961	102	7.961	102	10.184	124
Haderslev	13.064	100	13.149	101	14.326	109	16.108	119
Sønderborg	10.042	100	9.107	90	10.776	107	13.060	123
Tønder	4.807	100	5.289	109	6.021	120	6.415	125

Kategorier Småby Oplandsby Regional center Landsdelscenter

Tabel 12.1 Kilde: Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins + Statistisk Aarbog 1936 og 1940
¹1919 for sydslesvigske byer, 1921 for nordslesvigske. ²1933 for sydslesvigske byer, 1935 for nordslesvigske.

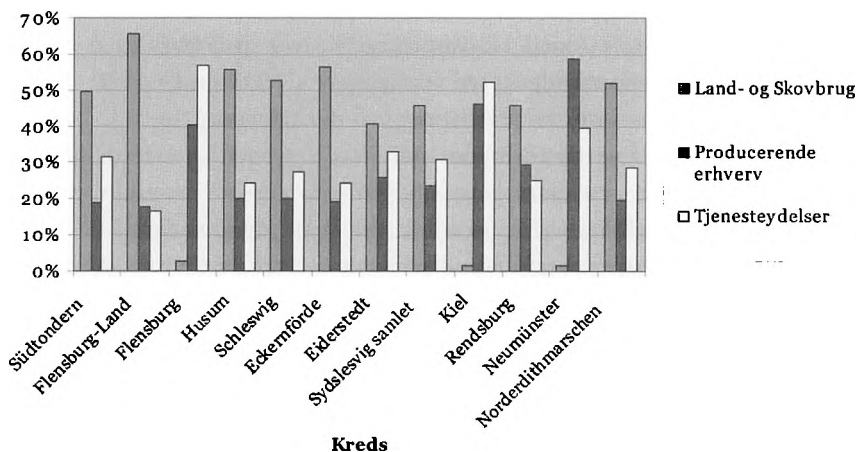
den væsentligste årsag til, at byens indbyggertal steg. Udgangspunktet var dog også beskedent, men frem til 1933 steg indbyggertallet med 1.100. Som det er fremgået, blev der også bygget et kredsbygehus i byen, der blev oprettet en landbrugsskole, og Niebüll blev knudepunkt for jernbanetrafikken til Sild. Niebülls vækst foregik på sin vis på bekostning af Tønder, der afgav kredsforvaltningen til Niebüll. Men Tønder blev i stedet amtsby for Tønder Amt med dertil hørende forvaltning i amtshuset og amtsstuen. For Tønder blev toldvæsenets, det danske vel at mærke, og grænsendarmeriets tilstedeværelse også af betydning for byens befolkningsmæssige vækst. Derudover fik Tønder glæde af flere af de i bogen behandlede institutioner som Jordfordelingskommissionen, Sønderjydske Hypoteklånepond og Det sønderjydske Jordlovsudvalg. Også Hedeselskabet oprettede en afdeling i byen, og DSB-værkstedet og jernbanestationen var i flere årtier byens største arbejdsplads. Endelig blev byens tyske seminarium omdannet til et dansk lærerseminarium. Tønder blev, som Henrik Becker-Christensen har skrevet, institutionernes by.⁸ Med Martin Hammerichs overvejelser om Tønders nationale situation i forbindelse med toldstationsspørgsmålet in mente, er det klart, at ønsket om at bryde byens tysksindede præg har spillet en stor rolle for de mange institutioners nedsættelse i byen. Men institutionerne har også været en reel økonomisk kompensation for grænsedragningen. Der er ikke tvivl om, at Tønder med grænsedragningen mistede en del af sit sydlige opland og dermed et økonomisk indtægtsgrundlag. Til gengæld mistede Flensborg betydning som konkurrent og som service- og engroscenter for Tønders handlende og befolkning.⁹

I periodens slutning, 1933-35, var Flensborg stadig det eneste landsdelcenter i regionen. De sydslesvigske byer havde alle, med undtagelse af Niebüll, oplevet en meget beskedent befolkningsmæssig vækst i årene siden 1910, mellem 4 og 13%, med Flensborg og Slesvig som byer med mindst vækst. Tønning havde endda færre indbyggere i 1933 end i 1910. Denne beskedne vækst kan kun for Flensborgs vedkommende sættes i direkte forbindelse med grænsedragningen, der kostede byen et betydeligt indtægtsgrundlag. Generelt skal den befolkningsmæssige stagnation ses i sammenhæng med den almene økonomiske strukturudvikling i Tyskland, der med koncentrations- og rationaliseringsprocessen i den tyske industri gav industrien i Sydslesvig meget vanskelige vilkår. Figur 12.1 og 12.2 viser arbejdsstyrkens fordeling på økonomiske sektorer i de sydslesvigske og enkelte holstenske kredse i årene 1925 til 1939. Her ses det, at industriens andel af arbejdsstyrken var for nedadgående. For Flensborgs vedkommende fra 40% af arbejdsstyrken i 1925 til 35% af arbejdsstyrken i 1939. I 1907 havde 43% af Flensborgs arbejdsstyrke været beskæftiget i indu-

strien. I absolutte tal var antallet af mandlige arbejdere i de producerende erhverv faldet fra 9.229 i 1925 til 8.743 i 1939. Den flensborgske industri har således ikke kunne tiltrække flere indbyggere til byen. Til gengæld var tjenesteydelseernes andel af arbejdsstyrken stigende fra 57% i 1925 til 63% i 1939, i absolutte tal 10.013 mænd i 1925 til 12.471 i 1939. Både Sydtønder og Flensborg landkredse forblev stærkt landbrugsdominerede kredse. For Flensborg landkreds vedkommende arbejdede 66% af arbejdsstyrken indenfor land- og skovbrug i både 1925 og 1939. I Sydtønder faldt andelen fra 50% i 1925 til 44% i 1939. Ser man på de samlede sydslesvigske kredse, inklusiv Flensborg, forblev erhvervstrukturen stort set uændret i perioden 1925 til 1939, med 46-43% af arbejdsstyrken i landbruget, 23-22% i producerende erhverv og 31-35% beskæftiget med tjenesteydelser. Her skal en del af forklaringen på den bymæssige stagnation i Sydslesvig findes.

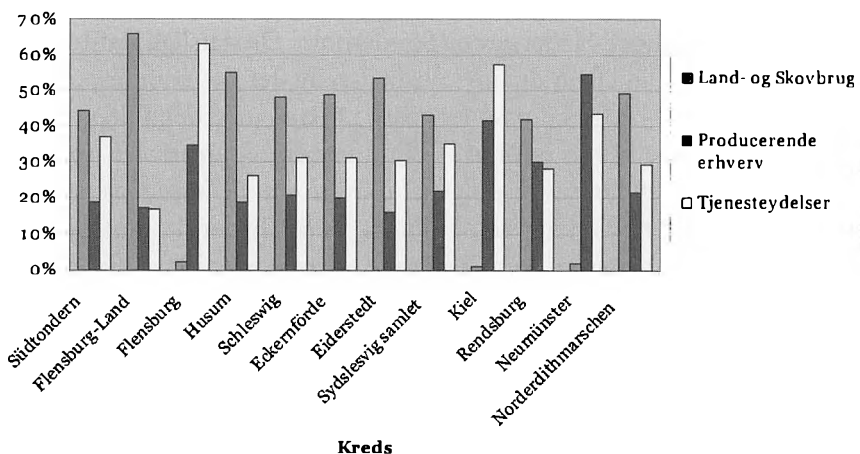
Væksten i de nordslesvigske byer synes at være noget større, omkring 20-25%, end i de sydslesvigske, med undtagelse af Niebüll. Figur 12.3 og 12.4 viser befolkningens fordeling efter erhverv i Nordslesvig og i Danmark uden Nordslesvig i 1921 og i 1940. Hvor 43% af den nordslesvigske befolkning var afhængig af landbrugserhvervet i 1921 og 20% af håndværk og industri, var tallet 38% af landbruget og 27% af håndværk og industri i 1940. I absolutte tal var 32.000 nordslesvigere afhængig af håndværk og industrihverv i 1921 mod 51.000 i 1939, mens omkring 70.000 nordslesvigere var afhængig af landbrugserhvervet i både 1921 og 1940. I det øvrige Danmark var tallet 32% landbrugsafhængige og 29% håndværk og industri afhængige i 1921, mod 27% af landbruget og 34% af hånd-

Arbejdsstyrken fordelt på økonomiske sektorer 1925 i de sydslesvigske og enkelte holstenske kredse

Figur 12.1. Kilde: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)

Arbejdsstyrken fordelt på økonomiske sektorer 1939 i de sydslesvigske og enkelte holstenske kredse

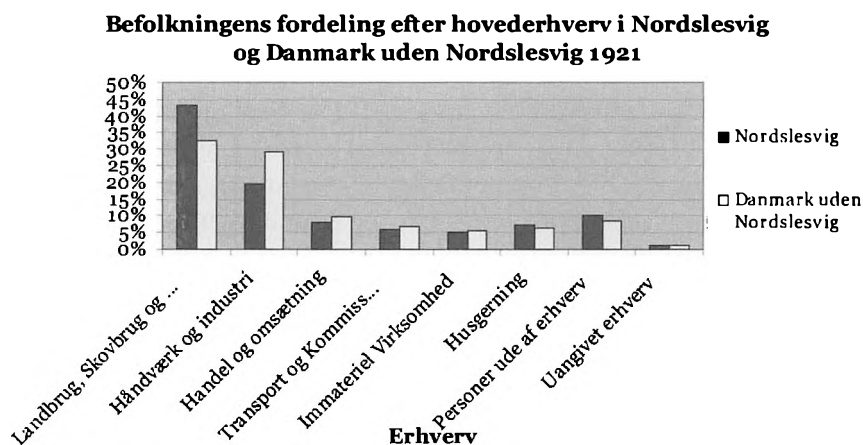

Figur 12.2. Kilde: Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945. (cd-rom)

værk og industri i 1940. I den henseende var Danmark blevet et industrisamfund i stedet for landbrugssamfund. Det var Nordslesvig endnu ikke, men udviklingen var gået i samme retning. At omkring 20.000 flere var afhængige af håndværk og industri i 1940 tyder på en højere beskæftigelsesgrad i erhvervet, og det kan dermed være en del af forklaringen på de nordslesvigske byers befolkningsmæssige vækst. Men der var også andre forklaringer bag byudviklingen.

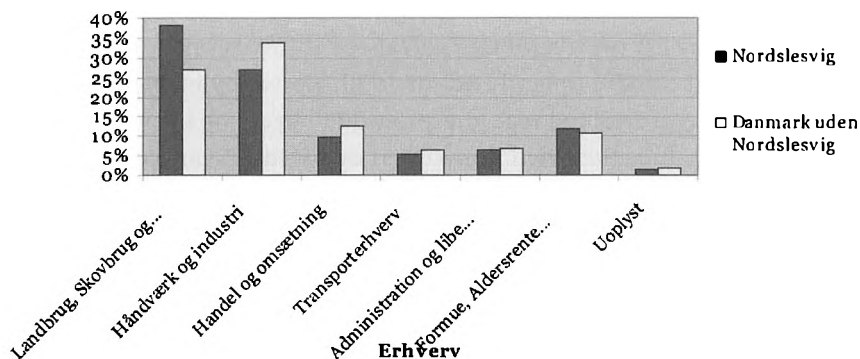
Som allerede omtalt var væksten i Tønder by under alle omstændigheder relateret til grænsedragningen. Som det ses var væksten nogenlunde lige fordelt blandt de fire byer fra 19-25% siden 1910. Tønder var institutionernes by, men generelt var de statslige institutioners placering nøje overvejet. Strategien var at fordele institutionerne nogenlunde ligeligt mellem de fire købstæder. De fire købstæder blev hver især amtshovedstad med dertil hørende forvaltning i amtshuse og amtsstuer. Der blev oprettet et statsligt Landshospital i Sønderborg, der blev kaldt statens genforeningsgave til Sønderjylland, og der blev oprettet fælles by- og amtssygehuse i Aabenraa og Tønder, mens Haderslev fik både et by- og et amtssygehus. Der blev indrettet museer i alle fire købstæder; det havde der kun været i Haderslev før 1920. Sønderborg blev hjemsted for Sønder Landsret og det 7. udskrivningskontor. Aabenraa blev som omtalt hjemsted for Sønderjyllands Højspændingsværk. Haderslev blev bispesæde, mens både Tønder og Haderslev fik et statsseminarium. I alle fire købstæder blev oprettet statsskoler (gymnasier).¹⁰ Som Kaj Sørensen har påvist, var det i første omgang kun meningen at Haderslev og Sønderborg skulle huse statsskoler, men da det

tyske mindretal overvejede at starte et tysk gymnasium i enten Tønder eller Aabenraa, kom Undervisningsministeriet på andre tanker.¹¹ Der blev oprettet garnisoner i Tønder, Haderslev og Sønderborg. De statslige institutioner blev således spredt imellem de fire købstæder, og det var, som Jesper Thomassen har skrevet i bogen om Sønderborg i 750 år, med henblik på at omdanne købstæderne til servicecentre i deres respektive amter. De nordslesvigske amter var befolkningsmæssigt set mindre end de øvrige danske amter, og de havde derfor svært ved at løfte de normale danske amtsopgaver. Derfor skulle købstæderne, som amternes hovedstæder, have andel i serviceopgaverne og være med til at løfte de små nordslesvigske amters ydeevne. De fælles by- og amtssygehuse i Aabenraa og Tønder var eksempler på dette.¹² Det fik i bystrukturel henseende den effekt, at Nordslesvig stod uden et overordnet forvaltningsmæssigt centrum. Da købstæderne samtidig var relativt små efter danske forhold, var der heller ikke nogen af købstæderne, der kunne påberåbe sig økonomisk centerstatus for hele Nordslesvig. Som region betragtet var Nordslesvig efter 1920 dermed en region med flere centralbebyggelser i et strukturerende hierarki, men uden et dominerende center. Det betød også, at der amterne og købstæderne i mellem opstod en rivalisering om positionen som landsdelens centerposition, en rivalisering der den dag i dag er at finde mellem de sønderjyske købstæder. Dertil kom der i løbet af 1920'erne nye centralbebyggelser til. Det var ikke mindst Padborg stationsby, der voksede fra 47 indbyggere i 1921 til 1.161 indbyggere i 1930. Det var toldvæsenets, grænsegendarmeriets og DSB's tilstedeværelse, der lå bag denne vækst.¹³ Padborgs vækst var om noget en direkte konsekvens af grænsedragningen, og Hammerich fik sit ønske om en markant grænsestationsby opfyldt.

Figur 12.3. Kilde: Statistisk Aarbog 1922.

Befolkningens fordeling efter hovederhverv i Nordslesvig og Danmark uden Nordslesvig 1940

Figur 12.4. Kilde: Statistisk Aarbog 1941.

Det var dog de fire købstæder og amthovedstæder, der konstituerede Nordslesvig som region, og befolkningen orienterede sig i store træk mod deres amtsby. Derudover orienterede Nordslesvig sig som omtalt også mod hovedstaden, hvorfra de væsentligste politiske og økonomiske impulser og bevillinger til landsdelen skulle hentes. Denne centerorientering forstærkedes af de økonomiske vanskeligheder og behovet for genopbygning i landsdelen. I sammenhæng med denne orientering fandtes dog også en skepsis mod en centralistisk kongerigsk indblanding og overtagelse af det nordslesvigske samfund. Det kom blandt andet til udtryk i genopbygningen af den nordslesvigske infrastruktur, der afspejlede ønsket om at bevare en indre regional selvstændighed og sammenhæng. Nok var der en intern rivalisering imellem de nordslesvigske amter og købstæder, men der var også enighed om ikke at lade sig fuldstændigt opsluge af Nørrejylland. Her var der en grænse for Nordslesvigs dansk-nationale homogenitet. Nordslesvig forblev, trods ønsket om det modsatte, en særlig region med særlige forudsætninger, hvor grænsens tilstedeværelse var den væsentligste. Det var primært grænsen, der efter 1920 konstituerede Nordslesvig som en region. Det var grænsen, der bandt Nordslesvig sammen som en identitetsdannende faktor og som et symbol på landsdelens særlige historie og særlige perifere og udsatte position i kongeriget Danmark.

Flensborg havde til gengæld mistet sin status som centralsted for Nordslesvig. At der var et afsætningsmæssigt perspektiv i dette tab, vidner lukningen af 12 ud af 18 større handelshuse i Flensborg i tiden mellem 1920 til 1930 om, heriblandt N. Andreasen C.S., der som omtalt i kapitel 3 havde haft omtrent en tredjedel af sin afsætning liggende i Nordslesvig i

1913.¹⁴ Der lå dog flere årsager bag den flensborgske handel og industris vanskeligheder i 1920'erne, og i tiden 1920 til 1923 var grænsen ikke det store problem med hensyn til afsætningen i Nordslesvig.

Flensborg forblev overregionalt centralsted for Sydslesvig, men det var for et væsentligt mindre opland end før 1920. Slesvig by forblev et forvaltningsmæssigt centrum med regeringspræsidiets i byen, og byen var dermed et vigtigt regionalt center. Med domkirken og byteatret var Slesvig by også fortsat et kulturelt center i Slesvigregionen. De øvrige sydslesvigske byer forblev også regionale centre og, med undtagelse af Bredstedt, kredshovedstæder. Syd for grænsen orienterede befolkningen sig også primært mod kredshovedstæderne, dog var Niebuß af så beskeden en størrelse, at Flensborg kunne bevare sin overregionale position på vestkysten. Som Nordslesvig orienterede sig mod København, vendte provinsen Slesvig-Holsten sig også i stigende grad mod hovedstaden Berlin, hvorfra de væsentligste politiske og økonomiske impulser og bevillinger skulle komme. Og som i Nordslesvig forstærkedes denne orientering af behovet for genopbygning og kapital samt af inflationen og af de økonomiske kriser i mellemkrigstiden. Og som i Nordslesvig var denne orientering mod hovedstaden iblandet en skepsis mod centralstyring og mod centralmyndighedernes dispositioner i grænselandet.

Fra tysk-preussisk side havde man også været opmærksom på bystrukturen i det slesvigske under genopbygningen. Flensborg fik under genopbygningen relativ stor opmærksomhed, fordi byen med sine 60.-65.000 indbyggere blev anset for det slesvigske grænselands centrum. Derfor var Flensborg hovedaftager af Nordmarkfondbevillingens midler og fik anlagt en frihavn, og derfor kunne Flensborg tiltrække 5 millioner Reichsmark af Nordmarkfondens kulturbevilling. Da Schleswigfonden blev realiseret, var der enighed om, at Flensborg skulle træde i baggrunden til fordel for landdistrikterne, men der blev dog givet 1,5 millioner til byens bibliotek. Da Slesvig-Holsten igen fik tildelt en andel af den preussiske grænsefond i 1927, var Flensborg igen hovedaftager, primært på grund af bevillingen på 1 million Reichsmark til opførelsen af »Deutsches Haus«. Flensborg tiltrak sig således en centralstedsposition i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Sydslesvig. Når Flensborg i genopbygningsmæssig henseende blev betragtet som centralsted, var det imidlertid ikke kun som et økonomisk, men også som et tysk kulturelt centralsted. Det var det argument, som magistraten i Flensborg ofte anvendte i dens betænkninger som begrundelse for politiske særforanstaltninger til byen, kombineret med argumentet om grænsen som byens økonomiske akilleshæl. Denne grænse- og kulturinstrumentalisering bar frugt, og de bevillinger og investeringer, der blev lagt i Flensborg, blev ofte begrundet med byens stil-

Padborg grænse. Padborg voksede fra 47 indbyggere til 1.161 indbyggere fra 1921 til 1930. Det var en direkte konsekvens af grænsedragningen, der gjorde Padborg til grænseby. Væksten fortsatte med intensiveret kraft efter 1945 med lastbiltrafikkens stigende betydning. Foto: Museum Sønderjylland ISL – Lokalhistorie.

ling som tyskhedens frontkæmper i nord, med opførelsen af Deutsches Haus som symbolsk eksempel. Grundlæggende havde Flensborg dog mistet sin status som hele regionen Slesvigs centralsted, hvilket var en afgørende økonomisk strukturforandring i regionen Slesvig. Det var ikke lænere primært bystrukturen, der konstituerede regionen Slesvig i 1933, hverken nord eller syd for grænsen, men derimod grænsen selv. Regionen Slesvig var blevet til grænseregionen Slesvig.

Europæiske perspektiver

Som det indledningsvis blev omtalt, blev der tegnet 20.000 kilometer nye grænser i Europa efter den Første Verdenskrig. Det måtte ikke blot få indflydelse på de regionale økonomier, men også på den europæiske økonomi. Der vil uden tvivl være store forskelle at drage frem, hvis de enkelte grænsedragninger og deres økonomiske konsekvenser blev sammenlignet. Meget afhæng af områdets erhvervsstruktur og af områdets økonomiske position før grænsedragningen. Læser man om eksempelvis de central- og østeuropæiske grænsedragningers økonomiske konsekvenser i antologien *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Eu-*

rope, af Uwe Müller og Helga Schultz, springer visse ligheder med den slesvigske grænsedragning dog i øjnene.

Opløsningen af det østrig-ungarnske kejserrige førte til dannelsen af de nye stater Tjekkoslaviet, Polen, Østrig og Ungarn samt Jugoslavien på Balkan. Som Boris Barth skriver i sin artikel om den økonomiske integration i Centraleuropa i mellemkrigstiden, betød de økonomiske og erhvervsmæssige strukturer, der var efterladt af det østrig-ungarnske kejserrige, at et tæt økonomisk samarbejde mellem Østrig, Ungarn og Tjekkoslaviet ville have været økonomisk hensigtsmæssig. Det blev der imidlertid ikke noget af. Scenariet var i stedet en neo-merkantil renæssance, der gik hånd i hånd med dannelsen af nationale økonomier og identiteter. Regeringerne foretrak at etablere deres egne nationale økonomier med egen valuta, egne toldsatser og egen handelspolitisk regulering. Det var med andre ord en »nation-building« proces, der tog form, hvor hver stat forsøgte at sikre sig sit territorium, ikke mindst med økonomiske midler. Som Boris Barth skriver, fik det fatale konsekvenser for Centraleuropa, fordi en samlet østeuropæisk blok måske kunne have reageret anderledes på den nazistiske trussel og invasion i 1939 og 1940. I stedet faldt de central- og østeuropæiske lande et for et for den tyske invasion.¹⁵ Også Polen forsøgte at konsolidere sit hjemmemarked gennem toldbarrierer og importrestriktioner. Det førte i 1920'erne til en regulær toldkrig med Tyskland, der anså den tysk-polske grænse for den mest ubærlige af samtlige nye grænser! Denne toldkrig fik betydelige økonomiske konsekvenser i Schlesien, der med folkeafstemningen i november 1921 og den efterfølgende grænsedragning blev delt mellem Polen og Tyskland. Som omtalt i kapitel 9 blev der fra tysk schlesisk side forsøgt at genskabe forbindelser over grænsen med dannelsen af det tysk-polske Handelskammer i Breslau, der dog ikke var et bilateralt projekt, men kun et tysk. Som Stefan Kowal skriver i sin artikel om Polens forhold til sine nabostater: »*The geographical and political changes to Central and Eastern Europe, illustrated most dramatically by the sheer number of newly established countries, led to whole areas being characterised by their lack of economic prospects. Superpower penetration of the region was tainted by approaches and objectives closer to the rules of colonial policy than those of partnership.*«¹⁶ Det var også en »nation-building« proces, der fandt sted på begge sider af den nye slesvigske grænse, og også her havde de tyske og slesvig-holstenske forsøg på at genskabe forbindelser over grænsen stormagtspolitiske dimensioner, der samtidig skærpede den danske vilje til at »danisere« Nordslesvig.

Endelig beskriver Caitlin Murdock, hvorledes grænsen mellem Sachsen og Bøhmen før 1914 havde været en grænseregion præget af økonomisk samkvem trods tilstedeværelsen af den politiske grænse. Mange bøhmiske

arbejdere havde arbejdet i den sachsiske industri før 1914, og den sachsiske industri havde haft en betydelig del af sin afsætning i Bøhmen. Det ændredes efter den Første Verdenskrig: »*Thus the story of the Saxon borderlands in the interwar period is that of real economic changes with changes in political and cultural meaning of the border*«, skriver Murdock. Den statslige kontrol og regulering af den nu tysk-tjekkoslaviske grænse blev forstærket betydeligt i mellemkrigstiden. I 1919 kom det endog til flere sammenstød mellem de to landes grænsepoliti, der udvekslede skud fra tid til anden. Tyskland og Tjekkoslaviet indgik en handelsaftale i 1920, og handelen mellem de to lande var betydelig i perioden, men den regionale handel, den lille grænsetrafik, blev stadig mere besværlig. Under den tyske inflation kunne de sachsiske borgere dog iagttage, hvorledes bøhmere i stort tal krydsede grænsen for at handle fødevarer, som sachserne selv havde svært ved at få råd til. Caitlin Murdock analyserer en række betænkninger, der blev skrevet på opfordring af den sachsiske regering i 1931 af de lokale og regionale myndigheder i Sachsen. Disse betænkninger blev skrevet med henblik på den østhjælp, der blev rejst af rigsregeringen i Berlin i disse år, og som også er behandlet i denne bog. Betænkningerne skulle således beskrive den økonomiske krise i det sachsiske grænseland, som udfaldet af krigen og dannelsen af den Tjekkoslaviske stat havde medført. Sachsen opnåede herved også bevillinger til skoler, vejudbygning og andre projekter, men ikke i den forventede størrelse. Sachsen havde også fået del i 2,75 millioner Reichsmark i 1927, som en del af den her i bogen omtalte Reichsgrenzhilfebevilling. De sachsiske betænkninger beskrev ifølge Murdock, hvorledes oprettelsen af Tjekkoslaviet redefinerede den sachsisk-bøhmiske grænseregion som periferien af det tyske rige. Grænsen fik ny mening som en barriere mod det autonome slaviske Øst-europa, som flere tyskere opfattede som fjendtligt indstillet overfor tyske interesser. Den historie, som betænkningerne indeholdt, åbenbarer ikke kun de generelle økonomiske trends i det sachsisk-bøhmiske grænseland, men også den politiske kontekst hvori samtidens aktører forstod og forklarede disse trends, skriver Caitlin Murdock.¹⁷

Murdocks beskrivelse af den økonomiske udvikling ved den sachsisk-tjekkoslaviske grænse har flere ligheder med den økonomiske udvikling ved den slesvigske grænse. Den realøkonomiske udvikling i Slesvigregionen virkede også i kombination med den politiske og kulturelle kontekst, hvori samtidens aktører forstod og forklarede udviklingen og grænse-dragningens konsekvenser. De sachsiske betænkninger fra 1931 synes næsten at være identiske med de slesvigske, og Murdocks artikel understreger således den tyske økonomiske grænsepolitik instrumentalisering af de tyske grænser. Østhjælpeprogrammet bragte ikke kun skuffelser i Slesvig-

Holsten. Parallel er også Murdock's beskrivelse af, hvorledes den lille grænsetrafik blev stadig mere besværlig og aftog, mens handlen mellem de to stater gik i en anden retning. Handelsforbindelserne blev nationale i stedet for regionale.

De økonomiske konsekvenser af Slesvigs deling har således ligheder med de østeuropæiske grænsedragningers økonomiske konsekvenser og kan derfor ses som en del af et større europæisk billede. Efter krigen, grænsedragningerne og statsdannelserne koncentrede de europæiske stater sig om den indre nationale befæstelse, om en »nation-building« proces. Den Første Verdenskrig havde skærpet de nationale modsætninger og skabt dybtliggende fjendebilleder overalt. Mistro og mistænksomhed til nabostaternes hensigter hørte til dagens orden, ikke mindst i Tyskland. Med de nationale folkeafstemninger, statsdannelser og grænsedragninger blev de nationale kulturforskelle yderligere fremelsket, og som det viste sig i tilfældet Slesvig, blev der i store træk ført national valgkamp gennem hele mellemkrigstiden. Den økonomiske og politiske udvikling i mellemkrigstidens Europa var ikke blot en fortsættelse af konflikterne fra den Første Verdenskrig, som Eric Hobsbawm har argumenteret, men var i højere grad præget af en nationalpolitisk reaktion på krigens politiske konsekvenser i Europa. Hvad angår forholdet mellem identitetsmæssige strukturer og økonomiske forhold kan det med god ret hævdes, at påvirkningen i mellemkrigstiden gik fra de nationale og regionale identitetsdannelsesprocesser til de økonomiske forhold, da grænsekonstruktionsprocesserne i høj grad fik betydning for den europæiske økonomis udvikling. Det var derfor ikke blot den økonomiske udvikling, der gav grund til politiske og nationale konflikter i mellemkrigstidens Europa, men i lige så høj grad nationale og politiske konflikter, der gav grund til økonomisk ustabilitet. John Maynard Keynes var i den henseende imponerende forudseende, da han skrev bogen *The Economic Consequences of the Peace* i 1919. Den slesvigske grænsedragningens økonomiske konsekvenser var beskedne i dette perspektiv, men den økonomiske genopbygning og grænsepolitik, der blev gennemført i Slesvigregionen i tiden 1918 til 1933, var på mange måder et regionalt billede af en generel politisk og økonomisk tendens i mellemkrigstidens Europa.

Epilog: Den dansk-tyske grænse i dag

Vesteuropa har siden 1950'erne og dannelsen af den europæiske kul- og stålunion været præget af grænsernes gradvise opblødning, med økonomisk vækst og de europæiske nationalstaters overlevelse som det primære

mål.¹⁸ Da Schengenaftalen trådte i kraft den 25. marts 2001, forsvandt grænsekontrollen ved landegrænserne i EU, også ved den dansk-tyske grænse. Det er en udvikling, der står i skærende kontrast til tiden efter den Første Verdenskrig. Alligevel har det vist sig vanskeligere at bortvise de europæiske grænser, end de europæiske politikere formodede for 50 år siden. Det gælder også den dansk-tyske grænse.

En sammenlignende undersøgelse af de dansk-tyske og tysk-hollandske grænseregioner, foretaget i 2004 af Dr. Hayo Herman fra *Institut für Regionalforschung* ved Christian Albrechts Universität i Kiel og Michael Schack fra *Institut for Grænseregionsforskning* ved Syddansk Universitet, viste med Hermanns ord følgende om den dansk-tyske grænseregion: »Naboregionernes økonomiske orientering er ikke primært orienteret mod hinanden, men er nærmere præget af asymmetri: De tyske regioner vender sig hovedsageligt mod syd (Hamborg, Nordtyskland, Vesteuropa) og i stigende grad østpå (Polen). De danske grænseregioner orienterer sig primært mod Danmark, her menes specielt området mellem København/Malmø og Jylland. Derved opstår der asymmetri med hensyn til perspektivet »over grænsen«.« Et konkret eksempel på dette er, at antallet af pendlere er yderst lavt i grænseregionen Sønderjylland/Schleswig, trods et betydeligt pendlerpotentiale omkring de grænsenære byer Flensborg, Aabenraa og Sønderborg. Den danske pendling til Flensborg var kun 10% af det antal, der kunne forventes af et integreret arbejdsmarked, skriver Hermann. I 1999 tog 15.800 pendlere fra det tyske opland dagligt til Flensborg, mens kun 600 pendlere kom fra det danske opland til Flensborg. Endvidere har udviklingen i ledigheden i Sønderjylland og Schleswig i de seneste 20 år været karakteriseret ved modsatrettede forløb. Områderne nord og syd for grænsen er således præget af økonomisk asymmetri, forskellige forvaltningsstrukturer og stærke bindninger til de nationale netværk.¹⁹ Denne asymmetri har i de seneste år vist sig ved at antallet af pendlere, der tager fra Tyskland til Danmark, er steget, fordi ledigheden er høj syd for grænsen og lav nord for grænsen. I februar 2006 vurderes antallet af pendlere over den dansk-tyske grænse at udgøre mellem 3.000 og 3.500. Heraf var de 2.500 tyskere, der tog til Danmark for at arbejde. Til sammenligning var antallet af pendlere i Øresundsregionen 20.000 til 25.000.²⁰

Der er løbet meget vand i åen siden den her i bogen beskrevne grænsekonstruktionsproces. Hermanns beskrivelse af den dansk-tyske grænseregion fortæller dog, at denne konstruktion lykkedes. Grænsen mellem Danmark og Tyskland er den dag i dag et markant samfundsmæssigt skel i det slesvigske landskab, og regionen Slesvig er bogstaveligt talt et »historisk landskab«.

Die wirtschaftliche Teilung und Wiederaufbau Schleswigs 1918-1933 (Zusammenfassung)

Die Geschichte des wirtschaftlichen Wiederaufbaus und der Grenzpolitik in der Region Schleswig von 1918 bis 1933 ist die Geschichte des Konstruktionsprozesses einer Grenze, die die Region Schleswig für immer ändern sollte. Es ist die Geschichte der »Fühlbaren« Grenze.

Strategien für den Wiederaufbau

Der regionalwirtschaftliche Wiederaufbau und die Grenzpolitik in der Region Schleswig war von verschiedenen ideologischen und strategischen Überlegungen auf beiden Seiten der Grenze geprägt.

Auf der deutschen Seite dominierte die Frustration über die Bestimmungen des Versailler Vertrages. Daher war das übergeordnete Ziel des deutschen Wiederaufbaus von revisionistischem Charakter: Es ging darum, sich von den wirtschaftlichen und politischen Folgen des Friedensschlusses, die Deutschland auferlegt waren, frei zu machen. Der Außenhandel und die Handelspolitik wurden zu den wichtigsten Hilfsmitteln, und mit dem Kursverfall der Reichsmark konnte der deutsche Wiederaufbau mit Hilfe des Exports als treibender Kraft durchgeführt werden. Gleichzeitig höhnte die Inflation die handelspolitischen Beschränkungen des Versailler Vertrags aus, weswegen auch sie ein revisionistisches Mittel der Politik darstellte. Mit der Entstehung der Hyperinflation 1922-23 wurde der wirtschaftliche Wiederaufbau in eine kulturelle Richtung gelenkt. Die Inflation verteuerte den Wiederaufbau der Infrastruktur. Gleichzeitig fürchteten die Behörden einen Zusammenbruch Deutschlands mit anschließenden Gebietsabtretungen an die Nachbarstaaten. Deswegen sollte die deutsche Kultur in den Grenzprovinzen gestärkt werden. Hier fanden sich starke Parallelen zur Kriegsrhetorik und den »Ideen von 1914« von der Überlegenheit und Vorrang der deutschen Kultur in einer Situation, in der sich Deutschland unter massivem Druck eines materiell überlegenen Feindes befand.

Auf der dänischen Seite der Grenze drehten sich der regionalwirtschaftliche Wiederaufbau und der Grenzpolitik darum, Nordschleswig in die dänische Gesellschaft zu integrieren. Das Ziel war eine dänische Homogenisi-

erung von Nordschleswig in kürzest möglicher Zeit. Hintergrund dieser Strategie war zunächst, deutsche Forderungen nach einer Grenzrevision abweisen zu können und den deutschen Einfluss in der Region zu verringern. Zum anderen gab es eine politische Tradition der nationalen Homogenität in Dänemark. Das bedeutete, dass Nordschleswig nicht in die Sonderstellung hineinwachsen durfte, das es sich zu bewahren wünschte.

Mit anderen Worten: Es standen nationalpolitische Ideologien hinter dem regionalwirtschaftlichen Wiederaufbau und der Grenzpolitik in der Region Schleswig. Es ging um eine »Germanisierung« oder eine »Danisierung« der Region. Dieser Gegensatz trug dazu bei, dass die gewählten Strategien auf beiden Seiten der Grenze gestärkt wurden, und man an ihnen festhielt. Dadurch entstand eine große Ähnlichkeit zwischen den regionalwirtschaftlichen Strategien auf beiden Seiten der Grenze, was ihren Blickwinkel auf den nationalen Gegensatz betraf. Beides waren wechselseitige Strategien zur Konstruktion einer Grenze.

Grenzverkehr und Grenzhandel

Was die physischen, fiskalischen und technischen Barrieren der Grenze betraf, gab es unterschiedliche Auffassungen im Süden wie im Norden. Während das dänische Außenministerium davon sprach, dass die Grenze »fühlbar« sein sollte, wünschten die zentralen wie auch regionalen deutschen Behörden einen lebendigen Grenzverkehr. In der Zeit der Inflation standen diese Auffassungen in einem deutlichen Gegensatz zueinander. Während die dänische Regierung an einer sehr engen Auslegung des Begriffes »Kleiner Grenzverkehr« festhielt, und nur Bauern, deren Land von der Grenze geteilt wurde, besondere Grenzpässe erteilen wollte, forderte die deutsche Seite, allen Bewohnern der ersten und zweiten Abstimmungszone Grenzpässe zu erteilen.

Trotz eines massiven deutschen Drucks zugunsten einer entsprechenden Änderung des Grenzpassabkommens vom 23. Oktober 1920 änderte die dänische Regierung nichts an ihrer Haltung. Die dänische Ablehnung gemeinsamer dänisch-deutscher Zollstationen und des Zugangs der Flensburger zum Wald von Kollund sowie die Verschärfung der Einreise- und Aufenthaltsbedingungen für deutsche Hausangestellte 1922-1923 sind weitere Beispiele für die markante dänische Grenzverkehrspolitik, die in deutlichem Zusammenhang mit dem Wunsch einer dänischen Homogenisierung Nordschleswigs stand. Die dänische Politik wurde von der deutschen Revisionspolitik mit dem Mittel der Inflation verstärkt. Denn mit der Inflation und besonderen Erleichterungen für die Warenausfuhr der

Flensburger Industrie und des Flensburger Handels nach Nordschleswig wurde der deutsche und flensburgische Wunsch, Nordschleswig als Absatzgebiet zu erhalten, für einige Zeit realisiert. Trotz Grenzkontrollen, Paß- und Visumpflicht reisten die Nordschleswiger und andere Dänen in großer Zahl in die Fördestadt, um billig deutsche Waren einzukaufen, und gleichzeitig konnten Flensburger Unternehmen in Nordschleswig Waren zu Preisen deutlich unter dem dänischen Niveau anbieten. Daraus entstanden Probleme für den nordschleswigschen Handel und das Handwerk. Daß dabei von einer revisionistischen Politik gesprochen werden muss, wurde besonders deutlich, als der dänische Außenminister Scavenius den deutschen Gesandten Konstantin von Neurath im November 1921 besuchte. Als er sich über den lebendigen Grenzverkehr beklagte, wurde er von Konstantin von Neurath aufgefordert, sich mit seiner Klage an die Ententemächte zu wenden. Die deutsche Politik befand sich beim Grenzverkehr in einem krassen Gegensatz zur Politik Dänemarks, und das verschärfte die Haltung der dänischen Regierung in dieser Frage während der dänisch-deutschen Verhandlungen 1921-22.

Mit der Wiederaufnahme der Deflationspolitik nördlich und südlich der Grenze 1923-24 änderten sich die Bedingungen für den Grenzverkehr wesentlich, aber die übergeordneten Positionen zum physischen Charakter der Grenze blieben in Kraft. Die Handelspolitik spielte weiterhin eine Rolle für die deutsche Grenzpolitik, und mit der Aufhebung der zollpolitischen Bestimmungen des Vertrags von Versailles im Januar 1925 übernahm die Zollpolitik die Rolle der Inflation als außenpolitisches Druckmittel. Die generelle Entspannungstendenz in Europa bildete die Grundlage für eine dänisch-deutsche Annäherung, und mit den dänisch-deutschen Vereinbarungen von 1926 gingen die beiden Länder einen politischen Handel ein. Dänemark erhielt Zollerleichterungen für ausgewählte Agrarprodukte, und für Deutsche wurden Ausnahmen von den strengen Regeln für den Aufenthalt ausländischer Handelsreisender in Dänemark geschaffen. Am 4. Mai 1926 folgte die Aufhebung des Visumzwanges und im Juni ein dänisch-deutsches Schiedsgerichtsabkommen. Von da an waren der Grenzhandel und der Grenzverkehr den generellen Handelsbeziehungen untergeordnet. Für die deutschen Behörden spielten die handelspolitischen Verhältnisse zu Dänemark und Skandinavien nun eine größere Rolle als der regionale Grenzhandel. 1927 sprach der deutsche Gesandte in Kopenhagen, Ulrich von Hassel, sogar davon, daß Deutschland nun besser auf einen deutsch-dänischen »Wirtschaftsanschluss« als einen nordschleswigschen »Wirtschaftsanschluss« hinarbeiten sollte. Das wurde auch die Meinung der neuen deutschen Machthaber nach dem Januar 1933.

Der wirtschaftliche Wiederaufbau des schleswigschen Grenzgebiets

Insgesamt bestand die wirtschaftliche Politik aus drei Perioden: Der Inflation 1920-24, der Deflation 1924-1929 und einer Krisenperiode 1929-33. Der Übergang zwischen den einzelnen Perioden zeigte sich oft in erneuerten Überlegungen zur wirtschaftlichen Politik und ihren Feinabstimmungen. Auf beiden Seiten der Grenze spielte außerdem das Verhältnis von Zentrum und Peripherie beim Wiederaufbau eine Rolle, aber dieses Verhältnis gestaltete sich nördlich und südlich der Grenze unterschiedlich.

Auf der deutschen Seite der Grenze wurde der Wiederaufbau von den unterschiedlichen politischen Ebenen der Weimarer Republik geprägt. Die preußische Regierung und die preußischen Ministerien, mit dem Innenministerium als Leitungsorgan, waren die oberste Instanz des Wiederaufbaus, während Oberpräsident Kürbis, der ebenfalls den preußischen Staat repräsentierte, an zweiter Stelle stand. Aber auch die Reichsregierung war in der Wiederaufbau finanziell beteiligt, und konnte damit auch seiner Forderungen geltend machen. Der Wiederaufbau wurde durch Fondsbewilligungen durchgeführt, mit dem Nordmarkfond als richtungsweisendem Beispiel, nicht nur für den Wiederaufbau Schlesiens sondern für den Wiederaufbau und wirtschaftliche Grenzpolitik Preussens und Deutschlands.

Charakteristisch für die Grenz- und Wiederaufbaufonds war, dass die Provinzial- und Kreisbehörden, Wirtschaftsorganisationen und nationale Vereine im Vorfeld in den Prozess involviert wurden, indem sie ihren finanziellen Bedarf bekanntgeben sollten. Diese Anhörungen führten zu einer Rivalität zwischen Kreisen, Wirtschaftsorganisationen und Vereinen der Provinz

An erster Stelle stand dabei ein Konflikt zwischen der Stadt Flensburg und dem Rest des Landes. Flensburg erhielt aufgrund seiner Größe mehr als die Hälfte der Bewilligungen des Nordmarkfonds, und wurde auch mit großer Aufmerksamkeit bei den übrigen Fondsbewilligungen bedacht, was einige Irritationen bei den übrigen berechtigten Institutionen hervorrief. Daneben kam es dann auch zu einer Rivalität zwischen einer Gruppe in der Provinz, die glaubte, dass der Wiederaufbau auf dem wirtschaftlichen und infrastrukturellen Gebiet beginnen sollte, und einer Gruppe, die mit dem Wiederaufbau auf kulturellem Gebiet beginnen wollte. Die erste Gruppe bestand im Wesentlichen aus den nationalen Vereinen sowie Oberpräsident Kürbis. Die zweite Gruppe bestand hauptsächlich aus den schleswigschen Landräten sowie der Landwirtschaftskammer. Diesen

Konflikt gab es auch zwischen dem preußischen Kultusministerium und den preussischen Handels- und Landwirtschaftsministerien. Der Nordmarkfond wurde hauptsächlich im Investitionsbereich, etwa für den Freihafen, die Elektrifizierung, den Bau von Wohnungen und Bodenverbesserungen benutzt, obwohl Oberpräsident Kürbis versuchte, den Fond in eine kulturelle Richtung zu drehen. Dennoch gelang es, 14,5 Millionen Reichsmark vom Nordmarkfond für kulturelle Ziele zu erhalten. Während ihrer Verteilung entstand die genannte Rivalität.

Gleichzeitig, im Winter 1921, intensivierte sich die Inflation, und im Laufe des Jahres 1922 wurde sie zur Hyperinflation. Das bedeutete, dass sich die infrastrukturellen Investitionen gewaltig verteuerten, und die dänische Minderheit bekam neuen Wind in die Segel. Mit dieser Entwicklung vor Augen warfen Ministerialrat Rathenau vom preußischen Innenministerium und Oberpräsident Kürbis erneut die Frage nach der Stärke der deutschen Kultur in der Provinz auf. Mit der Denkschrift *»Die Dänische Gefahr und ihrer Abwehr«* im Mai 1922 und dem danach gegründeten Schleswigfond wurde der Wiederaufbau während der Hyperinflation völlig in die kulturelle Richtung gelenkt. Die Pflege des Deutschtums wurde zum zentralen Element. Als 1926 und 1927 erneut Grenzfonds errichtet wurden, wurde sie erneut zum wesentlichen Bestandteil von deren Arbeit. Dass die staatlichen Bewilligungen zum größten Teil im kulturellen Bereich investiert wurden, hing mit einer realen Furcht der jungen deutschen Republik vor einem Zusammenbruch und dem Willen nach einem Zusammenhalt des Reichs zusammen. Die Zusammenbruch Deutschlands war im Jahre 1923 gar nicht eine unrealistische Ausgang der Entwicklung.

Nach 1927 verlor Schleswig-Holstein aber die wirtschaftliche und grenzpolitische Interesse Berlins. Die Ostpreussenhilfe von 1928 bis 1933 löste die Sofort- und Grenzhilfe von 1926-27 ab, steckte die sozial-, verkehrs- und kulturpolitische Aufgaben der Grenzpolitik im Hintergrund und konzentrierte sich vorwiegend auf die Landwirtschaft Ostpreussens. Im November 1929 wurde die Forderung Schleswig-Holsteins auf eine neue Grenzhilfe von Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau aus dem preussischen Innenministerium abgelehnt, mit dem Worten: *»die Nordmark könne als schon reichlich bedacht ausfallen.«* Damit konnte die Grenzpolitische Agenda in Deutschland sich völlig auf Ostpreussen und die östlichen Grenzgebiete konzentrieren. In Schleswig-Holstein war für diese grenzpolitische Neuorientierung keine Verständniss.

Auf der dänischen Seite der Grenze wurden eine Reihe halbprivater Institutionen in Verbindung mit dem Wiederbau in Nordschleswig errichtet. Die *»Lånkasse for Sønderjylland«* wurde die zentrale Institu-

tion im Wiederaufbauprozess. Ihr Vorstand hatte mit dem Vorsitzenden und dem Direktor der Staatsschuldenverwaltung P.O.A. Andersen ebenfalls eine klare Verbindung zur Regierung und dem Finanzminister. Das äußerte sich in einer starken Loyalität gegenüber den Zentralbehörden. Auch der Vorstand der »Lånekasse« war zunächst darauf eingestellt, daß ihre Arbeit und die Sonderstellung Nordschleswigs nur vorübergehender Art war. Mit der Valutaregulierung, der ersten Kreditserie der Lånekasse und nicht zuletzt der Arbeit der Kreditgenossenschaften wurde Nordschleswig in der Zeit von 1920 bis 1923 eine bedeutsame Menge Kapital zugeführt. Hinzu kamen Investitionen im Bereich der Elektrifizierung und im Hochspannungswerk, im Straßennetz, Hafenerweiterungen und beim Telefonnetz. Die Parzellierung landwirtschaftlicher Flächen gehörte von Beginn an ebenfalls zu den wesentlichen Elementen des wirtschaftlichen Wiederaufbaus in Nordschleswig, mit der Aufteilung der preussischen Domänen als dem größten Projekt. Doch erst Martin Hammerichs Initiative zur Einsetzung einer Grundverteilungskommission führte dazu, dass die Parzellierung und Verteilung landwirtschaftlicher Nutzflächen zu einem Kerngebiet des Wiederaufbaus wurde. Sie bildete einen wesentlichen Teil in der Danisierung der nordschleswigschen Landwirtschaft und war somit ebenfalls ein Ergebnis der Homogenisierungsstrategie.

Als der Wiederaufbau auf einem guten Wege schien, änderten der Reichstag und die Nationalbank ihre Wirtschaftspolitik zu Gunsten einer Deflationspolitik, mit einer Einschränkung der Kredite und dem Goldfuß der Krone als wesentlichen Punkten. Das führte zu erneuten Überlegungen über die Situation Nordschleswigs, und der Vorstand der »Lånekasse« argumentierte nun für eine Sonderregelung zugunsten Nordschleswigs. Die Regierung ließ sich notgedrungen überreden, und die »Lånekasse« erhielt 2 Millionen Kronen bewilligt. Gleichzeitig schaffte es »Sønderjyllands Kreditforening«, eine Staatsgarantie auf die Obligationsrente der dritten Kreditserie zu erhalten. Die Kreditvereinigung überzeugte Regierung und Reichstag davon, daß die Ursache für die schwankenden Kurse der Obligationen das Risiko einer Grenzrevision und der Eingliederung des Landesteils nach Deutschland war – also eher nationalpolitische als wirtschaftliche Gründe hatte.

Gleiches galt, als die Kreditanstalt Vogelgesang im September 1926 geschaffen wurde. Kreditanstalt Vogelgesang sollte Kredit für deutsch gesinnte Bauern in Nordschleswig leisten. Ihre Einrichtung wurde als direkter Angriff auf die nationale Homogenisierung gesehen, die dem ökonomischen Wiederaufbau Nordschleswigs zu Grunde lag, weswegen der Vorstand der »Lånekasse« zum Handeln entschlossen war. Mit der Errichtung des »Landeværn«-Vereins und der folgenden Spendenkampagne, die eine

Welle dänischen Nationalgefühls in Dänemark auslöste, hatte es die neue Regierung von Madsen-Mygdal, die ansonsten für ein Festhalten an der »ehrlichen Krone« und eine Reduzierung öffentlicher Ausgaben eintrat, schwer, die von der nordschleswigschen Kreditgenossenschaft und der »Lånekasse« unterbreiteten Vorschläge für Gegenmaßnahmen abzuweisen. Mit dem nordschleswigschen Hypothekenfonds und der dritten Kreditreihe der »Lånekasse« wurde die Kreditanstalt Vogelgesang, was die Kreditpolitik betrifft, gut und gründlich übertroffen.

Trotz Unterschiede in der Durchführung des Wiederaufbaus hatte der Wiederaufbau auf beiden Seiten der Grenze das Ziel, den ökonomischen, politischen und kulturellen Einfluß des Gegenparts zu verringern. Gleichzeitig wandte man sich auf beiden Seiten der Grenze an das nationale Zentrum, um von dort ökonomische, politische und kulturelle Unterstützung zu erlangen. Der Bedarf eines wirtschaftlichen Wiederaufbaus in der Region war nach dem Krieg und der Teilung ein bedeutender Faktor für die starke Abhängigkeit der Region gegenüber den Zentralbehörden. Das dadurch entstandene Zentrum-Peripherie-Verhältnis war teilweise real, weil die Region einen großen Bedarf für Kapitalzufuhr und Investitionen hatte. Aber es erhielt im Laufe des Wiederaufbaus auch einen starken mentalen und identifikationsmäßigen Charakter.

So wurde die Grenze selbst zum übergeordneten Identifikationsmerkmal während des Wiederaufbaus. Die Grenze war ein Identifikationsmerkmal der beiden nationalen Identitäten aber auch ein regionales Identifikationsmerkmal, der die periphere Lage der Region symbolisierte. Sie symbolisierte und identifizierte die Region in ihrem peripheren Verhältnis zu den nationalen Mittelpunkten und Hauptstädten, als nahe am Feind gelegen und in nationaler Position, die besonderen Gefahren ausgesetzt war. Es war daher nicht länger die Siedlungsstruktur, die die Region Schleswig 1933 konstituierte, sondern die Grenze, sowohl auf ihrer nördlichen, wie auch auf ihrer südlichen Seite. Die wirtschaftliche Einheit Schleswigs war Geschichte und seit dann war Schleswig eine »Geschichtliche Landschaft«. Mit anderen Worten war die Region Schleswig zur Grenzregion Schleswig/Sønderjylland geworden.

Tabelbilag

Sønderjyllands Kreditforening 1. serie 31.8.1920-30.9.1922					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	749	38%	13.548.200	42%
	Byejendomme	257	13%	2.655.900	8%
Aabenraa	Landejendomme	431	22%	7.074.900	22%
	Byejendomme	90	5%	1.064.800	3%
Sønderborg	Landejendomme	185	9%	4.220.700	13%
	Byejendomme	99	5%	1.356.800	4%
Tønder	Landejendomme	146	7%	2.313.900	7%
	Byejendomme	37	2%	295.200	1%
I alt	Landejendomme	1.511	76%	27.157.700	83%
	Byejendomme	483	24%	5.372.700	17%
Samlet		1.994		32.530.400	

Table B1. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Sønderjyllands Kreditforening 2. serie 20.12.1922-16.12.1933					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	296	29%	4.576.600	32%
	Byejendomme	112	11%	878.500	6%
Aabenraa	Landejendomme	239	23%	3.246.600	23%
	Byejendomme	51	5%	507.700	4%
Sønderborg	Landejendomme	126	12%	2.693.300	19%
	Byejendomme	54	5%	510.400	4%
Tønder	Landejendomme	85	8%	1.239.800	9%
	Byejendomme	61	6%	684.200	5%
I alt	Landejendomme	746	73%	11.756.300	82%
	Byejendomme	278	27%	2.580.800	18%
Samlet		1.024		14.337.100	

Table B2. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Sønderjyllands Kreditforening 3. Serie 30.6.1925-30.5.1930					
Panternes beliggenhed		Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	Landejendomme	314	32%	4.278.700	30%
	Byejendomme	149	15%	1.238.800	9%
Aabenraa	Landejendomme	198	20%	3.009.600	21%
	Byejendomme	27	3%	376.100	3%
Sønderborg	Landejendomme	113	12%	2.654.500	19%
	Byejendomme	57	6%	471.700	3%
Tønder	Landejendomme	93	10%	1.813.600	13%
	Byejendomme	26	3%	286.000	2%
I alt	Landejendomme	718	73%	11.756.400	83%
	Byejendomme	259	27%	2.372.600	17%
Samlet		977		14.129.000	

Table B3. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941

Sønderjyllands Kreditforening 4. Serie 9.8.1928-16.12.1933				
Panternes beliggenhed (Kun landejendomme)	Antal lån	Procentfordeling	Lånenes beløb	Procentfordeling
Haderslev	88	27%	1.471.800	24%
Aabenraa	120	36%	2.039.800	33%
Sønderborg	85	26%	2.023.600	33%
Tønder	36	11%	631.980	10%
I alt	329		6.167.180	

Tabel B4. Kilde: Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening 1941.

Gennemsnitskøberkurser på Kreditforeningsobligationer 1925-30			
År	Sønderjyllands Kreditforening 2. serie	Sønderjyllands Kreditforening 3. serie ¹	Vest- og Sønderjysk kreditforening 8. serie.
1925 (Juli-Dec.)	78,88	82,67	81,42
1926	78,06	81,67	78,56
1927	80,94	84,1	81,48
1928	84	86,92	85,71
1929	86,13	88,04	86,69
1930 (Jan.-Maj)	89,45	91,85	89,45

Tabel B5 Kilde: Callø (1945) s. 137. ¹Statsgaranteret rentefkast.

Markkursen noteret på Berlin børs 1925-1934										
Kr. pr. 100 Rm. Månedlig gennemsnit.										
	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934
Januar	133,81	96,08	89,00	89,03	89,18	89,33	89,04	125,67	140,95	166,60
Februar	133,75	93,93	89,01	89,18	89,08	89,29	88,96	125,19	156,73	172,95
Marts	131,84	91,25	89,04	89,30	89,09	89,20	89,10	120,04	155,70	174,71
April	129,19	91,06	88,91	89,23	88,99	89,23	89,11	116,09	153,18	172,29
Maj	126,72	90,91	88,84	89,26	89,24	89,27	89,00	119,01	156,26	173,47
Juni	124,48	89,93	88,72	89,22	89,57	89,22	88,74	123,35	156,32	170,72
Juli	112,03	89,88	88,88	89,31	89,49	89,16	88,71	129,21	160,08	171,28
August	102,18	89,76	88,90	89,33	89,50	89,18	88,95	132,71	162,40	174,81
September	97,15	89,76	88,98	89,42	89,48	88,94	90,67	135,22	169,77	180,54
Oktober	96,94	89,64	89,12	89,39	89,31	89,04	106,32	140,06	169,68	183,38
November	95,83	89,29	89,13	89,44	89,35	89,18	114,36	140,46	166,00	180,19
December	95,87	89,38	89,15	89,36	89,31	89,24	124,36	140,95	162,92	180,75
Årsgennemsnit	114,98	90,91	88,97	66,98	89,30	89,19	95,61	129,00	159,17	175,14

Tabel B6. Kilde: Statistisk Aarbog 1925-1935.

Noter

KAPITEL 1 – side 9-13

1. Se kapitel 2 for en definition og diskussion af begrebet »historisk landskab«.
2. Sørensen (2005) s. 342-344, Tomaszewski (2002) s. 125-138 og Barth (2002) s. 155-168.

KAPITEL 2 – side 14-27

1. Den Store Danske Encyklopædi Bd. 16. »Region« footnote0'Anderson, Perry (1994) s. 33.
2. Frandsen (1994) s. 10-11.
3. Pohl (2003) s. 11 og Szejnmann (2003) s. 21.
4. Karl Lamprecht's arbejde blev centrum i den tyske »Methodenstreit« i 1890'erne. Lamprecht's fokus på socio-økonomiske forandringer og strukturer i historien, den »kollektivistiske« historie, var en trussel mod den etablerede politiske statshistorie eller »individ«-historie. Se bl. a. Floto (1996) s.72-76.
5. Frandsen (1996) s. 27-33.
6. Pollard (1981) s. 111-123.
7. Pollard (1980) s. 12-13.
8. Hudson (1989) s. 35.
9. Se Schultz Hansen (1997)
10. Pohl (2003) s.15.
11. Frandsen (1996) s. 22-24.
12. Ibid. s. 13.
13. Ved Institut for maritim og regional historie ved Syddansk Universitet Esbjerg er regionalhistorien en væsentlig forskningsretning. Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg tog allerede i 1984 regionalhistorien op med antologien *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*. (Red. af Flemming Just.)
14. Hans Schultz Hansens: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. (1994) er en væsentlig undtagelse.
15. Blandt andet *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne* (1988) og *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, Dänemark und andere nordische Länder* (1983).
16. Bucken-Knapp and Schack (2001) s. 13-18.
17. David Newman, Dep. of Politics and Government, Ben Gurion University, Beer Sheba Israel, fremlagde på *Crossing Borders* konferencen den 2.-4. december 2004 på University of Glamorgan et keynote paper med titlen »*Can we construct a Theory of Borders?*«, der omhandlede en indkredsning af en fælles »grænseforsknings« terminologi, som en følge af de efterhånden mange forskellige forskningsmæssige tilgange til grænsebegrebet.
18. Anderson, Malcolm (1997) s. 189.
19. Newman, David (2004) *Can we construct a Theory of Borders?* Paper til Crossing Borders konf. 2.-4. dec. 2004.
20. Ibid.
21. Tägil (1983) s. 19 - 21.
22. Bucken-Knapp, Schack og van Houtum (2001) s. 231.
23. Den Store Danske Encyklopædi Bd. 16. »Regionaløkonomi«
24. Dedekam Jr. (1987) s. 20.
25. Baseret på Anders Dedekam Jr.'s beskrivelse i dennes *Regionaløkonomi* (1987) s. 133-134.
26. Holm (1994) s. 39.

27. En sådan undersøgelse er foretaget af Klaus Greve for året 1860. Klaus Greve; *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd. 12.* Undersøgelsen vil indgå som del af analysen i kapitel 4.
28. Gellner (1983) s. 1-7.
29. Ibid s. 142.
30. Østergaard (2001) s. 63-83.

KAPITEL 3 – side 28-55

1. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 288-293.
2. Frandsen (1991) s. 194.
3. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 300-301.
4. Jensen (2002) s. 47-50.
5. Brockstedt (1983) s. 30-36.
6. Ibid. s. 31.
7. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 377-380.
8. Rerup (1982) s. 60-61.
9. Brockstedt (1983) s. 48-52.
10. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 348.
11. Jacobsen (1975) s. 75-81.
12. Se N.H.Jacobsen: »Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864« og »Debat-ten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920« i *Sønderjyske Årbøger 1975 og 1976.*
13. Toldloven af 1853 afløste toldloven af 1850, der som et led i forsøget på at adskille Holsten fra Helstaten havde lagt toldgrænsen ved Ejderen.
14. Pollard (1981) s. 223-224.
15. Om den tyske model se bl. a. Alexander Gerschenkron: »Economic Backwardness in Historical Perspective« (1966)
16. Hansen Nielsen (2007) s. 226-229.
17. Björn Hanssen: »Schleswig im 19. Jahrhundert-eine strukturschwache Region.« i *Geschichte Schlesiens*. (IFG 1998) og »Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung.« i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Band 122.* (1997)
18. Hanssen (1997) s. 417-419.
19. Ibid. s. 430-432.
20. Hansen Nielsen (2007) s. 226
21. Ibid. s. 228-229.
22. Schlaber (2007) kap. 7 s. 292-296.
23. Rerup (1982) s. 60-63.
24. Brockstedt (1983) s. 71.
25. Schlaber (2007) s. 366-375 og Boje-Hyldtoft (1978) s. 181.
26. Ibid. s. 366-375.
27. Ibid. s. 295-296.
28. Greve, Klaus: *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holstein.* (1987).
29. Greve (1987) s. 115-155.
30. Boje og Hyldtoft (1978) s. 187.
31. Ibid. s. 187.
32. Afgrænsningen har desuden et omfangsmæssigt perpektiv. Det er hverken hensigten eller muligt her at gennemgå samtlige slesvigske byers historisk strukturelle udvikling.
33. Om den slesvig-holstenske forvaltning indtil 1920 se *Geschichte Schleswig Holsteins* s. 281-287 og 427-485 og *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945* s. 167-185.
34. Oldetop (1906) s. 87-99.
35. Johannsen (1966) s. 501-504.
36. Oplysninger hentet i *Topographie des Herzogtums Schleswig von Henning Oldetop* (1906)
37. Hansen Nielsen (2007) s. 86-89.
38. Iversen (1966) s. 40-42.

39. Fangel (1996) s. 60-63.
40. Hansen Nielsen (2007) s. 87.
41. Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 356-370.
42. Weigand (1966) Geschichte einer Grenzstadt s. 477.
43. Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 363-364 og Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg für 1910.II s. 19.
44. Weigand (1966) I s. 28. Oplysning om Flsflåde richt der Handelskammer zu Flensburg 1919. II s. 17.
45. Weigand (1966) I. s. 29.
46. Ibid. s. 29-35.
47. Schultz-Hansen (1994) s. 127.
48. Schütt und John (1964) s. 38.
49. Ibid. s. 59-63.
50. Ibid. s. 65.
51. Schultz Hansen (1994) s. 101-172.

KAPITEL 4 – side 56-88

1. Hobsbawn (1995) s. 52. Perioden har ikke efterladt en kollektiv europæisk erindring om en 31-års krig af flere årsager. Fortolkningen er et historikerperspektiv, som Hobsbawn siger. Også den britiske krigshistoriker John Keegan har gjort sig til talsmand for denne fortolkning af verdenskrigenes sammenhæng. Sørensen (2005) s. 328-330.
2. Krigstabsoplysninger v. Strachan (2003) s. 329. Om den Første Verdenskrigs meningsløshed er Bo Lidegaards betragtning et godt eksempel. Lidegaard (2003) s. 41. «*Den Første Verdenskrigs tragedie bliver ikke mindre med bevidstheden om dens tilsyneladende unødvendighed.*»
3. Hew Strachan (2001) *The First World War. Vol.I To arms* og (2003) *The First World War. A new illustrated history*. Niels Arne Sørensen (2005) *Den store Krig. Europæernes Første Verdenskrig*.
4. Strachan (2003) s. 332 og Sørensen (2005) s. 14.
5. Strachan (2001) s. 1138-1139.
6. Wehler (2003) s. 18.
7. Ibid. s. 19 og Strachan (2001) s. 1122.
8. Wehler (2003) s. 20.
9. Lepenies (2006) s. 16-26.
10. Wehler (2003) s. 29-30.
11. Strachan (2001) s. 46-47.
12. Schwabe (1998) s. 38-39.
13. Wehler (2003) s. 34-38.
14. Ibid. s. 49-50 og Sørensen (2005) s. 200-201.
15. Wehler (2003) s. 59.
16. Feldman (1997) s. 66-67 og Sørensen (2005) s. 201-203.
17. Østergaard Schultz (1996) s. 226.
18. Andersen (2004) s. 173-174.
19. Wehler (2003) s. 61-62.
20. Gerald D. Feldman leverer i sit værk *The Great Disorder* en omhyggelig analyse af den tyske krigsfinansiering og krigsøkonomis inflationære konsekvenser. Hvad angår krigsfinansieringen var det de den 4. august vedtagne bestemmelser om rigsbankens seddeludstedelsespolitik, der gav mulighed for at udstede flere sedler med mindre dækning, samt rigsbankens oprettelse af Lånebureauer med hensyn til salg af krigslånsobligationer, der førte til en stigende inflation. Det tyske folk kunne låne penge ved Lånebureauerne til køb af krigslånsobligationer og siden anvende krigslånsobligationerne som sikkerhed for nye lån ved Lånebureauerne. Desuden kunne Rigsbanken anvende inkasserede lånebureau-sedler som dækning for nye markseddel udstedelser. Deri lå der, som Feldman siger, et stort inflationært potentiale.
21. Feldman (1997) s. 68-80 og Sørensen (2005) s. 205-212.
22. Hübbe (1925) s. 80.

23. Refslund Thomsen (1926) og Schultz-Hansen (1994) s. 215. Driftsmidlernes realisering var et resultat af afleverings-tvungen. I de nordslesvigske sparekasser steg indskuddene fra 89 mio. mark i 1914 til 152 mio mark i 1918 og yderligere til 213 mio mark i 1920. Historikeren Jonathan Osmond, der har forsket i de tyske bønders forhold under den Første Verdenskrig, bekræfter dette billede. De små landbrug i det vestlige og nordlige Tyskland nød ifølge Osmond en høj grad af økonomisk beskyttelse krigen i gennem, uden dog at kunne forbedre produktionen. Osmond (1982).
24. Feldman (1997) s. 73-85.
25. Schultz Hansen (1994) s. 216-217.
26. Strachan (2003) kap. 10. Afgørende for krigsudfaldet var også at Tysklands allierede Bulgarien og Østrig-Ungarn led aførende nederlag i september 1918 og var rede til våbenstilstandsforhandlinger før Tyskland. Også den indre splittelse i det østrig-ungarnske kejserrige var en medvirkende årsag til krigsudfaldet.
27. Wehler (2003) s. 63-64.
28. Winkler (1998) s. 20-27, Macmillan (2001) s. 27, og Sørensen (2005) s. 296-302. Samtidig kunne ansvaret for våbenstilstanden skubbes over på politikerne, hvorved Ludendorff fik lagt grunden til dolkestødslegenden.
29. Hanssen (1924) s. 406.
30. Om grænsespørgsmålets udvikling se Fink (1979) *Da Sønderjylland blev delt bd I-III* og Becker-Christensen (1995) + Fink (1995) i »Den nye grænse« i *Grænsen i 75 år*.
31. Lidegaard (2003) s. 120-121.
32. Ibid. s. 124.
33. Dannevirkebevægelsen havde navn efter ønsket om en Dannevirkegrænse. »Sønderjysk kreds af 1918« og studenterforeningen »To Løver« var samlingssted for kredsen, hvis vigtigste medlemmer var overkirurg Ionas Collin, rektor H.P.Hansen, oberstløjtnant Erik With (afgået efterretningsschef), folketingsmand for Venstre Jens Sørensen Vanggaard og dr. Valdemar Harsløf. Fink (1979) Bd. I s. 42.
34. Den radikale regering var upopulær på grund af dens førende rolle i reguleringspolitikken under den Første Verdenskrig. Indenrigsminister Ove Rodes »Gimle-tale« i folketinget under finanslovsdebatten i 1916, hvori Rode udtrykte håb om at reguleringspolitikken ville styrke statsmagtens kræfter i fremtiden bekræftede i den henseende oppositionspartierne Venstre og de konservatives frygt for indførelsen af statsocialisme af bagdøren. Sørensen (2005) s. 234-240. Se også Mørch (1996) s. 299-308.
35. Lidegaard (2003) s. 160-162.
36. Friedrich Ebert zur Eröffnung der Nationalversammlung 6.2.1919 i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002) og Winkler (1998) s. 39-40.
37. Winkler (1998) s. 53-60.
38. Wehler (2003) s. 362 og Winkler (1998) s. 42-43.
39. Vereinbarung zwischen den Arbeitgeberverbänden und den Gewerkschaften, 15.11.1918. i *Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*. (2003) og Feldman (1997) s. 95-107.
40. Winkler (1998) s. 45-46 og Feldman (1997) s. 107-108.
41. Feldman (1997) s. 114-115. Undersekretær i RWA Wichard von Moellendorff var ophavsmand til disse planer.
42. Se Winkler (1998) kap. 2.-3. Arbejdsløshedsprocent fra tabel 23 i *Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002).
43. Feldman (1997) s. 130.
44. Ibid. s. 132-134.
45. Hübbe (1925) s. 114.
46. Ibid. og Fangel (1996) s. 408.
47. LASH Abt. 301. Nr. 5359 og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 46 Steuerflucht nach ...
48. RA. UM Gr.7. 7T.35. Breve fra Konstantin von Neurath til Scavenius af 30. august og 3. september 1919.
49. RA. UM Gr.7. 7T.35. Beretning af min. Hanssen 4. september 1919.
50. RA. UM Gr. 7. 7T.35. Korrespondance mellem de to firmaer og udenrigsministeriet.
51. Callø (1922) s. 203-204.

52. Se Fangel (1996) s. 408-413 og Svendsen-Thorsen (1935) om smughandel og strejker i overgangstiden.
53. Andersen (2002) s. 78-79. Medlemmer af Landbrugsudvalget var H. Andresen, Jens Høyer, Konsulent Hans Hansen og Johs. Jensen. Handelsudvalget: Købmand Holger Fink og Sophus Thomsen. Industriudvalget: Dir. Christensen og Dir. Aage Gram. Håndværkerudvalget: Væver Th. Kaufmann og J. Christensen.
54. Andersen (2002) s. 82-84. Et stenografisk referat af mødet findes i RA. Det midlertidige min. for sønderjyske anliggendes Arkiv. Journalnr. 353/1920.
55. RA. Martin Hammerichs Privatarkiv pk. 21. Protokol for udvalgets aktiviteter.
56. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 48.
57. LAA. Nordslesvigsk Vælgerforenings arkiv pk. 35. »Det økonomiske Udvalgs Betænkning.«
58. Refslund Poulsen (1926) s. 86 og Callø (1937) s. 406.
59. Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland. 1921.
60. Der var generelt både negative og positive sider af inflationen i Tyskland. Flere forskere, som Carl-Ludwig Holt-frerich og Karsten Laursen og Jørgen Pedersen har peget på den tyske inflations gavnlige effekt på beskæftigelsen og den økonomiske vækst, og ikke mindst for det tyske riges gæld. Gerald Feldman vurderer også, at inflationen havde produktionsfremmende betydning, men påpeger dertil den psykologiske traumaeffekt inflationen fik i den tyske befolkning. Feldman (1997), Holtfrerich (1980), Laursen og Pedersen (1964).
61. Hübbe (1925) s. 101 og Callø (1938) s. 407.
62. Refslund Thomsen (1926) s. 91.
63. Rigsdagstidende. 71de ordentlige samling 1918–19 III. Sp. 5802–5803.
64. Vælgerforeningens økonomiske udvalg stillede den 13. august 1919 op i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg med to forskellige ændringsforslag til valutareguleringsforslaget. Hübbe talte for en omvæksling til en forbedret kurs, mens Callø talte for en forhøjelse af udligningskassens beløb til 75 millioner kroner, hvoraf 10 millioner kroner skulle gå til en Lånekasse, til udlån til næringsdrivende, handlende og landmænd ved en moderat rente. Andersen (2002) s. 96.
65. Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 561.
66. Flensburg Avis. 13.nov. 1918.
67. Geschichte einer Grenzstadt. (1966) s. 407-409.
68. DCBIB-F70 og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 410. Alnor (1919) s. 16.
69. Alnor (1919) s. 16.
70. Da fredsbetingelserne var blevet offentliggjort den 7. maj 1919 havde der også været anført en tredje afstemningszone, hvis sydgrænse gik i en linie Slien, Slesvig, Friedrichsstad til Tönning. Dannevirkebevægelsen havde gennem dets forbindelser til den franske regering, der på fredskonferencen havde haft det ene mål at svække Tyskland mest muligt, opnået at tilføje denne zone. Tilføjjelsen af den tredje zone var som omtalt også et resultat af den danske regerings defensive politik, og den kom fuldstændigt bag på regeringen i Danmark, der protesterede kraftigt mod afholdelsen af en afstemning i en tredje zone. Zonen var derfor også slettet i traktaten af den 28. juni 1919. At regeringen sørgede for aflysningen af den tredje zones afstemning, gav grænsestriden i Danmark og Nordslesvig nyt brændstof. Se Lundgreen-Nielsen (1988) og Becker-Christensen (1995).
71. Versailles-Traktaten Art. 110. De pågældende artikler er trykt i Franz v. Jessen (1938) 2.bind. s. 239-244.
72. Fl. Stadtarchiv II-C. 22-bd.1 *Denkschrift des Magistrats der Stadt Flensburg betreffend die geographischen, wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Verhältnisse der Stadt. Oktober 1919.*
73. Fl. Stadtarchiv XIII Gr. 7-452 og 7-455 og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 412.
74. DCBIB F-70.
75. Fl. Stadtarchiv XIII Gr. 7-455.
76. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager. Sønderjylland. 1920.
77. Om forsyningsforhold i afstemningstiden se Andersen (2005-3).
78. Samlet valgresultat er trykt i L.P. Christensen: *Slesvig Delt.* Flensburg 1922.
79. RA. FO 852 17. s. 31 i betænkning til CIS.

80. Lidegaard (2003) s. 133-141 og Lange (1991) s. 124-135.
81. Om Påskekrisen se Kaarsted (1973).
82. Furdal (1999) s. 139.
83. RA. SM j.353/1919/1920 og FO 852 14. Kommissionen modtog resolutioner fra de samvirkende fagforeninger den 18. april 1920 og fra fællesrepræsentationen for de Nordslesvigske Handelsforeninger den 20. april 1920.
84. RA. FO 852 14. Den tyske fredsdelegation til præsidenten ved forhandlingerne den 11. maj og brev fra Mezger til Heftye den 16. maj 1920.

KAPITEL 5 – side 89-107

1. Referat i Flensborg Avis 18. juni 1920.
2. Köster (1920) s. 229-230.
3. Se Kühl: »Folkeafstemninger i Europa efter Første Verdenskrig« i *PLUK nr. 3 2000*.
4. Wehler (2003) s. 241.
5. Feldman (1997) s. 147.
6. Holtfrerich (1986) s. 472-474.
7. Se Wehler (2003) s. 241, Macmillan (2002) s. 492 og Sørensen (2005) s. 271.
8. Winkler (1998) s. 97.
9. Se Schwabe (1998).
10. I 1913-værdi. Tabel 16. i *Deutsche Geschichte 1918-1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002)
11. Feldman (1997) s. 73-96.
12. Feldman (1997) s. 172 og Ruck (1993) s. 160-161.
13. Feldman (1997) s. 181-208 og Ruck (1993) s. 163-167.
14. Feldman (1997) s. 218-227.
15. Ibid. s. 242-245.
16. Se Winkler (1998) kap. 8. s. 186-243.
17. Schröder (1982) s. 236. Afdeling X blev nedlagt i oktober 1921 og erstattet af et Sonderreferat Wirtschaft, under ledelse af Karl Ritter. Nedlæggelsen af afdeling X var et udslag af den rivalitet der var opstået mellem Auswärtiges Amt og Reichwirtschaftsministerium om indflydelse på udenrigshandelen. Se Salmon (1997) s. 210-211.
18. Salmon (1997) s. 213-214 og 235-236.
19. Schröder (1982) s. 242-250 og Holtfrerich (1986) s. 472-483.
20. LASH. Abt. 301. Nr. 2401. Staatsumwältzungen.
21. LASH. Abt. 301. Nr. 47 Aufhebung der Zwangswirtschaft.
22. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408. Die Flensburger Handelskammer.
23. Ibid.
24. Ibid.
25. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408. Die Flensburger Handelskammer. Brev fra preussisk min. for handel og industri til magistraten i Flensborg 7. oktober 1920 + LASH. Abt. 301. Nr. 5494. Handelskammer Flensburg. Brev fra preussisk min. for handel og industri til overpræsidenten 14. oktober 1920.
26. Schack (1970) s. 180.
27. Hansen (1977) Bd. II s. 20-21.
28. Olsen (1968) s. 62-65 og Cohn (1961) s. 35-36.
29. LAA. H.D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv pk. 7-Stenografisk referat af møde den 22. jan. 1919. s. 28-29.
30. Ibid. s. 32
31. Studenterforeningen »To Løver« var en dansk studenterforening oprettet i 1888 med henblik på at støtte de danske i Nordslesvig. Rigsarkivar A.D. Jørgensen for foreningens første formand. Se Fink (1999) s. 146-154.
32. RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk.21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.
33. RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21. Betænkning.
34. Om den lovmæssige og administrative genforening se Fransen m. fl. *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920*.(2002)
35. RA. Martin Hammerichs privatarkiv pk. 21. Kriegerudvalgets forhandlings protokol.

36. von Jessen (1938) Bd. II. s. 19.
37. Becker-Christensen (1984) s. 153.
38. Da Venstre blev regeringsparti med Niels Neergaard som statsminister den 5. maj 1920, efter valgsejren den 26. april, var Neergaard- regeringen positivt indstillet overfor en internationalisering af den anden afstemningszone, med henblik på at sikre det danske mindretals beskyttelse. En tysk henvendelse om en gensidig mindretalstraktat fik regeringen til at trække følehornene til sig og internationaliseringen blev forkastet. Se Becker-Christensen (1984) kap. 21. s. 173-180.
39. Rigsdagstidende 1919-20 II. Sp. 6397. 25/6 1920.

KAPITEL 6 – side 108-142

1. Fink (1979) Bd. III s. 184-185.
2. Thomsen (1991) s. 138-144.
3. Flensborg Avis 3. juli 1920.
4. RA. UM Gr. 7. 7B 130 c. og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr.
5. RA. UM Gr. 7. 7B 130 c. (notits) og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr. Ref. af møde 18. august.
6. RA. UM Gr. 7. 7B 130 c.
7. Bekendtgørelse nr. 577 og 578 29de oktober 1920. Lovtidende 1920 s. 1806–1810.
8. LASH. Abt. 309. Nr. 35304. Grenzabkommen und Grenzfragen og GstA Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 61. Kleiner Grenzverkehr. Ministerialrat Dr. Fritz Rathenau (1875–1949) var en fætter til senere udenrigsminister Walther Rathenau og fik som ministerialrat i det preussiske indenrigsministerium fra 1920 til 1935, fra 1927 som leder af ministeriets *Referat für Minderheiten und Ausländer*, stor betydning for den preussiske genopbygnings- og mindretalspolitik i Slesvig-Holsten.
9. Stadtarchiv Flensburg. II C. 408
10. Ruck (1993) s. 163-167.
11. Stadsarchiv Flensburg. II C. Nr. 407. II. Der Handel-Allgemeines.
12. Schütt und John (1964) s. 88.
13. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1921. Udførsel af varer fra Flensburg.
14. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407. II Der Handel-Allgemeines.
15. Flensborg Avis 18. oktober 1920.
16. RA. UM. Gr. 7 7.B.40.
17. Ibid.
18. Hejmdal 25. januar 1921.
19. LAA. Th. Kaufmanns Privatarkiv. pk. 8. og Hejmdal 25. januar 1921. Fællesrepræsentationen for dansk Industri- og Haandværk, der blev oprettet i 1879, skiftede i 1940 navn til Håndværksrådet.
20. Hejmdal 18. februar 1921.
21. Askgård (1970) s. 65-66.
22. Hejmdal 3. februar 1921.
23. Flensborg Avis 3. september 1921 og Salomon (1980) s. 122-126.
24. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920–50. Sønderjylland 1921. (Æ 39)
25. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1920–50. Sønderjylland 1921. (Æ. 37)
26. LAA. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk. 167.
27. Lange (1991) s. 145-181 og Fink (1979) III s. 158-175.
28. LAA. H.P. Hanssens privatarkiv. Pk. 167.
29. Ibid.
30. EA. Det Sønderjyske Kompagni A/S pk 201. Beretning fra første drifstaar.
31. EA. Det Sønderjyske Kompagni A/S pk. 201-202 og LAA. H.P. Hanssens privatarkiv pk. 167.
32. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II Der Handel-Allgemeines.
33. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 408 Die Flensburger Handelskammer.
34. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II Der Handel-Allgemeines.
35. Salmon (1997) s. 247.
36. Rasmussen (1996) s. 21-29. Troels Rasmussen har i sin bog *Den dansk-tyske traktat* redegjort for de samlede forhandlinger mellem Danmark og Tyskland 1921 til 1922, der derfor ikke

- skal fremstilles her. Kun de dele af forhandlingerne, der havde forbindelse til grænsetrafikken og den økonomiske genopbygning, tages op.
37. RA. UM Gr. 7. 7B 130 b.
 38. RA. UM Gr. 7. 7B 80.
 39. Ibid.
 40. LASH. Abt. 309. Nr. 35304 Grenzabkommen. Landesgrenzpolizei Nord berettede i januar-april 1921 til regerings-præsidenten og den preussiske indenrigsminister om tyske statsborgeres udvisning af Danmark. I februar 1921 talte man om 82 kendte sager og i marts 1921 om 23 sager. Udvisningerne blev oftest begrundet med arbejdsløsheden i Danmark, men hertil bemærkede Landesgrenzpolizei; «*Nach ansicht dieser Arbeit ist der Grund der vielen Ausweisungen nicht wirtschaftlichen Verhältnissen, sondern liegt auf politischen Gebiet.*» (16. marts 1921.)
 41. RA. UM Gr. 7. 7B 80.
 42. Lidegaard (2003) s. 203-207.
 43. RA. UM Gr. 7. 7B 80.
 44. Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende den saakaldte lille Grænsetrafik. Nr. 370 og Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Tillægsoverenskomst angaaende Lettelser i Pasbestemmelser for Indbyggere af de dansk-tyske Grænseomraader. Nr. 371. s. 1292–1996. i Lovtidende 1921.
 45. I april 1923 blev det gjort til et spørgsmål om grænsepas kun kunne udstedes til forretningschefen eller også til dennes ansatte. Fra dansk side anvendtes den snævre fortolkning fra tysk den udvidede. Udenrigsmin. gik dog på forespørgsel af konsulen i Flensborg med til at også Danmark anvendte den udvidede fortolkning. UM Gr. 7. 7B.130ø.
 46. RA. UM Gr. 7. 7B 83
 47. RA. UM Gr. 7. 7B 83. Memorandum af 20. januar 1920.
 48. Flensborg Avis 17. februar 1922.
 49. RA. UM Gr. 7. 7B 75. Breve til kontorchef Hammerich den 9 januar og 14. februar 1922.
 50. Ibid.
 51. RA. UM Gr. 7. 7B 83.
 52. Ibid.
 53. Se Traktat mellem Danmark og Tyskland. Lovtidende AI 1922. s. 961-1136.
 54. Se UM Gr. 7. 7B 81 »Flensborgs benyttelse af den til Byen tilhørende Kollund Skov.
 55. LASH. Abt. 309 Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.
 56. Feldman (1997) s. 397-398 og Salmon (1997) s. 213. Feldman nævner netop Danmark, samt Schweiz, som lande Tyskland anvendte »dumping«-politikken overfor.
 57. LASH. Abt. 309 Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.
 58. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 82 Schleswig-Holsteins Ausverkauf.
 59. RA. UM Gr. 7. 7B 130 a.
 60. LASH. Abt. 320. Nr. 1498 Regelung des kleinen Grenzverkehrs.
 61. RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.
 62. Hejmdal 6. november 1922.
 63. RA. UM's arkiv Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af afdelingschef Engell. 28. nov. 1922.
 64. RA. UM Gr. 7. 7Z-4.
 65. RA. UM's arkiv. Gr. 7. 7Z-1. Referat i Anledning af det tyske Forslag i Note af 20 ds. om ophævelse af Visumtvang.
 66. RA. UM's arkiv. Gr. 7. 7Z-4.
 67. Statistisk Aarbog 1923. Tabel 114 og 115. s. 130–131.
 68. Nationaltidende 11. juni 1923. (UM Gr. . 7Z-4.)
 69. UM. Gr. 7. 7Z-4. Referat ved Svenningsen i Udenrigsministeriet og Hejmdal 16. juni 1923.
 70. UM Gr. 7. 7Z-4. Kieler Neueste Zeitung 7. oktober 1923 og referat af det danske gesandtskab i Berlin.
 71. RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Memorandum af 12. februar 1924 og Instruks af 20. september 1923. og Hejmdal 17. september 1923.
 72. RA. UM Gr. 7. 7Z-4. Instruks fra Justitsministeriet af 8. september 1924.
 73. RA. UM Gr. 7. 7B 130e.

KAPITEL 7 – side 143-193

1. Se Wehler (2003) s. 428-429.
2. Se Schulze (1977) del. III. kap. 3. »Einheitsstaat und Friedensfrage« s. 252-264.
3. Schulze(1977) del III. Kap. 7 »System Braun-Severing« s. 299-309 og Winkler (1998) s. 129-131.
4. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 569-573.
5. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung von Mitteln aus dem 500- bzw. 100-Millionenfonds.
6. Ibid.
7. Se Tanja Bessler-Worbs dissertationsprojekt *Deutsche Kulturpolitik in Nordschleswig* .(1997) s. 78.
8. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung von Mitteln...
9. LASH. Abt. 309. nr. 22229 Nordmarkfonds. Skrivelse fra preussisk indenrigsmin til statsministeriet 13. okt. 1920, samt *Geschichte einer Grenzstadt* (1966) s. 412 og Köster (1920) s. 109, 124 og 153.
10. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung von Mitteln.
11. Ibid.
12. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. og Bessler-Worbs (1997) s. 78-81.
13. Stadtarchiv Flensburg. II C Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond.
14. Feldman (1997) s. 238-239. I perioden 1900 til 1913 blev der i gennemsnit bygget 170.000 boliger om året i Tyskland. Under krigen 1914–1918 blev der i alt bygget 180.000 nye boliger. Under demobiliseringen blev der givet 3 milliarder Reichsmark i tilskud til boligbyggeri, men på grund af byggematerialernes prisstigninger og mangel på byggematerialer førte det ikke til det nødvendige byggeri.
15. Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458. Nordmarkfond og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 47. Bereitstellung..
16. Se Wehler (2003) s. 248-252.
17. Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond.
18. Stadtarchiv Flensburg. II C. Hauptamt. Nr. 458 Nordmarkfond og GstA. Rep. 77. Tit. 4030 Nr. 48. Bereitstellung..
19. LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.
20. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 12. 100-Millionen-Fonds für Schleswig-Holstein. Handakten Ministerialrat Rathenau.
21. LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfonds.
22. Se Wehler (2003) s. 397-408. Om Kapp-putsch og Ruhropstanden se også Winkler (1998) kap. 6.
23. Wehler (2003) s. 397.
24. Rietzler (1982) s. 46-49 og 93-100 og Möller (1985) s. 13-14. Landespartei blev grundlagt af ledelsen af schleswig-holsteinische Bauernverein, der var stiftet under krigen i protest mod tvangsafleveringer og maksimalpriser.
25. LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfond.
26. RA. 860 Håndskriftsamlingen. XVI. Danica. Auswärtiges Amt. 144. Betænkning af 30. okt. 1920.
27. Stadtarchiv Flensburg. XIII. Gr. Abstimmungsarchiv. 18–452.
28. *Geschichte einer Grenzstadt*. (1966) s. 431.
29. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 49 Bereitstellung von Mitteln.. og Schütt und John (1964) s. 124-125.
30. Stadtarchiv Flensburg. XIII. Gr. Abstimmungsarchiv. 18–455. Og *Geschichte einer Grenzstadt* (1966) s. 431.
31. Folk der var født i afstemningsområdet, men siden var flyttet derfra, fik stemmeret under afstemningerne i 1920. Det betød, at der kom mange tilrejsende fra både nord og syd for at stemme. Mange af disse blev privat indkvarteret, oftest ved tilbageværende familie. De færreste betalte for opholdet da deres afgivne stemmer har været anset for en god pris.
32. LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfond.
33. Se Rasmussen (1996) s. 46-48 og Schultz Hansen (1994) s. 245.
34. LASH. Abt. 309. Nr. 22229 Nordmarkfond.

35. Stadtarchiv Flensburg. II C Nr. 459. Nordmarkfond. Og GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 49. Bereitstellung von Mitteln..
36. Om de forskellige foreninger se Becker-Christensen (1990) Bd. I s. 151-174 og Rietzler (1982) s. 144-157 om den mere radikale forening »Deutschvölkischer Schutz- und Trutzbund.«
37. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 459. Nordmarkfond. »Nachweisung der Anträge auf Bewilligung von Mitteln für kulturelle Zwecke aus dem Nordmarksfonds.« 24. november 1920.
38. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 57. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.
39. Ibid.
40. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein. (Ref. af møde 8 jan. 1921) og Bessler-Worbs (1997) s. 84-85.
41. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein. (Betænkning af 16. jan. 1921.)
42. Se Johnsen (2005) kap. 5 s. 64-76 og kap. 7 s. 91-104. Om støtte fra Grænseforeningen og den danske stat se. Noack (1989) s. 85 og 108.
43. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 12. 100-Millionenfonds für Schleswig-Holstein. Handakten Ministerialrat Rathenau.
44. Flensburg Avis 27. oktober 1920.
45. Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 431.
46. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel-Allgemeines.
47. Alle dokumenter i Stadtarchiv Flensburg. II C. 407. II. Der Handel-Allgemeines
48. Alle dokumenter i Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 17. Die Stadt Flensburg und ihr Verhältnis zu Provinz Schleswig-Holstein. Gross-Hamburg Frage.
49. Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 10. Besuch des Reichspräsident og Flensburg Avis 8. september 1922.
50. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 53. Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.
51. Becker-Christensen (1990) Bd. I s. 161-162.
52. Bessler-Worbs (1997) s. 86-87.
53. Ibid.
54. Alle dokumenter (begæringer) i LASH. Abt. 301. Nr. 5682 Schleswigfonds.
55. Alle dokumenter i LASH. Abt. 301 nr. 5682 Schleswigfonds.
56. LASH. Abt. 301. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr. (s.7 i Gefahr-betænkning)
57. LASH. Abt. 301. Nr. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr.
58. LASH. Abt. 301. Nr. 5683 Schleswigfonds og GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..
59. Noack (1989) s. 150-163.
60. Johnsen (2005) s. 98.
61. Fra Johnsen (2005) s. 91.
62. LASH. Abt. 301. Nr. 5679 Die dänische Gefahr und ihre Abwehr.
63. Johnsen (2005) s. 99-100.
64. Haffner (2001) s. 52. Sebastian Haffner skrev sine ungdomserindringer *En tyskers historie. Erindringer 1914–1933*, i 1939, da han var i eksil i England. Erindringerne blev fundet efter hans død i 1999 og udgivet i år 2000. Erindringerne blev udgivet på dansk i 2001.
65. Feldman (1997) s. 858.
66. Winkler (1998) s. 157-160.
67. Ibid. s. 167-172.
68. Winkler (1998) s. 188-199, Feldman (1997) s. 631-697 og Preise in den Berliner Markthallen og Preise in Berlin, juni 1923. 42.-43. s. 79 i *Deutsche Geschichte 1918–1933 Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*.
69. LASH. Abt. 301. Nr. 5683. Schleswigfonds .
70. LASH. Abt. 301. Nr. 5684. Schleswigfonds.
71. LASH. Abt. 301. Nr. 5685. Schleswigfonds.
72. LASH. Abt. 301. Nr. 5686. Schleswigfonds.
73. GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..
74. LASH. Abt. 301. Nr. 5687 Schleswigfonds.
75. GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013. Bereitstellung von Staatsmitteln..

76. LASH. Abt. 301. Nr. 5688 Schleswigfonds.
77. Gsta. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013. Berreistellung von Staatsmitteln..
78. LASH. Abt. 301. Nr. 5689 Schleswigfonds.
79. Ibid.
80. Ibid.
81. Winkler (1998) s. 209.
82. Aufruf der Reichsregierung zum Abbruch des passiven Widerstandes, 26.9.1923. i *Deutsche Geschichte 1918–1933 Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*. (2002) s. 77–78.
83. Winkler (1998) s. 207-238, Feldman (1997) s. 780-802 og Henning (1993) s. 80–81.
84. Aus dem Londoner Schlussprotokoll (Dawes-Plan) 16.8.1924 i *Deutsche Geschichte Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik 1918-1933*. (2002) s. 101–102.
85. LASH. Abt. 301. Nr. 5690 Schleswigfonds.
86. Winkler (1998) s. 207.
87. Se Wehler (2003) s. 248-249.
88. Rietzler (1982) s. 289-296.

KAPITEL 8 – side 194-249

1. Thorsen (1970) s. 45.
2. Se Andersen (2002).
3. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830.
4. Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder. Kbh. 1921.
5. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af udvalgs møde 20. dec. 1919.
6. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Beretning til Rigsdagspartierne Sdj. Udvalg. Marts 1920.
7. Danmarks Riges Grundlov. Lovtidende 1915. s. 617.
8. Rigsdagspartierne sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 978.
9. Rigsdagstidende 71de ordentlige samling 1918-19 III sp. 7519.
10. Ved vedtagelsen af loven blev indbyggertallet i Nordslesvig af 1910 på 167.603 anvendt, hvilket gav en rådighedssum på 58,66 millioner kroner. Folketællingen den 21. februar 1921 viste et indbyggertal på 163.622. Rådighedssummen på 58,66 mio kr. blev dog fastholdt og der var derfor 359 kroner per indbygger til rådighed. Beretning om Udligningskassens virksomhed. s. 23.
11. Se Andersen. »*Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-20.*« Utrykt speciale ved SDU Odense. s. 62-63.
12. Lov Nr. 297 om en Udligningskasse for de sønderjyske landsdele. Lovtidende 1920. s. 1125.
13. Hejmdal 2. juni 1920 og Beretning om virksomheden i Udligningskassen s. 4-6.
14. Callø (1923).
15. LAA. Sønderjysk Valutaråds arkiv. pk. 368. Brev fra Valutarådet i Kbh. til underudvalget for Sønderborg Amt.
16. Beretning om virksomheden i Udligningskassen (1922) s. 24.
17. Hübbe (1925) s. 128, Edvard-Larsen (1959) s. 60, Tønder Landmandsbank 1901-1951 s. 64-65.
18. *Sparekassen for Haderslev Byes Omegn 1856-20. oktober-1931*. s. 136-137 og Japsen (1970) s. 310.
19. RA. Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggendes arkiv. Journal nr. 353.
20. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af møde den 23. jan. 1920.
21. Lov nr. 298 af 28. juni 1920 om en Laanekasse for Sønderjylland. Lovtidende 1920. s. 1123.
22. Hulegaard (1945) s. 9-11 og Refslund Poulsen (1957) s. 130-132.
23. Se Refslund Poulsen (1957) s. 132.
24. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland i første Driftsperiode fra 1. juni 1920 til 31. marts 1921.
25. Ibid.
26. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøder 30.8 og 6.10 1921. Se også Anton Marckmann: *Ofrene fra den store krig 1914-1918*. Historisk samfund for Sønderjylland. 2005.

27. Hulegaard (1945) s. 21.
28. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af betyrelsesmøde 24. februar 1922.
29. Olsen (1968) s. 62-65 og Cohn (1961) s. 35-36.
30. Ibid. s. 79-85.
31. Hansen (1977) s. 23-25 og Olsen (1968) s. 85-86.
32. Hübbe (1925) s. 150-151.
33. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829.
34. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland i første Driftsperiode fra 1. juni 1920 til 31. marts 1921.
35. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Brev til finansmin. Neergaard. 18.8.1922.
36. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Beretning om Virksomheden i Laanekassen for Sønderjylland 1. juni 1920 til 31. marts 1921.
37. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830 (Hulegaard privat)
38. Ibid.
39. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af bestyrelsesmøde 16. september 1922.
40. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832.
41. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 30. juli 1923.
42. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 7. december 1923.
43. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Referat af bestyrelsesmøde 24. januar 1924 og forslag til lov om jordudstyknig, samt bemærkninger til lovforslaget.
44. Kaarsted (1991/2004) s. 39-42.
45. Refslund Poulsen (1957) s. 81-82.
46. Hammerich (1938) s. 435.
47. Ibid. s. 445-446.
48. Refslund Poulsen (1957) s. 115.
49. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Betænkning af 30. oktober 1923.
50. Hammerich (1938) s. 451.
51. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. J.H. Schmidt, Callø og Hulegaard blev valgt til Lånekassens jordfordelingsudvalg og skulle administrere jordfordelingslånene.
52. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Kroneudvalgets beretning til Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg marts 1920.
53. RA. Martin Hammerichs privatarkiv. pk. 21. Kriegerudvalgets forhandlingsprotokol.
54. LAA. J.H. Schmidts privatarkiv. pk. 25. Sager vedr. Sønderjyllands Kreditforening. Og Sønderjyllands Kreditforenings arkiv. Diverse papirer 1909-66, og Callø (1945) s. 9-18 og Buhl (1949) s. 1-55.
55. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1830. Referat af bestyrelsesmøde i kroneudvalget 20. december 1919.
56. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol s. 983. P.O.A. Andersens fremstilling.
57. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 641-643. »Forslag til Lov om Begunstigelser for en Kreditforening for Grundejendomme i tidligere slesvigske Landomraader og om udvidelse af bestaaende Kreditforeningers Udlaansomraade.«
58. Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg. Forhandlingsprotokol. s. 629. og Callø (1945) s. 49-54.
59. Refslund Poulsen (1957) s. 137-138.
60. Ibid. s. 96.
61. Askgaard (1972) s. 26.
62. Refslund Poulsen (1957) s. 101.
63. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager. Sønderjylland.
64. Askgaard (1972) s. 23-57. Højspændingsværket blev i 1950'erne flyttet ud til Ensted.
65. Harsberg (1984) s. 183-189.
66. Furdal (2005) s. 58.

67. Askgård (1970) s. 39-42.
68. Vilhelm Marstrand: Den sønderjyske jernbanekommissions betænkning. 22. maj 1923. Fin-des i Chr. Ernst Christensens privatarkiv ved Landsarkivet for Sønderjylland.
69. Desuden blev det ene spor af den dobbeltsporede linje Padborg-Tinglev taget op for at skinnerne kunne bruges på Tinglev-Tønder strækningen. I et længere perspektiv var det også en fejlinvestering. Askgård (1970) s. 42.
70. LAA. Chr. Ernst Christensens privatarkiv. Sager vedr. den sønderjyske Jernbanekommission.
71. Lov. nr. 79 om statstilskud til Udvidelser af Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Havne. Lovtidende AI 1922. s. 170.
72. Stemann. SøM 1924-25. s. 5-7.
73. Hansen, Per H.(1995) s. 186-197. De nordslesvigske banker der måtte have hjælp var bl.a Sønderborg Bank i december 1921, og senere også Folkebanken for Als og Sundeved i decem-ber 1925 og Tønder Landmandsbank i marts 1926.
74. Olsen (1968) s. 73-87, og Hansen (1977) Bd. II. s. 25-28.
75. Olsen (1968) s. 91-98.
76. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829 Referat af bestyrelsesmøde 1.maj 1924.
77. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Skrivelse fra Kreditforeningen af 8.april 1924 + afskrift af Dybbølposten 31. januar 1924.
78. Hejmdal 28. januar 1924.
79. Glud (1951) s. 189-193.
80. Callø (1945) s. 111.
81. Olsen (1968) s. 97-98.
82. Callø (1945) s. 108.
83. Hejmdal 1. december 1924.
84. Callø (1945) s. 115-116.
85. Ibid. s. 117-121 og Bilag 22-Betænkning afgiven af Folketingets udvalg den 3. april 1925 .
86. Ibid. s. 121-124 og Bilag 23-Forhandlinger i Folketinget vedr. Lov om Statsgaranti den 27. marts 1925 og Bilag 24-Forhandlinger i Landstinget om Statsgaranti den 7. april 1925.
87. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1832. Skrivelse til finansminister Bramsnæs 9. maj 1924.
88. Hulegaard (1945) s. 28-29.
89. Callø (1945) s. 138-140.
90. Betænkning afgiven af den sønderjyske Realkreditkommission. 1926. s. 9.
91. Ibid. s. 7.

KAPITEL 9 – side 250-274

1. Se bl. a Carr (1991) s. 282-288.
2. Thomsen (1991) s. 282.
3. Stegmann (1974) s. 501-502.
4. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.
5. Ibid.
6. RA. UM. Gr. 7 7Z-1. Referat i anledning af det tyske Forslag i Note af 20' ds om Ophævelse af Visumtvang. 27. august 1925.
7. RA. UM Gr. 7. 7Z-1. Referat af afdelingschef Engell. 26. juni 1926 og oversigt over ansøgninger om kollektiv pas 21. april 1926.
8. RA. UM. Gr. 7. 7Z-1. Referat 16. oktober 1925.
9. Stegmann (1974) s. 501-502 og Schultz Hansen (1994) s. 221.
10. Se Stegmann (1974) »Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/25–1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen.« Og Salmon (1997) s. 248.
11. Gustav Stresemann den 19. april 1926. i *Deutsche Geschichte 1918–1933 Dokumente zur Innen und Aussenpolitik*. (2002) s. 125-128. Se også Tomaszewski og Kowal (2002)
12. LAA. H.P. Hanssens privatarkiv. pk. 166. Div. Sager fra Rigsdagen.
13. Bekendtgørelse om en mellem den danske og tyske Regering truffet Overenskomst angaaende tyske Handelsrejsendes Behandling i Danmark. Nr. 204 Lovtidende 1926. s. 1093–1096

14. Bekendtgørelse om en mellem den danske og den tyske Regering truffet Overenskomst angaaende Toldlettelser for danske Landbrugsvarer i Tyskland. Nr. 19. Lovtidende 1926. s. 1069-1075.
15. Statistisk Tabelværk 5 række, Litra D nr 47. Danmarks vareindførsel og -udførsel i Aaret 1926. Tabel 3. s. 23.
16. Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark. (Flensburger Annonceblatt. 30/9 1926.)
17. LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.
18. Bekendtgørelse om Ophævelse af Pasviseringstvungen overfor tyske Undersætter. Nr. 138. Lovtidende 1926. s. 831-832.
19. Lidegaard (2003) s. 230-233.
20. Se Lidegaard (2003) s. 220-249.
21. LASH. Abt. 309. Nr. 35303 Regelung des Verkehrs über die deutsch-dänische Grenze.
22. LASH. Abt. 309. Nr. 22560 Grenzabkommen und Grenzfragen.
23. RA. UM Gr. 7. 7B-130æ.
24. Statistisk Aarbog 1930. Tabel 130. s. 122.
25. RA. UM Gr. 7. 7B-130æ.
26. Bekendtgørelse om Lettelser i Grænsetrafikken mellem Danmark og Tyskland. Nr. 233. Lovtidende 1930. s. 1577-1580
27. Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 475. Förderung des Verkehrs.
28. Flensborg Avis 4. juli 1929 og Hejmdal 1. juli 1929.
29. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 475 Förderung des Verkehrs.
30. Geschichte einer Grenzstadt. (1966) s. 432-440.
31. Se Kowal (2002) s. 151-153.
32. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Thorsen (1970) s. 86-87. Schleswigsche Partei fik 9.868 stemmer, svarende 13,3% af stemmerne i Nordslesvig, ved folketingsvalget i 1932. Det var kun 81 flere stemmer end ved valget i 1929, der havde givet et tab på 635 stemmer.
36. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.
37. Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 438 og Rietzler (1982) s. 13.
38. Stadtarchiv Flensburg. II. C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.
39. Hejmdal 21. oktober 1932.
40. Flensborg Avis 23. oktober 1932.
41. Hejmdal 28. oktober og 2. november 1932.
42. Se Lidegaard (2003) s. 270-273 og Salmon (1997) s. 250-254.
43. Lidegaard (2003) s. 275.
44. Salmon (1997) s. 264-266.
45. Pedersen (1970) s. 268-284. og Folketingstidende 1933/34 sp. 4353. 12. april 1934.
46. Sjøqvist (1966) s. 70.
47. Sjøqvist (1966) s. 34-39 og Salmon (1997) s. 266-268.
48. Sjøqvist (1966) s. 71.
49. Ibid. s. 71-75.
50. Se Sjøqvist (1966) s. 71-75 og Lidegaard (2003) s. 287-291.
51. LASH. Abt. 309. Nr. 26626 Grenzlandhilfe und Grenzverkehr.
52. Sjøqvist (1966) s. 75. Se også Salmon (1997) s. 268-270.
53. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 30 Grenzangelegenheiten.
54. Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland afsluttet Overenskomst angaaende Lettelser i den lille Grænsetrafik. Nr. 200. Lovtidende 1935. s. 901-918.
55. Se Salmon (1997) s. 255-258.
56. Se Mogens Nissen (2005) *Til fælles bedste*. Om det danske landbrug under besættelsen.
57. Fink (1955) s. 114 og Tägil (1970) s. 136-139.
58. Skov Kristensen (2007) s. 586-592.
59. I august 1950 blev en dansk-vesttysk overenskomst vedrørende grænsepas indgået, der gav personer i de tre danske grænseamter, samt i Husum, Ejderstedt, Slesvig, Flensborg og Ec-

kernførde landkredse, Flensborg bykreds og den nordlige del af Kiel bykreds, som på grund af nationalitet, slægtskabsforhold eller arbejde havde interesser på den anden side af grænsen, ret til et grænsepas. Overenskomsten erstattedes i 1956 af en overenskomst om grænsepassage udenfor de for den internationale persontrafik tilladte grænseovergangsteder, der gjorde grænsepassagerreglerne mellem Danmark og Tyskland generelt for alle danske og tyske statsborgere. Artikel 13 bekendtgjorde at; «*Ved nærværende overenskomsts ikrafttræden bortfalder de nugældende overenskomster vedrørende grænsepassage for personer i den lille grænsetrafik.*» LAA. Grænsegendarmeriet. Pk. 2. 1920–57. Grænseforhandlinger. + Bekendtgørelse om en mellem Danmark og Tyskland den 30. juni 1956 indgået overenskomst om grænsepassage udenfor de for den internationale persontrafik tilladte grænseovergangsteder på den dansk-tyske grænse. Nr. 74. Lovtidende A-C. 1956.

KAPITEL 10 – side 275-324

1. Wehler (2003) s. 252-254.
2. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel-Allgemeines.
3. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel-Allgemeines. Handelskammeret til magistraten 20. okt. 1925.
4. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 407 II. Der Handel-Allgemeines og Erichsen (1999) s. 54-56.
5. Flensborg Stadtarchiv. II C. Nr. 407 II. Der Handel-Allgemeines.
6. Schütt og John (1964) s. 114.
7. Schütt og John (1964). s. 101 og 110-111 og Geschichte einer Grenzstadt (1966) s. 432.
8. Schütt og John (1964) s. 101-102.
9. Stadtarchiv Flensburg II. C. Nr. 10 Besuch des Reichspräsidenten.
10. LASH. Abt. 309. 22253 Unterstützung Kultureller und Wirtschaftlicher Beziehungen im Schleswig-Holsteinischen Grenzgebiet 1926–27.
11. GstA. Rep. 77. Tit. 77B Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln. Ref. af møde 23. jan. 1926.
12. Schultz Hansen (1994) s. 370-372.
13. LASH. Abt. 379. Nr. 26 Aufsichtsratsprotokolle.
14. GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln..
15. Hertz-Eichenrode (1969) s. 181-193.
16. LASH. Abt. 301. Nr. 5693 Reichgrenzhilfe.
17. GstA. Rep. 77. Tit. 77B. Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln.
18. Hertz-Eichenrode (1969) s. 191-192.
19. Hertz-Eichenrode (1969) s. 204-205.
20. LASH. Abt. 301. Nr. 5694 Reichgrenzfond.
21. LASH. Abt. 309. Nr. 22801 Deutsches Haus in Flensburg. Denkschrift des Magistrats der Stadt Flensburg über Vorgeschichte und Entstehung des Deutsches Haus.
22. LASH. Abt. 301. Nr. 5694 Reichgrenzfond.
23. LASH. Abt. 301. Nr. 5696 Reichgrenzhilfe.
24. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.
25. Feldman (1997) s. 7. Gerald Feldman henviser til præcis det samme problematiske hul i det tyske statistikmateriale fra 1907 til 1925 i sit værk om inflationens Tyskland.
26. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.
27. Alle oplysninger om Enqueteudvalget fra: Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethoden. (1927).
28. Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft (1927) s. 38.
29. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27. II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.
30. »*Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1. Zone an Dänemark. Einführungsbericht an den Enquete-Ausschuss, erstattet von dem Syndikus der Industrie- und Handelskammer, Dr. Schirmeister, Flensburg.*» (Marts 1927) Findes bl.a i Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 II. Abtretung Nordschleswigs an.
31. »*Die wirtschaftliche Schädigung des Flensburger Handwerks durch die Abtretung Nordschleswigs an Dänemarks.*» (Marts 1927). Tillæg til Industri- og Handelskammerets beretning til Enquete-udvalget forfattet af Håndværksskammeret i Flensborg. Findes bl.a i Stadtarchiv Flensburg II C. Nr. 27 II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.

32. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 27 II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark.
33. Ibid og Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage..(1928) s. 27-28.
34. Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage.(1928) s. 13-15.
35. Ibid. s. 17-18.
36. Weigand (1966) I. s. 29.
37. Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage.. (1928) s. 29.
38. Ibid s. 39-46.
39. Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft Bd. 1. (1930) s. 121–122.
40. Ibid. s. 130-133.
41. Ibid. s. 136-142.
42. Ibid. s. 146.
43. Ibid. s. 99.
44. Wehler (2003) s. 255.
45. Lorenzen-Schmidt (1994:2) og Schultz Hansen (1994) s. 373-377.
46. Roidl (1994) s. 29-33.
47. Hertz-Eichenrode (1969) s. 218-239. Hindenburg havde modtaget godset Neudeck som gave i 1927 og var således uforskyldt blevet østpreussisk landejer.
48. LASH. Abt. 301. Nr. 4126 Umschuldungskrediten.
49. LASH. Abt. 309. Nr. 35254 Unterstützung kultureller und wirtschaftliche Beziehungen in Schleswig-Holstein...
50. GstA. Rep. 77. Tit. 77B Nr. 8 Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schleswig-Holstein.
51. Roidl (1994) s. 41-48 og Kossert (2005) s. 255-258.
52. LASH. Abt. 301. Nr. 5698 Reichgrenzhilfe.
53. LASH. Abt. 309. Nr. 22811 Reichgrenzhilfe.
54. GstA. Rep. 77. Tit. 77 B. Nr. 8–9. Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schleswig-Holstein.
55. Carr (1991) s. 287-288.
56. Wehler (2003) s. 258-261.
57. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 568-569.
58. Roidl (1994) s. 55.
59. Ibid. s. 64-66.
60. Wehler (2003) s. 261-262.
61. Roidl (1994) s. 70-74.
62. LASH. Abt 309. Nr. 22788 Reichsthilfe. Grundsätze für die Durchführung der im §5 des Osthilfegesetzes vorgesehenden Massnahmen.
63. Schütt und John (1964) s. 130-132 og LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichgrenzhilfe.
64. LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichgrenzhilfe.
65. LASH. Abt. 309. Nr. 22788 Reichsthilfe. (Det er ikke lykkedes at finde en anvendelsesplan for 1931-bevillingen)
66. Se Carr (1991) s. 300-306 og »Papens Preussenschlag. Niederschrift über die Besprechung in der Reichskanzlei, 20.7.1932. *Deutsche Geschichte 1918-1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik.* (2002) s. 217–218
67. Geschichte Schleswig-Holsteins (2003) s. 585.
68. Se Roidl (1994) s. 81–84. og Winkler (1998) kap. 18 s. 557-594.
69. LASH. Abt. 309. Nr. 22636 Reichsthilfe.
70. LASH. Abt. 309. Nr. 22915 Reichsthilfe.
71. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 473 Förderung der Industrie. Beschaffung von Aufträgen.
72. Stadtarchiv Flensburg. II C. Nr. 474 Förderung der Industrie. Erfüllung von Aufträgen durch das öffentliche Hand.
73. Ibid.
74. Hertz-Eichenrode (1969) s. 256.
75. Se Rietzler (1982) særligt kapitel VI. s. 276-342.
76. Hertz-Eichenrode(1969) s. 329.

KAPITEL 11 – side 325-381

1. Olsen (1968) s. 117-123 og Hansen (1977) s. 30-31.
2. Hansen (1996) s. 112-116 og 327-332.
3. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøder 13. og 29. juli 1926 og Hulegaard (1945) s. 32-33. De fem likviderede sparekasser var: Bylderup Bov Sparekasse, Hygum Sparekasse, Øster Højst Sparekasse, Ullerup Sogns Sparekasse og Nr. Løgum Sparekasse.
4. Von Jessen III. (1938) s. 352-353.
5. Callø (1945) s. 129-140.
6. Se Schultz Hansen (1994) s. 222-234 og (2002) s. 28-32.
7. Om Cornelius Petersens forbindelse til Dannevirkebevægelsen se Johnsen (2005) s. 161-173.
8. Becker-Christensen (1990) s. 180-192.
9. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 54 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein.
10. GstA. Rep. 77. Tit. 4030. Nr. 171 Kultur-, Wirtschafts-, und Siedlungsförderungen in Schleswig-Holstein. Og Aktstykker vedr. Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse (1946) s. 20-31.
11. Vogelgesang redegørelsen hviler på Schultz Hansen (2002) s. 32-37 og 117-121, Becker-Christensen (1990) s. 138-179 og *Aktstykker vedr. Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse* (1946) med redegørelse af P.A. Callø.
12. Schultz Hansen (2002) s. 35-37.
13. Callø (1949) s. 251.
14. Callø (1945) s. 145-153.
15. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829 og Callø (1945) s. 154-159 og Hejmdal 1. december 1926.
16. Hejmdal 11. december 1926.
17. Hejmdal 16. november 1926.
18. Se Thorsen (1970) s. 112-113.
19. Hejmdal 11. november 1926 og Thorsen (1970) s. 110-111.
20. Thorsen (1970) s. 111 og Kaarsted (1991/2004) s. 20-25.
21. Hejmdal 11. december 1926.
22. Hejmdal 17. november 1926. Madsen-Mygdals Programtale.
23. Hejmdal 8. december 1926. Den konservative kandidat P.K. Petersen kritiserede Madsen-Mygdal for ikke at have udtalt støtte til parilånsforslaget, uden at høste sympati herfor, jf. kritikken af Slesvigsk Partis fordel.
24. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Betænkning af 8. december 1926.
25. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Udtalelse af Kreditforeningens repræsentantskab 16. dec. 1926.
26. Hejmdal 19. og 20. december 1926 og Callø (1945) s. 162-166.
27. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøde den 20. december 1926.
28. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af mødet den 20. december 1926.
29. Hejmdal 20. december 1926
30. LAA. H.P. Hanssens privatarkiv. pk. 146. Korrespondancesager vedr. Landeværnet. Referat af møde 7. januar 1927 og Schultz-Hansen (2002) s. 39-40.
31. Schultz Hansen (2002) s. 43-44.
32. Ibid. s. 45-72.
33. Fink (1955) s. 60.
34. Callø (1945) s. 166-167.
35. Berlingske politiske og Avertissements-Tidende. 31. januar 1927.
36. Schultz Hansen (2002) s. 50.
37. Skonberg (1978) s. 157.
38. Lov om Oprettelse af Sønderjydsk Hypoteklaanefond. Nr. 33. Lovtidende 1927. s. 64-67.
39. LAA. Sønderjydsk Hypoteklaanefonds arkiv. pk. 514. Forhandlingsprotokol. Og Callø (1945) s. 171.
40. Lov om Oprettelse af en Laanekasse i Sønderjylland. Nr. 38. Lovtidende 1927. s. 79-80.
41. Se Refslund Poulsen (1957) s. 108-130.

42. Citatet taget fra Skonberg (1978) s. 158.
43. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde den 4. marts 1927.
44. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde den 5. april 1927.
45. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1829. Referat af bestyrelsesmøde 31. maj 1927 og Refslund Poulsen (1957) s. 165-166.
46. Sonderburger Zeitung. 28. juni 1927.
47. LAA. Lånekassens for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 7. juli 1927. og Hejmdal 8. juli 1927.
48. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 26. oktober 1927.
49. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. december 1927.
50. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. december 1927 + betænkning af Karberg, Bech, O.Bech og Hulegaard.
51. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 30. november 1927.
52. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 7. februar 1928.
53. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 2. marts 1928.
54. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 11. marts 1928.
55. Refslund Poulsen (1957) s. 163-164 og LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 16. maj 1928.
56. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 22. august 1928.
57. Callø (1945) s. 167.
58. Citat taget fra Skonberg (1978) s. 154.
59. Lov om Tillæg til og Ændring i Lov af 14. april 1905 om Tvangsakkord udenfor Konkurs m.m. Nr. 67. Lovtidende 1927 s. 150-151.
60. Callø (1945) s. 172-174. og Lov om Udlaan af Statsmidler til Ejere og Brugere af Landbrugs-ejendomme til Opnaelse af Akkord. Nr. 99. Lovtidende 1928. s. 582-583.
61. Schultz Hanssen (1994:2) s. 54-57.
62. GstA. Rep. 77. Tit. 4030 Nr. 172 Wirtschaftskrise in Schleswig-Holstein og Hejmdal april-maj 1928.
63. Hejmdal 24. maj 1928.
64. Hejmdal 24. maj 1928 og Thorsen (1970) s. 119-126.
65. Kaarsted (1991/2004) s. 22-24.
66. Statistisk Aarbog 1930. Tabel. 130 s. 122.
67. EA. Industrirådets Arkiv. Journalsager 1927. Sønderjylland.
68. Citat taget fra Skonberg (1978) s. 162.
69. Rigsdagstidende 1927-28. Folketinget. Sp. 6090-6095.
70. Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 6.
71. Ibid. s. 19.
72. Ibid. s. 16.
73. Hejmdal 8. februar 1929.
74. Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 26-27.
75. Ibid. s. 27.
76. EA. Industrirådets arkiv. Journalsager. Æ 159 1928. Sønderjysk Erhvervsudvalg. Og Kaarsted (1991/2004) s. 25-27.
77. Beretning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-29. (1929) s. 37.
78. Skonberg (1978) s. 174-175.
79. RA. Statsministeriet. Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928. pk 1. Fh.protokol. Møderef. 23. juni og 7. juli 1928.
80. Betænkning afgiven af Det Sønderjydske Erhvervsudvalg 1928-1929. (1929) s. 33-34 og Bilag 3. s. 51-52.

81. RA. Statsministeriet. Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928. pk. 1. Fh.protokol. Møderef. 6. december 1928.
82. Betænkning afgiven af Det Sønderjyske Erhvervsudvalg 1928–1929. (1929) s. 38.
83. Betænkning afgiven af Det Sønderjyske Erhvervsudvalg 1928–1929. (1929) s. 23.
84. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 30. januar 1929.
85. Lov om Foranstaltninger til Fremme af Udstykningen i de sønderjyske Landsdele. Nr. 137. Lovtidende 1929.
86. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 9. december 1929.
87. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Breve til Buhl 22. februar og 12. december 1929.
88. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 16. december 1929.
89. Den danske stat havde givet afkald på de statslige rettigheder til de preussiske rentegårde i 1920 og gårdene blev fri ejendom. Domænegårdene blev derimod anvendt til udstykning som omtalt i kap. 8. Schultz Hansen (2002) s. 23-24.
90. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 16. december 1929.
91. Se Skjoldager: *Grænsen ligger fast. Det sønderjyske spørgsmål i den dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920–40.* (2006)
92. Schultz Hansen (1994) s. 270-271. Da de 10 millioner kroner var brugt i 1936, blev yderligere 10 millioner kroner stillet til rådighed.
93. Schultz Hansen (1994:2) s. 57-61.
94. Christensen (1933) *Nordslesvigsk Manifest.* s. 10
95. Hejmdal 11. april 1933.
96. Ibid.
97. Christensen (1935) s. 315.
98. LAA. Lånekassen for Sønderjyllands arkiv. pk. 1011. Referat af bestyrelsesmøde 25. februar 1931.
99. Callø (1945) s. 187-188.
100. Kaarsted (1991/2004) s. 79-92, Olsen/Hoffmeyer (1968) s. 155-178 og Bundgård Christensen m.fl. (2006) s. 25–27.
101. Rasmussen (1982) s. 264-268.
102. Hejmdal 10. oktober 1933.
103. Hejmdal 25. november 1933.
104. Callø (1945) s. 210-213 og s. 388-392.
105. Hulegaard (1945) s. 45-55.
106. Callø (1945) s. 212.
107. Ibid. s. 199-201.
108. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 26. Brev til Buhl 16. december 1929.

KAPITEL 12 – side 382-407

1. Gram-Skjoldager (2006) s. 132.
2. Således som Sven Tägil har beskrevet som typisk for grænseregioner. Tägil (1983) s. 19
3. Anderson (1997) s. 1-2.
4. Adriansen (1994) s. 34-51 og Askgård (1970) s. 102-122.
5. Askgård (1970) s. 65-66.
6. LAA. P.A. Calløs privatarkiv. pk. 3.
7. Brd. Grams arkiv. pk. 11020001–0014. Forhandlingsprotokol 1930–1951.
8. Becker-Christensen (1993) s. 216.
9. Ibid. s. 169.
10. Thomassen (2005) s. 189-190.
11. Se Sørensen i Sdj Årb. 2003. s. 83-118.
12. Thomassen. (2005) s. 190-191.
13. Statistisk Aarbog 1935. Tabel 6. Se også Forskrog Rasmussens *Vækst og Virke ved grænsen. Bov og Holbøl Sogne 1920-1990.* (1992). Ole Hyltdoft fortsatte den i kap. 3 nævnte rapport om urbaniseringen i Danmark for tiden 1914–1970 på det nordiske historikermøde i Jyväskylä i Finland i 1981. Urbaniseringen i Danmark i tidsperioden 1914 til 1930 kendetegnedes

netop ved et voksende antal småbyer med mellem 750 og 3.000 indbyggere, heriblandt Padborg.

Se *Historica IV. Foredrag ved det XVIII Nordiske Historiker mødet. Jyväskylä 1981. Jyväskylä 1983. »Urbaniseringen i Danmark 1914–1970.«* s. 177-194.

14. Weigand (1966) s. 35.
15. Barth (2002) s. 155-168.
16. Kowal (2002) s. 148.
17. Murdock (2002) s. 169-180.
18. Se Alan Milward (2007): *The European Rescue of the Nation-State*. (2nd. Edition).
19. Hermann (2005): »De dansk-tyske grænseregioners udvikling og aktuelle situation« i PLUK nr. 2 2005. Bygger på fremstillingen; Ludwig Thornmählen (ed.) *Entwicklung europäischer Grenzräume bei abnehmender Bedeutung nationaler Grenzen. Deutsch-dänische und deutsch-neiderländische Grenzräume im europäischen Integrationsprozess*. ARL-Arbeitsmaterial nr. 308, Hannover 2004.
20. Der er i de seneste år taget flere initiativer med henblik på at udvide den dansk-tyske pendling til gavn for grænseregionens erhvervsliv. Eksempelvis en dansk-tysk dobbeltbeskatningsaftale, der skal sikre en bedre skattemæssig ligestilling af danske og tyske ansatte samt oprettelsen af skatteenheder i Tønder og Flensborg, der kan rådgive og ordne pendlernes skattesager. JV 3. febr. og 28. marts 2006. Se også Klatt (2006): *Fra modspil til medspil*, om det grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005.

Forskningsoversigt og kildemateriale

Litteraturen om det slesvigske grænsespørgsmål er omfangsrig. Langt størstedelen omhandler den politiske del af den slesvigske historie, mens den økonomiske historie ikke har tiltrukket megen opmærksomhed. Hvad angår de økonomiske implikationer af grænsedragningen i 1920, er litteraturen forholdsvis beskedent. Frem for alt er den slesvigske historie efter 1920 stort set udelukkende blevet skrevet ud fra et tysk eller dansk perspektiv, der kun tager den ene side af grænsen i betragtning. En enkelt undtagelse er Hanno Jochimsens: *Wirtschaftspolitik im Grenzland, Vergleich der deutschen und dänischen wirtschaftspolitischen Massnahmen in Schleswig seit 1920, Grundlagen ihrer Orientierung und Alternativen für die Zukunft* (1964). Jochimsens problemstilling har stor lighed med denne afhandlings, men strækker sig tidsmæssigt op til 1960, og ender ud med et forslag til nye politikker. Jochimsen kommer rundt om mange sider af den økonomiske politik nord og syd for grænsen, og sammenligner de forskellige tiltag på begge sider af grænsen på glimrende vis. Han konkluderer, at der såvel i Nordslesvig som Sydslesvig blev gennemført en tidlig regional erhvervspolitik med baggrund i grænsespecifikke og nationale bevæggrunde, men også med baggrund i landsdelenes erhvervmæssige tilbagestående. Med hensyn til jordforbedringen og vejudbygningen var der delvist tale om reaktioner på tiltag på den anden side af grænsen. Hvad sammenligningen angår, vurderer Jochimsen, at den infrastrukturelle genopbygning i 1939 var mere fremskredet i Nordslesvig end i Sydslesvig med hensyn til elektrificering, telenet, vejnet og jordudstyknig. I Nordslesvig var landbruget også mere begunstiget af statslige særordninger og landbrugspolitik end landbruget i Sydslesvig. Med hensyn til jernbane- og havneudbygning var Sydslesvig dog på linje med udviklingen i Nordslesvig. I Nordslesvig ophævedes de statslige foranstaltninger imidlertid af den danske pengepolitik, der med deflationspolitikken fra 1924-25 forarmede landsdelen. I den henseende var Sydslesvig bedre stillet vurderer Jochimsen. Jochimsens sammenligner således de statslige regionalpolitikker og deres effekter direkte, og behandler Nord- og Sydslesvig som to forskellige regioner igennem hele analysen. Derved får man ikke indtryk af, at der var tale om én region, der var blevet delt, og nu blev integreret i hver sin nationale ramme.

Den øvrige litteratur om emnet er som sagt enten dansk eller tysk perspektiveret. På dansk side af grænsen har den politiske historie, og ikke mindst mindretallets historie i mellemkrigstiden, domineret den historiske forskning. De mest udførlige beskrivelser af Nordslesvigs økonomiske genopbygning og indlemmelse i Danmark er derfor samtidige,

og skrevet af de i genopbygningen involverede personer. Poul Anker Callø, direktør for Sønderjyllands Kreditforening 1920-60, er den, der har skrevet mest om denne historie. Calløs væsentligste værk i den henseende er bogen *Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar* (1945), der er en udførlig og velskrevet beskrivelse af kreditforeningens historie i mellemkrigs-tiden. Også Calløs bidrag, »Den økonomiske udvikling«, til Franz von Jessens (red.): *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 3*, er væsentlig. Her beskriver Callø samtlige genopbygningsmæssige foranstaltninger i det nordslesvigske i tiden 1920 til 1937. I samme bind har Martin Hammerich, sekretær for Jordfordelingskommissionen 1924-1940, skrevet bidraget »Jordudstykningsen« om denne centrale del af Nordslesvigs genopbygning. Både Callø og Hammerich skriver detaljeret og oplysende om denne virksomhed, hvori de selv var involveret, men netop deres eget engagement giver beretningerne et meget positivt og ukritisk perspektiv. Hensigten med de nævnte beskrivelser var at påvise den veludførte genopbygning af Nordslesvig og at blåstemple den førte genopbygningspolitik.

Den første historiske artikel om emnet har Troels Fink leveret i bidraget »De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark« i *Erhvervshistorisk Aarvog 1953*. Fink beskriver ligeledes de økonomiske sider af genforeningen i *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* (1955). Fink overtager stort set den fortolkning, som P.A. Callø har leveret, hvor den danske stats genopbygning af Nordslesvig beskrives som et veludført og fortjenstfuldt arbejde, der kun stødte på problemer af ekstern karakter. Fink hævder samtidig, at genopbygningen ikke tog nationale hensyn, men var indrettet som en ligestillet genopbygning i forhold til det tyske mindretal i Nordslesvig. Den opfattelse har John Skonberg med sin artikel »Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929« i *Erhvervshistorisk Aarvog 1978*, gjort grundlæggende op med. Skonberg beskriver i sin artikel, hvorledes den sønderjyske støttelovgivning i tiden fra 1925 til 1929 i høj grad var nationalpolitisk orienteret. Det var i særlig grad det tyske mindretals oprettelse af Kreditanstalt Vogelgesang, der var den udløsende faktor for støttelovgivningen om Sønderjydsk Hypoteklånepand og Lånekassens 3. udlånsserie i 1927. Skonberg påviser også, hvorledes statsminister Madsen-Mygdal i 1927-28 med held forsøgte at kontrollere det Sønderjydske Erhvervsudvalg, der var nedsat for at undersøge erhvervs- og kreditforholdene i Nordslesvig siden genforeningen. Skonbergs artikel er, med hensyn til at anskue den sønderjyske støttelovgivning i et politisk-strategisk perspektiv, en væsentlig inspirationskilde for denne bog. Skonberg har dog valgt kun at anskue tiden fra 1925 til 1929, og ikke den første genopbygningstid 1920 til 1925.

Et andet værk, der lægger sig tæt op ad denne bogs problemstilling, er Kim Salomons *Konflikt i Grænseland, Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*, (1980). Salomon stiller spørgsmålet, om den nationale konflikt i Sønderjylland i 1920'erne var økonomisk betinget, ud fra et materialistisk teoretisk perspektiv, eller om den var nationalt og kulturelt betinget. Perspektivet giver et forfriskende nyt syn på konflikten i Sønderjylland, men Salomon ender ud med at konkludere, at konflikten hverken var økonomisk eller nationalt-kulturel betinget, men var en særlig grænsekonflikt på egne præmisser. Salomon afviser således sin forklaringsmodel, hvilket er lidt af et særsyn i historiske værker, men han kommer desværre ikke ind på alternative forklaringsmodeller for konflikten i Sønderjylland. Desuden betragter heller ikke Salomon forholdene på den anden side af grænsen i andet end et mindretalsperspektiv.

Senest har Karen Gram-Skjoldager i sit publicerede speciale *Grænsen ligger fast, Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940* (2006), været inde på den danske stats integration af Sønderjylland i indenrigspolitisk henseende. Skjoldager har dog bevidst valgt at se bort fra den økonomiske side af integrationen, selvom hun anerkender dennes vigtighed, og hun behandler primært den danske regerings indenrigspolitik i forhold til det tyske mindretal. Hun konkluderer, at mens de danske regeringer »tabuiserede« grænsespørgsmålet som et udenrigspolitisk problem, forsøgte regeringerne samtidig ad indenrigspolitisk vej at hjælpe den dansk-nationale udvikling i Sønderjylland på vej med økonomisk støtte og lovgivning for herved at markere grænsen overfor mindretallet og Tyskland. Grundlæggende var den danske grænsepolitik dog passiv og reaktiv, skriver Skjoldager, og den tog kun løbende stilling til de problemer, der opstod i grænselandet og de udfordringer mindretallet stillede myndighederne. Skjoldagers analyse af forholdet mellem den danske udenrigs- og indenrigspolitik er stærk, men hendes konklusion bærer præg af, at hun primært ser på mindretalspolitikken som indenrigspolitik, og af et generelt udenrigspolitisk perspektiv på grænsespørgsmålet, trods intentionen om noget andet.

Endelig skal Hans Schultz Hansens værker om *Det sønderjyske Landbrugs historie 1830-1993* (1994) og »*Dansk jord på danske hænder*«, *Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002* (2002) fremhæves som værker, der giver et godt billede af de strukturelle problemer og nationalpolitiske følger, som det sønderjyske landbrug stod overfor i mellemkrigstiden. Særligt landbrugshistorien er af så udtømmende karakter, at den rent branche-økonomiske udvikling i landbruget ikke behøver en længere redegørelse i denne bog. Samme forfatter har i antologien *Harmonisering eller særordning, Sønderjylland som administra-*

tiv forsøgsmark efter Genforeningen i 1920 (2002), sammen med andre forfattere, beskrevet genforeningens administrative gennemførelse, der også havde forbindelse til den økonomiske genopbygning af landsdelen. Artiklernes perspektiv er dog meget administrationshistorisk og myndighedsorienteret. Helle Askgaard kommer i *Den sønderjydske industris udvikling 1920 til 1970* (1970) ind på den industrielle udvikling i Sønderjylland i mellemkrigstiden, men når ikke særlig dybt ned i de problemstillinger, den sønderjyske industri stod overfor efter genforeningen i 1920. Hun konkluderer, at der ikke var nogen industriel udvikling af betydning at spore i Sønderjylland i mellemkrigstiden, og at dette skyldtes vanskelighederne ved at omstille sig til det danske marked.

På tysk side af grænsen er de økonomiske konsekvenser af grænsedragningen i 1920 og den økonomiske historie i mellemkrigstidens Slesvig-Holsten ikke blevet levnet særlig stor opmærksomhed af den historiske forskning. Den nyere historieforskning i Slesvig-Holsten og Tyskland som sådan har med hensyn til Weimarrepublikkens historie i høj grad været koncentreret om nazismens fremvækst. Af gode grunde har man interesseret sig for spørgsmålet om årsagerne bag nazismen, men det har også betydet, at Weimarhistorien ofte analyseres som et forstadium til nazi-regimets komme. Det er der også belæg for at vurdere, men væsentlige selvstændige perspektiver går ofte tabt i denne analyse. Det første værk, der skal fremhæves, er da også udelukkende koncentreret om dette perspektiv på den slesvig-holstenske historie. Rudolf Rietzlers *Kampf in der Nordmark. Das Aufkommen der Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein 1919-1928* (1982) forsøger at forklare, hvorfor det nationalsocialistiske parti NSDAP fik så stor og tidlig vælgermæssig opbakning i Slesvig-Holsten, og Rietzler giver interessante konklusioner herpå. Rietzler behandler ikke den økonomiske udvikling, men Rietzlers konklusioner er alligevel af stor relevans for den genopbygningsmæssige side af historien. Rietzler konkluderer, at netop grænsespørgsmålet og folkeafstemningerne forstærkede de nationalistiske strømninger i provinsen, og at den tysk-slesvig-holstenske selvforståelse som tyskhedens frontkæmper i nord, Nordmarkmyten, og fjernheden fra Berlin, »isolationskomplekset«, havde stor betydning for nazismens vækst i Slesvig-Holsten. Samme perspektiv har Wilhelm Koops værk *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Ein Landkreis zwischen Obrighkeitsstaat und Diktatur* (1993), der, om end kortfattet, også behandler kredsens økonomiske situation før og efter grænsedragningen i 1920. Koops konkluderer, at erhvervsstrukturen i Syd-tønder kreds, der var næsten 100% landbrugsdomineret, var en af grundene til kredsens tidlige vælgermæssige tilslutning til nationalsocialismen. Kredsens befolkning var tidligt efter 1918 anti-republikansk og anti-mo-

dernistisk indstillet. Koops kommer bredere ud end Rietzler, men perspektivet er hovedsagelig politisk og orienteret mod den nazistiske magtovertagelse i 1933.

Flensborg by spillede en afgørende rolle for genopbygningen og den økonomiske udvikling syd for grænsen. Her er *Flensburg, Geschichte einer Grenzstadt* (1966), et centralt værk med hensyn til Flensborgs historie i mellemkrigstiden. Værket er en bred byhistorie, der derfor ikke går i detaljer, men det formår alligevel at tegne et nuanceret billede af byens situation efter 1920, også med hensyn til den økonomiske historie. Her er bogen *Geschichte der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg 1870 - 1960* (1964), af Siegfried John og Hans-Friedrich Schütt, et værdifuldt supplement. Bogen er i vid udstrækning beskrivende og giver stort set ingen analyserende fortolkninger af byens økonomiske udvikling. Til gengæld indeholder værket et stort antal informationer og detaljer om den økonomiske udvikling, set fra Handelskammerets perspektiv. Siegfried John var selv forretningsfører for Handelskammeret 1948-1960. Med hensyn til mellemkrigstiden er perspektivet forskubbet en smule til 1930'ernes fordel på 1920'ernes bekostning, men værket er stadig af stor informationsmæssig værdi.

Et enkelt britisk værk skal nævnes, nemlig Patrick Salmons *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940* (1997). Salmon beskæftiger sig hovedsagelig med de udenrigs- og ikke mindst handelspolitiske forhold, der også spillede en stor rolle i det danske-tyske forhold, og i grænselandets økonomiske forhold i mellemkrigstiden. Salmons perspektiv er, som titlen antyder, Skandinavien's forhold til stormagterne, primært Storbritannien og Tyskland, og det dansk-tyske grænsespørgsmål sættes derved ind i en større international ramme. Salmon forbinder således den tyske økonomiske grænsepolitik med Tysklands generelle udenrigsøkonomiske politik. Salmons værk er særlig central for denne afhandlings problemstilling om grænsetrafikken og handelen.

Sluttelig vil jeg fremhæve antologien *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe* (2002), redigeret af Uwe Müller og Helga Schultz, der omhandler de øst- og centraleuropæiske grænsers økonomiske betydning. Værket har tre afsnit om henholdsvis det 19. århundrede, tiden 1914 til 1945, og den kommunistiske periode fra 1945 til 1991. Det er afsnittet om tiden 1914 til 1945, der har stor relevans for denne afhandling. Her behandles blandt andet de nye østgrænsers konsekvenser for den polske økonomi og spørgsmålet om en økonomisk integration imellem de nye øst- og centraleuropæiske stater efter statsdannelserne i 1919-20, set fra et tjekkoslovakisk perspektiv. Artiklerne har relevans, fordi de behandler de nye grænsers økonomiske

konsekvenser og forholdet mellem nationale grænser og økonomisk udvikling. Antologien giver således grundlag for en perspektivering af spørgsmålet om grænsedragningernes økonomiske konsekvenser for den europæiske økonomi i mellemkrigstiden. Det samme gælder Dieter Hertz-Eichenrodes værk *Politik und Landwirtschaft in Ostpreussen 1919-1930* (1969), der udførligt beskriver den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i provinsen Østpreussen.

Kildemateriale

Som sagt i kapitel 1 baserer bogens analyse sig hovedsagelig på kildemateriale fra henholdsvis Nordslesvig og Danmark samt Sydslesvig og Tyskland. Det er fortrinsvis arkiver fra myndigheder og regionale institutioner, der var involveret i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nord- og Sydslesvig, som er blevet benyttet. På nordslesvigsk side har flere privatarkiver dog også været af stor værdi. Kun et enkelt virksomhedsarkiv er blevet inddraget i afhandlingen, trods en intention om at benytte flere. Det har vist sig vanskeligt, for det første at finde virksomhedsarkiver med relevant kildemateriale til denne afhandlings tema, og for det andet at uddrage tilstrækkelige informationer fra virksomhedsarkiverne til at danne et billede af grænsedragningens, genopbygningens og grænsepolitikens betydning for enkelte virksomheder, og for det regionale erhvervsliv som sådan.

På den tyske side af grænsen hidrører det anvendte arkivmateriale fra fire niveauer svarende til den administrative inddeling af Tyskland i Weimarerrepublikkens tid, det vil sige kreds-, provins-, stats- og rigsniveau. På kreds niveau er *Stadtarchiv Flensburgs* samlinger en væsentlig kilde til Flensborg bys rolle i den økonomiske genopbygning og grænsepolitik. I magistratens arkiv, *Hauptamt II*, findes et righoldigt materiale om genopbygningen og grænsepolitikken. På *Stadtarchiv* findes også Industri- og Handelskammer Flensburgs arkiv, men da magistratens arkiv indeholder en stor mængde korrespondancesager og skrivelser fra Handelskammeret, og Handelskammerets eget arkiv var beskedent, er dette ikke blevet benyttet. For afstemningstiden har *Stadtarchiv Flensburgs Abstimmungsarchiv* også stor relevans.

På provinsniveau er *Landesarchiv Schleswig-Holsteins* samlinger af uvurderlig betydning. Det gælder overpræsidiets arkiv *Abteilung 301* og regeringspræsidiets arkiv *Abteilung 309*. Desuden har *Landesarchiv* arkivmateriale fra kredsene, og her er *Abteilung 320* for Flensborg og Sydtønder landkredse blevet benyttet. Både *Landesarchiv* og *Stadtarchiv Flensburgs*

arkivmateriale fra tiden 1919 til 1933 overlevede, modsat kildematerialet fra tiden 1933 til 1945, den Anden Verdenskrig. Overpræsidiets og regeringspræsidiets arkiv er det vigtigste arkiv med hensyn til den økonomiske genopbygning og grænsepolitik i Slesvig-Holsten, da de to instanser var involveret i stort set alle dele deraf. Desuden udgør begge instanser et mellemlid mellem kredsene og den preussiske stat og rigsmyndighederne, hvorfor arkiverne indeholder korrespondancesager til begge sider.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz i Dahlem-Berlin har også centrale arkivsamlinger for den regionaløkonomiske genopbygnings vedkommende. Her er det preussiske indenrigsministeriums arkiv, *Ministerium des Innern I HA Rep. 77*, det væsentligste. Den preussiske stat var som forbundsstat involveret i alle dele af den regionaløkonomiske genopbygning på tysk side af grænsen i Slesvig og havde den bevillende rolle i den henseende. Samtidig var det preussiske indenrigsministerium rigsmyndighedernes væsentligste samarbejdspartner for Slesvig-Holstens vedkommende. Det preussiske indenrigsministeriums arkiv er desuden af væsentlig betydning med hensyn til at sætte genopbygningen og grænsepolitikken i Slesvig-Holsten ind i en større preussisk grænsepolitisk ramme. Preussen havde flere grænseprovinser at tage hensyn til, ikke mindst de østlige grænseprovinser. Da afhandlingens perspektiv er regionalt, har det rigstyske myndighedsniveau ikke været anvendt i større omfang. Kun har enkelte dele af det fra *Auswärtiges Amts* arkiv kopierede materiale i Rigsarkivet i København været benyttet.

På dansk side af grænsen har arkivbenyttelsen haft en nogen anden karakter, der hænger sammen med den regionale genopbygnings karakter i Nordslesvig. Det væsentligste og mest værdifulde arkiv er *Lånekassen for Sønderjyllands arkiv* på *Landsarkivet for Sønderjylland* i Aabenraa. Lånekassens arkiv er for den nordslesvigske dels vedkommende hovedarkiv, fordi Lånekassen for Sønderjyllands bestyrelse var hovedaktøren i den regionaløkonomiske genopbygning og grænsepolitik i Nordslesvig. Hvor det på den tyske side af grænsen var de provinsiale myndigheder, der havde den største rolle i genopbygningen, var det på dansk side denne regionalstatslige institution, hvis bestyrelse bestod af flere indflydelsesrige personer fra Nordslesvig. Ikke mindst Lånekassens bestyrelsesmødereferater har fået stor kildemæssig værdi for afhandlingen.

Det andet hovedarkiv på dansk side af grænsen er *Udenrigsministeriets arkiv, Gruppe 7, Sager vedrørende det slesvigske spørgsmål*, på Rigsarkivet. Udenrigsministeriets arkiv er af uvurderlig betydning for den anden del af afhandlingens problemstilling, spørgsmålet om grænsetrafikken og grænsehandelen, hvor Udenrigsministeriet spillede en afgørende rolle. Det tyske udenrigsministerium, *Auswärtiges Amt*, spillede her også en rolle,

men ministeriet tilsendte de provinsiale og preussiske myndigheder indstillinger og referater, der har kunnet anvendes i den henseende.

En del privatarkiver har, som nævnt, også været af stor værdi for afhandlingen. Det gælder særligt *Martin Hammerichs privatarkiv* på Rigsarkivet, samt *P.A. Calløs og H.P. Hanssens privatarkiver* på Landsarkivet for Sønderjylland. Endelig gav *Industrirådets arkiv* på *Erhvervsarkivet* i Århus værdifulde oplysninger med hensyn til organisationens syn på grænsehandelsspørgsmålet, og med hensyn til organisationens forhold til den nord-slesvigske indlemmelse som sådan.

De næste arkivgrupper, der skal nævnes, omhandler afstemningstiden. Her er Rigsarkivets mikrofilm af Foreign Offices arkiv for den internationale plebiscitkommission, *Danica-arkiv nr. 600 FO/852 Plebiscitkommissionen*, der varetog folkeafstemningerne i Slesvig i foråret 1920, central. Det samme er *Det midlertidige Ministerium for de Sønderjydske Landsdeles arkiv*, samt *Det sønderjydske Kroneudvalgs arkiv* på Rigsarkivet. Sidstnævnte arkiv har dog talrige overlap med Lånekassen for Sønderjyllands arkiv, da kroneudvalget blev Lånekassens bestyrelse.

Det sidste arkiv, der skal fremhæves, er *Brødrene Grams arkiv* i Vojens. Det er som sagt det eneste virksomhedsarkiv, der er taget i anvendelse, om end kun i mindre grad. Det er det, fordi virksomhedens forhandlingsprotokol giver en god indsigt i virksomhedens udvikling i tiden 1930 til 1939, efter at virksomheden blev omdannet til aktieselskab, men også fordi der er gjort en stor frivillig indsats for at bevare og registrere kilde-materialet til virksomheden Brødrene Grams historie

Stadtarchiv Flensburg

Hauptamt II C. OI Staatsregierung

- Nr. 10 Besuch des Reichspräsidenten
- Nr. 17 Die Stadt Flensburg und ihr Verhältnis zu Provinz Schleswig-Holstein
- Nr. 22 I-II Abtretung Nordschleswigs an Dänemark
- Nr. 27 Abtretung Nordschleswigs an Dänemark
- Nr. 30 Grenzangelegenheiten

Hauptamt II C. 42 Handel, Gewerbe, Landwirtschaft, Verkehr.

- Nr. 407 I-II Der Handel – Allgemeines
- Nr. 408 Die Flensburger Handelskammer
- Nr. 409-410 Arbeitsbeschaffung
- Nr. 458-459 Nordmarkfond
- Nr. 467 Die Wirtschaftliche Lage Flensburgs
- Nr. 470-474 Förderung der Industrie
- Nr. 475-479 Förderung des Verkehrs

Abstimmungsarchiv Gr. XIII.

- Nr. 4-104, 7-235, 7-236, 18-452, 18-455.

Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH)

Abt. 301 Oberpräsidium

Finans und Geldsachen: 5359-60 Kapitalflucht

Handel: 5494 Handelskammer Flensburg

Landwirtschaft: 4126 Umschuldungskrediten

Militär: 47 Aufhebung der Zwangswirtschaft

Polizei: 2401 Staatsumwältzungen

5679-5680 Die dänische gefahr und ihre Abwehr

5682-5690 Schleswig Fonds

5693-5698 Reichsgrenzhilfe

5699-5700 Ostfond

5701-5708 Osthilfe

5663-5675 Beihilfen aus dem deutschtumsfonds

Abt. 309 Regierungspräsidium.IA 70 Politisches:

22229 Nordmarkfonds 1920-22

22622 Fonds zur förderung deutsche Wirtschaft und Kultur.1926-28

22732 Fonds zur.....1930-31

22801 Deutsches Haus Flensburg

22856 Fonds zur.....1928-30

22873 Fonds zur.....1927-29

23054 Fonds zur.....1931-32

23057 Schleswigfonds. 1923-25

22560 Grenzabkommen und Grenzfragen 1920-32

35247 Grenzabkommen und Grenzfragen

35304-35305 Grenzabkommen und Grenzfragen

35278 Deutsche Gesandtschaft in Dänemark 1923-33

35291 Nordmarkpolitik 1923-24

35251 Nordmarkpolitik 1924-33

35303 Regelung des verkehrs über die Grenze 1920-33

26626 Grenzlandhilfe und Grenzverkehr 1934-42

35254 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in Schl.-Holstein

35253 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in... (9½ million)

22697 Unterstützung kulturelle und wirtschaftliche Beziehungen in.. (Reichgrenzhilfe)

22811-22812 Reichgrenzhilfe 1929-30

- 22636 Reichsgrenzhilfe 1932-33
- 22788 Reichsthilfe 1932-33
- 22915 Reichsthilfe 1933-36
- 35259 Verschiedene Massnahmen zur Abstimmung und Abtretung Nordschleswigs
- 1298 Überwachung der Ein- und Ausfuhr, kleiner Grenzverkehr
- 1153 Grenzfragen 1920-33
- 1498 Regelung des kleinen Grenzverkehrs 1920-33
- Abt. 320 Flensburg
 - 1298 Überwachung der Ein- und Ausfuhr, kleiner Grenzverkehr
 - 1153 Grenzfragen 1920-33
 - 1498 Regelung des kleinen Grenzverkehrs 1920-33
- Abt. 320.21 Südtondern. 162, 163, 164, 167 a Nordmarkfonds
- Abt. 379 Schleswig-Holsteinische Höfebank GmbH
 - 26 Aufsichtratsprotokolle

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GstA)

- I HA Rep. 77. Tit. 4030. Ministerium des Innern.
 - Nr. 12 100-Millionen-Fonds für Schleswig. H.akte des Ministerialrates Dr. Rathenau
 - Nr. 46 Steuerflucht von deutschen Reichsangehörigen nach Nordschleswig
 - Nr. 47-50 Bereitstellung von Mitteln aus dem 500-bzw. 100-Millionenfonds für das Abstimmungsgebiet Schleswig
 - Nr. 52-57 Kulturprogramm für Schleswig-Holstein
 - Nr. 61 Kleiner Grenzverkehr zwischen Deutschland und Dänemark
 - Nr. 82 Schleswig-Holsteins »Ausverkauf«
 - Nr. 84 Wirtschaftliche Stärkung der Nordmark
 - Nr. 168 Politische und kulturelle Angelegenheiten des deutsch-dänischen Grenzgebietes
 - Nr. 171 Kultur-, Wirtschafts- und Siedlungsförderung in Schleswig-Holstein
 - Nr. 172 Wirtschaftskrise in Schleswig-Holstein (Sammlungsbewegung)
- I.HA. Rep. 77. Tit. 77B Ministerium des Innern. Volkswohlfahrt.
 - Nr. 7 Reich- und Staatsbeihilfen für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schl.-Holstein
 - Nr. 8-9 Allgemeine Anträge für die östlichen Grenzgebiete einschl. Schl.-Holstein
 - Nr. 2013 Bereitstellung von Staatsmitteln zur Stärkung des Deutschtums in Nordschleswig

Dansk Centralbibliotek Flensborg Studiefdelingen (DCBIB)

F70 Verein für Handel und Industrie, Flensburg.

Rigsarkivet (RA):

- Udenrigsministeriets arkiv Gr. 7, Sager vedr. det slesvigske spørgsmål. (UM Gr. 7)
 - 7B-75, 7B-80, 7B-81, 7B-83, 7B-130, 7T-35, 7Z-1, 7Z-4
- 0001 Statsministeriet: Sønderjyske Erhvervsudvalg af 1928.
 - Pk. 1. (Forhandlingsprotokol)
- Det midlertidige ministerium for sønderjyske anliggender. (SM)
 - Journaler m. registre, Journal nr. 353/1919/1920
- Det sønderjyske Kroneudvalg 1919-22.
 - Journaler 1919-22, Formular I.
- Martin Hammerichs privatarkiv. 5531
 - Pk. 21. Kammerherre Kriegers udvalg vedr. Slesvigs genforening

Danica-arkiv nr. 600. Public Record Office London.

Foreign Office/852 International Plebiscit Commission in Slesvig. Film 704-706.

860 Håndskriftssamlingen

XVL. Danica. Auswärtiges Amt 144. (Fotokopier)

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAA)

Lånekassen for Sønderjyllands arkiv.

Pk. 1011 Bestyrelsesmøder 1925 – 1931

Pk. 1013 Referat af bestyrelsesmøder 1919 – 1939

Pk. 1829 Mødereferater fra Lånekassens start

Pk. 1830 Breve, beretninger og bestyrelsens mødereferater

Pk. 1831 Sager vedr. Sønderjysk erhvervsudvalg. Mødereferater 1928

Pk. 1832 Regnskaber, Kroneudvalget og Lånekassens forretningsudvalg

Sønderjysk Valutaråds arkiv (Udligningskassen for Sønderjyllands arkiv.)

Pk. 368 Korrespondance m.v.

Haderslev Amt pk. 46

Sønderjyllands Kreditforenings arkiv.

Div. Papirer 1909-66

Sønderjysk Hypoteklånefonds arkiv

Pk. 514. Forhandlingsprotokoller

Nordslesvigsk Vælgerforenings arkiv.

Pk. 35. Betænkninger og sager vedr. Vælgerforeningens udvalg 1918-20

Grænsegendarmeriets arkiv.

Pk. 2 1920-57 Grænseforhandlinger

P.A. Calløe privatarkiv. (93)

Pk. 3, 26

H.P. Hanssens privatarkiv. (272)

Pk. 146 Korrespondancesager vedr. jordkampen

Pk. 166 Korrespondancesager vedr. H.P. Hanssens virksomhed som dansk rigsdagsmand

Pk. 168 Korrespondancesager vedr. A/S Det sønderjyske Kompagni

J.H. Schmidts privatarkiv. (674)

Pk. 25 Sager vedr. Sønderjyllands Kreditforening

H.D. Kloppenborg-Skrumsagers privatarkiv. (395)

Pk. 7 Sager vedr. genforeningen og dens forberedelse

Chr. Ernst Christensens privatarkiv. (95)

Sager vedr. den sønderjyske Jernbanekommission

Thomas Kaufmanns privatarkiv. (383)

Pk. 8 Fællesrepræsentationen for sønderjysk Håndværk og Industri

Erhvervsarkivet, Århus (EA):

Industrirådets arkiv. Journalsager. Sønderjylland.

A/S Det Østasiatiske Kompagnis Arkiv.

Pk. 201. Det Sønderjyske Kompagni A/S. Sager vedr. organisation og regnskaber m.m.

Lokalhistorisk Arkiv Vojens

Brd. Grams arkiv. Pk. 11020001-0014 Forhandlingsprotokol 1930-1951

Trykte kilder

- Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 1946.
- Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins. Kiel 1967.
- Beretning fra Udvalget for Afhjælpning af de med Kronemøntens Indførelse i Sønderjylland forbundne Vanskeligheder. A/S. C. Maylands Bogtrykkeri. København. 1921.
- Beretning om Virksomheden i Udligningskassen for de sønderjyske Landsdele. J.H. Schultz. København 1922.
- Beretning afgiven af det sønderjyske Erhvervsudvalg 1928-1929. J.H. Schultz A/S. København. 1929.
- Beretning til Repræsentantskabet for Sønderjyllands Kreditforening om Foreningens Virksomhed i det 20de Regnskabsaar fra 1. April 1939 til 31. Marts 1940. Haderslev 1941.
- Betænkning afgiven af den sønderjyske Realkreditkommission. J.H. Schultz A/S. København 1926.
- Deutsche Geschichte 1918 – 1933. Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik. Hrsg. von Wolfgang Michalka und Gorttfried Niedhart. Fischer Taschenbuch Verlag. Frankfurt am Main 2002.
- Die Einwirkungen der Gebietsabtretungen auf die deutsche Wirtschaft. Verhandlungen und Berichte des Unterausschusses für allgemeine Wirtschaftsstruktur (I. Unterausschuss) 1. Arbeitsgruppe. Band 1. Der deutschen Osten und Norden. Ausschuss zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft. E.S. Mittler & Sohn. Berlin 1930.
- Die Wirtschaftsveränderungen im schleswig'schen Grenzgebiet infolge Abtretung der 1. Zone an Dänemark. Einführungsbericht an den Enquete-Ausschuss, erstattet von dem Syndikus der Industrie- und Handelskammer. Dr. Schirmeister, Flensburg. Marts 1927.
- Die Untersuchung der deutschen Wirtschaft. Der Enquete-Ausschuss. Seine Aufgaben und seine Arbeitsmethode. Zentralverlag G.m.b.h. Berlin. 1927.
- Flensburgs wirtschaftliche und finanzielle Notlage nach der Abtretung Nordschleswigs. Denkschrift des magistrats der Stadt Flensburg März 1928. Emil Schmidt Söhne. Flensburg.
- Historisches Atlas Schleswig-Holsteins 1867 bis 1945. Wachholtz Verlag Neumünster. 2002 (Bog + cd-rom)
- Jahresbericht der Handelskammer zu Flensburg für 1910.II og 1919 II. Industrie- og Handelskammer zu Flensburg.
- Lovtidende for Kongeriget Danmark. 1915 – 1956. J.H. Schultz A/S. København.
- Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske Udvalg 1919-20. København 1920.
- Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folketinget 1918-19, 1927-28, 1933-34. J.H. Schultz A/S København.
- Statistisk Tabelværk 5 række, Litra D nr 47. Danmarks vareindførsel og -udførsel i Aaret 1926. Udgivet af det statistiske departement. København. 1927.
- Statistisk Arbog 1915-1941. Udgivet af det statistiske departement. København.

Litteratur

- Adriansen, Inge (1994): *De Forenede teglværker i Egersund 1894-1994*. Historisk Samfund for Als og Sundeved. Sønderborg.
- Alnor, Karl (1919): *Hvad taber Slesvig økonomisk ved en Indlemmelse i Danmark?* Kiel.
- Andersen, Morten (2001): *Det nordslesvigske Valutaspørgsmål 1918-1920. Kronemøntens indførelse i Nordslesvig under Genforeningen*. Utrykt Historiespeciale ved Syddansk Universitet Odense.
- Andersen, Morten (2002): »Det nordslesvigske valutaspørgsmål 1918-1920.« i *Sønderjyske Årbøger 2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 61-118.
- Andersen, Morten (2005.1): »Regionaløkonomisk genopbygning i det slesvigske grænseområde 1919-24.« i *Pluk*. September 2005. Institut for Grænseregionsforskning. Syddansk Universitet.
- Andersen, Morten (2005.3): »Fødevareforsyning i det slesvigske afstemningsområde 1918-20.« i *Landbohistorisk Tidsskrift 2005:1*. Landbohistorisk selskab. s. 41-70.
- Andersen, Morten (2006): »Nationbuilding and Border Identities: The Economic Reconstruction of the Schleswig Border Region, 1919-24« i Madeleine Hurd (red.) *Borderland Identities. Territory and Belonging in Central, North and East Europe*. Centre for Baltic and East European Studies, Södertörn University College. Gondolins Förlag AB.
- Andersen, Morten (2007): »Den følte grænse. Dansk og tysk grænsetrafikpolitik i 1920'erne.« i *Historie 2007,2*. Jysk Selskab for Historie. Aarhus. s. 89-128.

- Anderson, Malcolm (1983): »The Political Problems of Frontier Regions« i Malcolm Anderson (ed.) *Frontier Regions in Western Europe*. Frank Cass. s. 1-17.
- Anderson, Malcolm (1996): *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*. Polity Press. Cambridge.
- Askgaard, Helle (1970): *Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970*. C.A. Reitzels Forlag. København.
- Askgaard, Helle (1972): *Sønderjyllands Højspændningsværk andelselskab 50 år 1922-1972*. Aabenraa.
- Anderson, Perry (1994): »Remarks on the Modern Region Phenomenon in Western Europe« i *Den jyske Historiker Nr. 68 Regionen i Historien*. Institut for Historie. Aarhus Universitet. s. 32-36.
- Asmus, Walter (1988): »Die verkehrs- und wirtschaftsräumliche Entwicklung Schleswig-Holsteins 1840-1914. ein Beitrag zur Industrialisierung agrarischer Räume« i Momsen (red.) *Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 43-64.
- Barth, Boris (2002): »Economic Integration in Central Europe between the Two Wars: the Czechoslovak Perspective.« i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 155-168.
- Becker-Christensen, Henrik (1984): *Dansk Mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-1920*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Becker-Christensen, Henrik (1990): *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920-32 Bd. 1-II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Becker-Christensen, Henrik (1993): *Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa
- Becker-Christensen, Henrik (1995): »Den nye Grænse« i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 24-43.
- Bessler-Worbs, Tanja (1997): *Deutsche Kulturpolitik in Nordschleswig gegenüber der deutschen Minderheit von 1920 bis 1955. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*. (upubliceret ph.d afhandling.)
- Boje, Per og Hyldtoft, Ole (1977): »Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter« i Blom (red.) *Urbaniseringsprocessen i Norden: Det XVII nordiske historikermøde i Trondheim. Bd. 3 Industrialiseringens første fase*. s. 178-244.
- Brockstedt, Jürgen (1983): »Frühindustrialisierung in den Herzogtümern Schleswig und Holstein. Ein Überblick« i Brockstedt (red.) *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd.5*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 19-78.
- Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (2001): »Borders Matter, But how?« i Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (ed.) *Borders Matter: Transboundary Regions in Contemporary Europe*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Bucken-Knapp, Gregg, Schack, Michael and van Houtum, Henk (2001): »New Strands in Border Research?« i Bucken-Knapp, Gregg and Schack, Michael (ed.) *Borders Matter: Transboundary Regions in Contemporary Europe*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Bundgård Christensen, Claus m.fl. (2006): *Danmark besat. Krig og hverdag 1940-45*. 2.Udg. Høst og Søn. København.
- Byskov, Jens (1924): *En ærlig Krone*. Det Schönbergske Forlag. København.
- Callø, P.A. (1922): »De økonomiske forhold i Sønderjylland i overgangstiden« i *Nationaløkonomisk Tidsskrift for Samfundsspørgsmaal, Økonomi og Handel*. 1922.Nordisk Forlag. København. s. 188-229.
- Callø, P.A. (1923): »Den sønderjyske Valutaregulering« i *Finanstidende Februar-Marts 1923*.
- Callø, P.A. (1928): *De økonomiske Forhold i Sønderjylland*. København.
- Callø, P.A. (1938): »Den økonomiske udvikling« in Franz von Jessen (red.): *Haandbog i det slesvigske spørgsmaals Historie 1900-1937. Trejde Bind 1920-1937*. C.A. Reitzels Forlag København. s. 401-429.
- Callø, P.A. (1945): *Sønderjyllands Kreditforening gennem 25 Aar*. Haderslev.
- Callø, P.A. (1949): »Nogle Kendsgerninger vedrørende Realkredit i Sønderjylland.« i *Sønderjyske Årbøger II. halvbind 1949*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 239-253.
- Carr, William (1991): *A History of Germany 1815-1990. Fourth Edition*. Arnold. London.
- Christensen, Lorenz (1933): *Nordslesvigsk Manifest*. Haderslev.
- Christensen, Lorenz (1935): *Nordslesvig venter – Grænselandets økonomiske Trængsler under det danske Finansstyre*. H. Chr. Bakkes Boghandel. København.
- Christensen, L.P. (red.) (1922): *Slesvigs Delt*. Slesvigsk Forlag . Flensborg.
- Christiansen, W og Paulsen, J (1951): *Tønder Landmandsbank 1901-1951*. Tønder.
- Cohn, Einar (1961): *Danske pengeforhold 1914-1936*. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Dedekam Jr., Anders (1987): *Regionaløkonomi*. Universitetsforlaget. Oslo.

- Erichsen, Anne-Christine (1999): *Der Flensburger Handel zwischen Deutschland und Dänemark 1918 bis Anfang der 1920er Jahre*. Historisches Seminar der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. (Upubliceret speciale)
- Fangel, Henrik (1996): *Haderslev bys historie 1864-1920*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Feldman, Gerald D. (1997): *The Great Disorder. Politics, Economics and Society in the German Inflation 1914-1924*. Oxford University Press.
- Feldman, Gerald D. (ua) (1982): »Inflation und Wiederaufbau in Deutschland und Europa 1914 bis 1924. Ein Forschungsproject.« i Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 1-24.
- Fink, Troels (1953): »De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark« i *Erhvervshistorisk Aarbog 1953*. Århus. s. 100-106.
- Fink, Troels (1955): *Sønderjylland siden Genforeningen i 1920*. J.H. Schultz Forlag. København.
- Fink, Troels (1979): *Da Sønderjylland blev delt Bd. I-III*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Fink, Troels (1995): »Den første streg på kortet – Clausen-linien« i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 11-23.
- Fink, Troels (1999): *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongedænen 1864-1914. Bd. I-II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Floto, Inga (1996): *Historie. En videnskabshistorisk undersøgelse*. Museum Tusulanums Forlag. Københavns Universitet.
- Fode, Henrik (1995): »Erhvervsorganisationerne og genforeningen« i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 195-217.
- Frandsen, Steen Bo (1991): »En nordeuropæisk handelsrepublik i 1800-tallet. Hamburg som fristad 1815-1866« i *Historie Jyske Samlinger 1991*. Jysk Selskab for Historie. Århus.
- Frandsen, Steen Bo (1994): »Regionen i historien« i *Den jyske Historiker Nr. 68 Regionen i Historien..* Historisk institut. Aarhus Universitet. s. 7-31.
- Frandsen, Steen Bo (1996): *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*. Aarhus Universitetsforlag.
- Fransen, Peter m.fl. (2002): *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bd. 1*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Furdal, Kim (1999): *Fra preussiske landkommuner til danske sognekommuner. Kommunestyret i Sønderjylland fra 1867 til 1920'erne*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Furdal, Kim (2005): »Kunstveje og jernbanefeber – to nationale anlægsprojekter i Sønderjylland« i Dragsbo (red.) *Industrielle miljøer af national interesse i Sønderjylland. Rapport til Kulturarvstyrelsen*. Sønderborg.s. 49-63.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and nationalism*. Blackwell. Oxford.
- Gerschenkron, Alexander (1966): *Economic Backwardness in Historical Perspective. A book of Essays*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Glud, Troels (1951): *Kreditforeningsinstitutionen i Danmark*. De danske Kreditforeninger. Rasmus Navers Forlag.
- Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte (1966): *Flensburg Geschichte eine Grenzstadt*. Flensburg.
- Gram-Skjoldager, Karen (2006): *Grænsen ligger fast! Det sønderjyske spørgsmål i dansk udenrigs- og indenrigspolitik 1920-1940*. Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Greve, Klaus (1987): *Zentrale Orte im Herzogtum Schleswig 1860. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd. 12*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Haffner, Sebastian (2000): *En tyskers historie. Erindringer 1914-1933*. Gyldendal.
- Hammerich, Martin (1938): »Jordens udstykning og nye brugs oprettelse« i Franz v. Jessen (red.) *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 3. 1920-1937*. C.A. Reitzels Forlag. København. S. 430-451.
- Hansen Nielsen, Leif (2007): *Ad industriens vej. Studier i den slesvig-holstenske industri 1864-1914 med særlig henblik på udviklingen i Nordslesvig*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Hansen, Per Henning (1996): *På glidebanen til den bitre ende. Dansk bankvæsen i krise 1920-1933*. Odense Universitetsforlag.
- Hansen, Svend Aage (1977): *Økonomisk vækst i Danmark. Bd. II 1914-1975*. Akademisk forlag Universitetsforlaget i København.
- Hanssen, Björn (1997): »Die regionale Erwerbsstruktur Schleswig-Holsteins zur Zeit der Industrialisierung« i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Bd. 122*. Wachholtz verlag Neumünster. s. 410-438.
- Hanssen, Björn (1998): »Schleswig im 19. Jahrhundert – eine strukturschwache Region« i Becker-Christensen (red.) *Geschichte Schlesiens*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Hanssen, H.P. (1924): *Fra krigstiden. Dagbogsoptegnelser I-II*. Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. København.

- Harsberg, Vagn (1984): *De sønderjyske Amtsråd indtil 1970*. Sønderjyllands Amtsråd. Aabenraa.
- Hauptmeyer, Carl-Hans (1994): »Regionalhistorie i Tyskland: Problemer, metoder og anvendelsesområder« i *Den jyske Historiker Nr. 68. Regionen i Historien*. Historisk Institut. Aarhus Universitet. s. 67-79.
- Hennig, Friedrich-Wilhelm (1993): *Das industrialisierte Deutschland 1914 bis 1992. 9.unveränderte Auflage*. Ferdinand Schöningh. Paderborn – München.
- Henningsen, Lars (1983): »Eisengiessereien und Maschinenfabriken in Nordschleswig 1840-1920« i Brockstedt (red.) *Frühindustrialisierung in Schleswig-Holstein, anderen norddeutschen Ländern und Dänemark. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Bd.5*. Karl Wachholtz Verlag Neumünster. s. 105-134.
- Hertz-Eichenrode, Dieter (1969): *Politik und Landwirtschaft in Ostpreussen 1919-1930. Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*. Westdeutscher Verlag. Köln und Opladen.
- Hobsbawn, Eric (1994): *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*. Abacus. London.
- Holm, Poul (1994): »Havskab og kystkulturer« i *Den jyske Historiker Nr. 68. Regionen i Historien*. Historisk institut. Aarhus Universitet. s. 37-50.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1980): *Die deutsche Inflation 1914-1923. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Holtfrerich, Carl-Ludwig (1986): »Deutscher Aussenhandel und Goldzölle 1919 bis 1923.« i Feldman(red.) *Die Anpassung an die Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Hudson, Pat (1989): »The regional perspective« i Hudson (ed.) *Regions and Industries. A perspective on the industrial revolution in Britain*. Cambridge University Press. s. 5-38.
- Hulegaard, Axel (1945) : *Laaekassen for Sønderjylland gennem 25 Aar. 1920-1945*. J.H. Schultz A/S. København.
- Hulegaard, Axel (1949): »Sønderjysk Kroneudvalg og Lånekassen for Sønderjylland« i *Sønderjyske Årbøger II. halvbind 1949*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 254-264.
- Hübbe, Christian (1925): *Haderslev Bank 1875-1925*.Haderslev.
- Hübbe, Christian (1931): »De sønderjyske Pengeinstitutter i Overgangstiden og efter Genforeningen samt Oplysninger om Kredit- og Pengeforhold i Sønderjylland« i *Sønderjyske Aarbøger 2. række 1931*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 1-87.
- Hyldtoft, Ole (1983): »Urbaniseringen i Danmark 1914-1970« i *Historica IV. Foredrag ved det XVIII Nordiske historikermötet Jyväskylä 1981*. Jyväskylä.
- Iversen, Peter Kr. (1966): »Tiden 1864-1918« i *Sønderborg bys historie Bd. II*. Sønderborg.
- Jacobsen, N.H (1975): »Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling før 1864« i *Sønderjyske Årbøger 1975*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 21-85.
- Jacobsen, N.H (1976): »Debatten om de nordslesvigske jernbaners udvikling 1864-1920« i *Sønderjyske Årbøger 1976*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 13-88.
- Japsen, Gottlieb (1970): *De nordslesvigske sparekassers historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Jensen, Jørgen Steen (2002): »Sønderjyllands mønsthistorie til 1864« i *Sønderjyske årbøger 2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 7-60.
- Jochimsen, Hanno (1964): *Wirtschaftspolitik im Grenzland. Vergleich der deutschen und dänischen wirtschaftspolitischen Massnahmen in Schleswig seit 1920, Grundlagen ihrer Orientierung und Alternativen für die Zukunft*. Verlag Anton Hain. Meisenheim am Glan.
- Johannsen, Hans Peter (1966): »Flensburgs kommunale Kulturinstitute« i *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. s. 497-557.
- Johnsen, Axel (2005): *Dannevirke mænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920-40*. Studiefædelingen ved Dansk Centralbibliotek. Flensborg.
- Just, Flemming (red.) (1984): *Arbejdsrapport om Vestjyllands Udviklingshistorie ca. 1750-1914*. Sydjysk Universitetsforlag. Esbjerg.
- Kaarsted, Tage (1973): *Påskekrise 1920*. 3. oplag. Jysk selskab for Historie. Universitetsforlaget i Aarhus.
- Kaarsted, Tage (1991/2004): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie. Bd. 13. Krise og krig. 1925-1950*. Gyldendal. København.
- Keynes, John Maynard (1920): *The Economic Consequences of the Peace*. Macmillan and Co. Limited. London.
- Klatt, Martin (2006): *Fra modspil til medspil. Grænseoverskridende samarbejde i Sønderjylland/Schleswig 1945-2005*. Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet. Aabenraa.
- Koops, Wilhelm (1993): *Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Ein Landkreis zwischen Obrigkeitstaat und Diktatur. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Kossert, Andreas (2005): *Ostpreussen. Geschichte und Mythos*. Siedler. München.
- Kowal, Stefan (2002): »Economic Co-operation between Poland, the Former Partition States and their Succes-

- sors in the Interwar Period.« i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 143-154.
- Kühl, Jørgen og Ødegaard, Jens (1990): »Danskindede sønderjyske krigsdeltagere og faldne i Første Verdenskrig« i *Sønderjyske Årbøger 1990*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 167-174.
- Kühl, Jørgen (2000): »Folkeafstemninger i Europa efter Første Verdenskrig« i *Pluk. Nr. 3 2000*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Köster, Adolf (1920): *Der Kampf um Schleswig*. Verlag für Politik und Wirtschaft. Berlin.
- Lange, Ole (1991): *Jorden er ikke større ... H.N. Andersen, ØK og storpolitikken 1914-37*. Gyldendal. København.
- Lange, Ulrich (red.) (2003) *Geschichte Schleswig-Holstein. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 2. auflage. Wachholtz Verlag Neumünster
- Larsen, Kai Edvard (1959): *Folkebanken for Als og Sundeved 1909 – 1. juli – 1959*. Sønderborg.
- Laursen, Karsten og Pedersen, Jørgen (1964): *The German Inflation 1918-1923*. North-Holland publishing Company Amsterdam.
- Lidegaard, Bo (2003): *Dansk Udenrigspolitik Historie 4. Overleveren 1914-1945*. Danmarks Nationalleksikon. Gyldendal Leksikon. København.
- Lepenes, Wolf (2006): *The Seduction of Culture in German History*. Princeton University Press.
- Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1994:2): »Landvolkbewægelsen i Slesvig-Holsten« i *Bol og By landbohistorisk Tidsskrift 1994:2 Bondeprotest*. Landbohistorisk Selskab. Kerteminde.
- Lundgreen-Nielsen, Kay (1988) »De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919.« i H.C. Johansen (red.) *Om Danmarks Historie 1900-1920. Festskrift til Tage Kaarsted*. Odense Universitetsforlag.
- Luther, Tammo (2000): *Die Geschichte des Wohlfahrts- und Schulvereins für Nordschleswig e.V. (1919-1945)*. Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Bd. 56.
- Macmillan, Margaret (2002): *Peacemakers. The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. John Murray. London.
- Marckmann, Anton (2005): *Ofrene fra den store krig. Invalidenævnet i Sønderborg og de sønderjyske krigsinvalidere, faldne og deres efterladte*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Mendels, Franklin F (1972): »Proto-industrialization: The First Phase of the Industrialization Process« i *The Journal of Economic History*. V. XXXII. March 1972. Nr .1. s. 241-261.
- Momsen, Ingwer E., Eckart Dege, Ulrich Lange (red.): *Historischer Atlas Schleswig-Holstein 1867 bis 1945*. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Wachholtz Verlag Neumünster.
- Monrad-Møller, Anders (1995): »Toldkontrol og grænsebevogtning« i Becker-Christensen (red.) *Grænsen i 75 år. 1920-1995*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa. s. 44-64.
- Murdock, Caitlin (2002): »From Border Region to State Boundary: the Saxon-Bohemian Border from 1900 to 1938« i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Mordern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 169-180.
- Mørch, Søren (1996): *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*. Gyldendal. København.
- Möller, Horst (1984): *Parlamentarismus in Preussen 1919-1932*. Droste Verlag Düsseldorf.
- Newman, David (2004): *Can we construct a Theory of Borders?* Keynote paper presented at the International Conferences on: Crossing Borders, Histories, Theories, and identities. Centre for Cross Border Studies, University of Glamorgan, Wales, UK, 2nd-4th December 2004.
- Nissen, Mogens R. (2005): *Til fælles bedste – det danske landbrug under besættelsen*. Lindhardt og Ringhof.
- Noack, Johan Peter (1989): *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945. Bd. I-II*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Oldetop, Henning (1906): *Topographie des Herzogtums Schleswig*. Kiel.
- Olsen, Erling og Hoffmeyer, Erik (1968): *Dansk Pengehistorie 1914-1960*. Danmarks Nationalbank, København.
- Osmond, Jonathan (1982): »German Peasant Farmers in War and Inflation 1914-1924: Stability or Stagnation?« i Feldman (ed.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin.s. 289-307.
- Pedersen, Ole Karup (1970): *Udenrigsminister P. Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*. Københavns Universitet institut for samtidshistorie og statskundskab. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Pohl, Karl Heinrich (2003): »Im Spannungsfeld zwischen Landes- und Regionalgeschichte. Einige einführende Überlegungen« i Witt (hsg): *Im Spannungsfeld zwischen Regional- und Landesgeschichte. Vorträge eines Regionalsymposiums im Landesarchiv Schleswig-Holstein*. Schleswig 2003.
- Pollard, Sidney (1973): »Industrialization and the European Economy« i *Economic History Review* 26. s. 636-648.

- Pollard, Sidney (ed.) (1980): *Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. (Einleitung s. 11-21)
- Pollard, Sidney (1981): *Peaceful Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*. Oxford University Press.
- Porskrog Rasmussen, Carsten (1992): *Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Rasmussen, Jørgen D. (1982): »Dansk mejeribrug 1914-55.« i Bjørn (red.) *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De danske Mejeriers Fællesorganisation.
- Rasmussen, Troels (1996): *Den dansk-tyske traktat 1922. Den praktiske ordning af den nye grænse mellem Danmark og Tyskland*. Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa.
- Refslund Poulsen, Marten (1957): *Erindringer. Anden del. Genforeningen i Nordslesvig*. Det danske Forlag. København.
- Refslund Thomsen, Kresten (1926): »Den finansielle Udvikling i de sønderjydske Landsdele før, under og efter Krigen« i *Sønderjydske Aarbøger 1926*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa. s. 78-115.
- Rerup, Lorenz (1982): *Slesvig og Holsten – efter 1830*. Politikens Forlag. København.
- Rietzler, Rudolf (1982): *Kampf in der Nordmark. Das Aufkommen der Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein 1919-1928*. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 4. Karl Wachholtz Verlag Neumünster.
- Roidl, Angelika (1994): *Die »Osthilfe« unter der Regierung der Reichkanzler Müller und Brüning*. Eurotrans-Verlag. Weiden und Regensburg.
- Ruck, Michael (1993): »Vom Scheitern der Sozialpartnerschaft nach dem Ersten Weltkrieg. Die deutsche Aus- und handelskontrolle 1919-1923« i Schönhoven/Staritz (Hrsg.) *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Bund-verlag. Köln.
- Salmon, Patrick (1997): *Scandinavia and the great powers 1890-1940*. Cambridge University Press.
- Salomon, Kim (1980): *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920-33*. Gyldendal. København.
- Schack, Otto Didrik (1970): *Grænsesind. Optegnelser fra årene 1913-49*. Gyldendal. København.
- Scharff, Alexander (1955): *Schleswig-Holstein in der Europäischen und Nordischen Geschichte*. Ferdinand Hirt, Kiel.
- Schlaber, Gerret L. (2007): *Hertugdømmet Slesvigs forvaltning. Administrative strukturer og retspleje mellem Ejderen og Kongeåen ca 1460-1864*. Studiefællesheden ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensburg.
- Schröder, Hans-Jürgen (1982): »Die politische Bedeutung der deutschen Handelspolitik nach dem Ersten Weltkrieg.« i Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin. s. 235-251.
- Schulze, Hagen (1977): *Otto Braun oder Preussens demokratische Sendung. Eine Biographie*. Propyläen Verlag. Berlin.
- Schultz Hansen, Hans (1994): *Det sønderjydske Landbrugs historie 1830-1993*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Schultz Hansen, Hans (1994:2): »De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden« i *Bol og By Landbohistorisk Tidsskrift 1994:2 Bondeprotest*. Landbohistorisk Selskab. Kerteminde.
- Schultz, Hans (1997): »Schleswigsche Identität in den 1840er Jahren – ein historischer Begriff wird aktuell« i *Grenzfriedenshefte 4. Dezember 1997*. Grenzfriedensbund. Flensburg.
- Schultz Hansen, Hans (2002): *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværn og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927-2002*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Schultz, Helga: (2002): »Self-determination and Economic Interest: Border Drawing after the World Wars« i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 109-124.
- Schütt, Hans-Friedrich und John, Siegfried: (1964): *Geschichte der Industrie und Handelskammer zu Flensburg 1870-1960*. Industrie- und Handelskammer zu Flensburg.
- Schwabe, Klaus (1998): »Germany's Peace Aims and the Domestic and International Constraints« i Feldman/Boemeke/Glaser (ed.) *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Cambridge University Press.
- Sjøqvist, Viggo (1966): *Danmarks udenrigspolitik 1933-40*. Gyldendal. København.
- Skonberg, John (1978): »Den sønderjydske støttelovgivning 1925-1929« in *Erhvervshistorisk Aarvog 1978*. Aarhus.
- Skov Kristensen, Henrik (2007): »Mellem Hitler og hjemstavn – Folkegruppeløber Jens Møller.« i Lauridsen (red.) *Over strengen – under besættelsen*. Gyldendal. København. s. 582-608.
- Stegmann, Dirk (1974): »Deutsche Zoll- und Handelspolitik 1924/5-1929 unter besonderer Berücksichtigung agrarischer und industrieller Interessen« i Mommsen/Petzine/Weisbrod (ed.): *Industrielles System und politische Entwicklung in der Weimarer Republik*. Droste Verlag Düsseldorf.
- Stemann, P. Chr. (1924-25): »Nogle Bemærkninger vedrørende de økonomiske Forhold i de sønderjydske Lands-

- dele i Tiden efter Kronemøntens Indførelse i disse I-II« i *Sønderjysk Månedsskrift 1. Aargang 1924-1925*. Historisk Samfund for Sønderjylland. s. 17-24 og 33-40.
- Strachan, Hew (2001): *The First World War. Vol. 1. To Arms*. Oxford University Press.
- Strachan, Hew (2003): *The First World War. A new Illustrated History*. Simon & Schuster. London.
- Svendsen, Nicolai og Thorsen, Svend (udg.) (1935): *Paa vej til Danmark. Livsbilleder fra Sønderjylland i Overgangsaaene 1918-20*. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Svensson, Adolp (1931): *Sparekassen for Haderslev Byes Omegn 1856-1931*. Haderslev.
- Sørensen, Kaj (2003): »Ordnningen af det højere skolevæsen i Sønderjylland 1918-1920« i *Sønderjyske Årbøger 2003*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Sørensen, Niels Arne (2005): *Den store krig. Europæernes Første Verdenskrig*. Gads Forlag.
- Szejnmann, Claus-Christian W. (2003): »Landesgeschichte versus Regionalgeschichte? Konflikte, Gefahren und Möglichkeiten am Beispiel Sachsens im 20. Jahrhundert« i Witt (hsg): *Im Spannungsfeld zwischen Regional- und Landesgeschichte. Vorträge eines Regionalsymposiums im Landesarchiv Schleswig-Holstein*. Schleswig 2003.
- Thomassen, Jesper (2005): »Fra markedsby til servicecenter« i Adriansen/Dragsbo (red.): *Sønderborg i 750 år – tværsnit og perspektiver*. Museet på Sønderborg Slot & Historisk Samfund for Als og Sundeved.
- Thomsen, Inge og Thorsen, Svend (udg.) (1933): *De fire onde Aar. Dagligt Liv i Sønderjylland under Verdenskrigen*. G.E.C. Gads Forlag. København.
- Thomsen, Niels (1991): *Industri Stat og Samfund 1870-1939. Dansk industri efter 1870 Bd. 3*. Odense Universitetsforlag.
- Thorsen, Svend (1970): *Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter Genforeningen 1920*. J.H. Schultz Forlag. København.
- Tomaszewski, Jerzy (2002): »Economic Consequences of the new Eastern Borders and the Polish Economy between the Two World Wars.« i Müller/Schultz (ed.) *National Borders and Economic Disintegration in Modern East Central Europe*. Berlin Verlag. Arno Spitz GmbH. s. 125-142.
- Tägil, Sven (1970): *Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939*. Svenska Bokförlaget. Lund.
- Tägil, Sven (1983): »The Question of Border Regions in Western Europe: An Historical Background.« i Malcolm Anderson (ed.) *Frontier Regions in Western Europe*. Frank Cass. s. 18-33.
- v. Jessen, Franz (red.) (1938): *Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-1937. Bd. 2-3. 1918-1920 og 1920- 1937*. C.A. Reitzels Forlag. København.
- Wehler, Hans-Ulrich (2003): *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1914-1949*. C.H.Beck. Berlin.
- Weigand, Karl (1966): *I. Stadt-Umlandverflechtungen und Einzugsbereiche der Grenzstadt Flensburg und andere zentraler Orte im nördlichen Landesteil Schleswig*. Geographischen Institut der Universität Kiel.
- Weigand, Karl (1966): »Flensburg als zentraler Ort. Die wirtschaftliche Ausstrahlungskraft Flensburgs auf sein Hinterland in der Vergangenheit und in der Gegenwart« i *Flensburg Geschichte einer Grenzstadt*. Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. s. 477-495.
- Westh, Thork. Claudi (1943): »Nye Sønderjydske Landbohjem« i Petersen (red.) *Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942*. Dagbladet Dannevirke og Sprogforeningen. Haderslev. s. 208-222.
- Winkler, Heinrich August (1998): *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*. C.H. Beck. Berlin
- Witt, Peter-Christian (1982): »Staatliche Wirtschaftspolitik in Deutschland 1918-1923: Entwicklung und Zerstörung einer modernen wirtschaftspolitischen Strategie« i Feldman (red.) *Die deutsche Inflation*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Østergaard Schultz, Anette (1996): *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915-18*. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa.
- Østergård, Uffe (2001): *Europas Ansigter*. Rosinante Paperbacks. København.

NAVNEREGISTER

- Abegg, Waldemar 288-289, 303, 309-311
Adler, Eduard 172
Ahlmann, Wilhelm 331
Alnor, Karl 80
Andersen, Hans 344-347
Andersen, Holger 119, 139, 334
Andersen, H.N. 85, 121-123, 125, 142
Andersen, P.O.A. 195, 206-207, 214, 216, 221, 223, 237, 327, 340, 389, 413
Anderson, Benedict 26
Anderson, Malcolm 21, 392
Anderson, Perry 14
Andresen, N. 50, 51, 401
Barth, Boris 404
Bassewitz, Ernst 281
Bauer, Gustav 82, 95, 107, 147
Bech, Jørgen P. 207-208, 237, 248, 327, 351-353
Bech, Oluf 195, 351
Becker-Christensen, Henrik 397
Bessler-Worbs, Tanja 162, 171
Birck, L.V. 74, 78
Bismarck, Otto von 53, 58
Boje, Per 41
Bramsnæs, C.V. 244-247, 327, 374
Brandes, Edvard 75, 78
Braudel, Fernand 17
Braun, Otto 80, 144-145, 147, 308, 319
Brockdorff-Rantzau, Ulrich 64
Brockstedt, Jürgen 31
Brudenell-Bruce, Charles 89, 197
Buhl, Orla 195, 208, 213, 214, 216, 219, 223-224, 226, 339-340, 351-352, 354, 367-370
Brüning, Heinrich 313, 315, 318
Böhme, Emilio 149-150, 161
Byskov, Jens 241
Callø, P.A. 71, 74-75, 77, 200, 205, 213-215, 222, 227-228, 239-240, 244-245, 249, 327-328, 331-332, 339, 34-342, 350-352, 354-356, 364, 366-374, 378-379, 394
Christaller, Walter 23
Christensen, Chr. Ernst 233, 334
Christensen, H. Jepsen 140, 213-216, 220-221, 248, 267, 269, 327, 343, 345-346, 348, 350-354
Christensen, J.C. 107, 225-226
Christensen, Lorenz 371-374, 377
Christian d. 10 100, 194, 329, 354
Christiansen, C.C. 50, 51, 263
Christiansen, Jes 229
Claudel, Paul 85, 86
Clausen, H.V. 64, 121
Cohn, Einar 241
Cuno, Wilhelm 182
Dalhoff, Johannes 241
Dam, Hans Jessen 200-201
Damman, ministerialdirektør 281, 312
Darré, Richard Walther 269
Dethleffsen, H.C. 52
Drachmann, Povl 83-84, 119
Ebert, Friedrich 66, 143, 168, 169-170, 182, 280
Engell, O. 137-139
Erzberger, Mathias 64, 95, 146, 149
Feldman, Gerald D. 62, 68, 135, 181, 191
Fink, Holger 71, 121-122, 195, 207, 223, 230, 233-234, 237, 344, 352, 354, 364
Fink, Jep 231
Fink, Troels 19, 344
Frandsen, Steen Bo 16, 18-19
Frees, Herman 120
Frederiksen, Niels 367
Fuglsang, Sophus 118
Gellner, Ernest 26-27
Gjessing, A. 222
Glud, Troels 240
Gram, Aage 119, 120, 394-395
Gram, Mads 336-337
Gram-Skjoldager, Karen 370, 384
Grau, Andreas 179, 333-334, 338
Grau, Peter 345
Greve, Klaus 28, 39-40, 42
Grezesinski, Albert 285
Groener, Wilhelm 60-61
Haffner, Sebastian 180, 191
Hamm, Eduard 292
Hammerich, Martin 104-106, 127, 132, 194-195, 205-206, 208, 216, 218-220, 222-223, 342-347, 351-352, 267, 389, 397, 400, 413
Hansemann, Fritz von 262-265, 273
Hansen, C.C. 118, 123
Hansen, Hans 222
Hansen, Jesper 164
Hansen Nielsen, Leif 35-38, 43
Hanssen, Björn 33-35, 38
Hanssen, H.P. 64-65, 70-71, 75, 87, 98, 103, 104, 121-122, 132, 135, 139, 176, 194, 206, 226, 336, 338, 343, 345, 349
Harms, Bernhard 292
Hartz, G.E. 83, 231
Hassel, Ulrich von 273, 410
Hauch, Henrik 267
Heftye, Thomas 86
Heine, Wolfgang 146-147
Hermann, Hayo 407
Herschend, Peder 360, 364
Hesse (professor) 306
Hilferding, Rudolf 187
Hindenburg, Paul von 60-61, 278-280, 294, 305, 308, 310, 313, 318-319, 387
Hintze, G. 199
Hitler, Adolf 13, 187, 266, 268, 273-274, 318-321, 378, 376
Hobsbawm, Eric 56, 406
Holdgaard, J.K.J. 365
Hollesen, Christian 362
Holm, Poul 25
Holtfrerich, Carl Ludwig 94
Hudson, Pat 17
Hugenberg, Alfred 268-269, 313
Hulegaard, Axel 195, 207-208, 213-214, 216, 247, 327, 348-349, 351-352, 375
Hübbe, Christian 62, 69, 74, 77, 103, 204, 242-243, 246
Hyltdoft, Ole 41
Hähnsen, Fritz 263, 301
Høgsbro-Holm (generalsekretær) 267
Høyer, Jens 199
Hörlyck, N.S. 199
Haarlov, Viggo Rothe 87, 111
Iversen, Christian 355
Iversen, Willy 149, 160
Japsen, Gottlieb 205
Johanssen, Adolf 113-114, 149, 171, 256, 258, 277, 280, 282-283, 285, 296
Johnsen, Axel 164, 170
Jørgensen, Jørgen 164
Kaestner, (Ministerialrat) 160
Kallsen, Ernst 52, 79, 98, 99, 165
Kapp, Wolfgang 95, 144-145, 147, 152
Karberg, A.V. 195, 199, 207, 209, 248, 350-351
Kaufmann, Thomas 119
Keynes, John Maynard 10, 12, 92, 182, 406
Kloppenborg-Skrumsager, H.D. 73, 138-139, 223, 226, 244, 247, 336
Koefoed, Michael 199
Koeth, Joseph 67
Kowal, Stefan 404
Krag, Oluf 199, 355, 376
Krahmer-Möllenberg, Erich 330
Krieger, A. 103, 104-105, 194, 221
Kyed, J.C.C. 360
Kylling, Theodor Mathiesen 333, 358

- Kürbis, Heinrich 145, 147-152, 159, 168, 172, 174-177, 180, 183-186, 188-189, 191-192, 280, 281, 285-286, 288-289, 293, 296, 303, 314, 319, 386-387, 411-412
- Körner, von (Geheimerat) 127, 133
- Köster, Adolf 70-71, 80, 84, 89-90, 147, 167-169
- Lamprecht, Karl 16, 21
- Lassen, Peter 179
- Legien, Carl 67, 291
- Lehmann, Orla 19, 107
- Lei, H.C. 334, 356-358
- Lepenius, Wolf 58
- Lidegaard, Bo 65, 130, 270,
- Linnet, Hans 267, 346
- Lorenzen, H. 199, 233
- Madsen-Mygdal, Johannes 121, 124
- Madsen-Mygdal, Thomas 334, 336-339, 342-343, 345, 357-360, 362-363, 366, 379-380, 390-391, 393, 414
- Marling, Charles 84
- Marx, Wilhelm 251
- Michelsen, Peter J. 121
- Mohr, Otto 112, 176, 267, 270, 289
- Moltke, Carl 61, 116, 120, 127-128, 130, 133, 257, 384
- Munch, P. 268-269
- Murdock, Caitlin 404-406
- Mutius, Gerhard von 252
- Müller, Hermann 80, 152, 308, 313
- Müller, Uwe 404
- Neergaard, Niels 74, 107, 119, 139, 161, 194, 197, 211, 213, 215, 236-237, 241, 243, 336-337, 339-340, 342, 348, 350
- Neergaard-Møller (konsul) 116, 132, 138, 258-260
- Neurath, Konstantin von 127, 131, 135-136, 410
- Newmann, David 21
- Nielsen, Axel 74
- Nielsen, J.P. 222, 244, 248, 337, 341, 346, 350-354, 358-359, 366, 377, 380
- Nielsen, Julius 221
- Nielsen, Peter 373
- Niemann, August 48
- Nissen, Nis 253, 351
- Nissen (Pastor) 162-164, 170
- Noack, Johan Peter 179
- Noske, Gustav 168
- Oeser, Rudolf 80, 155, 183-184
- Olsen, Erling 102, 236
- Papen, Franz von 318-319
- Paulsen, J.C. 70, 79
- Pedersen, C.O. 226, 241, 249, 328, 334, 336, 346
- Pedersen, Ole Karup 269
- Petersen, P.K. 333-334
- Petersen, Thorvald 354
- Peto, Morton 32
- Pohl, Karl Heinrich 18
- Pollard, Sydney 17, 19
- Preuss, Hugo 143-144
- Rathenau, Fritz 114, 149-150, 156, 169, 171-174, 181, 184-186, 191, 256, 284-286, 311-312, 323, 387-388, 412
- Rathenau, Walther 60
- Ratzel, Friedrich 16, 21
- Refshauge, P.J. 121, 195, 207, 216, 219, 222, 340, 352, 354
- Refslund Poulsen, Marten 74-75, 207-208, 213-214, 216, 218-219, 221-222, 227-230, 327
- Refslund Thomsen, Kresten 76-77, 248, 252-253, 259, 327, 350, 352, 354, 377
- Reventlow, E. 112, 257
- Rietzler, Rudolf 192, 324, 388
- Rossen, R.P. 195, 207, 215, 351, 354
- Rubin, Marcus 74
- Rytter, Svenning 140
- Salmon, Patrick 97, 126, 135
- Sauermann, Ernst 148, 160
- Severing, Carl 89, 144-145, 147, 150-154, 157, 159, 162-165, 167, 183, 184, 187, 285, 313, 319
- Scavenius, Erik 64-65, 106
- Scavenius, Harald 127, 130-131, 135, 410
- Scavenius, Otto 127
- Schacht, Hjalmar 177, 277
- Schack, Michael 407
- Schack, Otto Didrik 101, 103, 121, 127
- Scharff, Alexander 19
- Scheidemann, Philip 63
- Schifferer, Anton 256, 281-284
- Schirmeister, Erich 96, 98-99, 155, 263, 265, 290, 293-295
- Schleicher, von Kurt 319
- Schmidt, Johannes 139, 160, 163, 265-266, 329-331, 334, 356, 368
- Schmidt, J.H. 74-75, 103, 207-208, 214-216, 219, 221, 248, 333-334, 341, 350, 352, 370
- Schovelin, Julius 244
- Schou-Nielsen, J.V. 199
- Schrøder, Frederik C.G. 130
- Schrøder, Ernst 96, 170-171, 263, 356
- Schuldt, Hermann 48, 52, 126, 167-168, 265-266, 277-278
- Schultz, Helga 404
- Schultz, P. 213, 353
- Schultz Hansen, Hans 329, 344
- Sellin (rektor) 160, 162, 173-174
- Sievers, Wilhelm 271, 320, 373
- Skalweit, August 303-306, 308-310, 315, 392-393
- Skalweit, Hans 258
- Skonberg, John 341, 346, 355, 358, 363
- Stauning, Thorvald 102, 128, 199, 242, 257, 268, 329, 333, 346, 353, 366, 376-377, 380
- Stinnes, Hugo 67, 291
- Stoehr, Otto 50
- Stresemann, Gustav 186-187, 251, 254, 312-313, 330
- Svensson, Adolph 377
- Thalbitzer, Carl 74
- Thomassen, Jesper 400
- Thon, Heinrich 282, 319
- Thorsen, Svend 336
- Thygesen (proprietær) 219
- Tiedje, Johannes 84, 86, 343
- Todsén, Hermann 89, 115, 125, 149, 150, 160, 163-164, 167-170, 260, 262, 280, 287-288, 296
- Tränckner, Christian 148, 163-164, 186, 189
- Trümpelmann (afviklingskommissær) 111, 114, 149
- Tägil, Sven 22
- Vanggaard, J.S. 179
- Vidal de la Blache, Paul 16, 21
- Vogelgesang, Georg 331
- Wallroth, Anton 137, 149-150, 160, 173, 319-320
- Wehler, Hans-Ulrich 57, 59, 152
- Weigand, Karl 47-51, 298, 301
- Westh, Claudi 220, 331, 367
- Wilson, Woodrow 9, 63-64, 93
- Winkler, Heinrich August 66
- Wirth, Joseph 96, 135, 147, 170, 181-182
- Wissel, Rudolf 67, 94, 95
- Wolf, Oluf 241
- Ussing, Carl 102, 206, 224, 237
- Zahle, C.Th. 85, 104-105, 106-107, 194-195, 233, 271, 368

A 2 B Ostl. Länge 4 v. Greenw. C 6 D 8 E 10 F 12 G 14 H 16 I 18 J 22 L 24 M

S.-L. = Schaumburg-Lippe
M.-Str. = Mecklenburg-Stralitz

- Grenze des Deutschen Reiches 1920
- - - Grenze des Deutschen Reiches 1914
- Grenze Österreich-Ungarns 1914
- 1920/21 Abstimmungsgebiete u. d. Stimmanteil (Kärnten Zone II Abstimmung unterblieb)
- Laut Versailler Vertrag besetzte Gebiete:
- 1. Zone (besetzt bis 1926)
- 2. Zone (besetzt bis 1929)
- 3. Zone (besetzt bis 1930)
- Nach Abschluß des Versailler Vertrages besetzte Gebiete:
- Sanktionen (1920-25) und franz. Besetzung des Ruhrgebietes (1923-25)
- Ostgrenze der entmilitarisierten Zone
- Internationalisierte Flüsse
- Städte um 1925:
- Städte mit über 1 Mill. Einwohnern
- Städte von 500 000 - 1 Mill. Einwohnern
- Städte von 100 000 - 500 000 Einwohnern
- Städte von 50 000 - 100 000 Einwohnern

Am 10. Februar
ging Slesburgs nordisleswig-
isches Hinterland verloren und
die tausendjährigen Bänder
sind zerrissen

Am 14. März
bestimmt Ihr selbst ob Ihr es
wiedergewinnen wollt

zahlt man in
**DEUTSCHLAND
STEUERN
WOFÜR
in
DANEMARK**

FLENSBURGS HAFEN

EINST JETZT.

NACH
DEM ANSCHLUSS AN
DANEMARK

Wenn
wieder die Fahne
ist weiss und rot

dann ist beendet
die bittere Not

From "Der Kampf",
The Signal

I 1920 blev Slesvig delt efter to nationale folkeafstemninger. Den nye slesvigske grænse delte et landområde, der i århundreder havde været en økonomisk sammenhængende region. Delingen af Slesvig efterlod derfor et større genopbygningsarbejde på begge sider grænsen, et arbejde, der skulle blive vanskeligere og længerevarende end forventet. Den følte grænse handler om Slesvigs deling og genopbygning i perioden 1918 til 1933. Det er historien om den følte grænse, fordi genopbygningen i høj grad drejede sig om at befæste grænsen og om at binde grænselandet økonomisk og kulturelt til de to moderlande. Men det er også historien om den følte grænse, fordi grænsedragningen fik mærkbare økonomiske konsekvenser for regionen Slesvigs befolkning og erhverv.

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland · Nr. 99